

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

MOLLA SADRÂ'NIN KUR'ÂN YORUMU

DOKTORA TEZİ

Mehmet Seyid GECİT

VAN - 2018

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

MOLLA SADRÂ'NIN KUR'ÂN YORUMU

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan

Mehmet Seyid GECİT

Danışman

Prof. Dr. Bahattin DARTMA

VAN - 2018

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE,

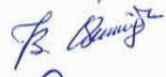
Bu çalışma, jürimiz tarafından **TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI, TEFSİR BİLİM DALI**'nda **DOKTORA TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan: Prof. Dr. Bahattin DARTMA

Üye (Danışman) : Prof. Dr. Bahattin DARTMA

Üye: Prof. Dr. Ömer PAKIŞ

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Mahmut DÜNDAR

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin YURT

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Selim AYDAY

ONAY: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylanm.

31 /10/ 2018

Doç. Dr. Bekir KOÇLAR

Enstitü Müdürü

Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Mehmet Seyid GECİT

31.10.2018

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	III
ÖNSÖZ.....	IV
1. GİRİŞ	1
1. 1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE METODU	1
1.2. MOLLA SADRÂ MUHAMMED B. İBRAHİM B. YAHYA EL-KAVAMÎ'NİN YAŞADIĞI ÇEVRE.....	5
1.2.1. SİYASÎ ÇEVRE	5
1.2.2. İCTİMAÎ ÇEVRE	8
1.2.3. İKTİSADÎ ÇEVRE.....	9
1.2.4. İLMÎ ÇEVRE	11
1.2.5. DİNÎ VE FİKRÎ ÇEVRE.....	14
2. MOLLA SADRÂ'NIN HAYATI VE ESERLERİ	16
2.1. NESEBİ, DOĞUM YERİ VE YILI, İSMİ, KÜNYESİ, LAKABI VE NİSBELERİ	16
2.2. GENÇLİĞİ, YETİŞMESİ, HOCALARI VE SEYAHATLERİ.....	17
2.3. MEZHEBİ	20
2.4. FELSEFİ EKOLÜ	22
2.5. VEFATI.....	23
2.6. ESERLERİ.....	23
2.6.1. TEFSİR ALANINDA.....	24
2.6.2. HADİS ALANINDA.....	26
2.6.3. KELÂM ALANINDA.....	26
2.6.4. TASAVVUF ALANINDA.....	27
2.6.5. FELSEFE ALANINDA.....	27
2.6.6. MANTIK ALANINDA	29
2.7. ETKİLENDİĞİ ŞAHISLAR-AKIMLAR VE TESİRLERİ.....	30
2.8. HAKKINDA YAPILAN (MÜSBET-MENFİ) TENKİDLER.....	33
3. TEFSİRÜ'L-KUR'ÂNİ'L-KERÎM ADLI ESERİ	38
3.1. ESERİN YAZILIŞ GAYESİ	38
3.2. ESERİN KAYNAKLARI.....	40
3.2.1. İSTİFADE ETTİĞİ ANA KAYNAKLAR.....	41
3.2.2. İSTİFADE ETTİĞİ TALİ KAYNAKLAR	41
3.3. TEFSİRLER ARASINDAKİ YERİ	47
3.4. KUR'ÂN TARİHİ AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ	50
3.4.1. KUR'ÂN	50
3.4.2. VAHİY	61
3.4.3. ÂYET	66
3.4.4. SÛRE.....	69
3.4.5. TEFSİR VE TE'VİL	78
3.5. KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ	82
3.5.1. NESH	82
3.5.2. HURÛF-I MUKATTA'A.....	86
3.5.3. GARÎBU'L-KUR'ÂN	92
3.5.4. İ'CÂZU'L-KUR'ÂN.....	95
3.5.5. TEKRÂRU'L-KUR'ÂN.....	107
3.5.6. MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN	110
3.5.7. MÜTEŞÂBİHÂTÜ'L-KUR'ÂN.....	115
3.5.8. AKSÂMU'L-KUR'ÂN	124
3.5.9. MÜBHEMU'L-KUR'ÂN.....	126

3.5.10. KUR'ÂN-I KERÎM'DE HÎTÂPLAR.....	129
3.5.11. TENÂSÜBÜ'L-KUR'ÂN.....	133
3.5.12. EMSÂLU'L-KUR'ÂN (DARB-I MESEL).....	141
3.5.13. MÜCMEL-MÜBEYYEN.....	143
3.6. RİVÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ.....	144
3.6.1. KUR'ÂN'I KUR'ÂN'LA TEFSİRİ.....	145
3.6.2. KUR'ÂN'I SÜNNETLE TEFSİRİ.....	154
3.6.3. KUR'ÂN'I SAHABE VE TABİİN SÖZLERİYLE TEFSİRİ.....	160
3.6.4. KUR'ÂN'I EHL-İ BEYT ÂLİMLERİNİN SÖZLERİYLE TEFSİRİ.....	169
3.6.5. NUZÛL SEBEPLERİ.....	175
3.6.6. KIRÂAT.....	183
3.6.7. TARİH.....	190
3.6.8. HİKÂYELERLE TEFSİRİ.....	202
3.6.9. İSRÂİLİYÂT.....	207
3.7. DİRÂYET TEFSİRİ YÖNÜNDEN ÖZELLİKLERİ.....	219
3.7.1. FIKIH VE FIKIH USÛLÜ.....	220
3.7.2. LÜGAT.....	244
3.7.3. NAHİV.....	258
3.7.3.1. Merfûât.....	272
3.7.3.2. Mansûbât.....	274
3.7.4. SARF-NAHİV KAİDELERİ.....	277
3.7.4.1. Tevabi'.....	286
3.7.4.2. Edatlar.....	289
3.8. ŞİİR İLE TEFSİRİ.....	306
3.9. BİLİMSEL TEFSİR.....	309
3.9.1. TIB.....	313
3.9.2. ASTRONOMİ.....	314
3.10. EDEBÎ SANATLAR AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ.....	316
3.10.1. İLMU'L-BEYÂN.....	316
3.10.2. İLMU'L-MEÂNÎ.....	321
3.10.3. İLM-İ BEDÎ'.....	337
4. TASAVVUF, KELÂM VE FELSEFE AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ.....	341
4.1. TASAVVUFÎ AÇIDAN ÖZELLİKLERİ.....	341
4.1.1. ZİKRETTİĞİ KAVRAMLAR.....	342
4.1.2. ELE ALDIĞI TASAVVUFÎ KONULAR.....	366
4.2. KELÂMÎ/MEZHEBÎ AÇIDAN ÖZELLİKLERİ.....	375
4.2.1. ULÛHİYET.....	376
4.2.2. NÜBÜVVET.....	381
4.2.3. SEM'İYÂT.....	386
4.3. FELSEFÎ YÖNDEN ÖZELLİKLERİ.....	399
4.3.1. FELSEFÎ KAVRAMLAR.....	401
4.3.2. ELEŞTİRDİĞİ ŞAHSİYET VE EKOLLER.....	420
4.3.2.1. Şahsiyetler.....	420
4.3.2.1.1. Kelâmcılar.....	420
4.3.2.1.2. Filozoflar.....	424
4.3.2.2. Ekoller.....	428
5. SONUÇ.....	442
6. KAYNAKÇA.....	446
7. ÖZET.....	460
8. SUMMARY.....	462

KISALTMALAR

a.g.e.:	Adı geçen eser
a.g.m.:	Adı geçen makale
a.g.t.:	Adı geçen tebliğ
a.m.:	Aynı müellif
a.s.:	Aleyhisselam
b. :	İbn
Bkz. :	Bakınız
Çev.:	Çeviren
Der. :	Derleyen
d.n.:	Dipnot
DİA :	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB :	Diyanet İşleri Başkanlığı
DİBY	Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
h. :	Hicrî
Haz. :	Hazırlayan
Hız.:	Hazreti
İFAV :	İlahiyat Fakültesi Vakfı
MİVAF:	Marmara İlahiyat Fakültesi Yayınları
Neşr. :	Neşreden
s. :	Sayfa
SBE:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
t.y :	Baskı tarih yok
TDV :	Türkiye Diyanet Vakfı
Terc. :	Tercüme Eden
Thk.:	Tahkik Eden
tsz.:	Tarihsiz
v. :	Vefatı
vb. :	Ve benzeri
Yay.:	Yayınlar
y.y. :	Baskı yeri yok
Yay. Haz. :	Yayına Hazırlayan

ÖNSÖZ

Kur'ân, dünyada en çok okunan, araştırılan ve üzerinde teemmül edilen bir kitaptır. Hem itikadî ve hem de amelî yönüyle şaşmaz bir kılavuzdur. Âlemlerin Rabbi tarafından indirilen, çeşitli ilimleri, hikmetleri, hükümleri... ihtiva eden bir hidâyet rehberidir. Bu münasebetle dinî disiplinlerin her alanında araştırma yapan herkesin ilk önce başvurduğu en temel kaynaktır. Her müfessir sahip olduğu bilgi birikimi ve müktesabâtına göre Kur'ân'ı yorumlamaya çalışmıştır. Bazıları onu sadece bir yönden incelerken, bazıları da birkaç yönden ele almıştır.

Molla Sadrâ bir ârif, bir müfessir, bir filozof ve bir kelâmcı olarak Kur'ân'ı diğer müfessirlere göre biraz farklı okumuştur. O, Allah'ın kelâmını çeşitli yönlerden incelemeye çalışmıştır.

Molla Sadrâ'nın tefsîr metodunu ele alışımızın bir takım sebepleri vardır. Molla Sadrâ'nın sahip olduğu aklî, naklî ve irfânî birikimlerinden kaynaklanan Kur'ân yorumu, diğer müfessirlerden bir takım farklılıklar arzettiği için önemli görünmektedir. Çünkü toplumsal hayattan tamamen uzaklaşarak uzun bir süre tefekküre dalması ve manevî âleme yönelmesi, döneminde yaşayan filozof ve ariflerin, mensûb oldukları dinin kutsal kitabına nasıl baktıkları, onun anlaşılması ve yorumlanması husûsunda ne tür yöntemler uyguladıkları gibi husûsları açığa çıkarmak önemli olmalıdır. Molla Sadrâ gibi büyük düşünür ve âlimler, sadece kendi dönemlerinde yaşayanları değil, sonraki kuşakların düşüncelerini ve bakış açılarını da etkilerler. Düşünce tarihinin yapılanmasında bu tür âlimlerin etkileri inkâr edilemez.

Ayrıca Molla Sadrâ İsna-aşeriyye/Caferî koluna mensup olmasına rağmen onun diğer şîî müfessirlerden farklı olarak Kur'ân'a mutedil yaklaşımı, ayrıca Kur'ân'ı felsefî ve irfânî açıdan da okuması büyük bir önem arz etmektedir. Bu nedenle bir Caferî olan Molla Sadrâ'nın Kur'ân anlayışı ve yorum yöntemini ortaya koymak, tefsîr disiplinine farklı bir bakış açısı kazandıracaktır. Çünkü Molla Sadrâ, mezhebî taassuba kapılmamıştır. O, Kur'ân'ın anlam katmanlarının fazlalığına dikkat çekip zâhirinden de kopmadan âyetleri farklı bir bakış açısıyla yorumlamıştır.

Ülkemizde Molla Sadrâ ile ilgili akademik çalışmalar daha ziyade felsefe ve kelâm alanında yapılmışken tefsire dair birkaç makale ile sınırlı kalmıştır. İşte biz de bu eksikliği gidermek amacıyla böyle bir çalışma yapmaya teşebbüs ettik.

Hikmet-i müteâliye adında bir felsefî ekol de kuran Molla Sadrâ'nın, başta *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eseri olmak üzere konuya ilişkin diğer eserlerindeki görüşlerini de tetkik ederek tefsir metoduna ilişkin bu çalışmamız üç bölümden meydana gelmektedir:

Giriş bölümünde, araştırmanın amaç ve metodunu açıkladıktan sonra Molla Sadrâ'nın ilmî kişiliğini sağlıklı bir şekilde ortaya koymak için önce onun yaşadığı siyasî, içtimâî, ekonomik, ilmî ve dinî çevre hakkında kısaca bilgi verdik.

Birinci bölümde, hayatı, mezhebi, eserleri, vefatı, etkilendiği kişiler, ekoller ve etkileri ile hakkında yapılan eleştirilere değindik.

İkinci bölümde, eserin tanıtımı yanında Kur'ân Tarihi ve İlimleri, rivayet ve dirayet açısından özelliklerine yer verdik. Müfessir, tefsîrinde bu bölümde yer alan konulara, diğer bölümlerde yer alan konulardan daha fazla yer verdiği için bu bölüm haliyle diğer bölümlerden daha uzun oldu. Söz konusu bölümde yer alan konular, birbirlerine yakın ve birbirleriyle ilişkili olduğundan mantıken bir bütünlük olması için onları ayrı ayrı bölümler halinde değil, bir bölüm içinde işlemeyi uygun gördük. Dolayısıyla bu tutumumuzun bir kusur olarak görülmemesini ümit ediyoruz.

Üçüncü bölümde; tefsîri tasavvufî, kelâmî ve felsefî özellikleri açısından ele aldık. Bu disiplinlere ait kavramları ve konuları, izah etmiş olduğu âyetler çerçevesinde incelemeye tabi tuttuk. Ayrıca burada, âyetleri yorumlarken eleştirdiği kişi ve ekollerden bahsettik.

Sonuç kısmında, vardığımız neticeleri belirtmeye çalıştık. Özet kısmında ise tezimizin genel bir özetini yaptık.

“Molla Sadrâ'nın Kur'ân Yorumu” isimli tezimin seçiminde, bitirilmesine kadar geçen tüm aşamalarında, görüş, yönlendirme ve değerlendirmelerinden yararlandığım danışman hocam Prof. Dr. Bahattin DARTMA'ya şükranlarımı arz ederim. Önemli ve kayda değer katkılarından dolayı tezimin jüri üyelerinden Prof. Dr. Ömer PAKİŞ, Dr. Öğr. Üyesi Mahmut DÜNDAR ile Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin YURT ve Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Selim AYDAY hocalarıma, ayrıca fikir ve yardımlarından dolayı diğer hoca ve arkadaşlarıma da teşekkür ve hayır duayı, ifası gerekli bir borç olarak telakki ettiğimi belirtmek istiyorum. Çalışmak bizden, tevfiğ Yüce Allah'tandır.

M. Seyid GECİT

Iğdır-2018

1. GİRİŞ

1. 1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE METODU

Molla Sadra'nın *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Kerîm* isimli eserini konu alan bu tezimiz, söz konusu tefsirin yöntem ve muhtevasını ortaya koymayı amaçlayan bir çalışmadan ibarettir. Buna göre elinizdeki çalışmamızda müfessirin Kur'ân'ı yorumlarken kullanmış olduğu metodları incelemek ve Sünnî-Şîî tefsîrlerden faydalanarak hazırlanan bu eserin zenginliğini ortaya çıkarmak hedeflenmiştir. Bununla birlikte tezimizin hazırlanmasından aşağıdaki amaçlar da güdülmüştür:

- 1- XVII. Yüzyılda yaşamış büyük İslam müfessiri, Meşşâî ve İşrakî felsefeyi sentezleyerek 'Hikmet-i Muteâliyye' adında bir felsefe kuran Molla Sadrâ'nın Kur'ân yorumunda yaptığı katkılarını anahatları ile araştırmak,
- 2- İran'da Safevi döneminde yaşamış olan Sadrâ'nın düşünce tarzını, özellikle tefsîr ile ilgili görüşlerini ortaya koymak,
- 3- Aklî, naklî ve irfanî boyutuyla ilgili Kur'ân yorumuna yaptığı orijinal düşünceleri incelemek,
- 4- Kurmuş olduğu felsefî ekolün, Kur'ân'ın anlaşılmasında ne derece etkili olduğunu gün yüzüne çıkarmak,
- 5- Molla Sadrâ'nın kendisinden önceki Sünnî ve Şîî müfessirleri, tasavvufçuları, kelamcıları ve filozofları hangi konularda görüşlerine katıldığını ve eleştirdiğini ortaya çıkarmak.

Bir Caferi olan Molla Sadrâ'nın Kur'ân anlayışı ve yorum yöntemini çalışmak tefsîr disiplinine farklı bir bakış açısı kazandıracaktır. O, Kur'ân'ın anlam katmanlarının fazlalığına dikkat çekip zahirinden de kopmadan âyetleri farklı bir perspektifle okumuştur.

Molla Sadrâ, toplumsal hayattan tamamen uzaklaşarak uzun bir süre düşünme ve manevi amellerde bulunmuştur. Bu riyâzet dönemi ile önceki dönemin tecrübelerinden faydalanarak aklî, naklî ve irfanî olarak Kur'ân'ı yorumlamıştır. Uzlet döneminde yaşayan filozof ve ariflerin, kendi dinin kutsal kitabının yorumlanması ve anlaşılması husûsunda hangi yöntemler uyguladıklarını açığa çıkarmak önemli görünmektedir.

Ayrıca Molla Sadra'nın İsna-aşeriyye koluna sahip olması yanında onun Kur'an'ın yorumunda yaptığı mutedil yaklaşımları, mezhebî -Sünnî olsun, Şîî olsun-bağnazlıkları eleştirmesi, Kur'an'ın yorumunda felsefî ve irfanî olarak da Kur'an okumaları büyük önem arz etmektedir.

Ülkemizde Molla Sadra ile ilgili çalışmalar, daha ziyade felsefe ve kelim alanında yapılmışken tefsire dair birkaç makale ile sınırlı kalmıştır. İşte biz de bu eksikliği doldurmak amacıyla böyle bir çalışma yaptık.

Araştırmamızı sürdürürken takip ettiğimiz yöntem şu şekilde olmuştur:

1- Molla Sadra'nın "*Tefsîrû'l- Kur'ani'l-Kerim*" isimli sekiz ciltlik eserini başından sonuna kadar okuyup tezimizin iskeletini oluşturan Kur'an'a dair düşüncelerini, Kur'an'ın değişik sûre ve âyetlerine dair yapmış olduğu yorumları tesbit etmeye çalıştık. Müfessirin anlayış bütünlüğünü kavramak için tefsîr ve tefsîr usûlüne dair yazmış olduğu eserlerinden de faydalandık. Ayrıca felsefî, kelimî, tasavvufî ve diğer bilimlerle ilgili doğrudan tefsîre yönelik düşüncelerine dikkat edip ilgili olan eserlerini de inceledik.

2- Tezimizin konularıyla ilgili kelime ve kavramlar, Arap dilinde yazılmış kamus ve mu'cem kaynaklarından incelenmekle birlikte, ilgili maddelerin geçtiği Diyanet İslam Ansiklopedisi taranarak bilgilerinden de yararlandık.

3- Çalışmamız tefsîr yöntemlerine uygun olarak, günümüz dünyasının bu alandaki akademik çalışmaları incelenerek sistemli bir şekilde değerlendirmeye tabi tuttuk. Çalışma sırasında yurt içinde ve yurt dışında konu ile ilgili daha önce yapılmış çalışmaları da gözden geçirdik. Konu ile ilgili makale, dergi, kitap, inceleme ve araştırma yazılarını temin ederek, kütüphane ve internet ortamından faydalandık.

4- Çalışmamızın temel kaynağı olan "*Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm*" isimli eserdeki Kur'an anlayışı ve yorum yöntemini ortaya çıkardıktan sonra ilgili konular, dirâyet ve rivâyet tefsîrleriyle karşılaştırıldı. Özellikle Tusterî (v. 283/896), Ayyâşî (v. 320/932), Taberî (v. 310/923), Zemahşerî (v. 538/1144), Tabersî (v. 548/1153), Ebû Hayyân (v. 745/1344), Fahrüddin er-Râzî (v. 606/1210), Beyzâvî (v. 685/1286),

Nisâbûrî (v. 512/1118) ve Suyûtî (v. 911/1505) gibi Sünnî ve Şîî müfessirlerin tefsirlerinden istifâde edildi. Gerek görüldükçe bazı hadis kaynaklarından ve konuyla ilgili olan felsefî, kelâmî ve tasavvufî kaynaklardan ve çalışmalardan da istifâde edilmeye çalışıldı.

5- Bazı önemli hususlarda müfessirden yapılan alıntıların, çevirisine uygun olduğunu göstermek için orijinal Arapça metni ilave edilmiştir.

6- Araştırmamızın planını oluştururken bölümlerin, başlıkların ve alt başlıkların tertibine, bölümler ile başlıklar arası mana ve konu bütünlüğüyle beraber mantıkî silsileye de dikkat edildi. Tezimizin bölümlerini ve alt başlıklarını anlamak için gerekli kavramsal açıklamalara ve konuyu anlamayı kolaylaştıracak bilgilere de metinde veya dipnotta yer verildi.

Bilindiği gibi tezimiz bir giriş ve üç bölümden müteşekkildir. Tezin giriş bölümünde araştırmanın amaç ve metodu açıklandıktan sonra Molla Sadrâ'nın yaşadığı dönemin siyasî, ictimai, iktisadî, kültürel ve dinî yapısını inceledik. Birinci bölümde, hayatı, mezhebi, eserleri, vefatı, etkilendiği kişiler ve etkileri ile hakkında yapılan eleştirilere değindik. İkinci bölümde, eserini tanıtmakla beraber Kur'ân Tarihi ve İlimleri, rivayet ve dirayet açısından özelliklerine yer verdik. Üçüncü bölümde; tefsîrini tasavvufî, kelâmî ve felsefî özellikleri açısından inceledik. Bu bilimlerle ilgili kavramları ve konuları, yorumlamış olduğu âyetler çerçevesinde ele aldık. Ayrıca bu bölümde, âyetleri yorumlarken eleştirdiği kişi ve ekollerden bahsettik. Sonuç kısmında bu araştırmanın bir değerlendirilmesini de yaptık.

Son olarak Molla Sadrâ ile ilgili yapılan başlıca çalışmaları maddeler halinde belirtmek istiyoruz:

1- İbrahim KALIN'ın felsefe alanında “*Varlık ve İdrak, Molla Sadrâ'nın Bilgi Tasavvuru*” isimli basılmış doktora çalışması

2- Rahim ACAR'ın *Molla Sadrâ'nın Bilgi Anlayışı* isminde kelam alanında yaptığı yüksek lisans tezi,

3- Sam MOKHTARZADEH, *Molla Sadrâ Düşüncesinde Yaratılış ve Diriliş* isminde felsefe alanında yapılan yüksek lisans tezi,

4- Sümeyye PARILDAR'ın *Molla Sadrâ'nın Ontolojisinde Varlık ve Mahiyet* adında felsefe alanında yapılan yüksek lisans tezi,

5- Muhammed HAMANEÎ'nin Sedat Baran tarafından tercüme edilen *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye* isimli kitabı

6- Orhan ATALAY'ın “Kur'ân'ın İşârî Te'vîli ve Molla Sadrâ Örneği” ile “Vahiy ve Molla Sadrâ'nın Yorumu” isimli iki makalesi,

7- Hüseyin NASR'ın “Molla Sadrâ Hayatı ve Eserleri”, Hüseyin Ziya, *İslam Felsefe Tarihi* içinde yazılan bölüm ile *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet* adında Mustafa Armağan tarafından çevrilen kitabı,

8- Ebu Abdillâh ZENCANÎ'nin *el- Feylasuf el- İrani el- Kebîr Sadrettin eş-Şîrâzî (Molla Sadrâ) Hayatuhu ve Usûlü Felsefetihi* adındaki kitabı,

9- Alpaslan AÇIKGENÇ'in “Abdulkerîm Surûc'un Sadrâ'yı Konu Alan Evren'in Yatışmaz Yapısı Adlı Eseri Üzerine Birkaç Söz” ve Sadrettin Şîrâzî'de Hareket Nazariyesi adlı iki makalesi ile *DİA*'de yer alan “Molla Sadrâ” maddesi,

10- Ahmet Rasan SAHAN'ın, “et-Te'sisu'l-Felsefî li Fehmi en-Nassı'l-Kur'ânî inde Sadreddin eş-Şîrâzî” isminde makalesi

11- Naim DÖNER'in “Cuma Sûresi Örneğinde Molla Sadrâ'nın Tefsîr Metodu” isimli makalesi

12- Shigeru KAMADA'nın, Enes Erdim tarafından çevrilen “Kur'ân Tefsîri ve Mistik Felsefe Arasında Molla Sadrâ -Onun Zilzal Sûresi'ni Tefsîri Aracılığıyla-” adındaki makalesi

13- Mahmud MEÇİN'in “Molla Sadrâ'da Meâd Problemi” adlı makalesi

14- Atik AYDIN'ın Molla Sadrâ'nın *Esraru'l-Âyât* isimli Kitabı hakkındaki kitap tanıtımı

15- Janan IZADÎ'nin “Kur'ân Tefsirine Disiplinlerarası Bir Yaklaşım: Molla Sadrâ'nın Tefsîr Yöntemi” adındaki sempozyum bildirisi.

1.2. MOLLA SADRÂ MUHAMMED B. İBRAHİM B. YAHYA EL-KAVAMÎ'NİN YAŞADIĞI ÇEVRE

Büyük müfessir, filozof, ârif Molla Sadrâ Şirâzî'nin (v. 1050/1640) genelde ilmî kişiliğini, özelde tefsir anlayışını ortaya koymak için önce onun yaşadığı dönemin siyasî, ictimai, iktisadî, kültürel ve dinî yapısını kısaca incelememizde fayda vardır.

1.2.1. SİYASÎ ÇEVRE

Molla Sadrâ sufiliğin yaygın olduğu bir ortamda doğmuş ve yaşamıştır. Yaşadığı çağa damgasını vuran ve etrafını hem sosyal hem de idari açıdan etkileyen güç olarak Safevîleri görmekteyiz. Araştırmacıların verdiği bilgilere göre Safevîler, 907/1501 tarihinden önce Erdebil kentinde Şeyh Safiyeddin İshak (650-735/1252-1334) tarafından, Moğolların İran istilasından hemen sonra kurulmuş olan ve kendi adlarıyla anılan Safevîyye tarikatının öncüleri olarak bilinmekteydiler. Bu tarikat zamanla büyüyüp, toplum üzerindeki etkisini derinleştirmiştir. Bu sebeple Safevî tarikatı, daha sonraki dönemlerde büyük bir siyasal güç haline dönüşerek ileriki yıllarda İran'da güçlü bir iktidar kurmayı başardı. Buradaki en etkili dönüşüm, hânedanın geçici bir süre devam eden gücü sayesinde olduğu kadar, sûfî tarikatın rûhanî lideri fonksiyonlarını elinde bulunduran Şah İsmail'in çabalarıyla tamamlanmıştır. Bu durumun bir de mezhebi yapılanma ile alakası bulunmaktadır. Zira tarihçilerin de belirttiği gibi İmamiye Şiîliği'nin İran'da devletin resmî dini haline gelişi, aynı zamanda asıl Safevî sûfî tarikatının maruz kalmış olduğu değişim sürecinin nihai sonucunu oluşturmaktaydı. Erdebil'deki bir sûfî tarikatı, başlangıç döneminde, genel Sünnî İslamî yapıya bağlıydı. Zamanla bu düşünce ekolü Şiîlik etkisinin altında kurumsal bir yapıya dönüşürken, söz konusu hareketin liderleri de Şiîliğin en güçlü savunucuları haline gelmiştir.¹

Sasani İmparatorluğu'nun VII. yüzyılda Araplar tarafından yıkılmasından sonra tüm İran'ı kapsayacak şekilde bir yönetim tesis eden Safevî Hanedanı (1501-

¹ Adel Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri, Kökenleri ve Gelişimi*, (Çev., Ahmet Emin Dağ), Anka Yay., İstanbul, 2001, s. 9-10; Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*, (Çev., Fethi Aytuna) İnkılâp Yay., İstanbul, 2011, s. 17.

1736), İran'ı ilk defa tam ve bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkarmış, sosyal, ticarî, sanatsal, idarî ve askerî alanlarda, İran'ı yüzyıllardır ulaşılamayan büyük bir güce kavuşturmuştur. İran'ın bu şekilde güçlenmesi, Osmanlı karşısında müttefik arayan Avrupa'nın bir anda dikkatini İran'a çekmiştir. Böylece Safevî dönemi, Batı ile diplomatik ve ticarî ilişkilerin ivme kazandığı bir dönem olmuştur. Bunun tam tersine olarak, Türkistan'daki Özbek Kağanlığı da uzun müddet Safevîler karşısında Osmanlılardan yardım talep etmiştir. Hindistan ve güney-doğu Asya'dan başlayıp Batı'ya uzanan dünya ticaretinden kazanç elde etmek isteyen Portekiz, Hollanda ve İngiltere, XVI. yüzyılda Fars Körfezi'nde ticaret merkezleri oluşturmaya başlamışlardır. Böylece Safevî Devleti, dünya ticareti ve siyasetinde yer almaya başlamış ve İran, uluslararası heyetlerin gelip-gittiği bir ülke olmuştur. Bu silsilenin beşinci hükümdarı olan Şah Abbas (1587-1629) ise, yaptığı reformlar ve uyguladığı başarılı politikalar ile tüm Safevî tarihinin en parlak dönemini oluşturmuştur.²

Şah Abbas'ın uygulamış olduğu askerî politikalardan biri, Osmanlıya karşı kullanmak üzere Celalî reislerini ülkesine sığınmasına izin vermesidir. Osmanlı ordusunun takibinde olan bazı Celalî reisleri mesela; Kuyucu Murat Paşa'nın takibinde olanlar Paşa'nın gösterdiği şiddet yüzünden Şah Abbas'a sığınmışlardır. Şah, sığınan Celalîleri, Kürtlere karşı kullanmak üzere Urmiye ve Selmas taraflarına sevk etmiştir. Fakat Nasuh Paşa tarafından Celalî ileri gelenlerine afnâmeler gönderilerek hizmete alınacakları vaadinde bulunulunca birçok Celalî reisi Osmanlı ülkesine geri dönmüştür.³

Doğuda Özbekler ve batıda Osmanlılarla çetin bir şekilde mücadele eden ve başarılı olup kaybettiği tüm toprakları geri alan Şah Abbas, devlet idaresinde de yeni düzenlemelere gitmiş, Osmanlı Kapıkulu sistemini örnek alarak Gulam sistemini oluşturmuş ve kendisine son derece bağlı bir sınıf meydana getirmiştir. Ayrıca Batılı uzmanların yardımıyla ateşli silahları profesyonel anlamda kullanıma sokmuştur. Böylece Safevî Devleti, modern ve düzenli bir orduya kavuşmuştur.⁴

Safevîlerin yepyeni bir devlet sistemi kurmak yerine devlet teşkilâtında İlhanlı ve Akkoyunlu geleneğini devam ettirmekteydi. Bununla birlikte yönettiği

² Cihat Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbâs ve Zamanı*, (AÜ, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2011, s. 4; Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 171.

³ Bkz. M. Cavid Baysun, "Ahmed I", *İA*, İstanbul, 1993, I, 162.

⁴ Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, s. 11; Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbâs ve Zamanı*, s. 5; Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 163.

toplumun ve sırtını dayandırdığı unsurun tarihi değerlerine atıfta bulunarak kadîm İran devlet anlayışının da canlanmasına imkân sağlamıştır. Bu nedenle sadece bir devlet başkanı olarak değil, tıpkı eski Sasani imparatorları gibi dinî ve manevi bir önder olarak da devleti yönetme çabasına girmişti. Şah İsmâil, tıpkı İslâm öncesi dönemlerde olduğu gibi hem dinî hem siyasî otoriteyi temsil etmekteydi ve “zıllullah fi’l-arz, naîb-i imâm mehdî (imam gâib)” gibi ünvanlar taşıyordu. Onun zamanında bir takım yapısal makamlar da tesis edilmişti. Örneğin ‘vekîl-i nefes-i nefis-i hümâyûn’ adı verilen rütbeyi icad etmiştir. Bu makama gelen kişi şahın vekilliğini yerine getirmekte olup kızılbaş reisler arasından seçiliyordu. Bu makam aynı zamanda mürşid-i kâmil sayılan şahın temsilcisi durumundaydı. Öte yandan Safevîler’in ilk dönemlerinde şehzadeler devlet tecrübesi edinmeleri için bir kızılbaş reisin lalâlığında eyaletlerde görevlendirilirdi. Ancak araştırmacılar Şah I. Abbas’tan itibaren bu geleneğe son verildiğini belirtmektedir.⁵

Safevi yönetiminde ülkenin bir de idari ve siyasi taksimi de yapılmıştı. Buna göre ülke Şirvan, Karabağ, Azerbaycan, Hemedan, Irâk-ı Arab, Fars, Kûh, Gîlûye, Kirman, Kandehar, Belh, Herat, Merv, Meşhed, Esterâbâd gibi çok sayıda eyalete bölünmüştü. Bu da yönetimin geniş bir alana yayılmış bir otorite sahibi olmasını sağladığı gibi, zaman zaman parçalanma tehlikesini de beraberinde getiriyordu. Bu idari yapıya göre eyalet idaresine genellikle bey, han veya sultan rütbesiyle Türkmen kökenli reisler gönderilirdi. Tarihçilerin belirttiğine göre bazı eyaletler ise şehzadelere tahsis edilirdi. Safevîler’in ilk dönemlerinde eyaletlerin idaresini elinde bulunduranlar hangi rütbeye sahip olursa olsun hâkim olarak nitelendirilirdi. Ancak sonraları en yüksek idarî makamı tanımlamak için beylerbeyi ünvanı kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte kaynaklarda nâdiren emîrû’l-ümerâ ve hân-ı hânân ünvanlarına kaydedilmektedir.⁶ Bu idari yapıyı bölgede hüküm süren daha önceki devlet sistemleri açısından gözden geçirdiğimizde, Safevîler’in Ahamenişler zamanına dönerek eski İran ünvanlarını yeniden kullandıklarını müşahade etmekteyiz.⁷

Şah Abbas döneminde, atası Şah İsmail’in gücünün dinî ve oymak bağlılığına dayanmasının aksine, Türk aşiretleri yönetimden tasfiye edilmeye başlanmıştır.

⁵ Tufan Gündüz, “Safevîler”, *DİA*, DİBY., İstanbul, 2008, XXXV, 455.

⁶ Gündüz, “Safevîler”, *DİA*, XXXV, 455.

⁷ Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 16.

Osmanlı Devleti'ndeki Kapıkulu sistemi benzeri bir sistem oluşturularak İranlı ve diğer unsûrlar, Şah'a son derece bağlı olacak şekilde yetiştirilmiş ve yönetime alınmışlardır. Modern ve düzenli bir ordu kurularak önce iç huzur ve istikrar sağlanmış, daha sonra batıda Osmanlılarla ve doğuda Özbeklerle savaşılıp kaybedilen topraklar geri alınmıştır. Ayrıca iç ve dış ticaret geliştirilerek merkezi bir devlet yapılanması oluşturulmuştur.⁸

1.2.2. İCTİMAÎ ÇEVRE

Şah Abbas zamanında halk, çiftçi, zanaatkâr, tüccar ve asker şeklinde gruplara ayrılıyordu. Tebaa, Türkmen aşiretleri ve İranlı (Tacik) köylülerden oluşuyordu. Ekseriyeti Rumlu, Şamlu, Ustaclu, Tekelü, Türkmen, Dulkadir, Kaçar, Avşar ve Kaçar konar-göçerlerden meydana gelirdi. Türkmen aşiretleri, kabileler halinde yaylak ve kışlaklarda yaşarlardı. Özellikle küçükbaş hayvan yetiştirirlerdi. Tacikler ise köylerde yaşıyor ve ziraatla ilgilenirlerdi. Tüccar ve zanaatkârlar ise Bender Abbas, Şiraz, Hürmüz, Meşhed, Tebriz, Erdebil, Kazvîn ve başkent İsfahan gibi önemli şehir merkezlerinde toplanmışlardı. İran'daki tüccar sınıfını Yahûdiler, Ermeniler ve Hintliler oluştururdu.⁹

Ülkenin elit tabakası ise dört gruba ayrılmıştı. Birinci grup, üst düzey askeri yöneticiler; ikinci grup, Şîî liderler; üçüncü grup; valiler, hâkimler, beylerbeyiler gibi mülkî âmirler ve dördüncü grup ise aşiret reisleri, ağalar gibi mahalli unsûrlar idi.¹⁰

Safevîler'in ilk dönemlerinde İran'da yaşayan ahalinin büyük bölümü Sünnî idi. Bu durum yeni mezhebin yayılmasında büyük bir engel gibi görünse de Şah İsmâîl'in aldığı sert tedbirlerle Şîîlik kısa sürede bütün İran'ı kapsayan bir mezhep haline geldi. Bir Venedikli tüccarın anlattığına göre Tebriz Meydanı'nda toplanan halka önce Şîî fikhî anlatılıyor, daha sonra şeyhülislâmın nezaretinde topluca mezhep

⁸ Bkz., Cihat Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbâs (1587-1629) Devrinde İran'da Sosyal ve Kültürel Hayat", *Türk Dünyası İncelemeler Dergisi*, İzmir, XI-2, 2011, s. 291.

⁹ Bkz., Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbâs Devrinde İran'da Sosyal ve Kültürel Hayat", s. 262; Gündüz, "Safevîler", *DİA*, XXXV, 456. Daha geniş bilgi için bkz., Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 154.

¹⁰ Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbâs Devrinde İran'da Sosyal ve Kültürel Hayat", s. 262.

değiştirme işlemi yerine getiriliyordu. Ülke genelinde halkın yeni mezhebe geçmesi telkin ediliyor, aksi halde katliamlar yapılıyordu.¹¹

Safevîler’de özellikle Rumlu, Şamlu, Ustaclu, Türkmen, Tekelü, Dulkadırlı, Avşar, Kaçar gibi Türk boyları hâkim unsur idi. Erdelân, Tâlîş, Pazuki, Rujeki/Ruzeki, gibi Fars asıllı kabileler de bulunmaktaydı. Şah Abbas’tan itibaren bu boylar merkezîleşme politikasının izlenmesinden dolayı az da olsa etkilerini kaybetmiştir. Orta tabakayı küçük esnaf, tâcirler, çiftçiler ve işçiler oluşturunuyordu. Şîî âlimler son derece nüfuz kazanmıştı.¹²

1.2.3. İKTİSADÎ ÇEVRE

Molla Sadrâ’nın yaşamış olduğu Safevî dönemi, Batı ile diplomatik ve ticarî ilişkilerin ivme kazandığı bir dönem olmuştur. Ticarete bir hayli önem veren Şah Abbas, Avrupa’ya gönderdiği heyetlerle uluslararası ticarete etkin rol oynamış; ayrıca ülke içinde güvenliği tesis etmiş, yeni yollar ve kervansaraylar yaptırıp iç ticaretin gelişmesine katkı sağlamıştır. İç ve dış ticaretin gelişmesi, Safevî Devleti’nde halkın genel refah seviyesini de yükseltmişti. Şah Abbas, saltanatı boyunca ülkesinde bayındırlık faaliyetlerine devam etmişti.¹³

Şah Abbas, tahta geçtiğinde, ülkesinde ekonomik çöküntü baş göstermişti. Kargaşalık ve güvensizlikten dolayı üretim azalmış, ticaret ve sanayi çökmüş, halkın yaşam standardında düşüş yaşanmıştı. Bu ortamı gören Şah Abbas tüm çabasını ülkesini kalkındırmaya harcamış, ülkedeki düzeni ve asayişini sağlamıştı. Tüm mesaisini İran’ın kalkınmasına harcamış, aldığı tedbirlerle iç ve dış ticareti geliştirmişti. Kısa bir süre içinde ülkesinin yaşam seviyesini görülmedik şekilde yükseltmişti. Halkın yaşam düzeyi ve refahı artınca, Şah’ın himayesinden memnun ve kendisine hizmet etmeye hazır bir sınıf meydana gelmişti. Şah Abbas, köylü, zanaatkâr, çiftçi ve küçük esnafı korumak hususunda aldığı tedbirlerle yöneticilerin halkı ezmesini ve haksızlık yapmasını önlemiştir.¹⁴

¹¹ Gündüz, “Safevîler”, *DİA*, XXXV, 456. Daha geniş bilgi için bkz., Cihat Aydoğmuşoğlu, “Safevî Hükümdarı Şah Abbâs’ın Dinî Siyaseti”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish Volume*, VI-3, 2011. P. 1329-1337 TURKEY, s. 1331.

¹² Gündüz, “Safevîler”, *DİA*, XXXV, 456.

¹³ Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbâs ve Zamanı*, s. 5; Bkz., Gündüz, “Safevîler”, *DİA*, XXXV, 456.

¹⁴ Aydoğmuşoğlu, “Şah Abbâs Devrinde İran’da Sosyal ve Kültürel Hayat”, s. 273.

Şah Abbas'ın döneminde iktisadî hayatın temelini tarım ve hayvancılık oluştuyordu. Hayvancılık daha çok konar-göçer halinde yaşayan Türkmenler'in elindeydi. Onlar yaygın olarak koyun besliyorlardı. Türkmenler, Bey veya han adı verilen bir aşiret reisinin etrafında yaşamlarını sürdürüyorlardı. Selçuklular'ın İran'da hâkimiyet kurmasından sonra Kuzey İran topraklarında büyük ölçüde Türk yerleşmesi meydana gelmesine rağmen tarım hayatı genellikle Farslar tarafından temsil edilmekteydi. Köylüler ekinlerini sulamada, kuyulardan ve kanallardan istifade etmeye çalışırdı. Orta ve Güney İran'ın bölgelerinde yazlar kurak geçtiği için oralarda büyük sarnıçlar inşa edilmişti.¹⁵

Şah Abbas zamanındaki çinicilik, demircilik, kakmacılık, dokumacılık, ciltçilik, dericilik, hat, minyatür, porselen ve mücevher imalatı, testi yapımı ve halıcılık son derece gelişmişti. Bağcılık, meyvecilik, tahıl ve pamuk ekimi de ileri düzeydeydi. Safevî tarikatının kurucusu Şeyh Safiyyüddin'in (v. 735/1334) kabrini ziyaret etmek amacıyla gelen insanlar Erdebil'e akın ediyorlardı. Ayrıca Erdebil, Gilan üzerinden yapılan ipek ticaretiyle uğraşan kervanlar ile de dolup taşıyordu. Tebriz'de yüzlerce kervansaray ve binlerce dükkân, canlı bir ticarî hayata ve pazara sebep olmuştu. Dokumacılıkla beraber Tebriz'de deri ve mermer üretimi de yapılıyordu. İran'da dokumacılık yoğun olarak Yezd, Kâşan ve İsfahan şehirlerinde yapılmaktaydı. Kaşan'da kadife, atlas, ipek ve altın işlemeli dokumanın üretimi gerçekleştiriliyordu. Şirvan ve Gilan ipeklerinin antreposu olan Kazvîn'de ise halı dokumacılığı yapılıyordu. İhracatı teşvik eden politikalar uygulayan Şah Abbas, Avrupa'ya Venedik gibi ülkelere özel memurlarını göndermiştir. Bunlar oralarda atlas ve ipekten dokuma işlerinin inceliklerini öğrenmişlerdir. Şah Abbas döneminde İran'ın iktisadi hayatında çiftçilik, bağcılık, hayvancılık, çeltik tarımı ile ipek ticareti ve ipek böcekçiliği önemli rol oynuyordu.¹⁶

Osmanlı-Safevî savaşı (1578-1590) sırasında Azerbaycan'ın Şirvan'a kadar olan bölümü Osmanlılar tarafından fethedilmişti. Böylece önemli olan ipek üretim bölgeleri, Şah Abbas'ın saldırıya geçip Osmanlıları Azerbaycan'dan atıncaya kadar birkaç yıl (1603-1605) Osmanlıların elinde kalmıştır. İran'ın iç ve dış ticareti Türk, Azeri, Ermeni ve Hintli tüccarların elindeydi. Bu tüccarlar, Osmanlı Devleti ile olan

¹⁵ Gündüz, "Safevîler", *DİA*, XXXV, 456; Bkz., Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 4.

¹⁶ Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbâs Devrinde İran'da Sosyal ve Kültürel Hayat", s. 266-268; Gündüz, "Safevîler", *DİA*, XXXV, 456.

ticarete aracı rolü oynayarak önemli gelirler sağlıyorlardı. Bunların, başkent İsfahan'da bile mahalleleri vardı. Böylece sosyal hayatta gelir düzeyi yüksek bir topluluk oluşturmışlardı. Şah Abbas devri, sadece politik, askerî ve ticarî, başarılar ile sınırlı bir dönem olmamıştı. Onun dönemi sanatın en mükemmel örnekleri ile doluydu. İpekli dokumalar Şah Abbas zamanında en üst seviyede idi. Şah'ın himayesindeki ressamalar, çok ince çizilmiş çiçekli bitkiler ve figürlerden oluşan kumaş desenleri üretiyorlardı. Onun döneminde gelişen sanat dalları şunlardı: Kuyumculuk, metal işçiliği, çinicilik, seramik, halıcılık, dokumacılık, hat, sahafılık, resim, minyatür, tezhip ve ciltçilik. Meşhed, İsfahan, Kirman gibi şehirlerde seramik atölyeler açılmış, özellikle Kâşan ve İsfahan'da yapılan İran seramikleri, Avrupa pazarlarında Çin seramikleriyle rekabet eder hale gelmişti. Şah Abbas Seramik endüstrisini büyütmek amacıyla üçyüz Çinli çömlekçiyi ülkesine getirmişti. Beyaz ve mavi renklerin hâkim olduğu İran porselenleri ise eşsiz güzellikte idi.¹⁷

Tüccar sınıfının çoğunluğu Yahûdîler, Ermeniler ve Hintliler'den oluşuyordu. Yahûdîler ve Hintliler değerli maden ticaretiyle uğraşırken, Ermeniler ise dış ticareti ellerinde bulunduruyorlardı. Ermeniler, bütün Avrupa ülkelerini dolaşırlardı. Ermeni tüccarlar vasıtasıyla İran ipeği ve halısı Avrupa'nın en uca şehirlerine götürülüp satılırdı.¹⁸

1.2.4. İLMÎ ÇEVRE

Şah Abbas (v. 1038/1629) döneminde İran, kuşkusuz Avrupa ile ilişkilerinin artması neticesinde ilmî, edebî ve kültürel hayata sahne olmuştur. İran, Avrupa ile olan etkileşim sonucunda değişimler yaşamıştır. Bu değişimden biri de başkent İsfahan'a taşınmasıdır. Şah Abbas'ın başkent yaptığı İsfahan şehri, İran'ın siyasî olduğu kadar edebiyat ve kültür alanlarında da en önemli bir şehri haline gelmiştir.

Şah Abbas, bilginleri ve sanatçıları himaye ederdi. Onun devrinin en önemli şahsiyetleri arasında, Şeyh Bahaî (v. 1030/1609) (Şîî ulemadan), Mevlana Abdullâh Şusterî (v. 1019/1610) (din âlimi), Furûgi (v. 1022/1613) (şair), Mîr İmâd (v. 1023/1615) (hattat), Şeyh Lütfullah (v. 1032/1623) (Şîî ulemadan), Şerefeddin Hasan

¹⁷ Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbâs Devrinde İran'da Sosyal ve Kültürel Hayat", s. 266-268; Gündüz, "Safevîler", *DİA*, XXXV, 456.

¹⁸ Bkz., Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbâs Devrinde İran'da Sosyal ve Kültürel Hayat", s. 262; Gündüz, "Safevîler", *DİA*, XXXV, 456.

Şifâî (v. 1037/1628) (saray şairi), Sadık Bey Afşar (v. 1038/1629) (ressam ve minyatür sanatçısı), ünlü hocası Mîr Muhammed Dâmâd (v. 1040/1631) (din âlimi, filozof), saray sanatçısı Ali Rızâ-yı Abbasî (v. 1044/1635) (ressam, hattat ve minyatür sanatçısı), Molla Sadrâ (v. 1050/1640) (Şîî teolog), Mîr Cemâleddin Kâşî (v. ?) (din âlimi), Muhammed Hüseyin-i Tebrizî (v. ?) (hattat), Muzaffer Ali (v. ?) (minyatür sanatçısı), (hattat), Şâmi (v. ?) (şair), Şahnâme veya Abbasnâme'nin yazarı Kemali Sebzevârî (v. ?), Mîr Haydar (v. ?) (şair), ve Üstat Muhammed Mümin (v. ?) sayılabilir. Ayrıca başkent İsfahan'da birçok kıssahanlar (hikâye okuyucuları) ve şehnâmehanlar (şahnâme okuyucuları) bulunmaktaydı. Şairler Şah Abbas'a övücü şiirler yazdıklarında Şah, beyitlerde kendi ismi kaç defa geçiyorsa ona göre şairlere ödül veriyordu.¹⁹

Askerî yönünde İran ordusu ateşli silâhlardan yoksundu. Osmanlı-Safevî savaşları sonucunda onların askerî teknolojiye ilgisi artmıştı. Venedikli bir tüccarın naklettiğine göre daha Şah İsmâîl döneminde İran ordusunda Osmanlı tarzı top dökümü yapan Ermeni mühendisler bulunuyordu. Şah Abbas döneminde İran'a top dökümünü bilen bir mühendis ile Sherley kardeşler getirilmiş, yanlarında bazı askerî teknoloji kitapları da bulunmaktaydı. Başta Portekiz olmak üzere Avrupa devletleriyle olan ilişkiler, Safevîler'in eline ağır topların geçmesine sebep olmuştu.²⁰

Diğer taraftan astronomi ve ilm-i nücûm Safevî döneminde önem verilen ilimler arasında sayılmaktaydı. Şah İsmâîl, Merâğa Rasathânesi canlandırmak için gayret gösterdiyse de başarılı olamadı. Oğlu Şah I. Tahmasb, İsfahan'da saltanat sarayında rasat çalışmaları yapılması için çalışmış ve yıldız cedvellerinin hazırlanmasında öncülük etmişti. Usturlap ise geliştirilmiş, hatta sanatkârane bir estetiğe kavuşturulmuştu. Safevî sarayında birçok müneccim bulunuyordu. Bunlar, gelecekle ilgili tahminlerde bulunuyorlardı. Ayrıca bazı hastalıkların tedavisiyle ilgili görüşler ortaya atıyorlardı. Bundan dolayı müneccimlerle sarayın tabipleri arasında kuvvetli bir rekabet doğmuştu.²¹

Muhammed Hüseyin Nûrbahşî Bahâüddeve (v. ?) tıp konusunda 1501'de yazdığı *Hulâsatü't-Tecârib* adlı eser kendisini kısa sürede şöhret sahibi olmasını sağlamıştır. Meşhed'de bulunan şifâhâne'de çalışan İmâdüddin Muhammed Şîrâzî (v.

¹⁹ Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbâs Devrinde İran'da Sosyal ve Kültürel Hayat", s. 270.

²⁰ Gündüz, "Safevîler", *DİA*, XXXV, 456.

²¹ Gündüz, "Safevîler", *DİA*, XXXV, 457.

1000/1592) 1569'da risâlesinde özellikle frengi hastalığının tedavisinden bahsetmiştir. Şah I. Abbas döneminde Safevî sarayında birçok tabip bulunuyordu. Devletin çöküş sürecine girmeye başlamasıyla çok sayıda tabip Hindistan'a gitmek zorunda kalmıştır. Bunlar arasında *Elfâzü'l-Edviye* ve *Dârâ Şükûhî* adlı risâleleri yazan Nûreddin Muhammed (v. ?) de bulunuyordu. İlâçların hazırlanması geleneksel yöntemle yapılıyordu. Büyûtât-ı Hâssa'ya bağlı bir de ilâç imalâthanesi vardı. Hekimbaşı, tabiplerin faaliyetlerinden ve devletin sağlık işlerinden sorumluydu.²²

Safevî devleti Şiîliği resmî mezhep haline getirince fikhî iyi bilen âlimlere ihtiyaç duyulmuştu. Şiî ulemânın azlığı yüzünden Lübnan ve Bahreyn'den âlimler İran'a getirilmiş, bu durum ilk Şiî kitapların Arapça olarak kaleme alınmasına veya Arapça'dan Farsça'ya tercümelerin yapılmasına ortam hazırlamıştır. Tarikatlar da Şiîliğin gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu dönemde Sünnîliğe reddiye türü risâleler kaleme alınmasında bir artış gözlenmeye başlanmıştır. Gerek Şiîliğin ihyası ve anlaşılması konusunda yapılan tartışmalar, gerekse reddiye türü kitapların yazılması, felsefe alanında Bahâeddin Âmilî (v. 1031/1622), Mîr Dâmâd (v. 1040/1631), Molla Sadrâ (Sadreddîn-i Şîrâzî) (v. 1050/1640), Abdürrezzâk b. Ali el-Lâhîcî (v. 1072/1661), Kadı Saîd-i Kummî (v. ?) gibi filozof ve fakihlerin yetişmesine imkân sağlamıştır. Şîraz Medresesi bu dönemin en meşhur eğitim kurumu idi. Bu medresede naklî ilimlerin yanında ilm-i nücûm, riyâziyat, fizik, kimya ve felsefe okutulmaktaydı. Şah I. Abbas tarafından yaptırılan Molla Abdullah-ı Şüşterî (v. ?) medresesi devrin en meşhûr Şiî fakihlerini bünyesinde toplamıştı. Safevîler zamanında çok sayıda tarihî ve edebî eser kaleme alınmıştır. İran edebiyatı Safevîler döneminde gelişmiş, tarihçilik ise önemli bir aşama kaydetmiştir.²³

Bu esnada Fars bölgesinin vezirinin tek oğlu olan Sadrâ, en iyi şartlarda Aristoteles benzeri bir hayat sürüyordu. O zamanlar eşraf çocukları kendi saraylarında özel hocaların gözetiminde ders okuyorlardı. Sadrâ çok zeki, ciddi, derslerinde başarılı ve ilme çok meraklı biriydi. Kısa bir zaman zarfında Fars ve Arap dili edebiyatları ve hat sanatıyla ilgili bütün dersleri öğrendi. Henüz ergenlik yaşına gelmeden matematik, astronomi, tıp, fıkıh, mantık ve felsefe eğitimi gördü.²⁴

²² Gündüz, "Safevîler", *DİA*, XXXV, 457.

²³ Gündüz, "Safevîler", *DİA*, XXXV, 457. Bkz., Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 145.

²⁴ Muhammed Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Mûteâliye* (Çev., Sedat Baran), Denge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 13.

Böylece siyasî, sosyal, ekonomik, kültür ve dinî bir mirasta gözünü açan Molla Sadrâ, haklı bir şöhrat kazanmış ve kendisinden sonra gelen birçok bilgene ilham kaynağı olmuştur.

1.2.5. DİNÎ VE FİKRÎ ÇEVRE

Sadrâ, dokuz asırlık felsefe, hikmet ve teoloji mirası içinde doğmuştu. İran'da sahte tasavvufun ve Oniki İmam Şiîliğinin idaresinde aşırı dinî inançlar ile aşırı uygulamaların bulunduğu bir ortamda dünyaya geldi. Ulemânın çoğunun Hadîs ve fıkıhla ilgilenmesine tepki olarak on birinci yüzyılda Usûlî-Ahbarî tartışmasını önemsemeyen ulema-î Rabbanî isimli irfânî, kozmoloji ve metafizik üzerinde kurulu bir Şiî ekolün ortaya çıktığı görülmektedir. Molla Sadrâ, zâhîr âlimler ile hukema arasındaki münakaşalardan rahatsız olmuştur.²⁵

Sadrâ'nın olgunluk dönemi I. Şah Abbas (989-1038/1581-1629) ve I. Şah Safî (1038-1052/1629-1642) dönemlerine rastlar. Onun döneminde, Kızılbaşlar tarafından temsil edilen halk tasavvufu, kendisini imamın temsilcisi olarak gören imamlar tarafından temsil edilen Oniki İmam Şiîliği ve yine kendisi sadece siyasî ve askerî değil, aynı zamanda ahlakî ve manevî otoritenin ifadesi Mürşid-i Kamil kabul edilen zattan oluşan üç unsûr bulunmaktaydı. Şah İsmail ve Şah Tahmasb zamanlarında sûfî gruplar ve Kızılbaşlara baskı uygulanmış, İkinci Şah İsmail döneminden itibaren Sünnîlik açıkça desteklenmese de daha serbest ve dinî farklılıklara karşı daha hoşgörülü bir yaklaşım sergilenmiştir. I. Şah Abbas çok sayıda ilim adamına devlette yer vermiş, irfânî ve sûfî gruplara karşı ikili bir politika izlemiştir. Bir taraftan aşırı sûfî ve Kızılbaş gruplara baskı uygulamış, diğer bir taraftan ise irfânî ekole mensûb ulema-î Rabbanî'yi desteklemiştir. Molla Sadrâ gibi irfân ehli âlimlere destek, Şah Safî dönemine kadar devam etmiştir. Molla Sadrâ siyasete hiçbir zaman ilgi duymadığından, siyasîlerden kaynaklanan herhangi bir sorun yaşamamıştır. O ilmî ve manevî başarıları ile ailesinin Şîraz'da etkili olmasından dolayı Safevî idarecileri tarafından saygı duyulan bir âlim olmuştur.²⁶

Molla Sadrâ'ya birçok resmi görev teklif edildi. O, tüm bu görevlerden uzak

²⁵ Sümeyye Parıldar, *Molla Sadrâ'nın Ontolojisinde Varlık ve Mahiyet*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008, s. 11.

²⁶ Parıldar, *Molla Sadrâ'nın Ontolojisi*, s. 11-12.

durdu. Maddî ödülleri önemsemek, o günlerde yaygın bir davranış olmasına rağmen Molla Sadrâ'nın, hiçbir eserinin bir vezire ya da başka bir yöneticiye ithaf edildiğine dair herhangi bir iz görülmemektedir. Tarihçiler de Molla Sadrâ'nın yeni şöhretinin, âlimler tarafından kıskançlıkla karşılandığını ve bu âlimlerin kendisini asılsız bir şekilde tekfîr etmelerinin, İsfahan'daki Safevî çevrelerinin kendisine yönelik ilgisini reddetmesinin nedeni olduğunu ifade etmişlerdir.²⁷

Kendisi, bir âlimin sultanlara yanaşmasını hoş görmezdi. Yanaşanları, dili âlim, kalbi zalim olarak nitelerdi. Sultanlara dalkavukluk yapmaktan Allah'a sığınır. O, otorite sahiplerine yanaşma tehlikesi hakkında şöyle demiştir:

“Dindeki fitnenin ve Müslümanların itikadındaki noksanlığın kaynağı, yalnızca nâkıs âlimlerin dünya hâkimleri ve sultanlarıyla içli dışlı olmalarıdır.”²⁸

Molla Sadrâ'nın yaşadığı dönemde toplumsal entelektüel yapı araştırıldığında II. yüzyıldan XVI. yüzyılın sonuna kadar dinî ve entelektüel çevrelerde felsefe ve irfân ayırımının başladığı, ayrıca I. Şah Abbas'tan itibaren gelişen hoşgörülü dinî ortamda üç dinî ve entelektüel akımın ortaya çıktığı görülmektedir. Birincisi ana damarı oluşturan ulema-mücahitler sınıfı, ikincisi şeriata önem vermekle beraber onun tamamlayıcısı olarak tarikatın önemine işaret eden grup, üçüncüsü Mîr Dâmâd'la (v. 1040/1631) beraber ortaya çıkan Ulema-i Rabbanî grubu. Rabbanî grubun ortaya çıkması, dinî ve manevî toplumlarda birbirine zıt gelişen düşüncelere karşı tepki olarak gelişmiştir. Nitekim bu tepkinin izini Sadrâ'nın eleştirilerinde görmek de mümkündür. Sadrâ'ya göre Sûfî grupların kalpleri, marifetullah'tan uzaklaşmıştı. Bu kişiler Kur'ân, Hadîs ve kesbî bilgiyi ihmal ediyorlardı. Ulemaya gelince hukuk ve dinî konuları şöhret ve itibar aracı haline getirmişlerdi. Sadrâ'ya göre her iki grup da büyük hata içindeydi. Çünkü sûfî maceracılar ve dervişler, şeriattan uzak idiler. Entelektüel çevre ise Allah'ın bilgisinden (marifetullahtan) uzaklaşmıştı.²⁹

²⁷ Hüseyin Nasr, “Molla Sadrâ Hayatı ve Eserleri”, Hüseyin Ziya, *İslam Felsefe Tarihi* içinde, Açılım Kitap Yay., İstanbul, 2011, II, 303.

²⁸ Muhammed b. İbrahim el-Kavvâmi Sadrettîn eş-Şirâzî, (Molla Sadrâ), *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerim*, İntişarat-ı Bonyad-i Hikmet-i İslami Sadrâ, Tahran, 2000, VI, 18.

²⁹ Parıldar, *Molla Sadrâ'nın Ontolojisi*, s. 12 –13.

2. MOLLA SADRÂ'NIN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. NESEBİ, DOĞUM YERİ VE YILI, İSMİ, KÜNYESİ, LAKABI VE NİSBELERİ

Molla Sadrâ hicri onuncu asrın ortalarında³⁰ kendi ifadesiyle 979/1571 yılında Şîraz'da doğmuştur. Molla Sadrâ'nın babası, I. Şah Abbas'ın pederi Sultan Muhammed Hudâbende'nin sarayında vezirlik yapmıştır.³¹

Sadreddin Muhammed b. İbrahim b. Yahya el-Kavâmî eş-Şîrâzî,³² hekim, büyük filozof ve Ahavent (hoca) Molla Sadrâ olarak meşhur olmuştur.³³ Kendisine “Sadru'l-Müteellihîn” olarak lakab verilmiştir.³⁴ Ayrıca daha küçüklüğünden itibaren üstün meziyetlerinden ve parlak zekasından dolayı “Sadrâ”³⁵ olarak lakab almıştır.³⁶

Müslümanların çoğu tarafından özellikle de İran, Hindistan ve Pakistan'da “Molla Sadrâ” olarak bilinir. Onun Sadru'l-Müteellihin olarak tanınması, kendisinden sonra gelen filozoflar kuşağı içindeki mümtaz yerine işaret ederken, taltif olarak kendisine verilen “Sadruddîn” lakabı ise onun geleneksel teolojik çevrelerde kabul edilen üstün derecesini gösterir.³⁷ Ayrıca Molla Sadrâ, felsefeyle fazla ilgilendiği için Üçüncü Muallim³⁸ olarak lakaplandırılmıştır.³⁹

³⁰ Ebû Abdillâh Zencânî, *el-Feylasuf el-İrani el-Kebir Sadrettin eş-Şîrâzî (Molla Sadrâ) Hayatuhu ve Usûlü Felsefetihi*, Müessesetü'l-Keyhan, Tahran, 1419 h., s. 5.

³¹ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 298; M. Şerif Mian, *İslam Düşünce Tarihi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 184.

³² Sadrâ, *Tefsîr*, I, 298.

³³ Hayru'd-Din Zirikî, *el-A'lam Kamûsu Terâcim li Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Muste'rabîn ve'l-Müsteşrikîn*, Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, Beyrût, 1979, V, 303; Zencânî, *el-Feylasuf el-İrani*, s. 5; Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye*, s. 13.

³⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 5. Ayrıca lakab ve künyesiyle ilgili olarak bkz., a.m., *Tefsîr*, V, 33, VI, 9, VII, 5, VIII, 195. Sadru'l-Müteellihîn, felsefe ve tasavvufu birleştiren ilahî filozofların önderi anlamına gelmektedir.

³⁵ Molla Sadrâ'ya Sadrettin lakabı dile kolay gelsin diye Sadrâ olarak kullanılmıştır. Farsçada Sadrâ kelimesi, sadrazam manasına gelmektedir. Sadr kelimesi her şeyin başı, evveli, reis, yüce makam, zirve, öncü, üstün meziyet ve parlak zeka gibi anlamlara gelmektedir. (Bkz., Mecdüddin Ebû Tahir Muhammed b. Ya'kub Fîrozâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, “sdr” md., Müessesetü'r-Risâleti li't-Tibâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', Beyrût, 2005; Muhammed b. Muhammed b. Abdi'r-Rezzak el-Huseynî Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (Thk., Halil el-Hilâlî), “sdr” md., Tunus, 2004).

³⁶ Zencânî, *el-Feylasuf el-İrani*, s. 6.

³⁷ Nasr, *Molla Sadrâ Hayatı ve Eserleri*, II, 301. İsim ve nisbet benzerliğinden dolayı bazılarınca bu zat iltibas edilmiştir. Mesela, Ömer Nasuhi Bilmen, Keşfü'z-Zunûn sahibinin, bu zatın hüviyetinde şüphe ettiğini, bununla 896'da vefat etmiş olan Mîr Allâme Sadrettin-i Şîrâzî'yi sandığını söylemektedir. (Bkz., Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi Tabakatu'l-Müfessirîn*, (Sadeleştiren: Abdulaziz Hatip) Semerkand Yay., İstanbul, 2014, II, 313).

³⁸ Birinci Muallim Aristo, İkinci Muallim ise Farabî'dir.

³⁹ Vecih Kevserânî, *Osmanlı ve Safevîlerde Din-Devlet İlişkisi*, (Çev., Muhlis Canyürek), Denge Yay., İstanbul, s. 78.

2.2. GENÇLİĞİ, YETİŞMESİ, HOCALARI VE SEYAHATLERİ

Babası Safevî sarayında vezir olduğu için⁴⁰ siyasal ve sosyal gücü olan bir şahsiyet idi.⁴¹ Vezir olan babasının uzun süre erkek evladı olmamıştı. Cenab-ı Hakk’a kendisine bir evlat vermesi için uzun dualar etmişti. Nihâyet Sadrâ’nın dünyaya gelmesinden dolayı muhtaç olanlara sadaka vermiş, özellikle o an yanında bulunan üç tümeni⁴² fakirlere dağıtmıştı.⁴³ O, bu çocuğun ismini Muhammed koydu. Fakat, daha çok Sadrâ olarak çağrıldı.⁴⁴ Molla Sadrâ’nın mensûb olduğu kabilenin ismi Kavâm’dır. Kavâm ailesi Şîraz’da soy ve şeref bakımından köklü bir ailedir. Bu ailenin reisinin ismi Kavâm olup çağdaşı Hâfız ve Şair Şemsettin’dir (v. 714/1315). Hafız Şîrâzî diye meşhur olan bu zat, bazı kasidelerinde kendisinden övgüyle söz etmektedir:

هستند غرق نعمت وحاجي قواما

درياي أخضر فلك وكشتي هلال

“Kavâm’ın iyiliği yer ve yeşil denizi sarmıştır. Bilakis onun ihsanı felek, gemi ve hilali kuşatmıştır.”⁴⁵

Molla Sadrâ mensûb olduğu kabilesi ve yetiştiği ortam sayesinde ilmî çalışmalar konusunda şanslıydı. Tefsîrine mukaddime yazan Muhammed Hameneî şöyle demektedir:

“Çocukluğu sırasında başkent Şîraz’dan Kazvîn’e taşındı. Molla Sadrâ yeni başkentte Bahâeddin el-Âmilî (v. 1031/1622) ve Mîr Dâmâd’tan (v. 1040/1631) ders aldı.⁴⁶ 1006/1597 Yılında başkent Kazvîn’den İsfahan’a intikal etti. Uzun bir müddet Kum şehrine bağlı Kehek köyünde inzivaya çekildi. Ders vermeyi ve te’lîfi bırakıp ibadet ve riyazet ile iştigal etti. Daha sonraları ilham ve gaybî bir emirle yeniden te’lifata başladı.”⁴⁷

Memleketi Şîraz’da hazırlık niteliğindeki ilköğrenimini tamamladıktan sonra genç düşünür, Safevî hanedanının tahtının bulunduğu ve XVI. yüzyılda İslamî eğitimin en önemli merkezi olan İsfahan’a gitti. Orada, ilk olarak ünlü fakîh

⁴⁰ Nasr, *Molla Sadrâ Hayatı ve Eserleri*, II, 301.

⁴¹ Mian, *İslam Düşünce Tarihi*, s. 184.

⁴² Tomen veya tümen İran para birimidir. (Bkz., Mehmet Kanar, *Farsça Türkçe Sözlük*, Say Yay., İstanbul, 2013, s. 533).

⁴³ Zencanî, *el-Feylasuf el-İrani*, s. 6.

⁴⁴ Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Mûteâliye*, s. 13.

⁴⁵ Zencanî, *el-Feylasuf el-İrani*, s. 5.

⁴⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 297.

⁴⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 298.

Bahâeddin Muhammed Âmilî'nin (v. 1031/1622) yeni bir Şîî fikhının temellerini atmakta olduğu ulum-u naklîyye (naklî ilimler) denilen geleneksel İslâmî bilgilerin verildiği bir okula kayıt yaptırdı. Naklî ilimleri, hocası Bahâeddin Muhammed Âmilî'den (v. 1031/1622) aldı.⁴⁸

Aklî ilimlerde ise en ünlü İslam filozoflarından birisi olan ve “Mîr Dâmâd” olarak şöhret bulan Seyyid Muhammed Bakır Esterâbâdî'den (v. 1040/1631) ders aldı.⁴⁹

Molla Sadrâ, kendi hocası olan Seyyid Muhammed Bakır'dan övgüyle bahsetmektedir. Hocasını tazim edip onun hakkında şöyle demektedir:

سيدي وسندي وأستاذي واستادي في المعالم الدينية والعلوم الإلهية والمعارف الحقيقية والأصول

البقيية...

“Dinî öğretiler, ilahî ilimler, hakikî marifetler ve yakîn ile ilgili prensiplerde efendim, dayanağım, ustadım ve itimat ettiğim!...”⁵⁰

Molla Sadrâ'nın Mîr Dâmâd'la birlikte İsfahan'da ikamet ettiği zaman zarfında, ömrünün büyük bir kısmını Hindistan'daki Cukiler ve Zerdüştlar arasında geçiren Mîr Fendereskî adıyla meşhur olan Ebu'l-Kâsım Esterâbâdî'den ders aldığı söylenmiştir.⁵¹ Ancak böyle bir ilmî irtabatın olduğu kaynaklarda kesin olarak geçmemektedir.⁵² Yapılacak ayrıntılı araştırmalar, Molla Sadrâ'nın gerçekten ondan ders alıp almadığını ortaya çıkaracaktır.⁵³

Resmî eğitim-öğrenimle yetinmeyen Molla Sadrâ, on beş yılını toplumsal hayattan tamamen uzaklaşarak Kum şehri yakınlarında “Kehek” adlı küçük bir köyde geçirdi. Bu dönem; biçimsel eğitimin tamamlayıcısı niteliğinde olan bir dönemdir. Suhreverdî'ye (v. 587/1191) göre böyle dönemler, gerçek bir filozofun eğitilmesi için düşünme (doğrudan müşahade) ve manevi amellerde bulunma dönemleridir.

⁴⁸ Nasr, *Molla Sadrâ Hayatı ve Eserleri*, II, 302.

⁴⁹ Nasr, *Molla Sadrâ Hayatı ve Eserleri*, II, 302; Alpaslan Açıkgenç, “Molla Sadrâ” *DİA*, DİBY, Ankara, 2005, XXX, 259; Parıldar, *Molla Sadrâ'nın Ontolojisi*, s. 11; Mian, *İslam Düşünce Tarihi*, s. 185.

⁵⁰ Sadrâ, *el-Hikmetü'l-Mutaaliyye fi'l-Esfâr el-Akliyyeti'l-Erbaati*, Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Beyrût, 1990, I, ۲. (Dal harfinde) Bazı eserlerin mukaddimleri, Roma rakamlarıyla numaralandırılırken Arapça eserlerin mukaddimleri ise ebced sıralamasına göre numaralandırılmaktadır.

⁵¹ Kevserânî, *Osmanlı ve Safevîlerde Din-Devlet İlişkisi*, s. 78.

⁵² Bkz., Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Mûteâliye*, s. 22.

⁵³ Hüseyin Nasr, *Molla Sadrâ ve İlahî Hikmet*, (Çev., Mustafa Armağan), İnsan Yayınları, İstanbul, s. 44. Konumuzun dışında olduğunu düşünerek bu konuya burada girmek istemedik.

Eserlerinde belirginleşen bilgiler (irfânî ilimler) bu dönemin mahsûlüdür.⁵⁴

Sadrâ, yaklaşık on beş yıllık bir aradan sonra Şîraz’a dönerek Şîraz valisi Allahverdi Han’ın inşa ettirdiği medresede ders vermeye başladı. Hayatının son dönemini, tamamen eğitim-öğretim ve te’lif yapmak suretiyle geçirdi.⁵⁵

Bazıları Molla Sadrâ’nın ilmî oluşum aşamalarını şu üç döneme ayırmaktadırlar:

- 1- Öğrencilik dönemi,
- 2- Uzlet dönemi,
- 3- Te’lif dönemi.⁵⁶

Buna göre, Şîraz ve İsfahan’da geçen çocukluk ve okul dönemi; Kum şehri yakınlarındaki uzlet ve zühd dönemi –ki bu dönemde Esfar’ı yazmaya başlamıştır- ve önceki iki dönemin semere ve meyvelerini topladığı ders verme ve eser yazma dönemi.⁵⁷

Molla Sadrâ, ömrünün ilk yıllarını gereksiz işlerle geçirmesinden dolayı pişmanlığını şöyle dile getirmiştir:

*“Ömrümü felsefecilerin görüşlerine ve ehl-i kelâmın tartışmalarına tabi olmada zayi etmemden dolayı Allah’tan istiğfar diliyorum.”*⁵⁸

Molla Sadrâ, medresesinde ders verirken çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Fakat bu öğrenciler hakkında geniş malumata sahip değiliz. En meşhur öğrencileri arasında, damatları olan Molla Muhsin el-Kâşânî (v. 1090/1679)⁵⁹ ve Mevla Abdur-Rezak el-Lâhîcî (v. 1072/1661) bulunmaktadır.⁶⁰

Molla Salih Mazenderanî (v. ?), Sadrâ’nın damadı Mirza Kivameddin Tebrizî (v. ?), kızı Ümmü Gülsüm (d. 1018/1610-v.?), oğlu Muhammed İbrahim (d. 1020/1612-v. ?),⁶¹ diğer kızları Zübeyde Hatun (d. 1023/1615-v. ?), Masume Hatun

⁵⁴ Nasr, *Molla Sadrâ Hayatı ve Eserleri*, II, 302; Mian, *İslam Düşünce Tarihi*, s. 185.

⁵⁵ Mian, *İslam Düşünce Tarihi*, s. 185; Parıldar, *Molla Sadrâ’nın Ontolojisi*, s. 11.

⁵⁶ Sadrâ, *Hikmetü’l-Müteâliyye*, (Mukaddime) I, ۛ (ha harfî). Hayatı ve eserleriyle ilgili bilgiler mezkûr kitapta geniş bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca kendisi hakkında yapılmış konferans metinlerine ulaşmak için bkz., http://www.mullasadra.org/new_site/English/index.htm.

⁵⁷ Mian, *İslam Düşünce Tarihi*, s. 186.

⁵⁸ Sadrâ, *Hikmetü’l-Müteâliyye*, I, ۛ

⁵⁹ Sekiz yıl Sadrâ’nın yanında kalan Feyz, onun nezâreti altında okuduğu dersler ve yaptığı riyazetler neticesinde bütün ilimlerin iç mânasına vukûfiyet kazandığını söyler. Sadrâ’yı Feyz’in gerçekten en önemli hocası saymak gerekir. (Bkz., Hamid Algar, “Feyz-i Kaşanî”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 520).

⁶⁰ Açıkgenç, “Molla Sadrâ”, *DİA*, İstanbul, 2005, XXX, 264.

⁶¹ Kerim Uçar, *Şia Âlimleri*, Alulbeyt Yayıncılık, İstanbul, 2012, I, 172.

(v. 1092/1682) ile Zeynep (v. 1097/1686),⁶² Molla Hüseyin Tonekabunî (v. ?), Hekim Ağacanî (v. ?)⁶³ ve Kadı Seyyid el-Kummî (v. ?)⁶⁴ de isimleri tespit edilen talebeleri arasında yer almaktadır.

Mevla Muzaffer'ed-Dîn Ali b. Muhammed eş-Şirâzî el-Ömerî eş-Şafiî Molla Sadrâ'nın yanında İklidis'in *min Fenni'l-Heyeti* kitabını baştan sona kadar okumuştur. Bu şahıs, Osmanlı döneminde İstanbul'da önce Mustafa Paşa Medresesinde daha sonra ise Sahn-ı Seman medreselerinde hocalık yapmıştır.⁶⁵

2.3. MEZHEBİ

Molla Sadrâ, Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerini tefsîr ederken zaman zaman bazı mezhepleri eleştirmiş, bu esnada kendi mensûb olduğu itikadî ve amelî mezhebinin görüşünü tercih etmiştir. Ayrıca doğrudan veya dolaylı olarak hangi mezhebe bağlı olduğunu belirtmiştir. Eserlerinde onun, itikadî/kelâmî ve amelî olarak Caferî/İsna aşeriye mezhebine mensup olduğu sarâhaten anlaşılmaktadır.

Bu kısa bilgilerden sonra şimdi onun hangi mezhebe müntesip olduğunu delilleriyle ortaya koymaya çalışalım:

2.3.1. İTİKADÎ MEZHEBİ

Molla Sadrâ'nın, أهل بيت الولاية والعصمة (velâyet ve ismet sahibi olan ehl-i beyt) mezhebine mensûb olduğunu ima etmesi⁶⁶ ve itikadî meseleleri tartışırken وجلت (günahlardan masum olduklarından dolayı imamlarımızın hadîslerinin birbiriyle çelişmesi imkânsızdır) demesi,⁶⁷ onun itikadî mezhebinin İmamiye olduğunu açıkça göstermektedir.

Aşağıdaki sözlerinde ise itikadî açıdan İmamiye/Caferîye mezhebine mensûb olduğunu sarâhaten ifade etmektedir:

⁶² Uçar, *Şia Âlimleri*, I, 173.

⁶³ Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye*, s. 27.

⁶⁴ Adnan Adıvar ve bşk., *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1955, X, 78.

⁶⁵ Ebu'l-Fellâh Abdullah b. Ahmed b. Muhammed İbn Amad e'l-Akarî el-Hanbelî, *Şezaratu'z-Zeheb fi Ahbarin min Zeheb*, Daru İbn Kesir, Dimeşk, 1986, X, 187.

⁶⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1204.

⁶⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 1203.

والأشاعرة لم يقولوا بالداعي لتجوزهم ترجيح المختار أحد مقدوريه بالإرادة من غير مرجح وتخصيص أحد متساوين من غير مخصص والمعتزلة وكذا أصحابنا الإمامية قائلون بالداعي لشهادة عقولهم باستحالة الترجيح بلا مرجح إذا نقل الكلام في تحقق الإرادة وعدمها وذلك بديهى الامتناع عند كافة العقلاء.

“Eş’arîler, Allah’ın bir şeyi tercih etme konusunda bir sebep/muktezi olmadığına hükmetmektedirler. Çünkü onlar muhtarın (seçenin) tercihi olmaksızın iradesiyle iki makdurdan (gücü yetilen iki şeyden) birini seçmeyi tercih etmeyi ve yine bir tahsis edici olmaksızın iki eşit şeyden birini tahsis etmeyi caiz görmektedirler. Mu‘tezile ve aynı zamanda ashabımız İmamiyye, Allah’ın bir şeyi tercih etmek konusunda bir sebep/muktezi olduğuna hükmetmektedirler. Çünkü iradenin tahakkuk edip etmemesinde kelim nakledilirken, bir tercih edici olmaksızın tercihin muhal oluşuna akıllarını şahit kılmaktadırlar. Bunun ise tüm akıl sahiplerince imkânsız olduğu apaçıktır.”⁶⁸

Molla Sadrâ, itikâdî mezheplerden Eş’arîlerin ve Mu‘tezilenin görüşünü serdettikten sonra İmamiyenin görüşünü dile getirmiş ve “ashabımız İmamiye” diyerek açık bir şekilde zahip olduğu itikâdî mezhebi zikretmiştir.

Ayrıca, Hz. Ali’nin (v. 40/661) hilâfetinin nasbı,⁶⁹ imamete inanmanın inanç esasları arasında yer alması,⁷⁰ imamların masumiyeti,⁷¹ mehdi inancı,⁷² fırkay-ı nâciyenin kendileri olduğu,⁷³ rec’at,⁷⁴ takiyye⁷⁵ gibi mensûb olduğu Caferî

⁶⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 400.

⁶⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 230. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, V, 169, 271, 274.

⁷⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 245. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, V, 273. Şiîlere göre İmamet konusu dinin usûllerinden biridir. Resûlullah’ın ev ehlinde olan imamların imametine inanmayan dinî yoktur, sözlerine şunu da ilave ederler: Allah, İmamların velayetine iman etmeyen ve Resule tabi olduğu gibi tabi olmayan Müslümanın amelini kabul etmez. (Bkz., Kemal Muhammed İhab, *Mushafu Fadimete ve A’kâidu eş-Şîah*, el-Huriyyetu li’n-Neşri ve’t- Tevzî’, Kahire, 2006, s. 75).

⁷¹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 153, V, 259.

⁷² Sadrâ, *Tefsîr*, II, 107. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, VI, 66, 391, 394, VII, 55.

⁷³ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 263.

⁷⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 121, 257. Rec’at inancı Şîa nezninde üzerinde ittifak edilen husûslardandır. Onlara göre Hz. Mehdi zamanında ehl-i beyte yapılan haksızlıklardan dolayı tekrar diriltileceklerdir. Kendi haklarını sahabelerden alacaklardır. Başta Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Peygamber’in eşleri imamların eliyle cezalandırılacaktır. (Bkz. İsmail Kaya, *Kendi Kaynaklarına Göre Şîa ve Şiîlik*, Nida Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 55-60).

⁷⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 330. Takiyye, İslam mezhepleri arasında sadece Şîa’da bulunan bir uygulamadır. Bununla kişinin zararı deffetmek, inancını yaydığında nefisine ve malına dair bir tehlike hissedildiğinde inancını gizlemesi amacı güdülmektedir. Onlara göre çeşitli sıkıntılara uğradıklarından dolayı bu uygulama sadece kendilerinde kalmıştır. Takiyyeyi usûlü dinden saymışlardır. Referans aldıkları âyetler şunlardır: Nahl, 16/102, Ali İmran, 42/28, Gafir, 40/28. İmam-ı Sadık’tan rivayet ettikleri sözleri de bu konuya argüman olarak göstermektedirler. “Takiyye benim ve atalarımın dinidir, Takiyye yapmayan dinî de yoktur.” (Geniş bilgi için bkz., Ebû Cafer

mezhebinde belirgin hale gelen kelâmî meselelere tefsîrinde yer vermesi onun, mezkûr mezhebe olan âidiyetini sarâhaten ortaya koymaktadır.

2.3.2. AMELÎ MEZHEBİ

Molla Sadrâ, tefsîrinde amelî meselelerden bahsederken açık bir şekilde mezhebini de zikretmiştir.

Mesela, namazın fazileti ve sırrı ile ilgili İmamiye âlimlerinin rivâyetlerini zikretmiş ve şöyle demiştir:

وفي طريق أصحابنا الإمامية أحاديث كثيرة في فضل الصلاة وأسرارها.

“Namazın fazileti ve sırları hakkında mensûb olduğumuz İmamiye Mezhebi kanalıyla birçok hadîs bulunmaktadır.”⁷⁶

Başka bir yerde şöyle diyerek amelî mezhebinin İmamiye/Caferîye olduğunu belirtmiştir:

وعند فقهاءنا الإماميين: يجب الخطبتان ويجب في كل منهما الحمد لله بما هو أهله والصلاة على النبي

وآله (ع س) والوعظ وقراءة سورة خفيفة.

“İmamiye fakihlerimize göre, (cuma hutbesinde) iki hutbe, her iki hutbede layıkıyla Allah’a hamd, Nebi (s.a.s) ve âline salât, nasihat ve kısa bir sûre okumak vaciptir.”⁷⁷

Yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığı üzere fikhî konularda kendi mezhebi olan İmamiye’nin görüşlerini serdederken bu mezhebe olan aidiyetini de açıkça ifade etmektedir.

2.4. FELSEFÎ EKOLÜ

Hikmetu’l-Muteâliyye felsefesi, doğulu bir müslüman filozof olan Molla Sadrâ tarafından ortaya konmuştur. İran’da neşet etmiştir. O, Şîraz ve İsfahan’da

Muhammed b. Yakub b. İshak, Kuleynî, *el-Furû’ mine’l-Kâfî*, Dâru’l-Kutubi’l-İslâmiyye, Tehran, 1387 h., II, s. 217-225; İhab, *Mushafu Fadimete*, s. 44-45; Hâdî Necefî, *Mevsûâ’tu Ehâdisi Ehli’l-Beyt*, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrût, 2002, I, 221).

⁷⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1131.

⁷⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 384. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 3, III, 531, VI, 1368, VII, 55. Krş., Kuleynî, *el-Furû’ mine’l-Kâfî*, III, 421.

yüksek bir ilmî ortamda eğitim görmüştür. Felsefe eğitimini Seyyid Damad'dan (v. 1040/1631) almıştır.

Molla Sadrâ, bilimsel ve felsefî metinler okumuş, bu sayede otorite denilecek seviyeye ulaşmıştır. Düşünce tarihinde bağımsız kalmıştır. İşrak nûruyla kalbi tutuşuncaya kadar kendisini irfânî sülûk ve burhânî düşünceye adamıştır. Böylece aklı kâmil olmuş ve felsefe ile bilim tarihinde düşünsel bir devrim olan kapsayıcı bir felsefe yolunu icat etmiştir. Bununla, bir yönden felsefe ve dinî düşünceler, diğer yönden de felsefe ve irfânı uzlaştırmıştır. Meşşâî, işrâkî, irfânî ve dinî unsurları mezcetmiştir. Birbirine mezc ve birleştirme (analiz ve sentez) neticesinde medeniyetin doğuşuna öncülük eden yeni muteâl (aşkın) bir felsefe ortaya çıkmıştır.⁷⁸ Bu felsefesi İslamın ruhuyla çelişmeyen bir yapıya bürünmüştür.

2.5. VEFATI

Molla Sadrâ, hac yapmak için altı veya yedi kez Mekke'ye gitmiş ve son yolculuğu sırasında 1050/1640 yılında Basra'da, başka bir görüşe göre de hac yapmak üzere Basra'dan Mekke'ye yöneldiğinde 1059/1649 yılında vefat etmiştir.⁷⁹ Bazı araştırmalara göre Basra'da defnedilmiş,⁸⁰ bazılarına göre ise Necef'te medfûndur.⁸¹

2.6. ESERLERİ

Molla Sadrâ'ya kırkın üzerinde eser nispet edilmektedir. Düşüncesindeki temel yönelimler bakımından bunu ikiye ayırmak mümkündür: Naklî ilimler ve aklî ilimler. Sadrâ'nın ağırlıklı olarak naklî ilimler sahasında yazdığı eserleri, İslam fikhının, Kur'ân tefsirlerinin, hadîs ve kelâm ilminin geleneksel konularıyla ilgilidir.

Sadrâ'nın, İslam felsefesinin zirvesi olarak kabul edilen kitapları aklî ilimlerle alakalı olanlardır.⁸²

Eserlerinin tamamına yakını hayatının son dönemlerinde kaleme almış olan

⁷⁸ Sadrâ, *Mefâtih*, I, 40-41.

⁷⁹ Ziriklî, *el-A'lam*, V, 303; Adıvar ve bşk., *İslam Ansiklopedisi*, X, 79; Nasr, Hüseyin, "Molla Sadrâ Hayatı ve Eserleri", Hüseyin Ziya, *İslam Felsefe Tarihi* içinde, Açılım Kitap Yay., İstanbul, 2011, II, 301; Uçar, *Şia Âlimleri*, I, 173; Zencânî, *el-Feylasuf el-İrani*, s. 12.

⁸⁰ Nasr, "Molla Sadrâ Hayatı ve Eserleri", II, 301; Uçar, *Şia Âlimleri*, I, 173.

⁸¹ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 298. (Tefsîrinin girişine yazılan Farsça mukaddemesi).

⁸² Nasr, *Molla Sadrâ Hayatı ve Eserleri*, II, 306.

Molla Sadrâ'nın te'lîfâtının hemen hemen hepsi, büyük bir değere haiz olup kendisinden sonraki kelâmcı, filozof ve âriflerin ilham aldıkları kaynaklar arasında yer almışlardır.⁸³ Eserleri Hindistan ve İran'da basılmıştır.⁸⁴

Biz onun kitaplarını tanıtırken tefsîr ile alakalı olanlarının tanıtımını konumuz gereği biraz detaylı yapacağız. Diğer eserlerine ise kısaca değineceğiz.

2.6.1. TEFSÎR ALANINDA

Sadrâ, Kur'ân'ın tüm âyetleri hakkında sistemli bir tefsîr çalışması yapmamıştır. Ancak tefsîre giriş metinleri olarak zikredilebilecek *Mefâtih el-Gayb* ve *Esrâru'l-Âyât ve Envâru'l-Beyyinât* isimli eserleri ile her biri aslında bağımsız birer çalışma olan Hadîd, Âyetü'l-Kürsî, Secde, Zilzâl, Nûr, Yasin, Târik, A'la, Vâkıa, Fâtîha, Cum'a, Bakara ve İhlâs sûrelerine dair yazdığı metinleri, onun tefsîr çalışmaları içerisinde zikredilebilir.⁸⁵

Şimdi onun tefsîre dair yazdığı eserleri kısaca tanıtalım:

1- *Esrâru'l-Âyât ve Envâru'l-Beyyinât* eseri, “taraf” ismini taşıyan üç bölümden oluşur. Bu bölümlerin birincisinde ilahî olanın bilgisi; ikincisinde ilahî olanın fiilleri ve üçüncüsünde haşr konusu işlenir. Eserin Tahran, Meşhed ve Kum kütüphanelerinde elyazmaları bulunmaktadır. Eserin şu ana kadar yirmi elyazma nüshası tespit edilmiştir. Kaçar döneminde Hüsâmeddîn Şîrâzî tarafından Farsçaya tercüme edilmiş olan eser üzerine, Sebzevârî'nin de bir şerhi bulunmaktadır. *Esrâru'l-Âyât*, Muhammed Hâcevî tarafından Tahran'da 1362/1983 tarihinde Farsça çevirisiyle birlikte yayınlanmıştır. Eserin üçüncü bir Farsça çevirisi Alaviyye Hümayunî tarafından yapılmıştır. Sadrâ'nın Kur'ân anlayışı ve tefsîr metodolojisi açısından önemli olan eser, bir giriş ve “miftah” ismini taşıyan yirmi bölümden oluşmaktadır.⁸⁶

2- *Mefâtihü'l-Gayb*, Tahran'da 1363/1984'de yayınlanmıştır. *Müteşâbihâtü'l-Kur'ân*, *Âyetü'l-Kürsî Tefsîri* ve *Mefâtih'teki* metodolojisine eklediği farklı bir yenilik bulunmasa da bu eserde, önceki müfessir ve kelâmcıların metodolojilerini hangi yönlerden eleştirdiğini görebilmek mümkündür. Kitap, altı fasıldan

⁸³ Mian, *İslam Düşünce Tarihi*, s. 186.

⁸⁴ Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi*, 2014, II, 313.

⁸⁵ Açıkgenç, “Molla Sadrâ”, *DİA*, XXX, 264.

⁸⁶ Açıkgenç, “Molla Sadrâ”, *DİA*, XXX, 264; Parıldar, *Molla Sadrâ'nın Ontolojisi*, s. 14.

oluşmaktadır. Halen altı elyazma nüshası bulunmaktadır. Seyyid Celâleddîn-i Âştîyânî tarafından *Se Risâle*⁸⁷ içinde Meşhed’de, 1352 tarihinde neşredilmiştir.⁸⁸

3- *Me’âni’l-Elfâz’l-Müfrede mine’l-Kur’ân*, Kur’ân-ı Kerîm’in terim ve ifadeleri hakkında kısa bir eserdir. Her terim, “bab” başlığı altında açıklanmıştır. İki elyazması bulunmaktadır.⁸⁹

4- *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Molla Sadrâ’nın bazı sûre veya âyetlere yazdığı tefsîrlerin Muhammed Hâcevî tarafından bir araya getirilmiş hali olup Kum’da (I-VII, 1366-1369/1987-1990) yayınlanmıştır.⁹⁰

Molla Sadrâ’nın, ömrünün bazı dönemlerinde çeşitli münasebetlerle bir takım sûreleri ve âyetleri kronolojik olarak şöyle tefsîr ettiği tesbit edilmiştir: Hâdîd sûresi, Âyet’ül-Kürsî, Secde sûresi, Zilzâl sûresi, Yasin sûresi, Târik sûresi, Âyetü’n-Nûr, A’la sûresi, Vâkıa sûresi, Fatiha sûresi, Cuma sûresi ve Bakara sûresi.⁹¹

Molla Sadrâ’nın Kur’ân’ın tümünü tefsîr etmeye başladığını, Bakara sûresinin 65. âyetine kadar geldiğini, fakat vefat ettiği için bu işi bitiremediğini söyleyebiliriz. Buna göre Molla Sadrâ, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Kerîm* adlı tefsîrinde sırasıyla 367 âyetin tefsîrini yapmıştır.

Elimizde bulunan baskıya göre, birinci ciltte Fatiha sûresi; ikinci, üçüncü ve dördüncü ciltte Bakara sûresi; beşinci ciltte Âyet’ül- Kürsî ve Âyetü’n-Nûr;⁹² altıncı ciltte Secde ve Hâdîd sûreleri; yedinci ciltte Yasîn sûresi ve sekizinci ciltte Vâkıa, Cuma, Târik, A’la ve Zilzâl sûreleri yer almaktadır.⁹³ Müfessirin Kur’ân’ı yorumlama yöntemini tespit etmeye çalışırken en fazla yararlandığımız ve esas aldığımız temel kaynak, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Kerîm* adlı tefsîridir.

5- *Haşiyetün a’la Tefsîril’l-Beydavî*. Bu eseri, Beydavî’nin tefsîri üzerine yazdığı bir haşiyedir.⁹⁴

6- *Müteşâbihâtü’l-Kur’ân*. Bu eserinde Kur’ân-ı Kerîm’in anlaşılması güç olan âyetlerine irfânî bir tarzda yaklaşır.⁹⁵

⁸⁷ Üç risale manasında olup Müfessirin tek Farsça eseridir.

⁸⁸ Açıkgenç, “Molla Sadrâ”, *DİA*, XXX, 264; Parıldar, *Molla Sadrâ’nın Ontolojisi*, s. 14; Nasr, *Molla Sadrâ ve İlahi Hikmet*, s. 58.

⁸⁹ Açıkgenç, “Molla Sadrâ”, *DİA*, XXX, 264; Parıldar, *Molla Sadrâ’nın Ontolojisi*, s. 14.

⁹⁰ Açıkgenç, “Molla Sadrâ”, *DİA*, XXX, 264; Parıldar, *Molla Sadrâ’nın Ontolojisi*, s. 15.

⁹¹ Bkz., Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye*, s. 30.

⁹² Nûr, 24/35.

⁹³ Sadrâ, Muhammed b. İbrahim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Kerîm*, İntişârât-ı Bonyad-i Hikmet-i İslamî Sadrâ, Tahran, 2000.

⁹⁴ Mian, *İslam Düşünce Tarihi*, s. 187.

2.6.2. HADÎS ALANINDA

1- *Şerhu Usûli'l-Kâfî*. Özellikle fikhî ve kelâmî konulardaki hadîsleri ihtiva eden ilk hadîs küllîyatı olma özelliğini taşıyan Kuleynî'nin (v. 329/941) meşhur eseri üzerine yazdığı bir şerhtir.⁹⁶

2- *Risâle fi'l- İmâme*. İmametle ilgili nakledilen bazı hadîslerin şerhini yaptığı eseridir.⁹⁷

2.6.3. KELÂM ALANINDA

1- *Kitâbü'l-Mebde' ve'l-Me'âd*. Diğer bir ismi, *el-Hikmetu'l-Müte'âliyye* olan eser, *Esfâr*'ın ikinci kısmının özetidir. Kitabın konusu daha çok Allah'ı ve âhireti tanımadır.⁹⁸

2- *Risâle fi'l-Cebr ve'l-Kader*. Kazâ ve kader konusunu işler.⁹⁹

3- *Risâle fi'l-Mabâhis el-İtikâdiye*. Bazı itikâdî husûslara değinir.

4- *Hudûsü'l-Âlem*. Âlemin sonradan yaratılışı (hudûsu) meselesini ele alan bu eserinde Molla Sadrâ, hudûs meselesini cevher-i hareket teorisiyle ispatlamaya çalışır.¹⁰⁰

5- *el-Haşriyye*: *Risâle*, bağımsız bir risâle olmaktan ziyade Sadrâ'nın *Esfâr*, *Mefâtiḥ*, *Esrâru'l-Âyât* ve *Şevâhid* gibi eserlerinden âhiret ve haşr ile ilgili bölümlerin birleştirildiği bir risâle görünümündedir.¹⁰¹

6- *Halku'l-A'mâl (Cebr ve Tevfîdu'l- Kader ve Efâl-i İbâd)*. İrade özgürlüğü ve kader hakkında yapılan tartışmalar ile ilgili bir kitaptır.¹⁰²

7- *Risâle fi'l-Kazâ ve'l-Kader fi Ef'âli'l-Beşer*. Özgür irade ve kader konusyla ilgili bir eserdir.¹⁰³

8- *Zâdu'l-Musâfir (Zâdu's-Sâlik ve Me'âdu'l-Cismânî)*. Sadrâ'nın eskatoloji ile ilgili eserlerindendir.¹⁰⁴

⁹⁵ Nasr, *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet*, s. 60.

⁹⁶ Nasr, *Molla Sadrâ Hayatı ve Eserleri*, II, 306.

⁹⁷ Mian, *İslam Düşünce Tarihi*, s. 187; Nasr, *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet*, s. 56.

⁹⁸ Bkz., Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye*, s. 30; Nasr, *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet*, s. 58.

⁹⁹ Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye*, s. 34.

¹⁰⁰ Bkz., Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye*, s. 31.

¹⁰¹ Bkz., Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye*, s. 31.

¹⁰² Nasr, *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet*, s. 56.

¹⁰³ Zencanî, *el-Feylasuf el-İrani*, 24; Nasr, *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet*, s. 61.

9- *Haşrû'l-Eşyâ ve Me'âdü Küllî Şey*. (Tarhu'l-Kevneyn, er-Risâletü'l-Haşriyye). Hayvanların ve eşyânın da haşredileceği konusu işlenir.¹⁰⁵

2.6.4. TASAVVUF ALANINDA

1- *İksîrû'l-Ârifîn fî Ma'rifeti'l-Hakkı'l-Yakin*. Eğitici ve irfânî bir eserdir. Bu eserinde Sadrâ kendi zamanındaki sûfileri aşırılıklarından dolayı eleştirmektedir.¹⁰⁶

2- *Kesrû Esnâmi'l-Câhiliyye fî Zemmi'l-Mutasavvifîn*. Aşırı görüşlere sahip olan ve kendilerini sûfî olarak gören bir gruba Sadrâ'nın eleştirileri yer alır.¹⁰⁷

3- *Sereyânü Nûri Vücûdi'l-Hakkı fî'l-Mevcûdât*. Bu risalede varlığın Hakikî kaynaktan mevcutlara yayılışının nasıllığı incelenmektedir. Bazıları bu eseri Molla Muhsin Feyz Kaşanî'ye atfetmişlerdir.¹⁰⁸

4- *el-Vâridâtü'l-Kalbiyye fî Ma'rifeti'r-Rubûbiyye*. Bâtınî ulemayı ve onların âdil olmayan idarecileri desteklemelerini eleştirir.¹⁰⁹

5- *Risâletü Sih Asl*. Sadrâ'nın Farsça yazdığı risalesidir. Ehl-i zâhir denilen ulemayı, sûfiler ve Bâtınî Şiîler tarafından savunulan irfân anlayışını eleştirmektedir.¹¹⁰

6- *Reddi Şubuhâti İblis*. Bu eserinde şeytanın yedi şüphesini belirtip bu şüphelere cevap vermiştir.¹¹¹

2.6.5. FELSEFE ALANINDA

1- *el-Mesâi'l-el-Kudsiyye fî'l-Hikmet el-Müteâliyye*. Âlem, hayal, arketipler ve zihni varoluşun varlığının kanıtlamasını içerir.¹¹²

¹⁰⁴ Nasr, *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet*, s. 66; Açıkgenç, "Molla Sadrâ", *DİA*, XXX, 264; Parıldar, *Molla Sadrâ'nın Ontolojisi*, s. 18.

¹⁰⁵ Bkz., Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye*, s. 31; Açıkgenç, "Molla Sadrâ", *DİA*, XXX, 264.

¹⁰⁶ Nasr, *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet*, s. 56; Açıkgenç, "Molla Sadrâ", *DİA*, XXX, 265; Parıldar, *Molla Sadrâ'nın Ontolojisi*, s. 22.

¹⁰⁷ Bkz., Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye*, s. 33.

¹⁰⁸ Nasr, *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet*, s. 62.

¹⁰⁹ Nasr, *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet*, s. 65.

¹¹⁰ Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye*, s. 35; Açıkgenç, "Molla Sadrâ", *DİA*, XXX, 265; Parıldar, *Molla Sadrâ'nın Ontolojisi*, s. 19.

¹¹¹ Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye*, s. 35. Bu konu, şeytanın yedi şüphesi ile alakalı olarak tezimizin şeytanla ilgili İsrâiliyât bölümünde de ele alınacaktır.

¹¹² Nasr, *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet*, s. 59.

2- *el-Mezâhirü'l-Îlâhiyye fî Esrâri'l-Ulûmi'l-Kemâliyye*: Felsefî argümanları, Kur'ân'dan âyetler ile sentezleyen temel eserlerinden olan *Mezâhir*, bir giriş, bir sonuç ile iki fenn isimli bölümden oluşur.¹¹³

3- *Şerhu'l-Hidaye*. Meşşâî Felsefesi geleneğine göre yazılmış, talebelerin mukaddimesiyle tanışmalarını sağlamak için medreselerde okutulan *Hidâye*'nin şerhidir.¹¹⁴

4- *Kitabü'l-Meşâ'ir*. Sadrâ'nın temel ve son yıllarda en çok incelenen eserlerindendir. Henry Corbin (v. 1978)¹¹⁵ tarafından bir önsöz eklenerek Fransızca'ya çevrilmiştir. Daha sonra İngilizceye de tercüme edilmiştir.¹¹⁶

5- *Şevâhidü'r-Rubûbiyye fî'l-Menâhici's-Sülûkiyye*. İrfânî bakış açısıyla yazılmış beş bölüm halinde diğer kitaplarından daha fazla kendi öğretisinin özetini vermektedir. *Esfâr*'ın bir ihtisarı sayılır.¹¹⁷

6- *el-Esfârü'l-Erba'a*. Tam adı *el-Hikmetü'l-Müte'âliye fî Esfâri'l-Aklîyyeti'l-Erba'a* olan eser, birinci merhalede kendisinden ve halktan Allah'a, ikinci ve üçüncü merhalede Allah'tan Allah'a (Allah'ın zatından sıfat ve fiillerine) ve dördüncü merhalede ise Allah'tan halka doğru olan seferleri içermektedir. Bu kitap Pisagor'dan Molla Sadrâ'ya kadar geçmiş filozofların görüşlerini inceleyip sağlam delillerle açıklayan bir felsefî ansiklopedi mahiyetindedir.¹¹⁸

7- *Risâle fî't-Teşahhus*. Sadrâ bu eserde, bireyselleşme sorununu inceler ve bu konuda varlık ve asâlet-i vücûd fikri çerçevesinde bir teori ortaya koyar. *Risâle*, Sadrâ'nın daha sonraki fikrî gelişimi açısından da önemlidir.¹¹⁹

8- *İttihâdü'l-Âkil ve'l-Ma'kûl*. Âkil ve ma'kûller hakkında Sadrâ'nın en önemli eseridir. *Risâle*, *Esfâr*'ın üçüncü seferinin özetidir.¹²⁰

¹¹³ Nasr, *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet*, s. 60; Açıkgenç, "Molla Sadrâ", *DİA*, XXX, 264; Parıldar, *Molla Sadrâ'nın Ontolojisi*, s. 17.

¹¹⁴ Bkz., Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye*, s. 30.

¹¹⁵ Henry Corbin (1903-1978) ünlü Fransız Oryantalist filozof ve akademisyen. Hayatının önemli bir bölümünü Ortadoğu ülkelerinde İslam araştırmalarıyla özellikle de İslam felsefesi, tasavvuf ve Şîî inançlarını araştırmakla geçirdi. (Erişim:[https://tr.wikipedia.org/wiki/Henry_Corbin.htm], Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2016).

¹¹⁶ Bkz., Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye*, s. 31.

¹¹⁷ Nasr, *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet*, s. 63; Açıkgenç, *Molla Sadrâ*, XXX, 265; Parıldar, *Molla Sadrâ'nın Ontolojisi*, s. 20.

¹¹⁸ Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye*, s. 29.

¹¹⁹ Bkz., Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye*, s. 33.

¹²⁰ Zencanî, *el-Feylasuf el-İrani*, s. 24.

9- *Asâlet-i Ca'l-i Vücûd*: Varlık ve onun mâhiyet karşısındaki önceliği hakkındadır.¹²¹

10- *Risâle fi'l-Vücûd*. Sadrâ'nın varlık anlayışını açıklayan kısa bir risâledir.¹²²

11- *İttisâfü'l- Mâhiye bi'l-Vücûd*. Varoluş ve mahiyet arasındaki ilişkiyi inceler. Fahreddin er-Râzî'yi eleştirir.¹²³

12- *Ta'likât a'la İlahîyyât-i Şifâ*. Sadrâ, esere bağlı kalarak İlahîyyât kitabının ilk altı makalesindeki İbn Sînâ'nın (v. 428/1037) fikirlerini ve kaynaklarını ele alır.¹²⁴

2.6.6. MANTIK ALANINDA

1- *et-Tenkih*. Ders kitabı olmaya uygun olan bu kitap, klasik mantık hakkındadır.¹²⁵

2- *Risâle fi't-Tasavvur ve't-Tasdîk*. Kavram ve hüküm hakkında mantık ilmi ile ilgili bir risaledir.

Ayrıca bunlardan başka şu te'lifler de kendisine aittir:

1- *Makâle fi Limmiye İhtisâs el-Mintika bi-Mevdi' Mu'ayyen fi'l-Felek*: Astronomi ile ilgili bir eserdir.¹²⁶

2- *Risâle fi'l-Mizâc*. Molla Sadrâ'nın psikolojinin bir dalı olarak mizaç hakkındaki görüşleri yer alır.¹²⁷

3- *Divân-i Şiir*. Molla Sadrâ'nın Farsça ilmî ve irfânî şiirleridir.

4- *İlmî ve Edebî Notlar*. Molla Sadrâ gençlik yıllarında değişik şâirlerin ve âriflerin şiir ve sözlerinden aldığı notlardır.

5- *Mektuplar*. Molla Sadrâ ve üstadı Mîr Dâmâd (v. 1040/1631) arasındaki yazışmalardan günümüze kadar ulaşan birkaç mektuptur.¹²⁸

6- *Şerhu Usûli's-Sekâî*.

¹²¹ Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Mütâliye*, s. 34.

¹²² Nasr, *Molla Sadrâ ve İlahi Hikmet*, s. 65.

¹²³ Bkz., Nasr, *Molla Sadrâ ve İlahi Hikmet*, s. 56.

¹²⁴ Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Mütâliye*, s. 32.

¹²⁵ Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Mütâliye*, s. 35.

¹²⁶ Nasr, *Molla Sadrâ ve İlahi Hikmet*, s. 57.

¹²⁷ Nasr, *Molla Sadrâ ve İlahi Hikmet*, s. 60.

¹²⁸ Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Mütâliye*, s. 35-36; Nasr, *Molla Sadrâ ve İlahi Hikmet*, s. 60.

7- *Şerhu'l-Hidâye li'l-Ebherî*.¹²⁹

Sadrâ'nın yukarıda zikrettiğimiz eserleri dışında ona nispet edilen başka eserler de vardır. Ancak onların müellifleri belli değildir. Söz konusu eserler şunlardır:

1- *Âdâbu'l-Bahs ve'l-Münazâra*.

2- *Risâletün fi'l-Fevâid*.

3- *Risâletün fi'İsbâti'l-Bâri*.

4- *Risâletün fi Cevâbâti'l-Mesâili'l-Avide*.

5- *Risâletün fi'l-Kevâid el-Melekûtiyye*.

6- *Sırrı'n-Nokta*.¹³⁰

7- *el-Leme'âtü'l-Meşrikiyye fi'l-Fünûni'l-Mantikiyye (et-Tenkîh)*. Mantık konusunda kısa, fakat önemli bir kitaptır.¹³¹

8- *Risâle-yi Farsî Mensub bi Molla Sadrâ*. Molla Sadrâ'nın uslûbuna ve düşüncelerine yakın bir eserdir.¹³²

2.7. ETKİLENDİĞİ ŞAHISLAR-AKIMLAR VE TESİRLERİ

Muhammed Hamaneî, Molla Sadrâ'nın kendilerinden etkilendiği şahsiyet, ekol ve akımlar hakkında şöyle demektedir:

“Molla Sadrâ, sadece Hz. Peygamber, İmam Ali ve Ehl-i Beyt'e önem vermemiş; Muhyiddîn Arabî (v. 636/1240), İbn Sina (v. 428/ 1037), Aristoteles (m. ö. 384-322), Plotinos (m.s. 205-270), Sühreverdî (v. 587/1191), Tûsî (v. 460/1067), Sadreddin Konevî (v. 673/1274), Giyaseddin Mensûr Deşkî (v. ?), Devvânî (v. 908/1502) ve Sokrates'ten (m.ö. 469-399) önceki hekimlere, özellikle Pisagor (m.ö. 570 ?-500?) ve Empedokles'e (m.ö. 494-434) de önem vermiştir. O, her ne kadar Gazâlî (v. 505/1111) ve Fahreddin er-Râzî'nin (v. 606/1210), felsefî görüşlerini reddedip onları filozof olarak görmemekte ise de, Gazâlî'nin ahlakta ve Fahreddin er-Râzî'nin felsefî ve kelâmî konulardaki titizliğini kabul etmekteydi. Onlarla aynı görüşte olduğu konularda onları övmekten geri kalmamış, kitaplarında tezlerinin

¹²⁹ Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 303.

¹³⁰ Nasr, *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet*, s. 66.

¹³¹ Nasr, *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet*, s. 57; Açıkgöç, *Molla Sadrâ*, XXX, 264; Parıldar, *Molla Sadrâ'nın Ontolojisi*, s. 19.

¹³² Nasr, *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet*, s. 61.

kabul ve teyidi olarak bunlardan sanki kendisininmiş gibi uzun ibareler nakletmiştir.”¹³³

Buna göre, Molla Sadrâ'nın etkilendiği şahıslar şunlardır:

1- Gazâlî (v. 505/1111). Gazâlî genellikle kelâm, felsefe ve diğer disiplinlerde birçok âlimi etkilemiştir. Molla Sadrâ tefsîrinde kendisinden uzun nakillerde bulunmuştur. İlmin mahiyeti, mefhûmu, beyanı, şerefi ve fazileti ile alakalı olarak Gazâlî ve Muhyeddin Arabî'den etkilendiği görülmektedir.¹³⁴

2- Fahreddin Râzî (v. 606/1210). Molla Sadrâ'nın tefsîri baştan sonuna kadar okunduğunda Fahrettin Râzî'den etkilendiği, bazen kendisinden uzun uzadıya alıntılarda bulunduğu görülmektedir.

3- Meşşâî Filozoflar: Aristo (m. ö. 384-322), Farabî (v. 339/951), İbn Sina (v. 428/ 1037) ve et-Tûsî (v. 460/1067).

Tefsîr kitabında bazı filozoflardan övgüyle bahsetmektedir. Bazılarının Peygamber olabileceğini bir takım rivayetlerle desteklemektedir. Bu konu “felsefî yönden özellikleri” başlığı altında ele alınacaktır.

‘*Esfar*’ adlı kitabının ilk iki bölümünde, mezkûr filozofların etkisi kendi üzerinde bariz bir şekilde görülmektedir. Bu iki bölümde dünyevî bir yaklaşımın sergilendiği müşahade edilmektedir. Meşşâî filozofların Molla Sadrâ'nın üzerindeki etkisini görmek için cevher tanımına bakmak yeterlidir. O, cevherin tanımını yaparken Aristocu tanımları benimsemiştir. Ancak cevherin dahi değiştiğini ve evrendeki harekete bizzat katıldığını belirtmiştir.”¹³⁵

4- İşrakî Filozoflar: Eflatun (m.ö. 347), Sühreverdî (v. 587/1191) ve İbn Arabî (v. 636/1240).

Yine ‘*Esfar*’ adlı eserinin son iki bölümünde İşrakî filozofların etkileri görülmektedir. Bu kitabın son bölümlerinde uhrevî bir yaklaşım sergilenmektedir. Molla Sadrâ'nın, İbn Arabî'den vahdetü'l-vucût ve diğer bazı konularda etkilendiği görülmektedir.

¹³³ Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Mûteâliye*, s. 45.

¹³⁴ Sadrâ, *Mefâtihu'l-Gayb*, Müessesetu't-Tarihi'l-Arabî, Beyrût, 1999, I, 63.

¹³⁵ Bkz., Alpaslan Açıkgenç, “Abdulkarim Surûç'un Sadrâ'yı Konu Alan Evren'in Yatışmaz Yapısı Adlı Eseri Üzerine Birkaç Söz”, *İslamî Araştırmalar*, 3, Ankara, 1987, s. 111.

Molla Sadrâ, Meşşâî ve İşrâkî felsefeden yararlanmakla beraber onları bir sistem dâhilinde birleştirmeye çalışmıştır. Ona göre dünya ve ahiret, tek bir gerçeğin tecellisidir.

Molla Sadrâ'dan günümüze ulaşan notlara bakıldığında onun irfân edebiyatına, özellikle Feridüddîn Attâr (v. 618/1221), Mevlânâ (v. 672/1273) ve İrâkî'nin (v. 688/1289) Farsça şiirlerine ve İbn Arabî (v. 638/1240)'nin tasavvufuna olan ilgisi bariz bir şekilde görülmektedir.¹³⁶

Molla Sadrâ'dan etkilenen şahıslar da şunlardır:

- 1-Ali b. Cimşid en-Nûri (v. ?).
- 2-Ağa Ali Müderris (v. ?).
- 3-Mevla Hadi es-Sibzevârî (v. 1289/1872).¹³⁷
- 5- Feyz-i Kâşânî (v. 1090/1680).¹³⁸
- 6-Muhammed İkbal (v. 1938).
- 7- Abdulkerîm Suruş (d. 1945).
- 8- H. Corbin (v. 1978).¹³⁹
- 9- Mevdûdî (v. 1979).¹⁴⁰
- 10- Fazlurrahmân (v. 1988).¹⁴¹
- 11- Humeynî, b. Seyyid Mustafa (v. 1989).
- 12- Seyid Hüseyin Nasr (d. 1933-?).
- 13- T. İzutsu (v. 1993).¹⁴²

¹³⁶ Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Mûteâliye*, s. 14.

¹³⁷ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 41.

¹³⁸ Kâşânî, İran'ın Kaşşan şehrinde doğmuştur. O, Şia ve Ehl-i Sünnet'in tefsirlerini mütalaa ettikten sonra *Tefsîr-i Sâfî* adında bir tefsir yazmıştır. (Bkz., Uçar, *Şia Alimleri*, I, 184). İşrâkî felsefe, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin tasavvufî görüşleri ve Ehl-i Beyt'in öğretilerinin bir sentezi olan Sadrâ'nın düşüncelerinin ekserisini Feyz benimsemiştir. Feyz'in eserlerinin birçoğunda Sadrâ'nın tesiri açıkça görülmektedir; ancak onun tasavvufî yönü Sadrâ'ninkinden daha ağır basmaktadır. (Bkz., Hamid Algar, "Feyz-i Kaşânî", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 520).

¹³⁹ Oryantalist Henry Corbin Molla Sadrâ'nın eserlerinden etkilenip bazılarını Fransızca'ya çevirmiştir.

¹⁴⁰ Mevdûdî, Molla Sadrâ'nın *Esfâr* adlı eserinden üçbin beşyüz sayfalık bir bölümü Urduca'ya çevirmiştir. (Erişim:[<http://dusunceninokullasmaı.com/tr/musluman-dusuncesi-cağdas-donem-sembol-sahsiyetler.aspx?k=mdcd151.htm>], Erişim: 5 Kasım 2016).

¹⁴¹ Fazlurrahmân, Molla Sadrâ'nın felsefesindeki mantıksal yapıyı anlamaya çalışmıştır.

¹⁴² İzutsu, Molla Sadrâ'daki mistik yönlerini takip etmiştir. Molla Sadrâ'nın *Kitabu'l-Mezâhir* isimli kitabını Japoncaya tercüme etmiştir. (Bkz., Shigeru Kamada, "Kur'an tefsiri ve Mistik Felsefe Arasında Molla Sadrâ -Onun Zilzâl Süresi Tefsiri Özelinde-", (Çev., Enes Erdim) *Dinî Araştırmalar*, Mayıs-Ağustos, 2007, X-28, 273).

2.8. HAKKINDA YAPILAN (MÜSBET-MENFİ) TENKİDLER

Molla Sadrâ'yı kimi âlimler övmüş, kimileri de aşırı bir şekilde eleştirmiş, hatta tekfir etmişlerdir. Özellikle irfânî yorumlarından dolayı çok eleştirilmiş, Kur'ân'ı felsefî okumasından dolayı bazı mezhep bağnazlarının hücumuna uğramıştır. Biz burada bazı çağdaşlarının ve yaşamış olduğu asra yakın olan sonraki âlimlerin kendisi hakkında sarfettikleri sözlerini müsbet ve menfî tenkitler başlıklarıyla sunmak istiyoruz:

2.8.1. Müspet Tenkidler:

1- Ravdetü'l-Cinân müellifi Muhammed Bakır b. Zeynelabidin el-Hunsârî (v. 1313/1896).

Muhammed Bakır, Molla Sadrâ'nın bazı yorumlarının yanlış anlaşıldığını dile getirerek hakkında yapılan haksız eleştirilere şöyle cevap vermiştir:

“Kitapların çoğunda Molla Sadrâ'nın şeriatın zâhiriyle uyuşmayan sözleri bulunmaktadır. Sanki bazı özel ıstılâhlara mebni veya küfrü gerektirmeyen sözlerle hamledilmiştir. Böyle olması hiçbir zaman itikadının fasit olması anlamına gelmemektedir. Kitaplarından dolayı bazı fakihlerin su-i zannına, bazılarının ise küfrüne fetva vermesine sebep olmuştur.”

2- Selafetü'l-Asr adlı eserin müellifi Seyyid Ali Han (v. ?).

Molla Sadrâ'nın, zamanında hikmeti en iyi bilen ve diğer ilimlerde de mütefennin biri olduğunu belirtip hikmet ve başka alanlarda önemli eserler yazdığını söylemektedir. Böylece kendisini olumlu bir şekilde tenkid etmiş olmaktadır.¹⁴³

3- Muhammed Hacevî.

Hacevî, Molla Sadrâ'yı bazı konularda olumsuz olarak eleştirmişse de, takdiminin sonunda onu övmekten de kendini alamamıştır. O, kendisi hakkında sitayişle şunları söylemektedir:

“Ey okuyucu! Tam olarak bu kitabın değerini bilesin. Çünkü bu kendi alanında büyük, türünde acaip ve nev'inde yüce bir kitaptır.”¹⁴⁴

4- Seyyid Hüseyin Nasr.

¹⁴³ Zencanî, *el-Feylasuf el-İrani*, 12. Molla Sadrâ'ya yönelik yukarıda yapılan eleştiriler bahsi geçen kitaptan alınmıştır.

¹⁴⁴ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 73.

Hüseyin Nasr, Molla Sadrâ gibi Kur'ân âyetlerini gerektiği gibi yorumlayan ikinci bir filozof müfessirin olmadığını belirtmektedir. Çünkü İbn Sînâ (v. 428/1037), İhlâs sûresi gibi Kur'ân'ın bazı âyetlerini yorumlamıştır. Sühreverdi ise felsefî görüşlerine dayanak bulmak için bazı âyetleri incelemiştir. Ancak Molla Sadrâ ise Kur'ân'ın inceliklerini keşf etmiş ve zâhirle beraber bâtınî manaya da dikkat çekmiştir.¹⁴⁵

2.8.2. Menfî Tenkidler:

1- Seyyid Nimet et-Tüsterî (v. ?).

Tüsterî, Molla Sadrâ'yı itikadî açıdan eleştirerek şöyle demektedir:

“Şîraz'a geldiğimde sadece Sadreddin eş-Şîrâzî'nin oğluna güveniyordum. Oğlunun ismi Mirzâ İbrahim idi. Aklî ve naklî ilimlere hâizdi. Kendisinden hikmet ilmi ve kelâm dersi aldım. *Tecrid'in* şerhi üzerindeki Şemseddin *el-Hafî'nin* haşiyesine yazmış olduğu haşiyesini okudum. Usûlde onun itikadî babasının itikadından daha iyidir. Oğlu “*usûlu'd-din konusunda itikadım, avâmın itikadı gibidir*” diyerek övünürdü.”

Onun, kendi çevresindeki insanlardan farklı düşündüğü için oğlu tarafından bile eleştirildiği görülmektedir. Sadrâ, bazı itikadî meselelerde felsefî, tasavvufî ve kelâmî çerçevede yorumlarda bulunması nedeniyle kendi mezhebinin mensûpları tarafından haksız eleştirilere uğramıştır.

2- Şeyh Yusuf el-Bahranî (v. 1186/1773).

Yusuf el-Bahranî, tasavvuf ve hikmet konusunda ayrı düşündüğü için onu eleştirip şöyle demektedir:

“Molla Sadrâ'nın Mirza İbrahim adında bir oğlu vardı. Kelâmcı olup birçok ilimde, özellikle aklî ilimler ile matematikte âlimdi. Bazı arkadaşlarımızın dediği gibi يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ (Allah, ölüden diriye çıkarır)¹⁴⁶ âyetinin misdâkıdır. Tasavvuf ve hikmet konusunda babasının yolunda değildi.”¹⁴⁷

Mezhep mutaassıpları, sırf kendileri gibi düşünmediği için Molla Sadrâ'yı oğluna kıyas ederek hikmet konusunda eleştiriye tabi tutmuşlardır.

¹⁴⁵ Bkz., Nasr, *Molla Sadrâ ve İlahî Hikmet*, s. 91.

¹⁴⁶ En'âm, 6/95.

¹⁴⁷ Zencânî, *el-Feylasuf el-İrani*, s. 12.

3- Kıssasü'l-Ulema kitabının yazarı Molla Mihrabali (v. ?).

“Molla Mihrabali, (arif sûfîlerdendi) bir gün Kerbela’da Muhammed Kazım Hazar Ceribî’nin (v. ?), Hz. Hüseyin’in kabrinin yanında sabah namazından sonra, ârif sûfîlerin büyüklerine birer birer lanet okuduğunu, ardından Molla Sadrâ’ya da yüz defa lanet ettiğini gördü. Bunun üzerine Molla Mihrabali de lanet etti. O, Molla Mihrabali’yi tanıımıyordu. Molla Mihrabali, Sadrâ’ya lanet etmesinin sebebini sordu. O da şöyle dedi: O, vahdetü’l-vucûd ile vacibü’l-vucûd ayırımını yapmazdı.”¹⁴⁸

Molla Sadrâ, İbn Arabî’den (v. 638/1240) etkilenip vahdetü’l-vucûdçu olmasından dolayı bu tür haksız eleştirilere maruz kalmıştır.

4- Ebu’l-Fadl Şihâbu’d-Dîn Seyyid Muhammed, Âlûsî (v. 1270/1854).

Âlûsî, Molla Sadrâ’nın yokluğun gizeminden varlığa doğru bir çıkış ve salt bir ibda’ olarak meâdi yorumladığını belirtmektedir. Sadrâ’nın bu konudaki yorumunu eleştirip iltifat edilmemesi gereken bir te’vîl olduğunu dile getirmektedir.

Âlûsî, ليس شيء من الإنسان لا يلقى إلا عظما واحدا وهو عجب الذنب منه يركب الخلق يوم القيامة

“İnsanın, tek bir kemiği dışında her yeri çürür. Bu da kuyruk sokumu kemiğidir. Kıyamet gününde yaratılanlar ondan terkip olacaklardır (yaratılış derlenip toparlanacaktır)”¹⁴⁹ hadîsinin zâhirine bakarak insanın öldükten sonra kuyruk sokumu kemiğinin baki kalacağına ve insanın dirilişinin ondan olacağına dair delil göstermektedir.

5- Muhammed Hacevî.

Mukaddimetun ve Ta’likâtu Mefâtîhi’l-Ğayb kitabını takdim eden Muhammed Hacevî, Molla Sadrâ’yı, on dördüncü miftâhta velilerin kerâmetinden bahsederken şu husûslara değinmediği için eleştirmektedir:

a) Kur’ân’ın kabul etmiş olduğu halde en yüksek rütbe olan imâmet konusunu ihmal etmesi.

b) Masum olan imamları, has manası varken normal evliya olarak genelleştirmesi.

c) Sadrâ’nın mucizeyi peygamberlere, kerameti de velilere hasr etmesi.

¹⁴⁸ Zencânî, *el-Feylasuf el-İrani*, s. 12. Molla Sadrâ’ya yönelik yukarıda yapılan eleştiriler bahsi geçen kitaptan alınmıştır.

¹⁴⁹ Ebu’l-Fadl Şihâbu’d-Dîn Seyyid Muhammed, Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî fî Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, (Thk., Seyyid Muhammed Seyyid, Seyyid İbrahim İmrân) Daru’l-Hadîs, Kahire, 2005, XX, 462.

Zira Hacevî ve Şia mezhebine göre Peygamberler Allah tarafından gönderildiği gibi, masum imamlar da Allah tarafından gönderilmiş hüccetlerdir. İmamlar son Peygamber dışında tüm peygamberlerden daha üstündür.¹⁵⁰

Ayrıca Muhammed Hacevî, Molla Sadrâ'nın bazı konularda Ehl-i Sünnet âlimlerinin kitaplarından etkilendiğinden İmamiyyenin görüşlerini kâle almadığını belirtmektedir. Bununla beraber Hacevî, ictihat konusundaki meselelerin Şia'nın iki ekolu olan Usûliyye ve Ahbâriyye arasında Ahbâriyye'nin görüşlerini benimsediğini ve bu konuların bu şekilde değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir.¹⁵¹

6- Zâhir ulemâdan bazıları.

Bazı din adamları ve şeriatın zâhirini esas alan fakihler, Molla Sadrâ'yı aşağıdaki husûslardan dolayı eleştirip tekfir etmişlerdir:

a) Kitaplarında, felsefesi anlayışında ve hatta Kur'ân tefsîrinde sarâhaten vahdetü'l-vucûd mezhebini benimsemiştir. İbn-i Arabî'nin Firavun'un mümin ve muvahhid olarak öldüğü şeklindeki sözünü kendisinden *'hakikât kokusu gelen bir sözdür'* diyerek hoş karşılamıştır.¹⁵²

Molla Sadrâ, Firavun'un ölüm anındaki imanının geçerli olup olmamasıyla ilgili iki görüşün bulunduğunu dile getirmektedir. Birinci görüşte olan bazı muhakkiklerin, Firavun'un imanının geçerli olduğunu ve ikinci görüşe sahip olan çoğu âlimlerin ise imanın geçerli olamayacağını söylediklerini belirtmektedir. İbn Arabî'nin (v. 638/1240) Firavunun imanının bu dünya hayatında kendisine her ne kadar fayda sağlamamışsa da, ahiret hayatında fayda vereceği ile ilgili yorumlarına tefsîrinde yer vermektedir. Kendisinin yaptığı değerlendirmede, bu görüşte doğruluk kokusunun geldiğini ve bunun tahkîk penceresinden gelen ve Allah'a yakın olan velilerden sadır olan sözlerden olduğunu söylemektedir.¹⁵³

b) *Kâfi'nin şerhi*, *Bakara sûresinin tefsîri* ve *Esfer* kitabında ahiret hayatında Cehennem ehlinin (kâfirlerin) azaptan kurtulacağını söylemiş, ayrıca büyük günah işleyenlerin cehennemde daimi olarak kalacaklarını inkâr etmiştir. Bu da çoğu âlimin görüşlerine uymamaktadır.

¹⁵⁰ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 68 (Mukaddime).

¹⁵¹ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 62.

¹⁵² Zencanî, *el-Feylasuf el-İrani*, s. 30.

¹⁵³ Geniş bilgi için bkz., Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1268.

c) Esfar kitabında, aşk ile ilgili gilman (ergenlik çağına gelmiş çocuk, uşak, hizmetli) ve güzel şekillere âşık olmayı, mecazî aşk olarak yorumlamıştır. Bu aşk ilahî aşka götüren bir köprüdür. Bu görüşünde Bâisimî mezhebinin etkisi görülmektedir.

d) Meâd konusunda mezhebinin görüşüyle uyuşmayan cismanî meâdi savunmaktadır.¹⁵⁴

Molla Sadrâ, sık sık, imânî öğretilerin irfânî açıdan yorumlarını reddeden ve onu her fırsatta alenen eleştirip itham eden zâhir ulemasından bazılarının hücumuna maruz kalmıştır. Bütün bunlara rağmen onun eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmesi ancak güçlü ve nüfuz sahibi olan ailesinin sayesinde mümkün olabilmektedir.¹⁵⁵

Molla Sadrâ'nın, filozof bir müfessir olmasından dolayı Kur'ânî okumaları elbette farklı olmuştur. Bu yönüyle 'ahbârî' ve 'usûlî' ekollerden bağımsız ve farklı düşünmüştür. Şia'nın bazı görüşlerini sarâhaten ve savunmadığı için sert eleştirilere hedef olmuştur. Onun "*şeriatın zâhiriyle çelişen sözleri vardır*" şeklinde kendisine yapılan ithamlar gerçek dışıdır. Bâtinî yorumları genellikle zâhirle çelişmemektedir. O batın bir yorum yapmışsa mutlaka onu naslarla temellendirmiştir. Müfessir, Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından da eleştirilere tabi tutulmuştur. Özellikle vahdet-i vücûdçu olmasından dolayı eleştirilmiştir. Hâlbuki Ehl-i Sünnetten de bazı âlimler bu görüşü benimsemişlerdir.

¹⁵⁴ Zencanî, *el-Feylasuf el-İrani*, s. 30-31.

¹⁵⁵ Mian, *İslam Düşünce Tarihi*, s. 186.

3. TEFSİRÜ'L-KUR'ÂNÎ'L-KERÎM ADLI ESERİ

3.1. ESERİN YAZILIŞ GAYESİ

Her yazar, yazmış olduğu eserini genelde belli bir gaye veya ihtiyaçtan dolayı kaleme alır. Eserin yazılış sebebi genellikle giriş bölümünde belirtildiği gibi, bunlara işaret edilmediği de olur. Bazı yazarlar başlangıçta, eseri yazma sebebini, riâyet edeceği şartları, takip edeceği metodu ve hangi özellikleri taşıyacağını belirtir. Ancak çeşitli sebeplerden ötürü, eserlerin başında zikredilen bu gaye ve ilkelere bazen bağlı kalın[a]madığı da olur.¹⁵⁶

Molla Sadrâ da diğer müfessirler gibi tefsirini, bir gayeye yönelik olarak kaleme almıştır. O, diğer tefsîr kaynaklarından faydalanmakla beraber işârî (remzî) ve derûnî manalara ve ilhâma dayalı yorumlara yer vererek hacimli bir tefsîr yazmayı düşünmüştür. Yazmış olduğu bazı âyet ve sûrelerde bunları görmekle beraber, onun ömrü kifâyet etmediği için tefsirini hacimli olarak tamamlayamamıştır.

O, Secde sûresinin başında eseri kaleme alış nedenini şöyle açıklamıştır:

“Fazilet ve üstünlük (itibari) ile meşhur hükemanın, ilim ve şeriat ile işaret edilen âlimlerin kitaplarının çoğunu araştırıp tedebbür ettikten sonra keşf ve yakîni talep etme konusunda susuzluğumu gideremedim. Dinî gerçeklere ulaşmada hararetimi ve arzumun ateşini söndüremedim. Aksine tüm bunları, tasdiği ifade etmekten eksik buldum. Bu kitaplarda sırf teşvikten başka bir fayda yoktu.”

وَمَا يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ إِلَّا ظَنًّا إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ.

“Onların çoğu zandan başkasına uymaz. Gerçekten zan ise, haktan hiç bir şeyin yerini tutmaz. Şüphesiz Allah, onların işlemekte olduklarını bilendir.”¹⁵⁷

Kur’ân-ı Azîm’in manalarını incelemeyi ve Allah’ın, Resûlü’nun kalbine akıttığını araştırmaya müracaat ettiğim zaman, Allahu Teâlâ’nın hamdiyle her talebin amacını ve her arzusunun sonucunu gördüm. Böylece Kur’ân’ın manalarını tefekkür ettim. Usûl ve mebâniyi araştırdım. Onun denizinde boğuldum. Sırlarını incilerini çıkardım. Yazının rakamlarında ve akımın derinliklerinde hazineler ortaya çıkardım.

¹⁵⁶ Bahattin Dartma, *Şihabüddin es-Sivasi ve Uyûnu’t-Tefâsir li’l-Fuzelâi’s-Semâsir’indeki Metodu*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1994, s. 55.

¹⁵⁷ Yunus, 10/36.

Bu, Allah'ın kelâmını, dilin ihata etmesinden ve parmak uçlarının etrafını bir araya getirmesinden daha yüce olmasıyla beraber, ben Allah'ın şerefli kitabının manaları hakkında bilgi sahibi olmak için beni muvaffak kılmasını dileyerek tefsîre başladım. Kur'ân'ın bazı sûre ve âyetlerinden perdeleri ve onun beyanının yüzündeki bulut maskesini (örtüsünü) kaldırdım; Âyetü'l-Kürsî, Âyetü'n-Nûr, Yasin sûresi, Hadîd, A'la, Târik, Zelzele ve ayrı ayrı olan diğer sûreler gibi. Soyluların gözlerinin benzerini göremediği ve zamanın çocuklarının hislerinin ulaşamadığı kapsayıcı ve büyük bir tefsîr olmasını Allah'tan ümit ederim.¹⁵⁸

Molla Sadrâ, kendisi de Şerhu Usûli Kâfi'de belirttiği gibi ilk olarak Hadîd sûresinin tefsîrine başlamış ve tefsîr etme amacını şu şekilde belirtmiştir:

Bu miskin kul, geçmiş zamanlarda olduğu gibi âdeti üzerine, Kur'ân okuma anında âyetlerin manaları, remzleri ve işaretleri hakkında teemmül ve tedebbür ederdi. Bu (Hadîd) sûrenin âyet ve işaretleri, diğerlerinden daha fazla kalbime girerdi. Daha öncesinde geçtiği gibi gaybî hisler, ilmî sebepler ve gizli haberler (bildiriler), Kur'ân-ı Mecid ve Tenzil-i Hamîd'in tefsîri konusunda acele etmeme sebep oldu. Nihâyet Kur'ân'ın tefsîrine başladım.

Rabbimin kendi katından bana ilham ettiği şeyi açığa çıkarmak ve öğretmiş olduğu ilmi ibrâz etmek ile beraber sırların inceliklerini, acayip ilimleri ve Kur'ân'ın garip nüktelerini, aşırı düşkünlük ve arzumdan dolayı Kur'ân sûrelerinden ilk olarak tefsîrine başladığım sûre bu Hadîd sûresi oldu.¹⁵⁹

Molla Sadrâ'nın tefsîr yazmasının amaçlarını kısaca şöyle sıralayabiliriz:

- 1- Kendisinden önceki müfessir ve ariflerin yazmış olduğu tefsirleri, keşf ve yakîn konusunda yeterli görmeyişi,
- 2- Âyetler üzerinde kafa yorduktan sonra bir takım sır ve hazinelere mutalli olması,
- 3- Diğer tefsîr kitaplarında geçmeyen, havâssın bile yapamadığı yorumları kapsayan hacimli bir tefsîr yazmak istemesi,
- 4- Kalbine doğan gaybî hisler ve ilmî hakikâtleri hızlı bir şekilde kaydetmek isteyişi,
- 5- İman hakikâtlarını idrak etmek için kalbin heva ve hevesten tasfiye edilmesi gerektiğine inanması. Bu da ancak dünya garazlarından temizlenme,

¹⁵⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 9.

¹⁵⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 302. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, VI, 185, VII, 19, VIII, 7.

insanların sohbetlerinden uzaklaşma, Allah ve Resûlünün âyet ve hadislerini tedebbür etmekle mümkün olur.¹⁶⁰

6- Diğer tefsîrlerin ortaya koyduğu manaların özünü zikredip müfessirlerin sözlerini özetledikten sonra, hal ve makamın gerektirdiği latifeleri ve Allah'ın kalbine akıttığı faydaları ihtiva edecek bir tefsîr yazmak arzusu.¹⁶¹

3.2. ESERİN KAYNAKLARI

Molla Sadrâ, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'de çok sayıda müfessir, mütekellim, fakih ve filozofların eserlerinden istifade etmiş, bazen onlardan nakiller yapmış, bazen onları eleştirmiş, bazen de atıf ve telmihte bulunmuş, mensup olduğu mezhebin görüşleri doğrultusunda kendi tercihini ortaya koymuştur. Faydalandığı müfessirlerin zâhiri tefsîrini naklettikten sonra, zâhirle çelişmeyen batınî yorumunu da ilave etmiştir.

Kendisi Caferî olmakla beraber, birçok kesimden alıntı yapmıştır. Mesela; Ehl-i Sünnet'ten Fahreddin er-Râzî'nin (v. 606/1210) *Mefâtihu'l-Ğayb*, Mu'tezile'den Zemahşerî'nin (v. 538/1144) *Keşşâf*'ı, İhvân-ı Safâ'nın risaleleri ve diğer bazı filozofların eserlerinden de faydalanmıştır. Kanaatimize göre Molla Sadrâ'yı diğer şîî müfessirlerinden ayrıcalıklı kılan sebeplerden biri de işte bu husûs olmalıdır.

Molla Sadrâ, genellikle yapmış olduğu alıntılarının nereden aldığını -sayfa göstermeden- belirtmektedir. Bazen tefsîrinde kimi âyetleri tefsîr ederken, astronomi, ziraat, botanik, tıp, coğrafya gibi disiplinlerden de nakillerde bulunmuş ancak, Bîrûnî'nin (v. 453/1061?) *Kanun-ı Mes'ûdî* ve *Telhis li Fusûli el-Ferğânî* adlı kitabları dışında diğer kaynaklardan bahsetmemiştir. Bu da kanaatimize göre kendisinin yaşamış olduğu çağda bilinen bazı ilmi verilerin, anonim şeklinde görüşler olduğundan ötürü olmalıdır.

Eserlerine bakıldığında onun, kendisinden önce meşhur olan Sünnî ve Şîî kaynaklara son derece vakıf olduğu görülmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi birçok müfessir, mütekellim ve filozofların görüşlerine yer vermiş, bazen onları sert

¹⁶⁰ Bkz., Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 7.

¹⁶¹ Bkz., Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 185.

bir şekilde eleştirmiştir. Özellikle kelâmî görüşleri ele alırken onlardan alıntı yapmış, uzun uzadıya tartışmalara girmiş, bu konunun çerçevesini geniş tutmaya çalışmıştır.

Müfessir, kendi döneminde yaygın ve meşhur olan irfânî ve felsefî kitaplardan da faydalanmıştır.

Onun kaynak olarak kullandığı eserleri iki kısma ayırabiliriz.

3.2.1. İSTİFADE ETTİĞİ ANA KAYNAKLAR

Molla Sadrâ'nın, *Tefsîrû'l-Kebîr*, *Tefsîrû'l-Beyzâvî*, *Keşşâf*, *Nisâbûrî*, *Mecmeu'l-Beyân* ve dönemindeki bazı irfânî ve felsefî kaynaklardan faydalandığı görülmektedir. Yararlandığı ana kaynakların başlıcaları şunlardır:

1- *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl* adlı, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zamahşerî (v. 538/1144)'nin tefsîri. *Keşşâf*'tan, edebiyât ve belâğât nükteleri ortaya koyarken faydalanmıştır.

2- *Mecmeu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adında, Ebû Ali, Fazl b. el-Hasan et-Tabresî (Tabersî) (v. 548/1153)'nin eseri. *Mecmeu'l-Beyân*'dan, özellikle müfessirlerin görüşleri ve rivâyetleri husûsunda nakillerde bulunmuştur.¹⁶²

3- *et-Tefsîrû'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)* isminde, Fahreddin er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. el-Huseyn b. el-Hasen (v. 606/1210)'in tefsîri. Molla Sadrâ, *Tefsîrû'l-Kebîr*'den çok faydalanmıştır. Özellikle felsefî, kelâmî ve irfânî konularda Molla Sadrâ'nın kendisine hayran kaldığı görülmektedir.

4- *Envâru't-Tenzîl Esrâru't-Te'vîl* adlı, Kâzî el-Beyzâvî, Ebu'l-Hayr Abdullâh b. Ömer b. Muhammed b. Ali (v. 685/1286)'nin tefsîri.

5- *Tefsîr'u Gerâibi'l-Kur'ân ve Reğâibi'l-Furkân* adında, Nizameddîn el-Kummî en-Nişâbûrî (v. 730/1329)'nin tefsîri. Nişâbûrî'nin tefsîrinden özellikle irfânî yönden istifade etmiştir.

3.2.2. İSTİFADE ETTİĞİ TALİ KAYNAKLAR

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Molla Sadrâ'nın yukarıda zikrettiğimiz tefsîrler dışında alıntı yaptığı ve atıfta bulunduğu diğer tefsîr kaynakları şunlardır:

¹⁶² Bkz., Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 24. (Âyetullah Muhammed Hameneî, Sadrâ'nın Tefsîri'nin mukaddimesinde).

1- *Tefsîru Tusterî* adında Ebû Muhammed, Sehl b. Abdillâh et-Tusterî (v. 283/896)'nin eseri.¹⁶³

2- *Tefsîrû'l-Ayyâşî* adlı Nasr Muhammed b. Mesûd b. Ayyâşî es-Selemî es-Semerkandî (v. 320/932)'nin tefsîri.¹⁶⁴

3- *Tefsîrun Mensubun bihi ila İmâmi'l-Askerî* adlı Ebû Ahmed el-Hasen b. Abdillâh b. Saîd el-Askerî (v. 382/992)'nin eseri.¹⁶⁵

4- *el-Keşfu ve'l-Beyân* adında Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî (v. 427/1035)'nin kitabı.¹⁶⁶

5- *el-Mufredât fî Ğâribi'l-Kur'ân* adında Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râgıb İsfehânî (v. 502/1109)'nin, Kur'ân'ın garîb kelimelerini izah eden eseri.¹⁶⁷

6- *Meâlimetü't-Tenzîl fî Tefsîr* adlı Hüseyin b. Mesud b. Muhammed el-Begâvî (v. 516/1112)'nin eseri.¹⁶⁸

7- *İcâzu'l-Beyân fî Tefsîri Ümmi'l-Kur'ân* adında Ebu'l-Meâlî Muhammed b. İshâk el-Konevî (v. 673/1274)'nin kitabı.¹⁶⁹

8- *İ'câzu'l-Beyân fî Keşfi Ba'di Esrâri'l-Kur'ân* adlı yine Ebu'l-Meâlî Muhammed b. İshâk el-Konevî (v. 673/1274)'nin eseri.¹⁷⁰

9- *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr* adında Ebû'l-Fazl Celâleddin Abdurrahmân b. Kemâleddin el-Hudayrî es-Suyûtî (v. 911/1505)'nin rivâyet tefsîri.¹⁷¹

10- *Mefâtihi'l-Ğayb* adında Molla Sadrâ'nın (v. 1050/1640) kendi eseri.¹⁷²

Tefsîr kaynakları dışında Molla Sadrâ tarafından, tefsirini kaleme alırken çeşitli disiplinlere dair birçok eserin daha kaynak olarak kullanıldığı görülmektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla onun tefsîrinde faydalanmış olduğu kelâmî kaynaklar şunlardır:

¹⁶³ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 335.

¹⁶⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 177.

¹⁶⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1316.

¹⁶⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 88.

¹⁶⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 117.

¹⁶⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 251.

¹⁶⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 131.

¹⁷⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 714.

¹⁷¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 133.

¹⁷² Sadrâ, *Tefsîr*, II, 228.

1- *Usûlü'l-Kâfî* adında Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk el-Kuleynî er-Râzî (v. 329/941)'nin eseri.¹⁷³

2- *Kitâbu't-Tevhîd* adlı yine Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk el-Kuleynî er-Râzî (v. 329/941)'nin kitabı.¹⁷⁴

3- *Nübüvvet* adlı Şeyh Sedûk (İbn Bâbeveyh) (v. 381/991)'in eseri.¹⁷⁵

4- *Kitâbu'n-Nübüvve* isminde Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî (v. 381/991)'nin eseri.¹⁷⁶

5- *Kitâbu't-Tevhîd* adında yine Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî (v. 381/991)'nin kitabı.¹⁷⁷

6- *Muğnî fî't-Tevhîd ve'l-Adl* isimli Kâdî Abdulcebbâr (v. 415/1024)'in eseri.¹⁷⁸

7- *el-Mebde' ve'l-Me'âd* adlı Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ (v. 428/1037)'nin eseri.¹⁷⁹

8- *el-Emâli* adında Alemü'l-Hüdâ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî eş-Şerîf el-Murtazâ (v. 436/1044)'nin eseri.¹⁸⁰

9- *İktisâd* isimli Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan, et-Tûsî (v. 460/1067)'nin kitabı.¹⁸¹

10- *Tecridu'l-İtikâd* isminde yine Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan, et-Tûsî (v. 460/1067)'nin eseri.¹⁸²

11- *el-Fâik fî'l-Usûl* adında Ruknuddin Mahmut Hârizmî (v. 538/1144)'nin eseri.¹⁸³

12- *el-Erbe'in fî Usûli'd-Dîn* adında Ebû Abdillâh (Ebu'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (v. 606/1210)'nin eseri.¹⁸⁴

¹⁷³ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 404.

¹⁷⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 649.

¹⁷⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 925.

¹⁷⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 835.

¹⁷⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1354.

¹⁷⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 905.

¹⁷⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 587.

¹⁸⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 820.

¹⁸¹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 1007.

¹⁸² Sadrâ, *Tefsîr*, III, 1010.

¹⁸³ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 182.

¹⁸⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 627.

13- *Şerhu'l-Mekâsid* adında Sa'duddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî eş-Şâfiî (v. 792/1390)'nin kitabı.¹⁸⁵

14- *Şevâhidu'r-Rububiyet* adında Molla Sadrâ'nın (v. 1050/1640) kendi çalışması.¹⁸⁶

15- *el-Mebde ve'l-Meâd* adını verdiği Molla Sadrâ'nın (v. 1050/1640) yine kendi eseri.¹⁸⁷

Molla Sadrâ'nın felsefe kaynaklarından çok fazla yararlandığı müşahede edilmektedir. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı tefsîrinde şu felsefî kaynaklardan alıntı yaptığı görülmektedir:

1- *Fazzân* adında Eflatun (v. m.v. 427-347)'un eseri.¹⁸⁸

2- *Nevâmis-i Eflatun* adlı Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî (v. 339/950)'nin eseri.¹⁸⁹

3- *Usûlucya* isminde Aristo (m. ö. 384-322)'nun eseri.¹⁹⁰

4- *Marifetu'r-Rubûbiyeti (Usûlucya Eflatun)* adında Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî (v. 339/950)'ye atfedilen eser.¹⁹¹

5- *Şifâ* isimli İbn Sina Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ (v. 428/1037)'in kaleme aldığı eser.¹⁹²

6- *Mubehâsât* adında yine İbn Sina Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ (v. 428/1037)'in eseri.¹⁹³

7- *Risâletun Mednûni bihâ a'la Gayri Ehlihâ* isminde Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî et-Tûsî (v. 505/1111)'nin eseri.¹⁹⁴

8- *Hikmetu'l-İşrâkîyye* isminde Suhreverdî, Ebü'l-Fütûh Şihâbüddîn Yahyâ b. Habeş b. Emîrek es-Sühreverdî el-Maktûl (v. 587/1191)'un eseri.¹⁹⁵

¹⁸⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 128.

¹⁸⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 16.

¹⁸⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 312.

¹⁸⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 947.

¹⁸⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 116.

¹⁹⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 545.

¹⁹¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 71.

¹⁹² Sadrâ, *Tefsîr*, V, 412.

¹⁹³ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 450.

¹⁹⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 321.

¹⁹⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 807.

9- *Avârifü'l-Me'ârif* adında yine Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-Sühreverdî (v. 632/1234)'nin kaleme aldığı eser.¹⁹⁶

10- *Makâmât* adında Suhreverdî (v. 587/1191) Ebü'l-Fütûh Şihâbüddîn Yahyâ b. Habeş b. Emîrek es-Sühreverdî el-Maktûl (v. 587/1191)'un eseri.¹⁹⁷

11- *Hevâşî et-Tecrîd* isminde Cemâlüddîn el-Hasen (el-Hüseyn) b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (v. 726/1325)'nin eseri.¹⁹⁸

12- Resâilu İhvan-ı Safa.¹⁹⁹

13- *Esfârı Erba'a (Hikmetü'l-Müteâliye)* adında Molla Sadrâ'nın (v. 1050/1640) kendi çalışması.²⁰⁰

Tasavvuf konusunda faydalandığı kaynaklar şunlardır:

1- *İhyâu Ulûmu'd-Dîn* adında Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî et-Tûsî (v. 505/1111)'nin kaleme aldığı eser.²⁰¹

2- *Fusûsu'l-Hikem* isminde Muhyiddin İbnü'l-Arabî (v. 638/1240)'nin eseri.²⁰²

3- *Kesru'l-Esnâmi'l-Câhiliyye* adında Molla Sadrâ'nın (v. 1050/1640) kendi yazdığı eser.²⁰³

Molla Sadrâ, bunların dışında başka disiplinlere ait kaynaklardan da istifade etmiştir. İstifade ettiği kaynaklar arasında şunlardan iktibâs yaptığı görülmektedir:

1- *ed-Diyyetu es-Sahâfiyye* adında (Zeynelâbidîn) Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî b. Ebî Tâlib (v. 94/712)'in eseri.²⁰⁴

2- *es-Sahifetu'l-Melekûtiye* adlı Zeyd Sacidin (Zeynelâbidîn), Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî b. Ebî Tâlib (v. 94/712)'in eseri.²⁰⁵

3- *Erbe'in* adında Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (v. 256/870)'nin kaleme aldığı eser.²⁰⁶

¹⁹⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1128.

¹⁹⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 114.

¹⁹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 73.

¹⁹⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 913.

²⁰⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 336.

²⁰¹ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1112.

²⁰² Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 48.

²⁰³ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 424.

²⁰⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 362.

²⁰⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 270.

4- *Men Lâ Yehduruhu'l-Fakîh* isminde Sedûkî, Şeyh Sedûk (İbn Bâbeveyhî) (v. 381/991)'nin kitabı.²⁰⁷

5- *el-Fakîh* isminde Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî (v. 381/991)'nin yazdığı eser.²⁰⁸

6- *Uyûnu'l-Ahbâri'r-Rızâ* adında yine Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî (v. 381/991)'nin kaleme aldığı eser.²⁰⁹

7- *Nehcu'l-Belâğa* adında Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şerîf er-Radî el-Mûsevî el-Alevî (v. 406/1015)'nin eseri.²¹⁰

8- *Ta'likât-ı Ebû Ali* isminde Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ (v. 428/1037)'nin kitabı.²¹¹

9- *Makâmâtü'l-Ârifîn* adında yine Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ (v. 428/1037)'nin kaleme aldığı kitap.²¹²

10- *Kânûn-i Mes'ûdî* adında (Astronomi, meteoroloji, coğrafya, trinometri ile ilgili) Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (v. 453/1061 [?])'nin eseri.²¹³

11- *Telhîs li Fusûli'l-Ferğânî* adında Astronomi'ye dair Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (v. 453/1061 [?])'nin kaleme aldığı eser.²¹⁴

12- *Tıbyân* adında Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî (v. 460/1067)'nin kitabı.²¹⁵

13- *Menâzilu's-Sâirîn* isminde Abdullâh Ensârî, Ebû İsmâil Abdullâh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Herevî (v. 481/1089)'nin eseri.²¹⁶

14- *el-Milel ve'n-Nihal* adında dinler ve mezhepler tarihine dair Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânü'd-dîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (v. 548/1153)'nin yazdığı eser.²¹⁷

15- *Diyânâtü'l-Arabi* adında dinler tarihine dair Fahreddin er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. el-Huseyn b. el-Hasen (v. 606/1210)'in kaleme aldığı eser.²¹⁸

²⁰⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 1007.

²⁰⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1125.

²⁰⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 924.

²⁰⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 169.

²¹⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 155.

²¹¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 49.

²¹² Sadrâ, *Tefsîr*, III, 947.

²¹³ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 88.

²¹⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 722.

²¹⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 531.

²¹⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 902.

²¹⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 847.

16- *Futûhât-ı Mekkiyye* adında Muhyiddin İbnü'l-Arabî (v. 638/1240)'nin kaleme aldığı eser.²¹⁹

17- *Mesnevî* adında Mevlânâ Celâlettîn er-Rumî (v. 672/1273)'nin yazdığı eser.²²⁰

18- *Şerhu'l-Mesâbih* isminde Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (v. 685/1286)'nin eseri.²²¹

19- *Keşfu'l-Murâd* isminde Allame Hillî Cemâlüddîn el-Hasen (el-Hüseyn) b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (v. 726/1325)'nin eseri.²²²

20- *Lemaât* isminde İbrahim b. Büzürce mihr b. Abdulğaffur-ı Hemedânî Şeyh İrâkî (v. 688/1289)'nin eseri.²²³

21- *İstilâhât* adında Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed el-Kâşânî (v. 736/1335)'nin kaleme aldığı kitap.²²⁴

22- *el-Fassu Yusûfiyye* adında İhvân-ı Safâ'ya ait eser.²²⁵

Ayrıca Molla Sadrâ'nın, İsrâiliyat konularında İslamla çelişmeyen rivâyetlerde Tevrât, Zebûr ve İncil'den, hatta Kelile ve Dimne gibi kitaplardan da faydalandığı görülmektedir.

3.3. TEFSİRLER ARASINDAKİ YERİ

Molla Sadrâ, ilk başlarda bazı âyet ve sûrelerin tefsîrini yapmıştır. Yorumlamış olduğu âyetlerin kendi içinde bir gâyesi ve bu gâyeye yönelik bir te'lif sistematığının bulunduğu görülmektedir.

Bilindiği gibi Molla Sadrâ'nın *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eseri, Kur'ân'ın tamamını kapsamamakta, bazı sûreleri içermektedir. Onun bu tefsîri dışında, tefsîrine bir mukaddime mahiyetinde kaleme aldığı *Mefâtiḥ el-Gayb*, bazı kelâmî âyetleri izah etmiş olduğu *Esrâru'l-Âyât* ve *Envâru'l-Beyyinât*, Kur'ân'ın birtakım lafızlarını açıklayan *Me'âni'l-Elfâzi'l-Müfrede mine'l-Kur'ân* ile Kur'ân ilimleri bakımından

²¹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 465.

²¹⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 72.

²²⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 404.

²²¹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 990.

²²² Sadrâ, *Tefsîr*, 443.

²²³ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 93.

²²⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 904.

²²⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 136.

önemli addedilen *Müteşâbihâtü'l-Kur'ân* ismindeki eserleri bir arada değerlendirildiğinde, Molla Sadrâ'nın tefsir anlayışını ortaya koymanın biraz zor, ancak ne kadar mühim olduğu ve bu alana önemli katkılar sağlayacağı görülecektir.

Molla Sadrâ'nın tefsiri diğer tefsirlerle kıyaslanarak birçok değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak bu değerlendirmelerde homojen bir hüviyet belirtilmemiştir. Bazı araştırmacılar onun tefsirini felsefî-sûfî, bazıları felsefî-kelâmî, bazıları rivâî tefsir kategorisinde görürken,²²⁶ diğer bazıları da burhâna dayalı bir metod ve irfânî bir üslup ile yazılmış; kelâm, irfân ve tasavvuf ağırlıklı felsefî ve işârî bir tefsir örneği şeklinde değerlendirmişlerdir.²²⁷ Onun tefsirine bakıldığında bu tür değerlendirmelerin hakikât payı olmakla birlikte, bunların tam olarak gerçeği yansıttıklarını söylemek biraz zor görünmektedir. Çünkü âcizâne kanaatimize göre onun tefsirî, birçok tefsir geleneğinin özelliklerini bünyesinde barındırmakla beraber, irfânî bir bakış açısıyla diğer tefsirlerden farklı bir tefsir çeşidini ortaya koyacak nitelikte görülmektedir.

Aslında başkalarının değil de kendisinin tefsirini, diğer tefsirler arasında yerleştirdiği konumu tesbit etmek gerekir. Bunun için Molla Sadrâ'nın eleştirdiği tefsir metodlarına bakmamız lazımdır.

Molla Sadrâ, Kur'ân'ın manalarını anlamaya özen gösterenler için bazı tavsiyelerde bulunmaktadır. Ayrıca o, şöyle demektedir: “Bazı konular harflerin nakış, imla biçimleri, lafız şekilleri ve mahreçleri ile ilgilidir. Allah bunlar için yazıcılar, kurralar ve hafızlar kılmıştır. Bunların yüksek amaçları; tecvidi bilmek, yazısını güzelleştirmektir.”²²⁸

Bazı konular da mebnilik, iştikak, kelimelerin i'râb ve bina durumlarıyla ilgilidir. Bazı konular ise müfred ve mürekkebe sözcüklerin anlamı ile alakalıdır. Tüm bunların en yüksek amaç ve mertebe olmadığını açıkladıktan sonra ibare ve kitap ehlinin bütünüyle ömürlerini lafızların ve kelimelerin yapılışı konusuna sarfettiğini, Kur'ân ve kelâm ehlinin de âyetlerin anlaşılması için diğer ilimlerle uğraştığını

²²⁶ Bkz., Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirun*, Daru'l-Hadîs, Kâhire, 2012, III, 135.

²²⁷ Naim Döner, “Cuma Süresi Örneğinde Molla Sadrâ'nın Tefsir Metodu”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, Elazığ, 2016, s. 156.

²²⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 389.

söylemektedir. Her bir mezheb mensûbunun, kendi mezhebi doğrultusunda Kur'an'a yorum yaptığını²²⁹ da eleştirmektedir.

Zikrettiği şu beyitle bunu gâyet açık bir şekilde belirtmektedir:

مذاهب شتى للمحبين في الهوى ولي مذهب فرد أعيش به وحدي.

“Hevasına uyanların çeşitli mezhepleri vardır.

Kendisiyle bir başıma yaşadığım tek bir mezhebim var.”

Kur'an ehlinin Rahmân'ın, diğerlerinin de mezhepler, görüşler, nefis ve heva taliblerinin kulu olduğunu ifade etmektedir. Ehlullah'ı ayrı bir unsûr olarak telakki eder, dinlerin halis bir din olduğunu, bilakis Allah'tan başka mezhepleri, O'ndan başka dinleri olmadığını şu âyete dayandırır:

أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ.²³⁰

“Dikkat edin, halis din Allah'ındır.”²³¹

Böylece sırf bir kategoride yer alan tefsîr çeşitlerine olumsuz bakmaktadır.

Molla Sadrâ, yöntem ve tarz açısından tefsîrleri şöyle tasnif etmektedir:

1- Edebî sanatlar, belağat ve etimolojiye dayalı tefsîrler.

2- Kur'an'ın zâhîrini esas alıp sadece Kur'an'ın fikhî ve ahlakî boyutları üzerinde duran tefsîrler.

3- Kur'an'ın zâhîrini dikkate almadan 'te'vîl' ya da 'irfânî tefsîr' adı altında, müfessirlerin kendilerine ait olan görüşleri Kur'an'a kabul ettiren tefsîrler.

4- Kur'an'ın zâhîrini hareket noktası kabul etmekle birlikte onun sırlarını ve gizli boyutlarını araştıran; akıl-keşf işbirliği ile Kur'an'ın zâhîrî perdesinin altındaki hakikatleri araştıran tefsîrler.

Sadece dördüncü maddedeki tefsîrleri doğru kabul eden Molla Sadrâ kendi tefsîrini bu türden saymaktadır.²³²

Ayrıca Molla Sadrâ, Hadîd sûresinin girişinde, yazdığı tefsîr metoduna şöyle işaret etmektedir:

ذكرت فيها لُبَّ التفاسير المذكورة في معانيها ولخصت كلام المفسرين الناظرين في مبانيها ثم أتبعها

بزوائد لطيفة يقتضيها الحال والمقام وأردفتها بفوائد شريفة يفيضها المفضل المنعم.

²²⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 391.

²³⁰ Zümer, 39/3.

²³¹ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 389-392.

²³² Sadrâ, *Tefsîr*, I, 389-393.

*“Onun manalarında mezkûr tefsîrlerin özünü orada (tefsirimde) zikrettim. Kelimelerin yapıları husûsunda (araştırma yapan/düşünen) müfessirlerin sözlerini özetledim. Sonra hal ve makamın gerektirdiği şekilde latifeleri (incelikleri) ardından zikrettim. Fazl ve nimet sahibinin akıttığı şerefli faydaları da ekledim.”*²³³

Böylece tefsîrinin diğer tefsîrler arasındaki yerini belirlerken bu tefsîrlerde geçen nakillerden faydalanmakla beraber, farklı bir uslûbla bazı incelikleri de ekleyerek yeni bir tefsîr çeşidini ortaya koymaya çalıştığını ifade etmektedir.

3.4. KUR’ÂN TARİHİ AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ

Molla Sadrâ, Kur’ân tarihi ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. O, Kur’ân’ın inişi, vahiy, vahyin iniş şekilleri, âyet, Mekkî ve Medenî âyetler, sûre vs. Kur’ân tarihi ile ilgili husûslarda orijinal bazı tanımlar ve açıklamalar yapmaktadır.

3.4.1. KUR’ÂN

Kur’ân kelimesinin iştikakı ve anlamı hakkında değişik görüşler öne sürülmüştür.

Kur’ân kelimesinin aslının hemzesiz olduğunu söyleyenler:

Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el- Ferrâ’ya (v. 207/822) göre Kur’ân, (قرينة) kelimesinden türemiştir. Kur’ân âyetlerinin bazısının bazısını tasdik etmesinden ve bazısının diğerlerine benzer olmasından dolayı Kur’ân bu ismi almıştır.²³⁴

Eş’arîye’ye (v. 324/936) göre, Kur’ân, bir şeyi diğer bir şeye yakınlaştırmak ve ilave etmek anlamında olan قرن kelimesinden türetilmiştir. Harf, âyet ve sûrelerin birbirlerine bitişmesinden dolayı Kur’ân bu ismi almıştır.²³⁵

İmam Şafiî (v. 150/767), Kur’ân’ın özel bir isim olmasından dolayı müştak olmadığını savunmaktadır.²³⁶

Kur’ân kelimesinin aslının hemzeli olduğunu söyleyenler:

²³³ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 185.

²³⁴ Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekir Suyûtî, *el-İtkân fî ‘Ulumi’l-Kur’ân*, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrût, 2011, s. 125.

²³⁵ Suyûtî, *İtkân*, s. 125.

²³⁶ Bedru’d-Din Muhammed b. Abdillâh Zerkeşî, *el-Burhân fî U’lûmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Hadîs, Kahire, 2006, s. 195.

Ebû İshâk ez-Zeccâc'a (v. 311/923) göre Kur'ân, فُعْلَان (fu^{cl}lân) vezninde olup toplama anlamına gelen القراء kelimesinden türemiştir.²³⁷ Ragıp İsfahanî'ye (v. 502/1109) göre Kur'ân, geçmiş kutsal kitapların meyvelerini bir araya topladığı için bu ismi almıştır.²³⁸

Ebu'l-Hasen Ali b. Hazm el-Lihyânî (v. 215/830), Kur'ân kelimesinin, قرأ 'den türediğini المقروء olarak ismi mef'ûl manasını içerdiğini söylemektedir.²³⁹

Kur'ân lafzı, İslâmiyet/Kur'ân ile beraber gelmiş “okumak” anlamındaki قرأ'den türemiş, Arapça kökenli bir kelimedir. Bunun dışındaki görüşler sağlıklı görünmemektedir.²⁴⁰

3.4.1.1. Kur'ân'ın Tarifi

Bazıları Kur'ân'ın iştikâkını ve manasını dikkate alarak birçok tarifini yapmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1- Hz. Peygamber'e vahiy yoluyla indirilmiş, Mushaflarda yazılmış, tevatürle nakledilmiş, tilavetiyle taabbüd olunan mu'ciz kelâmdır.²⁴¹

2- Fatiha sûresindenden Nas sûresine kadar Hz. Muhammed'e (s.a.s) indirilmiş, kendine has özellikleri içeren seçkin lafızlardır.²⁴²

3- Hz. Peygamber'e gelen vahiyleri ihtiva eden mukaddes bir kitaptır.²⁴³

Molla Sadrâ da, Kur'ân'ın birkaç şekilde tanımını yapmıştır:

القرآن منزل من الله إلى قلب النبي (ص) إن أريد به المعاني، ومنزل من سماء الدنيا على سمعه الشريف إن

أريد به ألفاظه.

²³⁷ Zerkeşî, *Burhân*, s. 195.

²³⁸ Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râğib b. Mufeddal İsfahânî, *Mu'cemu Müfredâtı Elfâzi'l-Kur'ân*, (Thk., İbrâhîm Şemşu'd-Din) Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2013, s. 446.

²³⁹ Suyûtî, *İtkân*, s. 125.

²⁴⁰ Bahattin Dartma, “Kur'ân Kelimesinin Semantik Analizi Üzerine”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IV-3, Samsun, 2004, s. 16.

²⁴¹ Muhammed Abdu'l-Azîm Zerkânî, (Thk., Fevvez Ahmed Zemerlî), *Menâhilu'l-İrfân fî U'lumi'l-Kur'ân*, Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, 2002, I, 21.

²⁴² Zerkânî, *Menâhil*, I, 20.

²⁴³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr usûlü*, TDVY, Ankara, 2012, s. 34.

1- “Kur’ân; mana ciheti murat edilirse Allah tarafından Nebi’nin (s.a.s) kalbine, lafız olarak murat edilirse dünya semasından mübarek kulağına indirilendir.”²⁴⁴

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, bu tanımı yaparken mana ve lafız yönüne dikkat çekmiştir.

إن القرآن عند أهل الله خاصة -وهم أهل القرآن- عبارة عن العقل البسيط والعلم الإجمالي. والفرقان عندهم عبارة عن العلوم الانفعالية التفصيلية الحاصلة من ذلك العقل البسيط فذلك العقل القرآني مبدأ لحصول الصور العلمية الفكرية للنفس.

2- “Kur’ân; Kur’ân ehli olan havâssa göre akl-i basit²⁴⁵ ve icmalî ilimden ibarettir. Furkan ise onlara göre bu akl-i basitten hâsıl olan infialî-tafsilî ilimlerden ibarettir. İşte bu Kur’ânî akıl, nefis için ilmî ve fikrî sûretlerin ortaya çıkmasının bir başlangıcıdır.”²⁴⁶

Molla Sadrâ’ya göre, basit akıl; “الله’ın ayrıntılı bilgileridir.” Başlangıçta heyûlâ gibi aklî bilgiden boş olan ve kendisi de bilkuvve ma’kûl olan insan, aklî bilgileri elde ettikçe kapsamı genişler ve basit akıl seviyesine çıkabilir.²⁴⁷

Böylece o, Kur’ân ehline göre Kur’ân’ın tarifini yaparken, Kur’ân’ın tafsilî ve icmalî olarak tüm ilimlerden ibaret olan ilâhî kelâm olduğunu izah etmektedir.

القرآن بحسب حقيقته الأصلية خلق النبي (ص).

3- “Kur’ân, aslî hakikâtine göre Nebi’nin (s.a.s) ahlakıdır.”²⁴⁸

²⁴⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1089.

²⁴⁵ Molla Sadrâ’ya göre akl-ı basit, tam anlamıyla bi’l-fiillîği temsil eder ve faal akla benzer bir şekilde işlev görür. Akledilen formların haznesi olan akl-ı basit, yüksek aklî varlıkların tam soyutlamasının bir sonucudur. Çünkü akl-ı basit eşyanın bütünlüğü içinde bilinebileceği en yüksek akletme basamağını ifade eder. Akl-ı basit, algılanabilir objeler hakkında bilinebilecek her şeyi kapsayan aklî kavrayışı belirtmektedir. Mesela akl-ı basit, insanlık kavramını bilme durumunda, insan olmanın ne anlama geldiğini ve ona ait tüm modalite ve ikincil özellikleri bilebilir. (İbrahim Kalın, *Varlık ve İdrak Molla Sadrâ’nın Bilgi Tasavvuru*, Klasik Yay., İstanbul, 2015, s. 138).

²⁴⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1304.

²⁴⁷ Rahim Acar, *Molla Sadrâ’nın Bilgi Anlayışı*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1992, s. 81.

²⁴⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 273. Sadrâ’nın yapmış olduğu bu tarif, Hz. Aişe’nin “Onun ahlakı Kur’ân’dı” şeklindeki rivayetine bir telmihtir. (Bkz., Ebû Abdullah, *Müsnedü Ahmet b. Hanbel*, Müessesetü’l Kurtuba, Kahire, tsz., VI, 54, 163, 216; Müslim, *Ebu’l-Hüseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî, el-Câmiu’s-Sahih*, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrût, trz, Salâtu’l-Müsâfirîn, 139; Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş’as, es-Sicistânî, *Sünen-i Ebi Dâvûd*, Daru’l-Kitabi’l-Arabî, Beyrût, tsz., Tatavvu’, 26; Ebû Ya’kûb İshâk b. İbrâhîm b. Râhiveyh, *Müsnedü İshâk b. Râhiveyh*, (Thk., Muhammed Muhtâr), Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 2002, III, 828).

Molla Sadrâ, ariflere göre Kur'ân'ın hakikâtının, Resûlullah'ın zatının cevheri olduğunu söylemektedir.²⁴⁹

وما هو إلا كتاب سماوي يقرأ في المعابد ويتلى في المساجد ويتبرك بتلاوته وينال الفوز بدراسته.

4- “Kur'ân, mabetlerde okunan, mescitlerde tilavet edilen, tilavetiyle teberra olunan ve dirasetiyle kurtuluşa erişilen semavî bir kitaptır.”²⁵⁰

Molla Sadrâ'nın Kur'ân hakkında yaptığı tariflerinden sonra Kur'ân'la ilgili görüşleri şu şekilde özetlenebilir:

Kur'ân, gökten inen ve çeşit çeşit yemeklerle donatılmış zengin bir sofradır. Herkesin bu sofradan kendine göre bir nasibi vardır. Bu sofradan kimisine hikmet ve burhan, kimisine öğüt ve vaaz, kimisine ise mücâdele ve şöhret düşmüştür.²⁵¹

Kur'ân; zindanlarda zincirlenmiş olan mahkûmları kurtarmak için rahmet semasından inen sağlam bir iptir.²⁵² O, yüce semalara ulaştıran merdiven ve ruhanîlerin indiği yerdir.²⁵³

Ayrıca ona göre Kur'ân, kara ve denizin karanlıklarında yol gösteren bir ışıktır (nûrdur). Her hastalığın ilacıdır. İzzet perdesi yüzünden yükseltildiği ve azamet elbisesi hakikâtından kaldırıldığı zaman, cehâlet ve şekâvet hastalığına uğrayanlar (onda) şifa bulur. Kötü ahlaktan dolayı kalp hastalığına yakalananlar (onunla) tedavi olur. Onun nûruyla kalp gözleri nûrlanır. Resûlullah da: “*Kur'ân ilaçtır*,²⁵⁴ *Kur'ân zenginliktir, ondan sonra fakirlik yoktur*”²⁵⁵ buyurmuştur.²⁵⁶

Molla Sadrâ, Allah'ın kelâmının değişikliğe uğramadığını şöyle ifade etmektedir:

²⁴⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 31.

²⁵⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 454.

²⁵¹ Sadrâ, *Esrâru'l-Âyât*, (Tahkik: Seyyid Muhammed Musevî, Ta'lik: el-Hakim en-Nûri), İntişarât-ı Hikmet, Tahrân, 2006, s. 203; a.m., *Tefsîr*, VI, 13, V, 217.

²⁵² Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 33; a.m., *Tefsîr*, VI, 12.

²⁵³ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 454.

²⁵⁴ İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs a'mmâ İştehere mine'l-Ehâdîsi a'la Elsineti'n-Nâs*, Mektebetu'l-Kutsî, Kâhire, 1351 h., II, 95.

²⁵⁵ Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Fedâilu'l-Kur'ân*, Mektebetu İbn-i Teymiye, y.y., 1416 h, I, 318; Ebu'l-Hasan Nûreddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, (Thk., Husameddin, el-Kutsî) Mektebetu'l-Kutsî, Kâhire, 1994, VII, 158; Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekir Suyûtî, *Dürrü'l-Mensûr fî Tefsîr bi'l-Me'sûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, tsz., II, 68.

²⁵⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 12.

“Elimizde bulunan bu Kur’ân, tümüyle Allah’ın kelâm’ı ve kitabı’dır. O aynı zamanda Allah’ın kelâmı ve manevî nûrlarından bir nûrdur. Onun katından nazîl olmuştur. İlk indiği yer, dilediği sevimli kullarının kalbidir.”

Molla Sadrâ, Kur’ân ile ilgili şu âyetleri zikretmektedir:

وَلَكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا نَهْدِي بِهِ مَنْ نَشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا.

“Fakat Biz onu, kullarımızdan dilediğimizi kendisiyle doğru yola erıştirdiğimiz bir nûr kıldık.”²⁵⁷

نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلَى قُلُوبِكَ.

“Rûhu’l-Emîn (Cebrâil) onu senin kalbine indirmiştir.”²⁵⁸

Ona göre bu kelâm, nakış ve rakamların kitabıdır, ahkâm âyetlerini içermektedir, gökten tedricî olarak muhiblerin kalp sahifelerine ve sâliklerin nefis levhalarına inmiştir. Onların dışında olanlar, sahifeler ve levhalarda olanları yazarlar. Her okuyucu onu okur, her başarılı amel eden onun hükümleriyle amel eder ve hidâyetiyle doğru yolu bulur.²⁵⁹

Böylece onun pratik bir yönü de bulunmaktadır.

“Kur’ân’dan ancak basiretleri açık ve Kur’ân ile kendi aralarına perde koymayanlar, onun hidâyet özelliğinden istifade edebilirler” diyen Molla Sadrâ’nın şu tespitleri dikkat çekicidir:

Ebu Leheb ve Ebu Cehil gibi müşriklerin Kur’ân’dan yüz çevirmeleri ve onu dinlemekten uzaklaşmaları, Kur’ân’ın tercümesini anlamamaları veya Arapça’nın zâhirine, nahiv, sarf ve beyan kaidelerine muttalî olmamalarından değildi. Lakin onların gaflet ve tümüyle hicap ehli oluşları, realiteyi görmekten gözlerini kör, habibin öğütlerini dinlemekten akıllarını sağır, ilahî çağrının kabulünden ruhlarını lâl kılmıştı.²⁶⁰

3.4.1.2. Kur’ân’ın İsimleri

Kur’ân’ın isimleri hakkında Ebü’l-Hasan Ali b. Ahmed b. Hasan el-Haralî el-Endulûsî (v. 638/1240) bağımsız bir eser yazmıştır. Eserinde Kur’ân’a dair

²⁵⁷ Şûrâ, 42/52.

²⁵⁸ Şuarâ, 26/193-194.

²⁵⁹ Sadrâ, *Mefâtih*, I, 81.

²⁶⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 12.

doksandan fazla isme yer vermiştir. Ebu'l-Meâ'lî Aziz b. Abdi'l-Melik'e göre Yüce Allah, Kur'ân'ı elli beş isimle isimlendirmiştir.²⁶¹

Molla Sadrâ, Kur'ân'ın birçok ismi ve lakabı olduğunu şu şekilde belirtmektedir:

“Allah'ın kitabının lakapları hakkında Mushaf'ın birkaç yerini teemmül ve tedebbür eden kişi, zatının derecesine göre bu özelliklerin, cisimlerden soyutlanmış ruhanî bir zatın özellikleri olduğunu anlar. İnsan, tek bir hakikât olduğu halde onun birçok derecesi ve muhtelif isimleri vardır. Yukarı (gayb) âlemde, özel makamı için her âlemde uygun özel bir isimle isimlendirilir. Aynı şekilde Kur'ân da tek bir hakikât olup dereceleri çok ve isimleri muhtelifdir. Aşağı (yani şehadet) âlemde, özel makamı için -her âlemde- uygun isimleri vardır.”²⁶²

O, her âlem ve makamdaki Kur'ân'ın isimlerini şöyle belirtmektedir:

Bir âlemde Mecîd²⁶³, başka bir âlemde Aliyy²⁶⁴ olarak isimlendirilir. Diğer bir oluşumda ismi Mübîn,²⁶⁵ başka bir makamda Nûr'dur.²⁶⁶ Molla Sadrâ, İbn Abbas'tan (v. 68/687) rivâyet edilen bir hadîse dayanarak Nûr'un Kur'ân'ın bir ismi olduğunu söylemektedir. Çünkü Kur'ân'da her hakikate dair aydınlatıcı deliller bulunur.²⁶⁷ Bir menzilde ismi Azîm,²⁶⁸ başka bir mertebede Azîz'dir.²⁶⁹ Bir profilde Kerîm,²⁷⁰ bir evrede Hakîm'dir.²⁷¹

Molla Sadrâ, insan ile Kur'ân'ın isimlerinin uyumluluğunu temellendirmek için şu soruyu sormaktadır: Hakîm, Kerîm, Aliyy ve Azîz isimlerinin, akıl sahipleri dışında kullanımı yaygın olmuş mudur?²⁷² Böylece o, Kur'ân'ı bir şahs-ı manevî olarak değerlendirir.

Müfessir, Kur'ân'ın isimlerinin sayısız olduğunu, bâtinî kulağa sahip olan birinin, onun isimlerini duyacağını ve böylece kendisine Kur'ân'ın, batn, zahr, hadd ve matla' manalarının zâhir olacağını söylemektedir. İnsanın zahr ve batnı olduğu

²⁶¹ Zerkeşî, *Burhân*, s. 192.

²⁶² Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 31.

²⁶³ Bürûc, 85/ 21.

²⁶⁴ Zuhurf, 43/4.

²⁶⁵ Neml, 27/1.

²⁶⁶ Tağabun, 64/8.

²⁶⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 399.

²⁶⁸ Hicr, 15/87.

²⁶⁹ Fussilet, 41/41.

²⁷⁰ Vâkı'a, 56/77.

²⁷¹ Yâsîn, 36/2.

²⁷² Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 31.

gibi, Kur'ân'ın da batnı olduğunu, hatta yedi batnı bulunduğunu, ariflerce bilinen tab', nefis, akıl, ruh, sır, hafi, ahfa (en gizli) ile eşleştiğini dile getirmektedir. İnsanın gelişim evreleri gibi, Kur'ân'ın da evrelere göre isimlendirildiğini belirtmektedir.²⁷³

O, Kur'ân'ın âyetlerine dayanarak Kur'ân'ın yirmi ismini şöyle zikretmektedir.²⁷⁴

Kur'ân, Furkân, Kitâb,

Zikir: (وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ وَلِقَوْمِكَ وَسَوْفَ تُسْأَلُونَ),²⁷⁵

Tezkire: (وَإِنَّهُ لَتَذْكِرَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ),²⁷⁶

Zikrâ: (وَذَكِّرْ فَإِنَّ الذِّكْرَى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ),²⁷⁷

Tenzîl: (وَإِنَّهُ لَتَنْزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ),²⁷⁸

Hadîs: (اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُّتَشَابِهًا مَّثَانِي),²⁷⁹

Me'viza: (يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَتْكُمْ مَوْعِظَةٌ),²⁸⁰

Şifâ: (يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَتْكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِّمَا فِي الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ),²⁸¹

Hükm: (وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا),²⁸²

Hikmet: (حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ فَمَا تُغْنِ التُّدْرُ),²⁸³

Hakim: (وَالْقُرْآنَ الْحَكِيمَ),²⁸⁴

Habl: (وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا),²⁸⁵

Rûh: (وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا),²⁸⁶

²⁷³ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 32.

²⁷⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 55-56. Krş., Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin et-Teymî Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, Dâru İhyâi, et-Turâsî'l-A'râbî, Beyrût, 1420 h., II, 260.

²⁷⁵ "Doğrusu bu Kur'ân sana ve ümmetine bir zikirdir, (öğüttür) ondan sorumlu tutulacaksınız." Zuhurf, 43/44.

²⁷⁶ "Doğrusu Kur'ân Allah'a karşı gelmekten sakınanlara bir tezkiredir. (öğüttür)." Hakka, 69/48.

²⁷⁷ "Öğüt ver; doğrusu öğüt inananlara fayda verir." Zariyat, 51/ 55.

²⁷⁸ "Şüphesiz Kur'ân âlemlerin Rabbinin indirmesidir." Şuarâ, 26/192.

²⁷⁹ "Allah, âyetleri birbirine benzeyen ve yer yer tekrar eden Kitab'ı sözlerin en güzeli olarak indirmiştir." Zümer, 39/23.

²⁸⁰ "Ey insanlar! Rabbinizden size bir öğüt gelmiştir." Yunus, 10/ 57.

²⁸¹ "Ey insanlar! Rabbinizden size bir öğüt ve kalplerde olana şifa, inananlara doğruyu gösteren bir rehber ve rahmet gelmiştir." Yunus, 10/ 57.

²⁸² "Böylece Biz Kur'ân 'ı Arapça bir hüküm ve hikmet olarak indirdik." Rad, 13/ 37.

²⁸³ "Bu haberlerin her birinde üstün hikmet vardır; ama uyarmalar fayda vermiyor." Kamer, 54/5.

²⁸⁴ "Kuran 'ı Hâkim'e and olsun ki," Yâsîn, 36/2.

²⁸⁵ "Toptan Allah'ın ipine sarılın, ayrılmayın." Âl-i İmran, 3/103.

Burhan: (يَا أَيُّهَا النَّاسُ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ),²⁸⁷

Kerîm: (إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ),²⁸⁸

Azim: (وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ),²⁸⁹

Fasl: (إِنَّهُ لَقَوْلٌ فَضْلٌ),²⁹⁰

Huda: (ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ),²⁹¹

Muheymin: (وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيِّمًا عَلَيْهِ).²⁹²

Molla Sadrâ'ya göre, Kur'an'a müracaat edildiğinde onun çok sayıda isminin olduğu görülecektir.²⁹³

3.4.1.3. Kur'an'ın İçeriği

Kur'an, bir hayat kitabı olduğu için, insanların günlük hayatlarında ihtiyaç duydukları her şeyden bahsetmektedir. İtikadî boyuttan amel boyutuna, ahlaktan fiziksel yasalara, dünya ile ilgili husûslardan ahiret ile ilgili husûslara kadar muhtasar veya mufassal bilgiler sunmaktadır.

Molla Sadrâ da tefsîrinde Kur'an'ın kapsamlı olduğunu ifade etmektedir.

*“Kur'an kendi kendine yeterlidir, Onsuz yeterlilik olmadığı gibi, onunla herhangi bir ihtiyaç yoktur”*²⁹⁴ hadîsini zikrettiği *Mefâtihu'l-Gayb* adlı eserinin birinci bölümünün başında Molla Sadrâ Kur'an'ın, kendi kendine yeterli ve kapsamlı oluşunu ele almaktadır. Ona göre, Kur'an'da gerçek haberler ve gerçeğin bilgisi, ruhların gıdası ve kalplerin cılası olan mükemmel hikmet bölümleri vardır. Aynı şekilde özel bilgi, fiziksel tıp, ahlakî hikâyeler ve yargı hükümleri gibi husûsları

²⁸⁶ “İşte böylece sana da emrimizle Kur'an'ı vahyettik.” Şûrâ, 42/52.

²⁸⁷ “Ey İnsanlar! Rabbiniz'den size açık bir delil geldi.” Nisâ, 4/174.

²⁸⁸ “Doğrusu bu Kitap, saklı bir Kitap'da mevcut olan Kur'an'ı Kerîm'dir.” Vâkı'a, 56/77-78.

²⁸⁹ “And olsun ki, sana daima tekrarlanan yedi âyetli Fâtiha'yı ve Kuran-ı Azîm'i verdik.” Hicr, 15/87.

²⁹⁰ “Doğrusu bu Kur'an kesin bir sözdür.” Târik, 86/13.

²⁹¹ “Bu, doğruluğu şüphe götürmeyen ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlara yol gösteren Kitap'dır.” Bakara 2/2.

²⁹² “Sana da, daha önceki kitabı doğrulamak ve onu korumak üzere hak olarak Kitab'ı (Kur'an'ı) gönderdik.” Mâide, 5/48.

²⁹³ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 56.

²⁹⁴ Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Husrevî'dî el-Horasanî, Ebû Bekr el-Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, (Thk., Abdu'l-Â'li Abdülhamid el-Hamîd), Refi savt bi'l-Kur'an, Mektebetu'r-Rüşd, Bumbay (Hint), 2003, IV, 190.

içermektedir. Bunlar hâlen kurtuluş yolu üzerine olan sıradan insanlar (avâm) için yararlıdır. Kur'ân, daha da ilerisi olan iki dünya mutluluğunu sağlayan husûsları içermektedir: Dünya ve ahiret. Bunu kısas, diyet, miras, nikâh gibi refah oluşum biçimini destekleyen özel açıklamalarla yapar. Dolayısıyla hem ruhun ve cismin gıdalarını ve hem de dünya ve ahiretle ilgili bölümleri içerir: “*Sizin ve davalarınızın istifadesi için.*”²⁹⁵ Kur'ân'da tasvîr edilmeyen ve açıklanmayan hiçbir şey yoktur. Ona göre Kur'ân, önceki ve sonrakilerin anlayışlarının idrak edemediği hikmet ve marifetin usûllerini içermektedir.²⁹⁶ Bu düşünceleri savunan Molla Sadrâ şöyle demektedir:

“*Senin ruhsal boyutundan melekût âlemine bir yol olsaydı, Kur'ân'ın her şeyi tasvîr ettiğini anlardın.*”²⁹⁷

Böylece Kur'ân-ı Kerîm'in tüm konuları kuşatıcı bir özellik taşıdığını belirtmektedir.

Ayrıca, Molla Sadrâ'ya göre Kur'ân'ın üç temel konusu vardır:

- 1- İlk Hakk'ı, O'nun sıfatları ve fiillerini bilmek.
- 2- Sırat-ı müstakim.
- 3- Me'âd.

Ayrıca bu üç mevzuya bağlı olarak Kur'ân'ın üç konusu daha vardır:

- 1- Peygamberler (Peygamberlerin yoluna davet ve terğib).
- 2- İnkârcılar (inkârcıların durumu ve terhib/korkutma).
- 3- Ahlak.

Molla Sadrâ, *Esrâru'l-Âyat* adlı eserinde yukarıdaki üç konuyu ele almakta ve şöyle demektedir:

“*Bu konularda Allah bize öyle kapılar açmıştır ki bu lütuf başka hiç kimseye nasip olmamıştır.*”²⁹⁸

²⁹⁵ Naziât, 79/33.

²⁹⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 203.

²⁹⁷ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 85-86. Krş., a.m., *Tefsîr*, I, 4, VI, 13-14, 369.

²⁹⁸ Atik Aydın, “Kitap Tanıtımı, (Molla Sadrâ'nın *Esrâru'l-Âyât* İsimli Kitabı)”, Malatya, 2010, s. 319-323.

3.4.1.4. Kelâm ile Kitap Arasındaki Farklar

Molla Sadrâ, Hz. Muhammed (s.a.s) ile birkaç peygamberin dışında peygamberlerin çoğuna nazîl olanın, kelâm değil, kitap olduğunu belirtmektedir. Kur'ân ise hem Allah'ın kitabı ve hem de kelâmıdır. Müfessir, kelâm ile kitap arasındaki ilişkiyi çekirdek ile ağaç arasındaki ilişkiye benzetmektedir.

Kur'ân ile diğer semâvî kitaplar arasındaki başka bir fark ise şudur: Kur'ân Hz. Peygamber'in kalbine, diğer kitaplar ise peygamberlerin göğüslerine indirilmiştir.²⁹⁹

Ona göre kelâm, emir âleminde, kitap ise halk âleminde. Bundan dolayı kelâm daha müşerref. Kelâm-ı Hak bâtinî sem', O'nun kitabı ise bâtinî basar ile idrak edilirken, kelâm-ı nefsî ve kitabı, zâhirî ve hissî olan sem' ve basar ile idrak edilir. Böylece şeref ve fazilet bakımından sem' basardan daha önceliklidir. Bundan dolayı âyet-i kerîmelerde sem' basardan önce zikredilmiştir.³⁰⁰

3.4.1.5. Kur'ân ile Diğer Semâvî Kitaplar Arasındaki Farklar

Molla Sadrâ, Kur'ân ile diğer peygamberlere inen kitaplar arasındaki farkları belirtirken, Kur'ân'ın Allah'ın hem kelâmı hem de kitabı, diğerlerinin ise sadece kitabı olduğunu söylemektedir.

Allah'ın kelâmının, kitabından daha müşerref olduğunun sebeplerini şöyle sıralamaktadır:

1- Allah'ın kelâmı sözleri olup kitabı da fiilleridir. Sözün söz sahibine, kitabın kâtibine yakınlığından daha yakındır. Böylece Allah'ın kelâmı, kitabından daha şerefli olmaktadır.

2- Kelâm ve kavîl emr, kitap ise halk âleminde. Emr âleminin bütünü, halk âleminin aksine aklî ilimler ve manevî hakikatlerdir. Çünkü ilimler ve manalar, idrak edilen sayfeler ve hissedilen levhalardan farklıdır.

3- Allah'ın kelâmı, Resûlünün kalbine inmiş gizemidir. Allah'ın kitaplarının lafız şekilleri ise levhalar ve kâğıtların üzerine inmiştir.

²⁹⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 20. Krş., a.m., *Esrâru'l-Âyât*, s. 21.

³⁰⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 228.

4- Kelâmın alınışı ve öğrenilmesi, hakikâtının tecellî olması ve Allah'ın dilediği kulunun kalbinde manalarının aydınlanması şeklinde olmaktadır.³⁰¹ Onun Kur'ân'ı alışı, Kur'ânla ahlaklanmasıyla gerçekleşmiştir. Kitabın alınması ve öğrenilmesi ise dirâset, kırâat ve tilâvet şeklinde olmuştur. Diğer peygamberler kitabı ders olarak görmüşlerdir.³⁰²

5- Kur'ân'ın Nebi'nin kalbine indirilmesi, sırlarının keşfi ve kendisine nûrların tecellî olması, kendisiyle Allah arasında olmuştur. Ne mukarreb bir melek, ne de gönderilmiş bir Resûl buna muttalidir. Diğer Peygamberlere kitapların indirilmesi ise, her okuyucunun okumasıyla olmuştur.

6- Diğer kitapların hidâyet özelliğinde peygamberler ve ümmetler müşterektir.³⁰³ Kur'ân, Allah'ın kelâmı olduğundan Resûl, kalbine inen nûrların tecellisi anında hidâyete has kılınmıştır.³⁰⁴

7- İndirilmiş olan kitaplar, diğer peygamberlerle beraber Allah tarafından kavimlerine gelen bir nûrdur.³⁰⁵ Kur'ân'ın son peygamberin kalbine inmesi -Kur'ân kendisi ile beraber olduğu halde- Peygamberin, Allah tarafından gelen nûrun kendisi olmasıdır.³⁰⁶

8- Cenab-ı Hak son peygamberini, onun kalbine kelâmı indirmek,³⁰⁷ diğer peygamberlerini de onlara kitabı inzal etmek suretiyle³⁰⁸ şerefli kılmıştır.

Böylece, nasihatları levhalarda yazmak ile Nebi'nin kalbine indirmek arasında fark ortaya çıkmaktadır.

9- Kur'ân'ın indirilmesinin özelliklerinden birisi de şudur: Allah'ın kelâmı olması hasebiyle birinin kalbine Kur'ân indirildiğinde Allah korkusundan ötürü o, huşû' ve tavazû' sahibi,³⁰⁹ Resûl'ün kalbine indiğinde ise kalbi, Allah korkusundan dolayı huşû' ve tavazû' içinde olurdu. Diğer kitapların inmesi, huşû', tavazû' ve Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmayı gerektirmiyordu. Bundan dolayı şöyle denilir: Şâyet

³⁰¹ Bkz., Şûrâ, 42/52.

³⁰² Bkz., Sebe, 34/44.

³⁰³ Bkz., Secde, 32/2-3.

³⁰⁴ Bkz., Şûrâ, 42/52.

³⁰⁵ Bkz., En'âm, 6/91.

³⁰⁶ Bkz., Mâide, 5/15.

³⁰⁷ Bkz., Necm, 53/10.

³⁰⁸ Bkz., A'raf, 7/145.

³⁰⁹ Bkz., Haşr, 59/21.

Tevrât, Hz. Musa'nın kalbine inmiş olsaydı, Hz. Musa, kızgınlık anında levhaları atmazdı.³¹⁰

3.4.2. VAHİY

Vahiy: Allah'ın peygamberlerinden herhangi birisine, kalbinde sabitleştirip kendisiyle konuştuğu veya kalbine yazdığı kelâmıdır.³¹¹

Vahiy ile ilgili iki mürâdif kelime de kullanılmaktadır: Tenzîl ve inzâl. Bu iki kelime, Allahu Teâlâ'nın kullarına mesaj göndermesi anlamına gelmekte ve dolayısıyla vahiy olarak da isimlendirilmektedir.³¹²

İlk insan ve aynı zamanda ilk Peygamber Hz. Âdem ile başlayan vahiy olgusu, insanlık tarihiyle eş zamanlıdır. İlahi irade ile yeryüzü arasında en etkin iletişim aracı olan bu olgu, tarihin her kesitinde isimlerini bildiğimiz veya bilmediğimiz birçok peygamberin şahsında somutlaşmıştır. Nihayet Hz. Muhammed'e vahyedilen Kur'ân ile birlikte kıyamete kadar devam edecek olan son ilahî mesaj da gönderilmiş oldu.³¹³

3.4.2.1. Vahyin Geliş Şekilleri

Vahyin geliş şekli husûsunda ihtilaf edilmiştir. Bazılarına göre kırâatın Resûlullah'ın kalbine zuhûrudur. Bazılarına göre ise mekândan münezzeh olan Allah'ın gökte kelâmını Cebrail'e anlatması ve Cebrail'in de yeryüzüne inerek kırâatını Hz. Peygamber'e öğretmesidir.³¹⁴

Vahiy bazen vasıtasız gerçekleşmektedir. Molla Sadrâ vasıtasız olan vahyi şu şekilde izah etmektedir:

“Peygamberlerin kuvveleri (yetileri) kuvvetlendiği, akılları üstün geldiği, heva ateşleri hidâyet nûru altında söndüğü ve ateşli yaraları hidâyet nûruyla tutuştuğu zaman Allah kendilerine melekler gönderir. Sonra peygamberler arasında rütbesi en

³¹⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 164-166; a.m., *Esrâru'l-Âyât*, s. 30.

³¹¹ Suyûtî, *İtkân*, s. 167.

³¹² Bkz., Muhsin Demirci, *Tefsîr Usûlü*, MÜİFV., İstanbul, 2008, s. 19; Ömer Pakış, *Kur'ân Tarihi*, Kitabî Yayınevi, 2013, s. 13.

³¹³ Cennet, Mehmet Zülfi, *Şerîf el-Murtazâ'nın Kur'ân Anlayışı ve Yorum Yöntemi*, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2016, s. 92.

³¹⁴ Zerkeşî, *Burhân*, s. 161.

yüksek olanla mikatta Hz. Musa, miraç gecesinde Hz. Muhammed (s.a.s) ile konuştuğu gibi vasıtasız konuşur.”³¹⁵

Molla Sadrâ’ya göre peygamberler, felekî makamlar ve yüce nefislerlerinden geçtikten sonra, çeşitli hal ve aklî terakkilerinin mertebesine göre Allah’tan ilim alırlar. Hz. Peygamber (s.a.s), bazen Cebrail’den (a.s), Cebrail’in Mikail’den (a.s), Mikail’in İsrail’den (a.s), İsrail’in Allah’tan (c.c), bazen de arada Cebrail olmadan Mikail’den vahiy aldığını haber verirdi. Bazen iki melek vasıta olmadan İsrail’den, bazen de arada hiçbir melek olmadan doğrudan Allah’tan vahiy alırdı.³¹⁶

Molla Sadrâ, vahyin geliş şekilleriyle ilgili olarak Haris b. Hişam’ın şu rivâyetini zikretmektedir:

Resûlullah’a sana vahiy nasıl geliyor? sualine, Resûlullah şöyle cevap verdi:

*“Bazen zil sesine benzer bir sesle bana gelir. Bu bana (vahyin) en şiddetli olanıdır... Bazen melek bir adam şeklinde temessül eder ve benimle konuşur, ben de onun söylediğini iyice bellerim.”*³¹⁷

Hz. Peygamber’in Cebrail’i iki defa aslî şekliyle gördüğü rivâyet edilir.³¹⁸

Birincisi Hira mağarasında, ikincisi ise şedûd’l-kuva olarak tavsif edilen Allah’ın elçisi meleğin, ufkun yüksek yerinde durduğu, sonra orada iki yay mesafesi, ya da daha az bir mesafe kalıncaya kadar yaklaştığı ve ilahî mesajı bu durumda aktardığı zaman gerçekleşmiştir.³¹⁹

Hz. Peygamber’in Cebrail’i, bazen bir bedevi, bazen Dihye el-Kelbî,³²⁰ bazen güzel yüzlü bir adam, bazen de büyük bir cisim şeklinde görmesini, çeşitli makam ve oluşumlara göre temsiller olduğunu söylemektedir. Aslında Cebrail’in aslî hakikâtı birdir. Onun çeşitli şekillerde görülmesi âlem ve oluşumların değişikliğine göre olmaktadır.³²¹ Bir keresinde Resûlullah Hz. Cebrail’i aslî sûretinde görmek istemişti. Cebrail, seher vaktinde söz vermişti. Cebrail o vakitte çıkageldi. Batıya kadar ufukları kapatmıştı. Meşhur olan görüşe göre, Resûlullah Hz. Cebrail’i hakikî

³¹⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 732.

³¹⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 733.

³¹⁷ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu’l-Buhârî*, Dâru İbn Kesîr, Beyrût, 1987, Bed’ü’l-Vahy, 2; Müslim, *Kitabu’l-Fedâil*, 87; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünenü’t-Tirmizî*, Dâru’l-İhyai’t-Turasi’l-‘Arabî, Beyrût, tsz., Menâkib, 7; Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Hurasânî, *Sünenü’n-Nesâî*, el-Mektebetu’l-Matbûâtî’l-İslâmiyye, Halep, 1986, İftitah, 37.

³¹⁸ Bkz., Buhârî, *Tefsîru Sûre*, 53; Müslim, *Kitabu’l-İman*, 280-282.

³¹⁹ Bkz., Muhsin Demirci, *Vahiy Gerçeği*, MÜİFV., İstanbul, 2011, s. 240.

³²⁰ Buhârî, *Fedâilu’l-Kur’ân*, 1.

³²¹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 541.

sûretinde iki defa görmüştür. Birincisi zikrettiğimiz durum. İkincisi de Sidretü'l-Münteha'da görmesiydi.³²² Genellikle onu insan sûretinde görürdü.³²³

Ayrıca, Molla Sadrâ, Resûlullah'ın Cebrail'i ve diğer mukarreb melekleri, cismanî gözleriyle gördüğünü ve Allah'ın kelâmını, biyolojik kulaklarıyla onların dilinden işittiğini zikretmiştir.³²⁴

3.4.2.2. Vahyin (Kur'ân'ın) Nuzûl Keyfiyeti

İbn Haldûn (v. 808/1406) Peygamberlerin meleklerle münasebet kurmalarını, ancak onların melekleşmeleriyle mümkün olabileceğini düşünmektedir. Ona göre bu, Peygamberlere manevî bir kuvvetin gelip kendilerini etkilemesi ve tabiatlarını değiştirmesiyle gerçekleşmektedir.³²⁵

Molla Sadrâ, vahiy olgusunu irfânî bir boyutla ele almaktadır. Ona göre, vahiy karmaşık ve madde dışı bir olgudur. Kur'ân haline gelip insanların karşısına çıkıncaya kadar pek çok aşamadan geçer. Molla Sadrâ bu meyanda şöyle demektedir: Peygamber (s.a.s), insan ve kâinatın özüne yöneldiğinde, ruhu ve kalbi ile madde ötesine geçer, oradan da hayal ve misal âlemini geçip maddeden arınır. Böylece zaman, maddîyat ve üç boyutluluktan uzaklaşıp Allah'ın âyetlerini ve melekûtunu müşâhede edince, kalbinde bir mârifet nûru parıldamaya başlar ki, dinler onu Ruhü'l-Kuds ya da Cebrail olarak isimlendirirler. Necm sûresinin 2 ila 18. âyetleri ondan bahseder ve onu 'çok güçlü' manasına gelen 'şedîdu'l-kuva' olarak nitelendirir. Felsefede ise ona 'müstefad akıl'³²⁶ adı verilmektedir.³²⁷

Peygamber, Cebrail ya da Ruhü'l-Kuds³²⁸ ile görüştüğünde (filozofların ifadesi ile faal akıl ile ittihad/ittisal ettiğinde), maddî kulak ve hava dalgalarının aracılığı olmadan kelâm-ı ilahîyi ya da vahiy işitir ve alır. Daha sonra aynı yolu takip ederek misal âlemine, oradan da maddî âleme geri döner. Peygamberin işittiği

³²² Bkz., Necm, 53/13-15.

³²³ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1325-1326. Bkz., Demirci, *Vahiy Gerçeği*, s. 240.

³²⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 146.

³²⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, (Terc., Zakir Kadiri Ugan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, I, 238; Muhsin Demirci, *Kur'ân Tarihi*, MÜİFV., İstanbul, 2011, s. 34; a.m., *Vahiy Gerçeği*, s. 48.

³²⁶ Molla Sadra, bilgilerin zihinde belirmeye başlaması ve tam teşekkül olması yönüyle müstefad aklın, faal aklın aynısı olduğu düşüncesindedir. (Bkz. Sadrâ, *Mefâtiḥ*, II, 209.)

³²⁷ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 110; a.m., *Tefsîr*, II, 148. Krş., Zerkeşi, *Burhân*, s. 161.

³²⁸ Molla Sadrâ da vahiy olgusundan bahsederken devamlı Cebrail yerine daha çok Faal Akıl ve Vahibu's-Suver kavramlarını kullanmaktadır. Felsefi literatürde de Cebrail yerine bu kavramların kullanıldığı görülmektedir.

kelimeler misal âleminde farklı, maddî âlemde farklı şekilde yani, her merhaleye uygun biçimde tezahür eder. Peygamber maddî âleme ve evrene döndüğünde vahiy ve manevî kelimeler, beşerî lafızlara ve yazılara dönüşerek insan kulağına ve gözüne hitap eder hale gelir.³²⁹

Necm sûresinde geçtiği vechiyle Hz. Peygamber'in manevî gözü ve kulağı ile müşahede ettiği ve işittiği ilahî kelâm, mahza hakikâttir. Şüphe, hata ve vehmin ona bulaşma imkânı yoktur.³³⁰

Molla Sadrâ, vahiy olgusunu bu işte görev alan meleklerin ve insanların yapısal özelliklerini belirterek de açıklamaya çalışır. Ona göre melekler, gerçek ve nisbî özlere sahip varlıklardır. Nisbî özleri, ruhun bedene nisbeti gibi kendi dışındaki varlıklara oranladır. Ayrıca gerçek özleri kavî, kazâî ve emrî bir şey iken; nisbî özleri yaratılış âlemine ait olup kitabî ve kaderî, yani sınırlıdır. Levhî özlerden neşet eden büyük melekler, ilahî sözleri ve ledünnî ilimleri yazıcı meleklerden alır, onları kitabî ve kaderî levhaların sayfalarına kaydederler. Nitekim Hz. Peygamber, Miraçta meleklerin ilk safı ile karşılaşmış ve uyanık halde Ruhu'l-Kudüs'ü müşahede etmişti. Demek ki nebevî ruh, onların âlemi olan rabbanî vahiy âlemi ile buluşunca, Allah'ın kelâmını işitir. Bu durum ilahî hakikâtleri gerçek konuşma ile bildirmektir ki, söz konusu gerçek konuşma, “*o kadar ki, (birleştirilmiş) iki yay arası kadar, hatta daha yakındı*”³³¹ makamında olup bitmektedir. Bu makam; ilahî kurbîyet makamı, sıdk duruşu, vahiy ve ilham makamıdır. İşte Hz. Peygamber, büyük meleklerle bu şekilde içli dışlı olunca, onların kâlemlerinin çıkartmış olduğu sesleri ve konuşmalarını bile işitirdi. Onların sözleri bilgi alanına nazil olan ilahî sözlerdir ki bu alan, onların özü ve akıllarıdır. Çünkü onlar, kurbîyet makamında bulunmaktadırlar. Nitekim Hz. Peygamber, Miraçta meleklerin kâlemlerinden çıkan sesleri işittiğini bildirmiştir.³³²

Rabbanî söz, semavî melekût âlemine inince, Hz. Peygamber için semavî ve kaderî levhalar âleminde yer alan ruhunun levhasında kendisini kavradığı ve müşahede ettiği bir şekil belirir. Sonra bu şeklin izi oradan dış duyuya geçer. İşte bu esnada duyu organları için dehşete ve kendisine vahyedilen için de uykuya benzer bir durum meydana gelir.³³³

³²⁹ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 110.

³³⁰ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 111-112.

³³¹ Necm, 53/9.

³³² Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 111-112; a.m., *Tefsîr*, VIII, 164.

³³³ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 112.

Böylece Molla Sadrâ'ya göre Allah, Hz. Peygamber'e haricî bir perde olmaksızın hitap eder ki bu hitâbın, vasıtasız veya bir melek vasıtasıyla olması arasında bir fark yoktur. Onu gaybî bilgilere muttalî kılınca, nübüvvet ruhunun özüne melekût nakışı ve ilahî kudretin ceberrûtî sûreti tab' edilir. Bu durumda Peygamber için vahiyden bir misal belirir ve onu içsel duyuya sevk eder. Böylece dış duyuya ait kuvvet yukarıya toplanır ve o kuvvet için anlamından ve hakikî ruhundan bağımsız olmayan bir şekil görünür. Ancak bu şekil, karışık rüyalar (ahlâm) ve anlamından kopuk hayaletler şeklinde değildir. İşte bu esnada dış duyu kuvveti için vahiy meleğinin hakikati, mümkün olacak bir şekilde, hissedilebilen bir biçimde görünür. Böylece Peygamber de Allah'ın meleklerinden birini emr âlemindeki yapısından farklı bir şekilde görmüş olur.³³⁴ Çünkü emr âlemindeki bir şey, insanlar âlemine inince, takdir edilmiş, yani boyutları sınırlanmış olan yaratılış âlemine intikal eder. Bundan dolayı da Peygamber o meleği kaderî yaratılış şekliyle görür. Artık vahiy akledilir (makûl) bir formda sunulunca, Peygamber de işitilebilir bir söz duyar veya hissedilen bir levha görür. Bu durumda ona vahyedilen şey de meleklerle aynileşmiş olur. Melek'ten ilahî marifetleri alan ve aklî basireti sebebiyle Rabbinin en büyük âyetlerini müşahade eden Peygamber, aklî duyumuyla da Âlemlerin Sahibi'nin sözünü işitmiş olur.³³⁵

Vahiy Meleği bu yüce makamdan inince, Peygamber'e kendi duyularıyla algılanan bir şekilde görünür ve ardında o söz, doğal duyulara, sonra havaya, daha sonra da algılayan kalbe dönüşür. Bu durumda ilahî söz, ilgili meleğin sözü içinde yer alır. Peygamber de sadece kendisince duyulan bir takım sesler ve manzum harfler işitir. Çünkü bu ses ve harfler, gayb âleminden şehâdet âlemine inmiş; haricî bir sâik olmaksızın Peygamber'in bâtınından zâhirine çıkmıştır. Artık vahiy meleği, onun sözü ve yazısından her biri, kendi gaybî ve bâtinî dünyasından duyularına ulaşır. Ancak bu ulaşma, vahiy meleğinin kendi makamından intikali ve hareketi kabilinden değildir. Çünkü meleklerden her biri için aşamayacakları ve taşınamayacakları malum bir makamları mevcuttur. Aksine bunun dayanağı nebevî ruhun gaybî dirilişten varlık âlemine uyanışıdır. Nitekim bundan olsa gerek ki, vahiy esnasında onu dehşet, ürperti ve baygınlık benzeri haller yakalardı. Daha sonra bu durumlardan

³³⁴ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 112. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 149-151, VI, 362-370.

³³⁵ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 112.

kurtuluyor, görüyor ve gelen vahiy haber veriyordu. İşte bu süreç Kitabın inzali ve sözün tenzîlidir.³³⁶

Rasyonel yorumu en zor alanlardan biri olan vahiy olgusuna keşfi veya işrâkî yöntem çerçevesinde getirdiği yorum ve tanımlamalarda gördüğümüz gibi Molla Sadrâ vahiy olayını, onunla uzak-yakın ilişkili bütün kavram ve alanları aydınlatarak açıklamaya çalışmıştır. Bu açıklamaların nesnel bilgi değerinin tartışılabilirliği bir tarafa, en azından halen gizlerle örülü bir alanı algılama sürecinde olumlu bir katkı sağladığı inkâr edilemez. Fakat vahyin gerçekliği hakkında kesin bir açıklamaya varmak mümkün değildir. Çünkü vahiy, her şeyden önce olağanüstü öznel ve ruhsal bir deneyim olması nedeniyle onu doğrudan tecrübe eden peygamber bile keyfiyetini tam olarak açıklamamıştır. Nitekim Hz. Peygamber’in vahyin ilk deneyimlerindeki durumuna bakacak olursak, vahiy olayının da ‘varlığın sırlarının çözüleceği güne’ kadar gaybî bir sır olma keyfiyetini koruyacağını söyleyebiliriz.³³⁷

3.4.3. ÂYET

Âyet, sözlükte “alâmet, nişâne, ibret, delil, her taraftan göze çarpan yüksek bina” anlamındadır.

Terim olarak âyet, “Kur’ân-ı Mübîn’in başlı başına bir anlamı bulunan, bir işâreti veya bir hükmü taşıyan uzun ve kısa cümlelerinden her biri”dir.³³⁸

Molla Sadrâ ise âyetin sözlük anlamını bir âyetle açıklayıp terim anlamını da sözlük anlamının bağlamından koparmadan vermektedir. Ona göre,

الآية في اللغة: العلامة. ومنه قوله تعالى (قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ تَكُونُ لَنَا عِيدًا لِأَوَّلِنَا وَآخِرِنَا وَآيَةً مِنْكَ وَآزْزُقْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ) أي علامة لإجابتك دعاءنا. ويقال للمصنوعات من حيث دلالتها على وجود الصانع وعلمه وقدرته ولكل بعض من كتاب الله المتميز بفصل عنه غيره لدلالته على معرفة من معارف الله.

“Âyet sözlükte alamet demektir. Allahu Teâlâ’nın şu sözü bu anlamdadır:

³³⁶ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 112. Daha geniş bilgi için bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 143- 151; VIII, 165.

³³⁷ Atalay, Orhan, “Vahiy ve Molla Sadrâ’nın Yorumu”, *Ekev Akademi Dergisi*, III-2, Erzurum, 2001, s. 53.

³³⁸ Zerkeşî, *Burhân*, 188; Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi*, I, 23.

*“Meryem oğlu İsa şöyle dedi: Ey Rabbimiz! Bize gökten bir sofrayı indir ki, bizim için, geçmiş ve geleceklerimiz için bayram ve senden bir âyet olsun. Bizi rızıklandır; zaten Sen, rızık verenlerin en hayırlısıdır.”*³³⁹

Yani “âyet”, duamızın kabulünün alâmeti olsun demektir.

İstılâhî olarak Sâni’in (Allah’ın) varlığını, ilmini ve kudretini göstermesi cihetiyle masnû’âta (mahlûkâta) ve marifetullahı delalet etmesi hasebiyle Allah’ın kitabından fasılalarla kendisini diğerinden ayıran her bir bölüme âyet denir.”³⁴⁰

Molla Sadrâ âyetleri, içinde kıymetli inciler bulunan saklanmış birer sadefe benzetmiştir. İncilerden her biri, insan ruhuna denk gelmektedir. Âyetler, hidâyet, nübüvvet ve velâyet semasında ışık saçmaktadır.³⁴¹

Molla Sadrâ’nın âyetlerle ilgili vermiş olduğu diğer bilgiler de şöyledir:

a) Kur’ân’ın harf, kelime ve âyet sayıları:

Müslümanlar, Kur’ân-ı Kerîm’e büyük ehemmiyet verdikleri için sûrelerde geçen âyet, kelime ve harf sayısının ne kadar olduğunu tespit etmeye çalışmışlardır.³⁴²

Molla Sadrâ, Hadîd sûresinin 29 âyet, zayıf bir görüşe göre 28 âyet, kelime sayısının 573, harf sayısının ise 2490 olduğunu belirtmektedir.³⁴³

b) Âyetlerin fazileti:

Molla Sadrâ Âyetü’l-Kürsî’nin, diğer âyetlerde toplu olarak yer almayan şu husûsları içerdiğini ve bundan dolayı diğerlerinden daha faziletli olduğunu belirtmektedir:

- Marifetullah,
- Rububiyet matlâbları,
- Tevhîd,
- Takdîs,
- Yüce sıfat ve fiillerin yorumu.

Ona göre yukarıdaki konuları barındırdığı için bu âyet, efendiliğe ve reisliğe müstehaktır. Diğer sûreler de birden fazla âyet, sıfat ve isme değinmektedir. Ancak

³³⁹ Mâide, 5/114.

³⁴⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1033.

³⁴¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 5.

³⁴² Zerkeşî, *Burhân*, s. 175.

³⁴³ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 409.

Âyetü'l-Kürsî, tek başına bir âyet olarak Kur'an ruhunun maksadlarını kendi bünyesinde toplamaktadır.

Daha sonra Molla Sadrâ, bu âyetin fazilet ve şerefini hadîslerden, sahabelerden, özellikle de Ehl-i Beyt'ten yaptığı nakillerle ortaya koymaya çalışmaktadır:

*“Âyetü'l-Kürsî, Kur'an âyetlerinin efendisidir.”*³⁴⁴

*“Bu âyet bir evde okunursa, şeytan o evden otuz gün uzaklaşır. O eve erkek ve kadın büyücüler kırk gece yanaşamazlar.”*³⁴⁵

Hiz. Ali şöyle demiştir: Nebiniz minberin üzerinde iken şöyle buyurdu: *“Kim, farz namazların peşinden Âyetü'l-Kürsîyi okursa, cennete girmesi için ölümden başka engel yoktur. Sıddık ve âbitten başka kimse ona devam edemez. Kim yatağına uzandığında onu okursa, Allah kendisini, komşusunu, komşusunun komşusunu ve etrafındaki evleri güvenli kılar.”*³⁴⁶

Sahabeler, Kur'an'da hangi âyetin daha faziletli olduğunu müzâkere ediyorlardı. Emirü'l-Müminin onlara şöyle dedi: *“Âyetü'l-Kürsî'nin neresindensiniz?”* Sonra Hiz. Ali, Resûlullah'ın şöyle buyurduğundan bahsetti: *“Ey Ali! İnsanların ve Arapların efendisi Muhammed'dir. Övünmek için demiyorum... Sözlerin efendisi Kur'an'dır. Kur'an'ın efendisi Bakara sûresidir. Bakara sûresinin efendisi ise Âyetü'l-Kürsî'dir. Ey Ali! Şüphesiz ki, onda elli kelime, her kelimede elli bereket vardır.”*³⁴⁷

Cafer-i Bakır'dan rivâyet edildiğine göre o şöyle demiştir:

*“Kim, Âyetü'l-Kürsî'yi bir defa okursa, Allahu Teâlâ ondan dünya derdlerinden bin derdi ve ahiret sıkıntılarından bin sıkıntıyı geri çevirecektir.”*³⁴⁸

Ebu Abdullah'tan şöyle rivâyet edilmiştir: *“Herşeyin bir zirvesi vardır. Kur'an'ın zirvesi Âyetü'l-Kürsî'dir.”*³⁴⁹

³⁴⁴ Tirmizî, Sevâbu'l-Kur'an, 2; Suyûdî, Dürri'l-Mensûr, II, 8; a.m., İtkân, s. 820.

³⁴⁵ Sadrâ, Tefsîr, V, 14. Krş., Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, el-Keşşâf an-Hakâiki Gêvâmidî'l-Tenzîl, Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407, I, 302.

³⁴⁶ Zemahşerî, Keşşâf, I, 302.

³⁴⁷ Zemahşerî, Keşşâf, I, 302. Zemahşerî, bu hadîse yer vermiş lakin hadîsin sonunda geçen *“Ey Ali! Şüphesiz ki, onda elli kelime, her kelimede elli bereket vardır”* kısmını zikretmemiştir.

³⁴⁸ Nasr Muhammed b. Mesûd b. Ayyaşî es-Selemî es-Semerkindî, Tefsîru'l-Ayyaşî, Müessestül-A'lemî li'l-Metbû'at, Beyrût, 2010, I, 156.

³⁴⁹ Tirmizî, Sevâbu'l-Kur'an, 3; Ayyaşî, Tefsîr, I, 156; Suyûdî, İtkân, s. 860.

Molla Sadrâ, yukarıdaki hadîs ve haberleri aktardıktan sonra bu âyetin faziletiyle ilgili olarak âyette yer alan cümleleri teker teker incelemek suretiyle onun ne kadar faziletli olduğunu şöyle anlatmaktadır:

“Âyetü’l-Kürsî, cemâlinin ve yüceliğinin sıfatlarını ihtiva ettiğinden, şüphesiz şeref bakımından en yüksek amaçlara ulaşmıştır. Âyetü’l-Kürsî’nin özellikleriyle, Kur’ân-ı Kerîm âyetlerinden her birisinin üzerinde efendiliği ve şerefliliği vardır. Zira o, tüm âyetlerden daha toplu ve manalara daha şamildir. O, -zat, sıfat ve fiili tanıma bakımından- Kur’ân’ın rûhu ve en saf kalbidir. Çünkü bu manalar kendi dışındaki âyetlerde bulunmamaktadır.”³⁵⁰

3.4.4. SÛRE

Sûre kelimesinin lûgat manası, yüksek rütbe, mevki, şeref ve binanın katları manasına gelir.³⁵¹ Tefsîr ilminde ise, başı ve sonu belli, farklı sayıda âyetler içeren Kur’ân’ın bölümlerine denir.³⁵²

Molla Sadrâ, sûrenin iştikak ve tanımı hakkında birkaç görüşün olduğunu ileri sürmektedir:

1- Sûr, şehri içindikilerle beraber ihata ettiği gibi marifet ve hükmün çeşitlerini de ihata etmesi nedeniyle سورة المدينة (şehrin suru) anlamında istiâredir.

2- Sûr, “yüksek rütbe” anlamında mecaz-ı mürseldir. Çünkü, fazilet bakımından her sûrenin derecesi yücedir. Ya da sûr, Allah katında kendisini okuyanın derecesinin yükseltilmesini Allah tarafından gerekli kılmaktadır. Sanki Kur’ân’ı okuyan, bir dereceden öteki dereceye yükselmektedir. Taki Kur’ân’ı hatmedene kadar. Hadîste de şöyle vârid olmuştur: اقرأ وازقا (oku, yüksel).³⁵³

³⁵⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 13-15. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 202.

³⁵¹ Zerkeşî, *Burhân*, 186; Zerkânî, *Menâhil*, I, 285; Cerrahoğlu, *Tefsîr usûlü*, s. 57.

³⁵² Zerkeşî, *Burhân*, s. 186.

³⁵³ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesud b. Muhammed b. el-Ferrâ, el-Beğavî, *Meâlimu’t-Tenzîl fi Tefsîri’l-Kur’ân*, (Thk., Abdu’r-Razik el-Mehdî), Daru İhyâi et-Turasi’l-‘Arabî, Beyrût, h. 1420, I, 93; Eyyûb b. Musa el-Hüseynî el-Kırîmî el-Kefevî, Ebu’l-Beka’, *el-Kulliyatu Mu’cemun fi’l-Mustelahâtî ve’l-Furûkî’l-Lugavî* (Thk., Adnan Dervîş-Muhammed el-Misrî), Müessesetü’r-Risale, y.y., tsz, s. 276.

3- سورة kelimesindeki vav harfi hemzeden bedeldir. سؤر lafzından alınmıştır.

Bu kelime “bir şeyden geriye kalan artık veya parça” anlamına gelmektedir.³⁵⁴

Aynı şekilde sûrenin terim anlamıyla ilgili de birkaç görüş olduğunu zikretmektedir.

1-

طائفة من القرآن مصدرة فيه بالبسملة أو براءة.

“Besmele veya “berâat” kelimesiyle başlayan Kur’ân’daki parçalara sûre denir.”

Her sûreden birinci âyetin besmele olması, ağyara mani’ olmadığından dolayı yukarıdaki tanıma itiraz edilmiş ve bundan dolayı da tarife şu ilavede bulunulmuştur.

متصل آخرها فيه بإحداها.

“Kur’ân’da sûrenin sonunun besmelenin biriyle bitişmiş olan...”

Bu ilave Nas sûresine efradını cami’ (aks) olmamasından ötürü itiraz edilmiştir. Bu sebeple şu ziyade yapılmıştır:

أو غير متصل بشيء منه.

“Ya da Kur’ân’ın sonuna besmele bitişmeden.”

Bu tanıma da Neml sûresinin bazı bölümleri için itiraz vârid olmuştur.

2-

طائفة من القرآن مترجمة بترجمة خاصة.

“Özel bir tercümeyle tercüme edilen Kur’ân parçalarına sûre denir.”

Bu tanıma da ağyarını menetmediği için Âyetü’l-Kürsî ile itiraz edilmiştir.

Buna, tercümeden maksadın ism-i tercüme olduğu şeklinde cevap verilmiştir.³⁵⁵

Böylece tam olarak kapsayıcı bir tarîfin yapılamadığını belirtmektedir.

Bazıları tercümeden maksadın, ünvanlarda yazılan tercüme olduğunu söylemişlerdir. Tercümetü’l-kitap bu kabildendir.³⁵⁶

Molla Sadrâ’nın sûre ile ilgili ele aldığı bilgiler şöyle sıralanabilir:

³⁵⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 529. Krş., Zemahşerî, *Keşşaf*, I, 97.

³⁵⁵ Buradaki ism-i tercümeden maksad; tefsîrî tercümedir. Yani bir dildeki kelimelerin tertib ve lafızlarına bağlı kalmaksızın bir sözü yorumlayarak ya da açıklayarak başka bir dile çevirmektir. (Bkz., Erdinç Ahatlı, “Terceme”, *DİA*, İstanbul, 2011, XL, 483).

³⁵⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 529. Krş., Zemahşerî, *Keşşaf*, I, 98.

a) Kur'ân'ın sûrelere bölünmesinin faydalarından bahseder.

Molla Sadrâ, Kur'ân'ın sûrelere bölünmesinin faydalarını şöyle sıralamaktadır:

1- Ezberleme ve anlamayı kolaylaştırması nedeniyle ünvanlarla (başlıklarla) donatmak. Bundan dolayı müsannifler kitaplarını yazarken bablara ve bölümlere ayırmışlardır.

2- Allah'ın kitabından bir sûreyi veya bir babı bitirdikten sonra diğerine başlaması Kur'ân okuyucusuna zevkli gelmektedir.

3- Hâfız, Kur'ân'ın bir parçasını müstakil olarak öğrendiği zaman, kendisine gıpta eder. Bundan dolayı namazdaki kırâat şartını, tam bir sûre okumakla yerine getirir. Kur'ân okuyan bu durumdan mutluluk hisseder, neşelenir. Kur'ân'ı ezberlemek kolaylaşır, tekrâr okuma isteği doğar ve neticede bir rahatlama meydana gelir.

Bu durum şuna benzer: Bir yolcu bir mil katettiğini veya bir fersah gezdiğini ya da bir konak başına kadar geldiğini bilirse neşelenir ve yüremesinde aktif olur.

İşte bu vb. husûslardan dolayı Kur'ân'ı, esba' (yedide bir), cüz ve aşır olarak bölümlere ayırmışlardır.³⁵⁷

Molla Sadrâ, Kur'ân'ı sûreler halinde bölümlendirilmesini şöyle bir misal anlatmakla bitirir:

Kur'ân'da meydanlar, bostanlar, saraylar, düğünler, ipekler, çimenler ve kervansaraylar bulunur. "Mim" harfleri Kur'ân'ın meydanları, "ra" harfleri bostanları, "ha mîm"ler ipekleri, müfassal sûreler çimenleridir...

Kur'ân'ı okuyan, meydanlara girdiği zaman bostanlardan koparır, saraylara girer, düğünlere şahit olur, ipek giyer, çimenlerde gezinir, kervansarayın odalarında oturursa, hiçbir şey onu düşünmekten alıkoyamaz.³⁵⁸

b) Kur'ân sûreleri ile Hz. Peygamber'in isimlerinin aynı olduğunu belirtir.

Molla Sadrâ Nebi'nin (s.a.s) batnının, Allah tarafından hapisanelerde tutsakları kurtaran bir ilahî kitap olduğu şeklinde değerlendirmelerde bulunur. "Onun

³⁵⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 531-532. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 98; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 349; Zerkeşî, *Burhân*, s. 187.

³⁵⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 531-532.

ahlakı Kur'ân idi''³⁵⁹ hadisini referans göstererek Kur'ân'ın lafzı ve manasının Peygamberimizin güzel yüzü ve saçına kinaye olduğunu belirtmeye çalışır.

O, Peygamberimiz'in isimleri ile sûre isimlerinin müşterek olduğunu şu sözlerle anlatır:

“Kim, Nebî'nin (s.a.s); Nûr, Sıraç, Mahmûd, Muhammed, Ahmed, Kâsım, Haşîr, Mânî', Hâdî, Mübeşşir, Beşîr, Münzîr, Nezîr ve sayılamayacak kadar olan diğer isim ve sıfatlarını düşünecek olursa, kendisi (s.a.s) ile Kur'ân hakîkatı arasında müşterek mana ve mefhûm olduğunu görecektir. Lazımın bir oluşu, melzûmun bir oluşuna işaret etmektedir. (Peygamberin ve sûrelerin hedefi aynıdır). Lafız ve mana bakımından Nûr, Hâdî, Seyyid, Resûl ve Nebî gibi Peygamberimiz ile sûreler arasında çok sayıda müşterek isim vardır.³⁶⁰ Böylece Kur'ân sûrelerinin isimleriyle Peygamberin isimleri arasında bir ilinti kurmaktadır.

c) Sûrelerin tertibini belirtir.

Sûrelerin tertibi konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerin en sahihi, Zerkeşî'nin Ebû Cafer en-Nehhas'tan (v. 338/950) naklettiği, sûrelerin günümüzdeki tertibinin Resûllah'a dayandığı (yani tevkîfi olduğu) görüşüdür.³⁶¹

Molla Sadrâ'nın da tahaddî ile ilgili âyetleri³⁶² zikrettikten sonra bugünkü tertibin, Allah'ın indirdiği tertib olduğunu belirtmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Ona göre Kur'ân'ın bugünkü tertibinin -meşhur olduğu gibi- Hz. Osman zamanında vaki olmadığını belirtmektedir.³⁶³ Yani Resûlullah'ın devrinde bu tertib gerçekleşmiştir.

d) İki sûrenin bir sayılıp sayılmaması hakkında görüşünü belirtir.

Molla Sadrâ, mensûb olduğu Caferî mezhebine göre, Duhâ ve İnşirâh sûrelerinin tek bir sûre olduğunu zikreder. Ancak Şeyh Bahau'l-Hakk'ın bu konuda mezhebine yönelik yaptığı eleştiriye de katılır.³⁶⁴

Halef ve seleften bir topluluğun iki sûreyi manevi bir bağla birleştirmeleri ve Ahfaş (v. 215/831) ile Zeccac'ın (v. 311/923) Kureyş sûresinin başındaki harf-i

³⁵⁹ Müslim, Müsafirîn, 139; Ebû Dâvûd, Tattavû', 26.

³⁶⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 32-33.

³⁶¹ Zerkeşî, *Burhân*, s. 182.

³⁶² Tâhâddî ile ilgili âyetler şunlardır: Kasas, 28/49; İsrâ, 17/88; Hûd, 11/13; Yunus, 10/38.

³⁶³ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 533.

³⁶⁴ Bahau'l-Hakk'ın bu konudaki görüşü kısaca şöyledir: Mezkûr iki sûre bazılarının dediği gibi bir sûre değildir. Kureyş sûresinin başındaki harf-i cer, Fîl sûresine müteallik değildir. Ubey b. Ka'b'ın Mushafında bu iki sûrenin arasında faslın olmaması sehven olmasındandır. Hasan Rıza'nın Mushafında bu iki sûrenin ayrı ayrı olması da bir sûre olmadığına işaretler. (Sadrâ, *Tefsîr*, III, 530. Ayrıca bkz., Şeyh Yûsufu'l-Bahrânî, *e'l-Hadâiku'n-Nâdirâ fî Ahkâmi'l-İtrati't-Tâhira*, (Thk., Muhammed Takî e'l-Eyrevânî), Dâru'l-Edvâ, Beyrût, 1985, VIII, 202).

cerrin, Fil sûresinin sonundaki âyete muteallik olduğu hakkındaki görüşün zayıf olduğunu belirtmektedir. Bir çok sûrenin kendisinden sonra gelen sûreyle irtibatlı olduğunu ve böyle olmasının iki sûreyi bir kılmadığını söyler. Ayrıca Ubey b. Ka'b'ın mushafında faslın olmamasını onun, yanlışlık sonucu (sehven) meydana geldiğini belirtir. Hasan Rıza'nın mushafında bu iki sûrenin ayrı ayrı yazılması da bu sûrelerin bir olmadığına işaret eder.³⁶⁵

Molla Sadrâ, yukarıda yapılan değerlendirmelere göre bu sûrelerin farklı olduklarını ve tek bir sûre sayılamayacağını savunmaktadır.

e) Sûrelerin isimlerini belirtir.

Molla Sadrâ, Kur'ân sûrelerinin başka isimleri varsa, bu isimleri ve sûrelerin bu isimlerle isimlendirilmelerinin sebeplerini de açıklamaktadır. Mesela Fatiha sûresine baktığımızda onun çeşitli isimlerle isimlendirildiğini görürüz. Fâtihatü'l-Kitab sûresi (yani Fâtiha sûresi), Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan tüm manaları ihtiva ettiğinden Ümmü'l-Kur'ân, Kenz, Vâfiye, Hamd sûresi; her namazda tekrârlandığı veya hem Mekke-i Mükerreme hem de Medine-i Münevvere'de indiği için Mesânî ve Şâfiye sûresi olarak da isimlendirilmiştir.³⁶⁶

f) Mekkî veya Medenî sûreleri belirtir.

Müfessirler, sûrelerin Mekkî ve Medenî oluşu ile ilgili üç görüş ileri sürmüşlerdir:

Birincisi: Mekkî, Mekke ve Mekke yakınlarında inenlere, Medenî ise Medine ve Medine yakınlarında inenlere denir. Âyetlerin hicretten önce veya sonra inmesi bu durumu değiştirmemektedir. Buna göre esas olan kriter mekândır.

İkincisi: Mekkî, Mekke ehline, Medenî ise Medine ehline hitap eden sûrelerdir. Buna göre muteber olan kriter muhataptır.

Üçüncüsü: Mekkî, hicretten önce, Medenî ise hicretten sonra inen sûrelerdir. Bu görüşe göre de muteber kriter zamandır. Bu görüş, âlimler nezdinde en meşhur ve sahih olan görüştür.³⁶⁷

Molla Sadrâ, İbn Abbas (v. 68/687) ve Hasan-ı Basrî'den (v. 110/728) rivâyet edilen hadîse dayanarak Kur'ân'ı Kerîm'de, içinde يا أيها الناس ifadeleri geçen âyetlerin

³⁶⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 530-531. Krş., Beyzâvî, *Envaru't-Tenzîl*, II, 624.

³⁶⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 355; V, 1128. Krş., Beğâvî, *Meâlimetü't-Tenzîl*, I, 70; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 1.

³⁶⁷ Zerkeşî, *Burhân*, 195; Suyûtî, *İtkân*, 549; Musa Gecit (Celâlî), *Mecmuetu'l-Ulum*, Lort Matbaası, İhvan Neşriyat, tsz., İstanbul, s. 224.

Mekke’de, يا أيها الذين آمنوا ifadesi geçen âyetlerin de Medine’de indiğini belirtmiştir.³⁶⁸

Müzemmil sûresinin peygamberliğin başlangıcında, Allahu Teâlâ’nın Yahudilerden bahsetmesinden dolayı Bakara sûresinin Medine’de, Bakara sûresinden önce inen sûrelerin de Mekke’de indiğini söylemektedir.³⁶⁹

Ona göre إنهم يكيدون كيدا âyetindeki³⁷⁰ zamirin, Mekke müşriklerine raci olması, bu sûrenin Mekkî olduğunu göstermektedir.³⁷¹

Ayrıca Molla Sadrâ, Bakara sûresindeki فاتقوا النار³⁷² âyetinde النار kelimesinin marife gelmesinin sebebini, kendisinden önce inen نارا وقودها الناس والحجارة³⁷³ âyetindeki نارا kelimesinin nekire gelmesine bağlamaktadır. Yani, cehennem ve özellikleri daha önce Tahrîm sûresinde geçtiği için onun bilindiği varsayımına dayanarak, Bakara sûresini Medenî, Tahrîm sûresinin de Mekkî olduğunu belirtir.³⁷⁴

Molla Sadrâ, bazen de sûrelerin Mekkî veya Medenî oluşunu tespit ederken mekân olgusuna da dikkat çektiği görülmektedir.

Mesela, Bakara sûresinin Mekkî veya Medenî oluşu hakkında şöyle demektedir:

Bakara sûresi bir âyet hariç tüm âyetleri Medenî’dir. Bu âyeti kerîme de şudur:

وَاتَّقُوا يَوْمًا تُزْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ.

“Allah’a döndürüleceğiniz, sonra da herkese kazandığının eksiksiz verileceği ve kimsenin haksızlığa uğratılmayacağı bir günden sakının.”³⁷⁵

Çünkü bu âyet Hz. Peygamber’e, Veda haccında Mina’da nâzil olmuştur. Buna göre Molla Sadrâ, yukarıda beyan edilen görüşü çerçevesinde -her ne kadar bu

³⁶⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 405.

³⁶⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 54.

³⁷⁰ Târik, 86/15.

³⁷¹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 487. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 737; Kazî Nasuru’-Dîn Ebî Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî eş-Şirâzî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 1999, II, 588.

³⁷² Bakara, 2/24.

³⁷³ Tahrîm, 66/6.

³⁷⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 562.

³⁷⁵ Bakara, 2/281.

âyet hicretten sonra inmişse de- Mina Mekke sınırları içerisinde bulunduğu için âyeti Mekkî olarak kabul etmiştir.³⁷⁶

Böylece Molla Sadrâ'nın, âyetlerin Mekkî veya Medenî olduğunu belirlemede net bir kriter takib etmediği görülmektedir.

g) Sûrelerin âyet sayısını belirtir.

Molla Sadrâ, Fatiha sûresinde besmelenin âyet sayılıp sayılmaması husûsunda ihtilaf olmasına rağmen bu sûrenin âyet sayısının yedi olduğu husûsunda ittifak edildiğini söylemektedir.³⁷⁷

Ona göre, namazın zâhiri vacipleri (şartları), insanın yaratılış mertebeleri ve evreleri Mümin sûresinde³⁷⁸ açıklandığı üzere yedi olduğu gibi, Fatiha sûresinin âyet sayısı da yedidir. Aynı şekilde insan cevherinin batını ve devreleri olan tab', nefis, kalp, ruh, sır, hafî, ahfa da yedidir.³⁷⁹

O, namazın kırâat ve zikir dışındaki vaciplerinin Fatiha sûresindeki âyet sayısına denk geldiğini belirtmektedir. Kıyam, rukû', rukû'dan kalkış, birinci secde, secdeden kalkış, ikinci secde ve ka'de (oturma).

Ayrıca Molla Sadrâ, besmeleyle beraber her bir cümlemin bir rûkne karşılık geldiğini de ifade etmektedir.³⁸⁰

Yasin sûresinin âyet sayısı, Kûfilere göre seksen üç,³⁸¹ diğerlerine göre ise seksen ikidir.³⁸² Âyet sayısı arasındaki ihtilafın sebebi يس kelimesinin bağımsız bir âyet sayılıp sayılmadığıdır. Kûfiler bu kelimeyi bir âyet sayarlar.³⁸³

Böylece Molla Sadrâ'nın, sûredeki âyet sayısını, ayrıca âyet sayısı hakkında bir ihtilaf varsa onu da belirttiği görülmektedir.

h) Mekkî sûrelerdeki Medenî, Medenî sûrelerdeki Mekkî âyetleri gösterir.

Molla Sadrâ, Secde sûresinin Mekkî, ancak bu sûrede üç âyetin ise Medenî olduğunu belirtir. Bu sûredeki Medenî âyetlerin şunlar olduğunu söyler:³⁸⁴

³⁷⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 3.

³⁷⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 3. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 1.

³⁷⁸ Müminun, 23/12-14.

³⁷⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 221. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 3, VI, 180.

³⁸⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 222.

³⁸¹ Râzî, *Meââtihu'l-Ğayb*, XXVI, 250.

³⁸² Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbü'rî *el-Keşfu ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrût, 2002, VIII, 120.

³⁸³ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 630.

“Kim *الم تنزيل* ve *بيده الملك* *sûrelerini okursa sanki o, Kadir Gecesi’ni ihya etmiştir.*”³⁹³

Kays, Cabir’den rivâyet ettiğine göre Cabir şöyle dedi:

“*Resûlullah (s.a.s) الم تنزيل ve بيده الملك sûrelerini okumadan yatmazdı.*”³⁹⁴

Kays şöyle dedi: Bu hadîsi Tavus’a (v. 106/725) bahsettim. O da bu iki sûrenin Kur’ân’daki tüm sûrelerden daha faziletli olduğunu söyledi. Kim o ikisini okursa kendisine altmış iyilik yazılır, kendisinden altmış günah silinir ve altmış derece yükseltilir.³⁹⁵

Hüseyin b. Ebi Ya’la, Ebu Abdullah’tan rivâyet ettiğine göre o şöyle demiştir:

“*Kim Secde sûresini her cuma gecesi okursa, Allahu Teâlâ amel defterini sağından verir. Kendisinden sâdır olan şeyden hesaba çekmez. O, Muhammed’din (s.a.s) ve ehli beytinin arkadaşından olur.*”³⁹⁶

Bu sûreyle alakalı olarak Keşşaf’tan bir hadîsi de nakleder:

Resûlullah (s.a.s) şöyle buyurdu:

“*Kim evinde (الم تنزيل) okursa şeytan üç gün evine girmez.*”³⁹⁷

Molla Sadrâ, bazen sûrelerin faziletinden bahsederken nakledilen hadisler hakkında yorumlarda da bulunur. O, Hadîd sûresinin faziletleri ile ilgili olarak şu değerlendirmeleri yapar:

Aklen ve naklen şeref ve fazileti sonsuz olmasından dolayı bu sûre hakkında Resûlullah şöyle buyurmuştur:

“*Musebbihatta bir âyet var ki bin âyetten daha faziletlidir.*”³⁹⁸

Bu âyet Kur’ân’ın ihtiva ettiği altı gayeyi içermektedir.³⁹⁹ Kendisinin bahsetmiş olduğu altı gaye şunlardır:

³⁹³ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 517; Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasan b. el-Fadl et-Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân fi Tefsîri’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kutubî’l-İlmiyye, Beyrût, 1997, VIII, 75.

³⁹⁴ Ebu’l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî *Bahru’l-Ulûm*, III, y.y., tsz., 479; Beğâvî, *Meâlimetü’t-Tenzil*, III, 605.

³⁹⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 180. Krş., Suyûtî, *Dürrü’l-Mensûr*, VI, 536.

³⁹⁶ İbn Babeveyhi, Muhammed b. Ali Sedûk el-Kûmî, *Sevabûl-Amal ve İ’kâbu’l-A’mâl*, (Thk., Seyyid Muhammed Mehdi-Seyyid Hasan el-Horasân), Menşûrâtı’ş-Şerîf e’r-Rıdâ, Kum, 1368, s. 110.

³⁹⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 180. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 517. Sûrelerin fazileti ile ilgili olarak ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 203, III, 877. V, 39, VII, 630.

³⁹⁸ Ebû Dâvûd, Edeb, 98; Tirmîzî, *Sevâbu’l-Kur’ân*, 21.

1- Mebdei bilmek, 2- Meâdi bilmek, 3- Yolu (tariki) bilmek, 4- Salihlerin Hak Teâlâ'yı tanımaları, 5- İnkârcıların düştüğü rezillikleri tanımak, 6- Âhîret hayatı için hazırlanmak.⁴⁰⁰

3.4.5. TEFSÎR VE TE'VÎL

Tefsîr sözlükte, izâh etmek ve açıklamak demektir. Terim olarak ise, “müskil olan lafızdan murad edilen şeyi keşfetmektir” şeklinde tarif edilmiştir.⁴⁰¹ Bir ilim olarak alındığı zaman da tefsîr, insan gücü ve Arap dilinin verdiği imkân nispetinde Allah'ın muradına delâlet etmesi bakımından Kur'ân metninin içerdiği manaları ortaya koymaktır.⁴⁰² Yani âyetlerdeki manayı ortaya çıkarmaktır.

Te'vîl, sözlük olarak aslına dönmek,⁴⁰³ terim olarak ise, bir nassın muhtemel manalarından birini tercih etmektir.⁴⁰⁴

Mesela, *وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ* “ölüden diri çıkarırsın”⁴⁰⁵ âyetinde, yumurtadan kuşun çıkmasının kastedildiğini söylemek tefsir, kâfirden müminin, cahilden âlimin çıkmasının kastedildiğini söylemek ise tevîl olur.⁴⁰⁶

Müfessirimiz Molla Sadrâ, te'vîlin ıstılâhî manasını şöyle açıklamaktadır:

“Kelâmı, vaz' edilmiş anlamının dışına hamletmektir.”⁴⁰⁷

Şu âyet, te'vîlin terim anlamına işaret etmektedir:

³⁹⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 186.

⁴⁰⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 187.

⁴⁰¹ Cemalettin Muhammed el-Mukarrem b. Ali Ebu'l-Fadl Cemaluddin b. Manzûr el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, “fsr” md., Daru Sadr, Beyrût, 1414 h., XI, 369.

⁴⁰² Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tıbyân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Daru'l-Ceyl, Mekke, 2001, s. 52.

⁴⁰³ İsfahânî, *Müfredât*, “evl” md., s. 38.

⁴⁰⁴ Zerkeşî, *Burhân*, s. 417; Sabûnî, *Tıbyân*, s. 53.

⁴⁰⁵ Al-i İmrân, 3/27.

⁴⁰⁶ Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî, *Tefsîru Mücâhid*, (Thk., Muhammed Abdusselâm Ebu'n-Neyl), Dâru'l-Fikr el-İslâmî'l-Hadîssiyye, Mısır, 1989, I, 250; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dînûrî, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, (Thk., Ahmed Sakr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye), Mısır, 1978, I, 103; Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğâlib el-Amulî Ebû Ca'fer et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, (Thk., Ahmed Muhammed Şakîr) Müessetü'r-Risale, y.y., 2000, VI, 304; Dartma, *Sivasî ve Kur'ân Yorumu*, s. 74.

⁴⁰⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 169.

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ.

“O sana Kitab’ı indirendir. Onun bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir. Kalplerinde eğrilik olanlar, sırf fitne çıkarmak ve kendi keyiflerine göre te’vîl yapmak için onun müteşâbih olanlarının peşine düşerler. Onun te’vîlini Allah’tan başka kimse bilmez. İlimde râsih olanlar, “biz buna inandık, hepsi Rabbimiz katındandır” derler. Ancak âkıl sahibi öğüt alır.”⁴⁰⁸

Molla Sadrâ’ya göre te’vîl, tefsîr için bir zarûrettir. Zira lügavî manaların ötesinde varlık âlemi ile irtibatı olan sırlı ve remizli pek çok mana vardır. Lafzî tefsîr yöntemiyle bu manalar anlaşılamaz ve açıklanamaz. Kelimelerin lügat manaları, bu karmaşık ve remizli hakikatlerin üstesinden gelemesiz.⁴⁰⁹ Öyleyse gerçek müfessir, zorunlu olarak lafızların te’vîline yönelmeli ve onların bâtınlarına nüfuz edebilmelidir. Hatta bazen maddî dünya ve zâhirî duyular perdesi bir kenara bırakılmalı, akıl, mükâşefe veya başka yollarla o önemli manalara nâil olunmalıdır. Mükâşefe ilmi, Ehl-i Beytin, sadece yakınlarına ve gerçek âriflere açıkladığı ince ve zarif manalardır. Kur’ân’ın te’vîli, onun zâhirinin muhâlifî değil, aksine tamamlayıcısıdır. Kur’ân’ın manaları, danenin özü, zâhiri ise bu danenin kabuğu gibidir.⁴¹⁰

Bu esaslar çerçevesinde bakıldığında te’vîl, kesinlikle her tür tefsîr, ölçüsüz yorum veya Kur’ân’ın dışına çıkılarak yapılan ‘rey tefsîri’ (kişisel temayüllerle yapılan tefsîr) değildir. Aksine te’vîl, kelime veya cümlelerin gerçek ve derin tefsîridir. Kur’ân her şeyi bizim için açıkladığını söyler:

“Sana her şeyi açıklayan ve Müslümanlara rehber, rahmet ve müjde olarak Kitab’ı indirdik.”⁴¹¹

Eğer Kur’ân tefsîri, lügavî ve zâhirî anlamdan ibaret olsa, ‘her şey’ açıklanmış olmaz. Demek ki Kur’ân, gerçek bir tefsîri/te’vîli gerektirir.⁴¹²

⁴⁰⁸ Al-i İmrân, 3/7.

⁴⁰⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 177.

⁴¹⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 178.

⁴¹¹ Nahl, 16/89.

⁴¹² Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 166.

Molla Sadrâ, te'vilde lafzın önemine de dikkat çekmektedir. Ona göre te'vîli olan her tefsîrde hareket noktası, metnin kendisi ve onun zâhirî manası olmalıdır. Bir kısım te'vîl ehlinin aksine Molla Sadrâ, Kur'ân'ın lafzına çok önem vermekte ve şöyle demektedir: “Kur'ân'ın zâhirinden ve akıldan yüz çevirmemek, din ve dindarlığın bir gereğidir. Her tür manevî ve aklî keşif, her çeşit te'vîl ve tefsîr, metinde hâkim olan dilin kurallarına uyumlu olmalıdır.”⁴¹³

Bu kısa bilgilerden sonra şimdi Molla Sadrâ'nın tefsîrine aldığı te'vîl ve tefsîr ile ilgili bir-iki örnek verelim:

1. Örnek:

... فَأَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ...

“... nefislerinizi öldürün.”⁴¹⁴

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette geçen “nefislerinizi öldürün”⁴¹⁵ cümlesinin iki şekilde de yorumlanabileceğini belirtmektedir. Ona göre, bu ifadenin te'vîlinin; şehvet ve lezzetleri terketmek ve kuvve-i hayvaniyyenin isteklerini engellemekle kuvveyi öldürün/yok edin şeklinde olabileceğini söylemektedir. Ayrıca o, “ölmeden önce ölünüz”⁴¹⁶ ve “kim yürüyen bir ölüye bakmak isterse bana baksın”⁴¹⁷ hadîslerine dayanarak bir te'vîl yapılabileceğini belirtmektedir. Molla Sadrâ, bu te'vîl ile beraber, bazılarının bazılarını gerçekten öldürmelerinin emredildiğini düşünerek zâhirî bir tefsir de yapılabileceğini belirtmektedir.⁴¹⁸

2. Örnek:

الَّذِينَ يَتَّقُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ.

“Onlar ki, söz verip bağlandıktan sonra Allah'a verdikleri sözü bozarlar.”⁴¹⁹

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette geçen ‘sözden’ kastın ne olduğu ile ilgili te'vîlleri şöyle sıralamaktadır:

⁴¹³ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 166.

⁴¹⁴ Bakara, 2/54.

⁴¹⁵ Bakara, 2/54.

⁴¹⁶ Muhammed Bakır Meclisî, *Bihâru'l-Envâr el-Câmiatu li Dureri Ahbâri'l-Eimmeti'l-Ethâr*, Müessesetu İhyâi'l-Kutubi'l-İslamiyye, Kum, 1430, LXXII, 59.

⁴¹⁷ Rûhu'l-Beyân'da yukarıdaki hadîsin benzeri şöyle geçmektedir: “Kim yürüyen bir ölüye bakmak istiyorsa Ebûbekir'e baksın.” (İsmail Hakkı b. Mustafâ el-İstanbulî el-Hanefî el-Halvetî el-Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, tsz, IX, 173).

⁴¹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1308.

⁴¹⁹ Bakara, 2/27.

1- Tevhîdin sıhhatine ve Resûlü'nün doğruluğuna dair delilleri, kulların idrak etme yeteneği.

Bu, şu âyetin manasındadır:

*“Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarının sulplerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine karşı şahit tutarak, ‘Ben sizin Rabbiniz değil miyim?’ demişti. Onlar da, ‘evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)’ demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, ‘biz bundan habersizdik’ dememeniz içindir.”*⁴²⁰

Ayrıca Allah’ın şu sözü de buna yorumlanır:

*“Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın. Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki Ben de size verdiğim sözü yerine getireyim. Yalnız Benden korkun.”*⁴²¹

2- Yüce Allah’ın, insanlar zerre kadar iken onlardan söz alması. Daha sonra onlar, Âdem’in sülbünden çıkmışlardır. Bu, Allah’ın yukarıda zikrettiğimiz Araf sûresinin yüz yetmiş ikinci âyetinde belirttiği anlamdır.

Molla Sadrâ, bu te’viller iyice araştırıldığında birinci görüşün tercih edilecek görüş olduğunu belirtmiştir.

3- Allah’ın şu beyanının işaret ettiği sözleridir:

*“Kendilerini uyaracak bir peygamber geldiği takdirde, milletler içinde, hidâyette en ileri derecede yer alacaklarına dair var güçleri ile yemin ettiler. Ancak kendilerine bir peygamber gelip uyarınca bu, onların sadece nefretlerini artırdı.”*⁴²²

Onlar yemin ettikleri şeyi yapmadıkları ve doğru yola girmedikleri için sözlerini bozdular. Molla Sadrâ son görüşün zayıf olduğunu, çünkü mezkûr âyetin bir topluluğa hâs olduğunu belirtmektedir. Bazı kelâmcıların ikinci görüşü kabul etmediklerini şu gerekçelerle dile getirmektedir:

-İnsanların şuuruna varmadıkları bir sözü Yüce Allah nasıl delil olarak getirir?

-Allah kullarının unuttukları veya sehven yaptıkları hatalardan dolayı sorumlu tutmazken nasıl onları ayıplar ve kınar?

Molla Sadrâ kelâmcıların bu sorusuna şöyle cevap verir:

⁴²⁰ A’raf, 7/172.

⁴²¹ Bakara, 2/40.

⁴²² Fâtır, 35/42.

Allah, zerre halinde Hz. Âdem'in sülbünden zürriyetini çıkarmıştır. Bu, araştırma sınırlarının dışındadır. Onların zihinleri, bu olayı idrak etmekten uzaktır.⁴²³

Böylece Molla Sadrâ, birkaç anlama muhtemel olan yukarıdaki âyeti zikretmekle beraber kendi tercihini de belirtmiştir.

3.5. KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ

Molla Sadrâ tefsîrinde, Kur'ân ilimleri içinde mülâhaza edilen nesh, mutlak-mukayyet, zâhir-bâtın, garibu'l-Kur'ân, i'cazu'l-Kur'ân, muteşabihatu'l-Kur'ân, tenâsübü'l-Kur'ân gibi konulara yer vermektedir. Biz, tefsîrinin değişik yerlerine serpiştirilmiş olan bu konulara dair bilgileri toparlayarak bir düzen içinde sunmaya çalışacağız.

3.5.1. NESH

Nesh, fıkıh, fıkıh usûlü, kelâm, tefsîr, hadîs gibi disiplinlerin kesiştikleri bir konu olmakla birlikte neshe konu olan husûsun “şer'î hüküm” olması açısından esasen fıkıh usûlünün bir konusudur.⁴²⁴ Ancak tefsîr usûlü ilminde geniş yer almakta ve onun önemli bir konusu olarak telakkî edilmektedir.

Nesh, kelime olarak, silmek, iptal etmek, değiştirmek ve kopyasını çıkarmak demektir. Terim olarak ise bir hükmün, kendisinden sonra gelen bir hükümle ortadan kaldırılmasıdır.⁴²⁵ Buna göre nâsîh, hükmü kaldıran, mensûh ise hükmü kaldırılan anlamına gelmektedir.

Molla Sadrâ, nesh konusunu ele alırken ‘Allah’ın kelâmı’ ile ‘Allah’ın kitabı’ kavramları ve bunlar arasındaki farklar üzerinde durmaktadır.

Sadrâ'ya göre (yukarıda da kısaca geçtiği gibi) ‘Allah’ın kelâmı’ ‘emr âleminden’, ‘Allah’ın kitabı’ ise ‘halk (yaratma) âlemindendir’. Emrin müşahhas hâli fiil olduğu gibi, kelâmın müşahhas hâli ise kitaptır. Fiil zamanın etkisi altında olduğu

⁴²³ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 661-662. Krş., Beğâvî, *Meâlimetü't-Tenzil*, I, 173.

⁴²⁴ Şükrü Selim Has, “Klasik Fıkıh Usûlünde Neshin Mahiyeti”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, II-21, Kayseri, 2006, s. 543.

⁴²⁵ İsfahânî, *Müfredât*, s. 544.

için değişim ve teceddüde tabidir. Fakat emirde böyle bir durum yoktur. Bundan dolayı kelâmda nesh ve değişim olmaz, kitapta ise olur.⁴²⁶

Molla Sadrâ, Hz. Muhammed (s.a.s) ile birkaç peygamberin dışında peygamberlerin çoğuna nazîl olanın kelâm değil, kitap olduğunu söylemektedir. Kur'ân ise hem Allah'ın kitabı, hem de kelâmıdır. Müfessirimiz, kelâm ile kitap arasındaki ilişkiyi çekirdek ile ağaç arasındaki ilişkiye benzetmektedir. Ona göre Kur'ân ile diğer semâvî kitaplar arasındaki başka bir fark ise şudur: Kur'ân Hz. Peygamber'in kalbine, diğer kitaplar ise peygamberlerin göğüslerine indirilmiştir.⁴²⁷

Molla Sadrâ, “*sana Kur'ân okutacağız da unutmayacaksın*”⁴²⁸ âyetinin tefsîrinde, usûl-i dîn ve marifetullah ile ilgili ma'kûlatta, gaflet ve unutmanın Resûlullah'ın nefsinde sözkonusu olamayacağı için neshin caiz olmadığını, furû' mertebesinde olan ma'kûlatta ise ihmal, unutma, ihtilaf ve zaman ile ümmetlerin durumuna göre neshin caiz olduğunu belirtmektedir.⁴²⁹

Molla Sadrâ, ehl-i İslâm'ın ekseriyetinin, kabul etme/boyun eğme (imtisal) zamanından önce fiilin neshini caiz gördüklerini söylemektedir.⁴³⁰

O, (لا ريب فيه) âyetini açıklarken Kur'ân'da her hangi bir yönden şüphenin olmadığı, çünkü Kur'ân'ın, Allah'ın ilminde ve levh-i mahfûzda tağayyür ve nesh olmaksızın mevcûd ve daimî olduğunu belirtmektedir. Diğer semâvî kitaplara gelince onlar, nesh ve tebdîle kâbil olduklarından Kur'ân gibi değil, mahv ve isbat kitabı gibidirler.⁴³¹

Böylece Molla Sadrâ, diğer semavî dinlerin mensûh olduğunu açıklamış olmaktadır.

Ayrıca Molla Sadrâ, وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَلَا تَكُنْ فِي مِرْيَةٍ مِنْ لِقَائِهِ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِبَنِي إِسْرَائِيلَ

“*Andolsun, biz Mûsa'ya Kitab'ı (Tevrât'ı) vermiştik. Sen de kitaba (Kur'ân'a)*

kavuşma konusunda sakın şüphe içinde olma. Onu İsrailoğullarına bir yol gösterici kılmiştık”⁴³² âyetinde bahsedilen Tevrât ile yol gösterme husûsunda Tevrât'ın

içeriğinde, nesh ve tağyire konu olan ameli hükümlerin bulunduğunu, marifet ve

⁴²⁶ Sadrâ, *Esrâru'l-Âyât*, s. 29.

⁴²⁷ Sadrâ, *Esrâru'l-Âyât*, s. 30.

⁴²⁸ A'la, 87/6-7.

⁴²⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 599.

⁴³⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 253.

⁴³¹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 59.

⁴³² Secde, 32/23.

rubûbiyet ile alakalı husûsların ise muhâfaza edildiğini söylemektedir.⁴³³

Molla Sadrâ'nın nesh anlayışını kitap-kelâm bağlamında inceledikten sonra şimdi onun konuya yaklaşım tarzını maddeler halinde görelim:

a) Nasih ve mensûh âyetleri göstermesi.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ وَأَطْهَرُ فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ أَلْأَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ.

*“Ey iman edenler! Peygamber ile başbaşa konuşacağınız zaman, başbaşa konuşmanızdan önce bir sadaka verin. Bu, sizin için daha hayırlı ve daha temizdir. Şâyet (sadaka verecek bir şey) bulamazsanız, bilin ki Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir. Başbaşa konuşmanızdan önce sadaka vermekten çekindiniz mi? Bunu yapmadığınıza ve Allah da sizi affettiğine göre artık namazı kılın, zekâtı verin, Allah’a ve Resûlüne itaat edin. Allah, bütün yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”*⁴³⁴

Molla Sadrâ’ya göre Allahu Teâlâ ilk önce Resûlullah’la konuşanların az da olsa sadaka vermelerini farz kılmıştı. Onlar ise bu büyük emri yerine getirme husûsunda fırsatı kaçırdılar. Rivâyetlere göre, onlar Resûlullah’ı (s.a.s) bir hayli rahatsız edinceye ve usandırıncaya kadar konuşuyorlardı. Bunun üzerine Mücadele sûresinin 13. âyeti indi. Bu âyetle konuşanların, konuşmadan önce sadaka vermeleri emredildi.

Bir rivayete göre Hz. Ali, “bu âyet nazil olunca Resûlullah beni çağırıp şöyle dedi: ‘Bu sadakanın bir dinar olmasına sen ne dersin?’ Dedim ki : ‘İnsanların buna güçleri yetmez.’ Dedi ki: ‘O halde ne kadar olmalı?’ Dedim ki: ‘Bir habbe veya bir arpa olsun.’ Resûlullah buyurdu ki: ‘Şüphesiz sen de pek parasızsın’ dedi.”⁴³⁵

Müslümanlar bu sadakayı verme emrini görünce ağırlarına gitti ve bu âyet nesh edilinceye kadar kendilerini gizli konuşmaktan alıkoydular.

Başka bir rivayette Hz. Ali’nin şöyle dediği nakledilmiştir: “Allah’ın kitabında şöyle bir âyet vardır ki, onunla benden önce hiç kimse amel etmedi, benden sonra da amel etmeyecektir. Benim yanımda bir dinar vardı, onu on dirheme

⁴³³ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 163.

⁴³⁴ Mücadele, 58/12-13.

⁴³⁵ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXII, 482.

*bozdurdum. Resûlullah'la her konuştuğumda bir dirhem sadaka veriyordum.” (O sırada bu âyet nesh edildi).*⁴³⁶

Böylece o, nâsîh ve mensûh âyetleri sahabe döneminde yaşanan olaylarla irtibatlandırarak göstermeye çalışmıştır.

b) Tilaveti nesh edilen âyetleri zikretmesi.

Molla Sadrâ, ğaranik meselesi ile ilgili Necm sûresi 19-20. âyetinden sonra geldiği söylenen *تلك غرائق العلى وإن شفاعتها لثرتجى* ifadesinin mansûh bir âyet olduğunun söylendiğini zikretmektedir.

Bu iddiada bulunanlara göre ğaranik meleklerdir. Daha önce bu âyet Kur'ân'da yer almaktaydı. Ancak daha sonra nesh edildi.⁴³⁷

Her ne kadar Molla Sadrâ, yukarıdaki bilgileri zayıf bulup tercih etmese de onu tilaveti nesh edilen âyetler babında zikretmektedir.

c) Nasîh ve mensûh âyetlerle ilgili ihtilafları zikretmesi.

Molla Sadrâ, İbn Abbas'tan *إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِّينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ* “*Şüphesiz, inananlar (Müslümanlar) ile Yahûdiler, Hıristiyanlar ve Sâbiilerden “Allah’a ve âhiret gününe inanan ve salih amel işleyenler için Rableri katında mükâfat vardır; onlar korkuya uğramayacaklar, mahzun da olmayacaklardır*”⁴³⁸ âyetinin, *وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ* “*Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, (bilsin ki o din) ondan kabul edilmeyecek ve o âhirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır*”⁴³⁹ âyetiyle neshedildiğine dair gelen rivâyetin uzak bir ihtimal olduğunu belirtmektedir.

Ona göre va'di içeren haberlerde neshin vârid olması mümkün değildir. Ancak neshin, maslahatın değişmesiyle hükmü tağayyür ve tebeddül olan şerî hükümlerde vârid olması mümkündür. İbn Abbas'tan gelen rivâyetin men edilmesi

⁴³⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 474. Bkz., Muhammed Hüseyin Tabâtâbâî, *el-Mizan fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Muesessetu'l- E'lâ li'l-Metbu'ât, Beyrût, 1997, IXX, 198; Fazlullah Muhammed Hüseyin, *Tefsîrûn min Vahyi'l- Kur'ân*, Daru'l-Melek, Beyrût, 1998, XXII, 78.

⁴³⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 974.

⁴³⁸ Bakara, 2/62.

⁴³⁹ Âl-i İmran, 3/85.

gerekir.⁴⁴⁰ Yani, bu rivayet denildiği gibi, İbn Abbas'tan gelmemiştir. Belki onun adına uydurulmuştur.

Ayrıca Molla Sadrâ, bazılarının bu âyetin hükmünün baki/sabit olduğunu söylediklerini de dile getirmektedir. Buna göre âyetin anlamı şöyle olmaktadır: “Münafık, Yahûdî, Hristiyan ve Sabîî’lerden kalpleriyle iman etmediği halde ağızları ile iman edenler, nifaktan sonra iman eder ve inattan sonra Müslüman olurlarsa sevapları (zayi olmaz) Allah katında (korunmuş) olur. Bunlar sanki nifak ve inat olmaksızın imana davet edildikleri ilk etapta iman edenler gibi olurlar.”⁴⁴¹

Molla Sadrâ, bazen nâsîh ve mensûh olduğu söylenen âyetlerle ilgili ihtilafları zikretmekle beraber kendi görüşünü de serdedir.

Meselâ لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ “dinde zorlama yoktur”⁴⁴² âyeti tüm kâfirlere yöneliktir. Bu da Peygamberimize ehli kitapla savaşma emri verilmeden önceydi. Daha sonra bu âyetin hükmü neshedilmiş ve Beraât (Tevbe) sûresinde ehli kitapla savaşma emri verilmiştir. Molla Sadrâ, Bu görüşün Suddî’ye ait olduğunu söylemektedir.

O, İbn Abbas ve İbn Zeyd rivâyetlerine göre bu âyetin seyf (kılıç/cihat) âyetiyle⁴⁴³ mansûh olduğunu belirtmektedir.

Ayrıca Molla Sadrâ, bazı âlimlere göre söz konusu âyetin mensûh olmadığını aksine muhkem bir âyet olduğunu da zikretmektedir.⁴⁴⁴

3.5.2. HURÛF-I MUKATTA’A

Bazı sûrelerin başında bazen tek, bazen de birkaç harfin birleşmesinden meydana gelmiş rumûzlar bulunmaktadır. İşte bu kesik harflere Hurûf-ı mukatta’a denir. Bu harfler, âlimlerin çoğuna göre -manası tam olarak bilinmeyen-müteşâbihâtandır.⁴⁴⁵ Bu hece harfleri, Kur’ân’ın 114 sûrenin 29’unun başında yer almaktadır.

Bu harflerin birtakım özellikleri vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

⁴⁴⁰ Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi bazen Molla Sadrâ, Ehli beyt’ten gelen bazı rivayetleri eleştirmiştir.

⁴⁴¹ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1371. Krş., Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân*, I, 187.

⁴⁴² Bakara, 2/256.

⁴⁴³ Kılıç âyeti, Tevbe sûresinin 5. âyetidir.

⁴⁴⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 249.

⁴⁴⁵ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 134.

الم'in sûre başlarındaki diğer kardeşleriyle beraber bütün kelimelerin unsûrları olan hece harflerinin yarısını teşkil ettiği görülmektedir.⁴⁴⁶

Bu isimlerin yarısının şu mu'cem harflerden oluştuğunu görmekteyiz:

ا, ل, م, ص, ر, ك, ه, ي, ع, ط, س, ح, ق, ن.⁴⁴⁷

Bazı müfessirler, bu harflerin tahaddî (meydan okumak) için kullanıldığını ifade etmişlerdir. Tahaddî şu demektir: “Ey Kur’ân’a inanmayan müşrikler! İşte bu Kur’ân, bilinen hece harflerinden meydana gelmiştir. Haydi, gücünüz yetiyorsa onun bir benzerini meydana getirin de görelim. Fakat siz onun bir benzerini asla meydana getiremezsiniz.”⁴⁴⁸

Said Nûrsî, bu harfler hakkında şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: “Bu harfler, Kur’ân’a karşı muâraza edenlere meydan okumadır. Yani, ‘ben Kur’ân’ı şu gördüğünüz harflerin nazım ve nakışlarıyla yaptım. Siz de yapabiliyorsanız buyrun yapın.’ Bu harfler ilâhî şifredir. İnsanlık bunu anlayamaz. Ancak bu şifrenin anahtarı Hz. Muhammed (s.a.s)’dadır. Bunlar, garip ve acaib şeylerin mukaddimesi ve keşif kollarına işaret eder.”⁴⁴⁹

Hiz. Ali, hurûf-ı mukatta’a denilen hece harfleri üzerinde düşünmüş, onları yorumlamış ve onların hangi manaya geldiklerini ortaya koymaya çalışmıştır. O, ‘kâf hâ yâ ayn sâd’ harflerini yorumlarken bu harflerin Allah’ın bir ismi olduklarını söylemiş ve “yâ kâf hâ yâ ayn sâd, beni bağışla” diye dua etmiştir.⁴⁵⁰

Molla Sadrâ, Hiz. Ali’nin (r.a)’den gelen, “her kitabın bir sırrı vardır, bu kitabın sırrı da hece harfleridir” şeklindeki rivâyetin, ‘bu harflerin manalarının olmadığına değil’, aksine, ‘bu sırları ilimde derinleşenlerin bilebileceğine işaret ettiğini’ belirtmiştir.⁴⁵¹

Şimdi Molla Sadrâ’nın hurûf-ı mukatta’a ile ilgili belirtmiş olduğu bazı husûsları maddeler halinde sunmaya çalışalım:

a) Hurûf-ı mukatta’anın manası.

⁴⁴⁶ Said Nûrsî, *İşaratü'l-İcaz fî Mezâni'l-İcâz*, (Thk., İhsan Kasimî es-Sâlihî) Sözler Yay., İstanbul, 1994, s. 41-43.

⁴⁴⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 29.

⁴⁴⁸ Zerkeşî, *Burhân*, s. 386; Zerkânî, *Menâhil*, II, 289.

⁴⁴⁹ Nûrsî, *İşaratü'l-İcaz*, s. 42.

⁴⁵⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IX, 56; Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hubeyb, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrût, tsz. III, 352.

⁴⁵¹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 30.

Molla Sadrâ, hurûf-ı mukatta'anın manasının olduğunu öne süren müfessirlerin görüşlerini Fahreddin er-Râzî'den (v. 606/1210), nakletmektedir. Bu görüşler şunlardır:

1- Hurûf-ı mukatta'a sûrelerin isimleridir. Kelâmcıların çoğu bu görüşü tercih etmiştir. Hasan-ı Basrî (v. 110/728) ve Zeyd b. Eslem'in (v. 136/754) de tercih ettikleri görüş budur.

2- Bu harflerin her biri Allahu Teâlâ'nın isimlerinden ve sıfatlarından birine delalet eder.

Hiz. Ali'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “*Yâ Kâf, Yâ Hâ, Yâ Ayn, Yâ Sâd, Yâ Hâ, Mîm, Sîn, Kâf.*”⁴⁵²

İbn Abbas (v. 68/687) ise bu kısaltmaları şu şekilde göstermektedir: الم hakkında أنا الله أعلم (Ben Allah'ım, bilirim), المر hakkında أنا الله أعلم وأرى (Ben Allah'ım bilirim ve görürüm), المص hakkında أنا الله أعلم وأفضل (Ben Allah'ım bilir ve hükmümü veririm). Ayrıca İbn Abbas'ın (v. 68/687) الف (elif); آلاء الله (Allah'ın nimetleri), اللام (lam) لطفه (onun lütfu) الميم (mîm) ملكه (onun mülkü) demesi, bu görüşte olanlara söz konusu harflerin kısaltıldığına dair bir delil sayılır.

İbn Abbas gibi Dahhâk da (v. 102/720) şöyle demiştir: الف (elif) Allah'ı, اللام (lam) Cibril'i, الميم (mîm) Muhammed'i göstermektedir. Yani “Allah kitabını Cebrail (a.s.)'ın lisanı ile Muhammed (s.a.s.)'e indirmiştir” demek olduğu belirtmiştir.

Konuya ilişkin olarak Said b. Cübeyr (v. 94/713) şöyle demiştir: “*Nûn, Hâ, Mîm, Elif, Lâm, Râ*” lafızların hepsi Allahu Teâlânın “*Rahmân*” ismidir. Ne var ki, diğer hurûf-ı mukatta'ada bu terkip gibi bir terkip oluşturmaya güc yetiremiyoruz.”

Şair de şöyle قلت لها قفي فقالت ق yapması kelimelerin kısaltmalarına işaret eder.

3- Ebu'l-Âliye'nin görüşüne göre bu harflerden her biri, bir takım milletlerin kalış sürelerini ve diğer bazı milletlerin de ecellerini ebced hesaplarıyla bilme hakkındadır.

4- Ahfeş'in (v. 316/928?) görüşüne göre Allahu Teâlâ, şeref ve faziletinden dolayı mu'cem harfleriyle yemin etmiştir. Çünkü bunlar çeşitli dillerde indirilmiş

⁴⁵² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IX, 56; Mâverdî, *Nuket*, III, 352.

kitapların, güzel isimlerin ve ümmetlerin sözlerinin asıllarıdır. Onlar bu harflerle tanışır, Allah'ı zikreder ve birlerler.

Sanki Yüce Allah bu kitabın, levh-i mahfûzda sabit olan kitap olduğuna dair bu harflerle yemin etmiştir.

5- Ebû Bekir ez-Zuhrî (v. 124/742) şöyle demiştir: “Cenabı Allah, bu ümmetten bazılarının Kur’ân’ın kadîm olduğunu söyleyeceklerini bildiği için, onun kelâmının bu harflerle te’lif edildiğini bilmelerini vurgulamak amacıyla bunları zikretti. O halde Kur’ân’ın kadîm olmaması gerekir.”⁴⁵³

Molla Sadrâ, hurûf-ı mukatta’a ile ilgili çok sayıda görüş olduğunu, sadece bunları zikretmekle yetindiğini söylemektedir. Ona göre Fahreddin er-Râzî (v. 606/1210) gibi müfessirler bu harflerin sûre isimleri olduğu görüşünü tercih etmişlerdir. Fahreddin er-Râzî, şayet bu harflerin manaları olmazsa, zencinin Arap’la konuşması gibi anlaşılmaz bir şey olacağını belirtmiştir.

Molla Sadrâ, öne sürülen bu görüşler arasında söz konusu harflerin sûre isimleri olduğunu ve terkibi bilinen kelimeler olarak onların bu harflerle isimlendirildiğini söylemektedir.⁴⁵⁴

Molla Sadrâ, dilcilerin bu harfleri dil yönünden ele aldıklarını ve bunların tehattî için zikredildiklerini söylemektedir. Dilcilerden daha yüksek mertebeye sahip olanların, bu harfler hakkında iki kısma ayrıldıklarını belirtmektedir. Ona göre bu gizli bir ilim, bir sır, gizli bir gayb ve saklı bir incidir. Öyle ki, Yüce Allah bunu herkese bildirmemiştir.

O, bu harflerin manasının bir sır olduğunu, zayıf akıllı olanların bu kuvvetli sırları, tıpkı yarasaların gözlerinin güneşi kavrayamadıkları gibi anlayamadıklarını söylemiştir. Peygamberler çok zeki olduklarından dolayı nübüvvet sırlarını anlayabilirler. Âlimler de çok akıllı olduğundan avâmın âciz kaldıkları husûsları idrak edebilirler. Bâtın âlimleri (hukemâ) de zâhîr âlimlerinin anlayamadıklarını anlayabilirler.”⁴⁵⁵

Molla Sadrâ’ya göre, hurûf-ı mukatta’a’nın anlamı vardır. Şayet bu harfler anlamsız olsaydı mahlûkatın anlayamayacağı bir şeyle muhatap olmaları abes olacaktı. Ona göre, Yüce Allah Kur’ân’ı, yaratılmışları hidâyete getirmek, irşad

⁴⁵³ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 36. Krş., Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 253-254.

⁴⁵⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 33-37. Krş., Beğâvî, *Meâlimetü't-Tenzil*, I, 80.

⁴⁵⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 27.

etmek, olgunlaştırmak, akıllarını bilkuveden bilfiile çıkarmak, nefislerini şaşkınlık, cehâlet ve körlük karanlıklarından marifet, ilim ve basîret nûrunda yürütmek için indirmiştir.⁴⁵⁶

Molla Sadrâ bu harflerin manalarının bilinmesi ile alakalı iddiasını gerçekleştirmek için bazı âyet ve hadîsleri zikretmektedir.

Bu âyetlerden bazıları şunlardır:

1- *“Onlar Kur’ânı düşünmüyorlar mı yoksa kalplerinde kilit mi var.”*⁴⁵⁷

Sadrâ’ya göre Yüce Allah onlara Kur’ân’ın manalarını düşünmelerini emretmektedir. Eğer Kur’ân anlaşılmasaydı, onlara tefekkür etmeyi emretmezdi.

2- *“Şüphesiz bu Kur’ân âlemlerin Rabbinin indirmesidir, uyarıcılardan olası diye onu güvenilir ruh senin kalbine apaçık Arapça bir dil ile indirmiştir.”*⁴⁵⁸

Ona göre şâyet Kur’ân anlaşılmasaydı Hz. Peygamber’in (s.a.v) münzir (korkutucu/uyarıcı) olması bâtil olurdu. Bu bağlamda Molla Sadrâ şöyle demektedir: *“Apaçık Arapça bir dil ile”* ifadesi, Arapça ile inmesinin delilidir. Böyle olunca bu Kur’ân’ın anlaşılır olması gerekir.

3- *“Onlardan istinbat edenler bileceklerdi.”*⁴⁵⁹

Ona göre âyetin manası bilinmezse ondan hüküm istinbat etmek imkansız hale gelir.

4- *“Herşeyin açıklaması olarak...”*⁴⁶⁰

O, “manası bilinmezse, indirilen Kur’ân’ın anlaşılması imkânsız olur” demektedir.

5- *“Bu Kur’ân en doğru yola iletir.”*⁴⁶¹

Molla Sadrâ, bu âyeti de delil göstererek şöyle demektedir: “Manası bilinmezse, bu Kur’ân’ın doğru yola iletmesi nasıl mümkün olur?”⁴⁶²

Bu konuya ilişkin olarak zikrettiği hadisler de şunlardır:

1- *“Ben size iki şey bıraktım, onlara sarıldığınız müddetçe sapıklığa düşmezsiniz: Allah’ın kitabı ve Sünnetim.”*⁴⁶³

⁴⁵⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 27.

⁴⁵⁷ Muhammed, 47/24.

⁴⁵⁸ Şuarâ, 26/ 92-95.

⁴⁵⁹ Nisâ, 4/ 83.

⁴⁶⁰ En’âm, 6/38.

⁴⁶¹ İsrâ, 17/ 9.

⁴⁶² Sadrâ, *Tefsîr*, II, 29.

2- “Allah’ın kitabına sarılın onda öncekilerin ve sonrakilerin haberleri var...”⁴⁶⁴

Böylece Molla Sadrâ, bazı âyet ve hadîsleri zikrederek bu harflerin manalarının olduğunu ve havâssın bunları bilebileceklerini ifade etmektedir.⁴⁶⁵

Molla Sadrâ, bu harflerin Kur’ân’ın bir sırrı şeklinde olduğu ile ilgili Hz. Ali’den gelen rivayeti nakletmekle beraber yeri geldiği zaman Hz. Ali’nin ve kendi mezhebinin görüşlerinden farklı görüşler ileri sürmektedir. Ona göre bu harflerin manaları vardır. Ancak âlimler bunların anlamlarını bilmektedirler.

b) Hurûf-ı mukatta’anın i’râbı.

Şimdi de Molla Sadrâ’nın bu harflerin i’râbı ile ilgili görüşlerine kısaca göz atalım.

Hurûf-ı mukatta’anın i’râbta yeri var mı, yok mu? şeklindeki soruya şu cevabı vermektedir:

“Şâyet bizim de tercih ettiğimiz gibi bu harfler, Yüce Allah’ın zatının veya âyetlerin ya da sûrelerin isimleri olarak kabul edilirse, murab oluşları mümkündür. Bu durumda üç vecih de cari olur: Merfu oluşu, mübteda veya haber olmasındandır. Mansûb olması, kasem fiilinin takdiriyledir. Yani, الله لأفعلن كذا ya da أذكره gibi başka bir fiilin takdiri ile mansûb olur. Mecrûr olması, kasem harfinin izmârı (gizlenmesi) ileler. Mecrûr halinde olursa iki şekilde i’râb yapılır:

Birincisi قاف نون , صاد gibi ya i’râbı lafzen birer isim, ya da طاسين, ياسين , حاميم, gibi birkaç isim olur. Çünkü bunlar قاييل veznindedirler.

İkincisi المر كهيعص, gibi hurûf-ı mukatta’ada i’râb yapılmaz.”⁴⁶⁶

Birinci durumda iki husûs câiz olmaktadır: İrab ve hikâye (mahkî). (Yani onları, ya i’râb edip mu’reb sayar ya da hikâye/anlatım yoluyla geldiklerini kabul ederiz).

Molla Sadrâ, bu harflerin i’râbıyla alakalı şu şiirle istişhad etmektedir:

يذكرني حاميم - والرمح شاجر - فهلا تلا حاميم قبل التقدم.

⁴⁶³ İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, *Sünen-i İbn-i Mâce*, Dâru’l-Fikr, Beyrût, tsz. Menasik, 84; Ebû Dâvûd, Menasik, 56.

⁴⁶⁴ Tirmizî, *Sevabu’l-Kur’ân*, 14.

⁴⁶⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 30. Krş., Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, II, 250-252.

⁴⁶⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 49.

kullanılması sebebiyle manası sözlüklere başvurulmadan bilinmeyen kelimelerdir.”⁴⁷¹

Terim olarak ise garîb; “Kur’ân-ı Kerîm ve hadîslerin yabancı kelimelerini göstermek için kullanılan bir tabirdir.”⁴⁷²

Garib kelimeler, Arapların gerek ticaret ve gerekse başka sebeplerle tanıştıkları yabancı toplumlardan alıp Arapça’ya nakletmek suretiyle aynı anlamda kullandıkları kelimelerdir. Kur’ân-ı Kerîm de nüzûlu esnasında Arapların Arapçalaştırdıkları bu lafızları aynen kullanmıştır.⁴⁷³

Sonradan Arapçalaşmış olan bu garîb kelimeler Kur’ân-ı Kerîm’de az sayıda bulunmaktadır. Bu konuda yazılan birçok eserin listesini Zerkeşî (v. 794/1392) ve Suyûtî (v. 911/1505) kendilerinin te’lif ettikleri Kur’ân ilimlerine dair kitaplarında zikretmektedirler.

Molla Sadrâ ise tefsîrinde, garibu’l-Kur’ân kavramını kullanmamakla beraber bu konunun kapsamında değerlendirilmesi mümkün olan kelimeleri açıklamaya çalışmıştır.

1. Örnek:

Molla Sadrâ, aşağıdaki âyette geçen garib kelimelerden biri olan إِسْرَائِيلَ kelimesiyle ilgili şu açıklamayı yapmaktadır:

يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ.

“Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın.”⁴⁷⁴

İsrail; Hz. Yakup b. İshak b. İbrahim (a.s)’in lakabıdır. Bu kelimenin aslının muzaf ve muzafun ileyh olduğu söylenmiştir. Bunun manası İbranice’de “Safvetullah” veya “Abdullah” demektir. Zira İbranice’de إِسْر kelimesi kul, ئِيل ise Allah demektir. Bu kelime izâfet terkibi olarak عبد الله gibi olmuştur. مكائيل ve جبرائيل kelimeleri de aynı şekildedir.⁴⁷⁵

2. Örnek:

⁴⁷¹ Elmalî ve bşk., “Garib”, *DİA*, XIII, 374.

⁴⁷² Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 151.

⁴⁷³ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 153

⁴⁷⁴ Bakara, 2/40.

⁴⁷⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1039. Krş., Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân*, I, 134; Beyzâvî, *Envâru’l-Tenzîl*, I, 57.

Molla Sadrâ, şu âyetteki حِطَّةً lafzı ile ilgili bazı rivayetleri aktardıktan sonra bir değerlendirme yapmaktadır:

وَقُولُوا حِطَّةً نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ.

“Ve “hutta!” (Ya Rabbi, bizi affet) deyin ki, biz de sizin hatalarınızı bağışlayalım.”⁴⁷⁶

Molla Sadrâ, Esam’dan gelen şu rivâyeti zikretmektedir:

إنَّ هذه اللفظة من ألفاظ أهل الكتاب، لا يُعرف (معناها) في العربية.

“Bu lafız (وَقُولُوا حِطَّةً) âyetindeki حِطَّةً lafzı), Ehli kitabın kullanmış olduğu lafızlardandır. Arapçada bu lafzın manası bilinmez.”

Molla Sadrâ, Ebû Müslim el-İsfahanî’den (v. 322/934) gelen aşağıdaki rivayeti aktarır;

معناه: أمرنا حطة أي نخط في هذه القرية ونستقر فيها.

أمرنا حطة cümlesi; “inmek ile emredildik” manasındadır, yani “bu köye inip orada yerleşmemiz bize emredildi” şeklinde izah ettiğini söylemektedir.

Ayrıca o, Kazî Beyzavî’nin (v. 685/1286) yukarıdaki görüşü zayıf bulunduğunu nakletmektedir. “Biz de sizin günahlarınızı bağışlayalım” sözü, bağışlamanın bu kelimeye bağlı olduğunu söylemektedir. Şâyet Ebû Müslim İsfahanî’nin (v. 137/755) dediği gibi olsaydı onların حِطَّةً sözleri bağışlanmaya müteallik olmazdı.⁴⁷⁷

Molla Sadrâ, Ehl-i kitabın bu sözün aynısını mı yoksa pişmanlığa delalet eden mutlak bir söz söylemekle mi mükellef oldukları husûsuyla ilgili yaptığı açıklamada söz konusu kelimenin Arapça bir lafız olduğunu, bağışlanma anlamına geldiğini, ayrıca tevbenin günahları affetmeye sebep teşkil ettiğini söylemekle yukarıdaki tüm görüşleri uzlaştırmaktadır.

Ayrıca, bu iki örnekte ve konuya ilişkin farklı beyanlarında onun, Arapça’nın dışında Kur’ân’da garîb kelimelerin bulunup bulunmaması konusundaki görüşünün net olmadığı hissedilmektedir. Çünkü tefsîrinde garîbu’l-Kur’ân’a dair bağımsız bir

⁴⁷⁶ Bakara, 2/58.

⁴⁷⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1338. Krş., Beyzâvî, *Envâru ’t-Tenzîl*, I, 64.

tanım yapmamış ve bu kavram kapsamına giren kelimelerin garip kelimeler olduklarını belirtmemiştir.

3.5.4. İ'câzu'l-Kur'ân

İ'câz kavramı, “bir şeye güç yetirememek, zayıf düşürmek, birini aciz bırakmak, yapamamak ve yapmasına engel olmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁷⁸

Tefsîr ilminin terminolojisinde ise i'câz, “Kur'ân'ın lafız ve mana açısından sahip olduğu üstün nitelikleri itibariyle meydan okuması karşısında yaratılmışların (ins-cin) onun bir benzerini (mislini) getirmekten âciz kalmalarıdır.”⁴⁷⁹

İ'câzu'l-Kur'ân, Kur'ân ilimleri arasında önemli konulardan biridir. Zira Kur'ân ilimlerinden bazılarını içine almakta, bazılarıyla da doğrudan veya dolaylı olarak ilişkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla Kur'ân ilimleri arasında önemli bir yeri bulunmaktadır.⁴⁸⁰ Bundan dolayı da Molla Sadrâ, bu konuya büyük önem vermektedir.

Müfessirin i'caz ile ilgili yaklaşımları şu şekilde sıralanabilir:

a) Kur'ân'ın İ'caz Yönleri

Kur'ân'ın i'cazı birçok yönde tecelli etmektedir. O'nun i'cazını sadece dili, üslûbu ve fesâhatinde aramak yanlıştır. Kur'ân'ın, te'lîfi, ihtiva ettiği ilimleri, kevnî ilimlerdeki yeri, ıslah siyaseti, gaybî haberleri, Peygamber'i ikaz eden âyetlerin bulunuşu, Peygamberin bile ona benzer bir eser meydana getiremeyişi gibi daha pek çok yönde i'cazı aranabilir.⁴⁸¹

Molla Sadrâ, Kur'ân'ın i'caz yönlerinin neler olduğuna dair müfessirlerin farklı görüşlere sahip olduklarını belirtmektedir. Ancak Cumhura göre Kur'ân'ın i'caz yönlerinin şu şekillerde olduğunu belirtmektedir:

1- Fasih konuşan Arapların selîka/akıcı oluşları. Alimlerin beyan konusundaki çeşitli maharetleri ve kelime üsluplarını bilmelerine rağmen, fesâhat ve belağat konusunda Kur'ân'ın kendilerinden daha yüksek zirvede olması,

2- Geçmiş ve gelecekle ilgili olarak gâipten haber vermesi,

⁴⁷⁸ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 162; Yûsuf Şevki Yavuz, “İ'câzü'l-Kur'ân”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 403.

⁴⁷⁹ Zerkânî, *Menâhil*, I, 63.

⁴⁸⁰ Bkz., Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, I, 109; Dartma, *Sivasî ve Kur'ân Yorumu*, s. 266.

⁴⁸¹ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 163.

- 3- İlahî ilimlerin inceliklerini ve Rabbanî bilgileri içermesi,
- 4- Mebde' ve me'âd hallerinden bahsetmesi,
- 5- En üstün ahlaka sevk etmesi,
- 6- Amelî hikmet ilimlerini göstermesi,
- 7- Din ve dünya maslahatlarını göstermesi,
- 8- Bunların da ötesinde sadece zevk ilimlerinde râsihûn ve işrak âleminin nûrlarıyla süslenenlere zâhir olması,⁴⁸²
- 9- Sarfe teorisi.

Molla Sadrâ, yukarıdaki Kur'ân'ın i'caz yönlerinden başka İmamiyye âlimlerinden Seyit Murtezâ'nın, Mu'tezile âlimlerinin ekseriyetinin görüşüne uygun olarak Kur'ân'ın i'cazının sarf ile olması görüşünde olduğundan bahsetmektedir.⁴⁸³

Molla Sadrâ, sarfe teorisini de şöyle açıklamaktadır:

وهي أن الله صرف همم المتحدين عن معارضته مع اقتدارهم عليها - وذلك إما بسلب قدرتهم، أو صرف دواعيهم، أو سلب العلوم التي لا بدّ منها في الإتيان بمثل القرآن - بمعنى أنّها لم تكن حاصلة لهم، أو بمعنى أنّها كانت كاملة حاصلة، فأزالها الله. والأخير هو المختار عند المرتضى.

“Allahu Teâlâ, Kur'ân'a karşı meydan okuyanların güçleri olduğu halde Kur'ân'ın bir benzerini getirme konusunda onların gayretlerini sarf etmiş/çevirmişti. -Bu; ya güçlerini almakla, ya da sebeplerini (gereken husûsları) sarf etmekle veya Kur'ân'ın benzerini getirme konusunda lâzım olan ilimleri çekmekle olmuştur. - Yani bu meydan okuma onlara hâsıl olmamıştır, ya da onlarda meydan okuma tam hâsıl olmuştur, lakin Cenab-ı Hak o meydan okumayı izâle/yok etmiştir. Murtezâ'ya göre ikinci görüş tercih edilen görüştür.”⁴⁸⁴

Molla Sadrâ, sarf nazariyyesini kabul etmeyenlerin iki şekilde itiraz ettiklerini söylemektedir:

أولاً: بأننا نقطع بأنّ فصحاء العرب كانوا قادرين على التكلم بمثل مفردات السورة ومركباتها القصيرة،
مثل (الْحَمْدُ لِلَّهِ) ومثل (رَبِّ الْعَالَمِينَ) وهكذا إلى الآخر، فيكونوا قادرين على الإتيان بمثل السورة.

⁴⁸² Sadrâ, *Tefsîr*, III, 522. Bazıları Kur'ân'ın i'caz yönlerini kırka kadar ulaştırmışlardır. (Bkz., Şadi Eren, *Kur'ân Mu'cizesi*, Selsebil Yay., İstanbul, 2016, s. 20).

⁴⁸³ Seyit Murtezâ'nın Kur'ân'ın i'cazının sarf ile olmasıyla ilgili geniş bilgi için bkz., Mehmet Zülfi Cennet, *Şerîf el-Murtazâ'nın Kur'ân Anlayışı ve Yorum Yöntemi*, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2016. s. 117-123.

⁴⁸⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 523.

وثنانيا بأن الصحابة عند جمع القرآن كانوا يتوقفون في بعض السور والآيات إلى شهادة الثقات، وكان ابن مسعود قد بقي مترددا في الفاتحة والمعوذتين؛ ولو كان نظم القرآن معجزا بفصاحته لكان كافيا في الشهادة.

“1- Fasih konuşan Arapların رَبِّ الْعَالَمِينَ ve الْحَمْدُ لِلَّهِ diğer âyetlerde olduğu gibi sûrenin kelimelerinin ve kısa terkiplerinin benzerleriyle konuşmaya muktedir olduklarını kesin olarak söyleyebiliriz. Böylece onlar, sûrenin benzerini (meydana) getirmeye de muktedir olabilirlerdi.

2- Sahabeler Kur’ân’ı cem ederken, bazı sûre ve âyetlerin tespitinde güvenilir kişilerin şahitliğine dayanırlardı. Nitekim İbn Mes’ûd, fatiha ve muavvezeteyn sûreleri hakkında tereddüt etmiştir. Şâyet Kur’ân-ı Kerîm’in sadece nazmı, fesahatiyle mu’ciz olmuş olsaydı, şahitliğe gerek kalmazdı.”

Molla Sadrâ, bu iki itiraza şöyle cevap vermektedir:

والجواب عن الأول أَنَّ حكم الجملة قد يخالف حكم الأجزاء، وهذه بعينها شبهة من نفي قطعية الإجماع والخبر المتواتر، ولو صحَّ ما ذكر لكان كل من آحاد العرب قادرا على الإتيان بمثل قصائد فصائهم -كامرؤ القيس وأضرابه- واللازم قطعي البطلان.

وعن الثاني بعد صحة الرواية وكون الجمع بعد النبي صلى الله عليه وآله لا في زمانه، وكون كل سورة مستقلة بالإعجاز إنَّ ذلك كان للاحتياط والاحتراز عن أدنى تغيير لا يخلل بالإعجاز، وإنَّ إعجاز كل سورة ليس مما يظهر لكل أحد، بحيث لا يبقى له تردد أصلاً.

Birincisi: Şüphesiz, cümlelerin/toplamin hükmü, bazen cüzün/parçanın hükmüne aykırı olmaktadır. Bu bizzat icma ve mütevatir haberin kesinliğini kabul etmeyenlerin şüphesidir. Şâyet bahsedilen doğruysa -İmru’l-Kays ve arkadaşları gibi olan- Arap fusehânın kasidelerinin benzerini, her bir Arap getirmeye muktedir olacaktı. Hâlbuki böyle olmasının bâtil olduğu kat’idir.

İkincisi: -(Yukarıdaki) rivâyet ve Kur’ân’ın, Nebi’nin zamanında değil de, onun vefatından sonra bir araya getirilişinin, ayrıca her bir sûrenin i’caz yönünden bağımsız oluşunun sahih olmasından sonra- Şüphesiz bu (şahitlik konusu) ihtiyat için olur. En ufak değiştirmeden dolayı itiraz etmek⁴⁸⁵ i’caza hâlel getirmez. Kesin tereddüt kalmaması yönüyle her sûrenin i’cazı, herkese açık olmayabilir.⁴⁸⁶

⁴⁸⁵ İbn Mes’ûd’un Fâtîha ve Muavizeteyn Sûrelerin Kur’ân mı yoksa dua mı şeklindeki tereddütü gibi.

⁴⁸⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 524.

Molla Sadrâ, bazılarının Kur'ân'ın i'câz yönlerinin şu şekilde olduğunu belirttiklerini de ifade etmektedir:

إعجازه بنظمه الغريب المخالف لما عليه كلام العرب في الرسائل والأشعار والخطب؛ وقيل: بسلامته
عن الاختلاف والتناقض؛ وقيل: باشماله على دقائق العلوم وحقائق المصالح والحكم؛ وقيل: بإخباره عن
المغيبات.

“1- Kur'ân'ın i'câzı Arapların mektup, şiir ve hutbelerde konuşmuş oldukları uslûbtan ayrı ve ilginç olan nazmıyladır.

2- Kur'ân'ın i'câzı, birbirine aykırılık ve çelişkilerden uzak olmasıylaadır.

3- Onun i'câzı (ihtiva ettiği) ilmi incelikler, maslahat ve hikmetleriyleadır.

4- Gaipen haber vermesiyleadır, denilmiştir.”

Molla Sadrâ, Kur'ân'ın i'câzıyla ilgili yukarıdaki yönlerin yeterli olmadığını, dolayısıyla yeterli olduğunu söyleyenlere şu şekilde cevap verildiğini söylemektedir:

ورد الأول بأنّ حماقات مسيلمة ومن جرى مجراها أيضا على ذلك النظم.

والثاني بأنّه كثيرا ما يسلم كلام البلغاء عن الاختلاف والتناقض.

والثالث [بأنّه] قد يشتمل كلام الحكماء على دقائق العلوم والحقائق.

الرابع بأنّ الإخبار عن المغيبات لا يوجد إلا في قليل من الآيات.

Birincisine, Müseylematü'l-Kezzâb ve ona uyanların ahmaklıkları da bu nazım üzerinde olmuşlardır.

İkincisine, belîğ konuşanların sözlerinin de birçok zaman aykırılık ve çelişkiden sağlam kalmaktadır.

Üçüncüsüne, hukemânın sözlerindeki ilmin inceliklerini ve gerçekleri ihtiva etmektedir.

Dördüncüsüne, gaybî husûsları haber vermek, âyetlerin az bir kısmında yer almaktadır.⁴⁸⁷

Molla Sadrâ gibi bazı sarfe taraftarları Kur'ân'ın sarfe dışında da i'câz yönlerinin bulunduğunu söylemişse de bunlara göre i'câzın merkezinde sarfe yer almaktadır. Bunlar, Kur'ân'ın i'câzı konusunda sarfe teorisinin diğer yönleri nazaran daha kuvvetli bir delil olduğunu düşünmektedirler.

⁴⁸⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 524.

b) Kur'ân'ın Uslûbu

Kur'ân'ın parlak üslûbu, lafızların inceliği, manaların çekici güzelliği, prensiplerin büyüklüğü, meselerinin latîf oluşu, garip haberleri, işâret ve istiârelerdeki sırlarıyla hem avâma hem de havâsa tesir ederek bütün insanlığı hayret ve dehşet içinde bırakmıştır.⁴⁸⁸

Kur'ân'ın üslûbunda, bir şeyden bahsedilirken zıt veya benzeri ifadeler ardarda kullanılmaktadır. Molla Sadrâ, aşağıdaki âyeti izahı sırasında bu üslûba değinmektedir.

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ
عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ.

“Şüphesiz, inananlar (Müslümanlar) ile Yahûdiler, Hıristiyanlar ve Sâbiîlerden “Allah’a ve ahiret gününe inanan ve salih ameller işleyenler için Rableri katında mükâfat vardır; onlar korkuya uğramayacaklar, mahzun da olmayacaklardır.”⁴⁸⁹

Molla Sadrâ, Kur'ân'ın üslûbundan bahsederken O'nun ikili (mesanî) oluşuna şu şekilde dikkat çekmektedir:

واعلم أَنَّ من عادة الله الرحيم بعباده إذا ذكر وعيدا عقبه بضده، لئلا ييأس عباده من رحمته، وإذا ذكر آية رجاء عقبها بآية الخوف لئلا يأمن عباده من مكر الله. فههنا لما ذكر أحوال كفره أهل الكتاب وما نزل بهم من العقوبة أخبر بما وعد للمؤمنين من كل طائفة من الثواب الجزيل والأجر العظيم، دالاً على أنه سبحانه كما يجازي المسيء بإساءته يكافئ المحسن بإحسانه، كما قال تعالى: (لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى).

“Bil ki! Rahim olan Allah'ın kullarına yönelik âdeti, bir vaîdi zikrederken hemen ardından kulları rahmetinden ümitsiz olmasın diye zıttını getirmektedir. Reça/ümit âyetini zikrettiği zaman ardından kulları Allah'ın mekrinden emin olmasın diye korku âyetini zikretmektedir. Burada (yukarıdaki âyette) Allahu Teâlâ, Ehli kitap kâfirlerinin halleri ve onlara inen azabı zikredince her tâifeden mümin olanlara çok sevap ve büyük ecir vadettiğini haber verdi. Bu Allahu Teâlâ'nın günahkârları, günahları yüzünden cezanlandırdığı gibi muhsin olanlara da yapmış oldukları

⁴⁸⁸ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 164.

⁴⁸⁹ Bakara, 2/62.

ihsanlarından ötürü mükâfat vereceğine işaret eder.” Nitekim Allahu Teâlâ şöyle buyurmaktadır:⁴⁹⁰

وَاللَّهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَىٰ.

“Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah’ındır. (Bu) kötülük edenleri yaptıklarıyla cezalandırması, iyilik edenleri de daha güzeliyle mükâfatlandırması için (böyle)dir.”⁴⁹¹

Görüldüğü üzere Molla Sadrâ, Kur’ân uslûbuna ilişkin mesânî/ikili anlatıma yer vermektedir.

c) Tehaddî ve Aşamaları

Molla Sadrâ, tehaddî âyetlerinin muâırızlara meydan okumasının, Kur’ân’ın mu‘cize olduğuna en açık bir şekilde delâlet ettiğinden bahsetmektedir. Ona göre Kur’ân, şu üç vecihin birinden hali olmaz:

Kur’ân; ya diğer fasihlerin sözleriyle aynıdır (eşittir), ya da âdeti bozmayacak veya bozacak kadar onların sözlerinden fazladır. İlk ikisi batıldır. Böylece üçüncüsü müayyen olur.

İlk iki durumun batıl olmasının sebebi, Kur’ân, bir sûresinin benzerini getirme konusunda fasihlere meydan okumuştur. O fasihler ki; onların asabiyetleri, inatları ve cahiliyedeki hamîyyetleri son derece ileriye. Böyle olmakla beraber karşılık vermede savaşmayı tercih edip acziyetlerini gösterdiler.

Eğer misliyle karşılık vermeye güçleri olsaydı kılıç ve oklarla değil, dil ile karşılık verirlerdi. Böylece, ölüm ve sıkıntı ile karşı karşıya kalmazlardı. Savaşlarda kendilerini ve mallarını feda etmezlerdi. Şâyet bu fasîh müşrikler, Kur’ân’ın meydan okumalarına karşılık vermiş olsalardı, bize kadar tevatüren haberleri ulaşırdı.⁴⁹²

Molla Sadrâ, yukarıdaki iki durumun geçersizliğinden bahsettikten sonra özetle tehaddî konusunu şu cümlelerle sonuca bağlamaktadır:

إِنَّ الْقُرْآنَ لَا يَمِثُلُ كَلَامَ سَائِرِ الْفَصَحَاءِ، وَإِنَّ التَّفَاوُتَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ كَلَامِهِمْ لَيْسَ تَفَاوُتًا مَعْتَادًا، فَهُوَ إِذَا

تَفَاوُتَ خَارِجَ عَنِ الْعَادَةِ، بِالْغِ حَذِّ الْإِعْجَازِ؛ فَالْقُرْآنُ إِذْنٌ مَعْجَزٌ.

“Şüphesiz Kur’ân, diğer fasihlerin sözlerine benzemez. Kur’ân ile onların sözlerinin birbirine uymaması, mu‘tâd (alışılmış/bilinen) bir uyumsuzluk değildir. Bu

⁴⁹⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1368.

⁴⁹¹ Necm, 53/31.

⁴⁹² Sadrâ, *Tefsîr*, III, 521.

durumda o, mu'tâd olanın dışında bir ayrılık olup i'caz sınırını aşmıştır. O halde, Kur'ân mu'cizdir.”⁴⁹³

Molla Sadrâ, tehadînin aşamalarından bahsederken onun Kur'ân'da dört safhada vakî olduğunu belirtmektedir: Sözkonusu tahaddî âyetlerini şöyle sıralamaktadır:

1. Aşama

قُلْ فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَى مِنْهُمَا أَتَّبِعُهُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ.

“De ki: “Eğer doğru söyleyenler iseniz, Allah katından, doğruya bu ikisinden (Tevrât ve Kur'ân'dan) daha çok ulaştıran bir kitap getirin de, ben ona uyayım.”⁴⁹⁴

2. Aşama

قُلْ لَئِنْ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ

ظَهِيرًا.

“De ki: “Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur'ân'ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun benzerini getiremezler.”⁴⁹⁵

3. Aşama

أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُورٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَاذْعُوا مَنْ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ.

“Yoksa “onu (Kur'ân'ı) uydurdu”mu diyorlar? De ki: “Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi Allah'tan başka gücünüzün yettiklerini de (yardıma) çağırıp, siz de onun gibi on uydurma sûre getirin.”⁴⁹⁶

4. Aşama

أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَاذْعُوا مَنْ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ.

“Yoksa onu (Muhammed kendisi) uydurdu mu diyorlar? De ki: “Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi siz de onun benzeri bir sûre getirin ve Allah'tan başka, çağırabileceğiniz kim varsa onları da yardıma çağırın.”⁴⁹⁷

⁴⁹³ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 522.

⁴⁹⁴ Kassas, 28/49.

⁴⁹⁵ İsrâ, 17/88.

⁴⁹⁶ Hûd, 11/13.

⁴⁹⁷ Yûnus, 10/38.

Molla Sadrâ, yukarıda belirtilen tahaddî aşamalarının ne kadar önemli olduğunu şöyle açıklamaktadır:

ذلك لكون التحدي بشيء على عدة مراتب متنازلة يكون أقوى وأبلغ. نظيره كمن يتحدى صاحبه بتصنيفه فيقول: "إيتني بمثله، إيتني بنصفه، إيتني بربعه، إيتني بمسألة مثله" هذا هو النهاية في إزالة العذر وإزاحة الشبهة.

"Tehaddînin birkaç aşamada yapılması, daha kuvvetli ve belîğ olmaktadır. Bu, birisinin kendi teklifi ile arkadaşına 'bana onun benzerini, yarısını, çeyreğini, herhangi bir meselesini getir' demesi gibi meydan okumasıdır. İşte bu, özrûn izâlesi ve şüphenin giderilmesinde son noktadır."

Molla Sadrâ'nın şöyle bir varsayım çıkardığı görülmektedir:

واعلم أنّ هذا دالٌّ على أنّ القرآن وما هو عليه من كونه سوراً هو على حدٍّ ما أنزل الله لا كما اشتهر من أنّه وقع الترتيب في أيام عثمان.

"Bil ki Kur'ân'ın; sûre sûre tertib olması, meşhûr olduğu üzere Hz. Osman döneminde olmayıp Allah'ın indirdiği şekliyle olduğuna işaret eder."⁴⁹⁸

d) Kur'ân'ın İ'caz Konusunda Din Düşmanlarının Şüphelerinin İzalesi

Molla Sadrâ, Kur'ân'ın iniş zamanında insanların, onun meydan okumasına karşılık veremedikleri şeklindeki açıklamasından sonra din düşmanlarının ve muârizların (mülhidlerin) bazı gülünç iddialar ileri sürdüklerini belirtip bunlara birer birer cevap verildiğini ifade etmektedir.

1- Din düşmanlarının, "Kur'ân'da istebrak, siccîl, kıstâs ve mekâlid gibi kelimelerin bulunması Kur'ân'ın, "apaçık bir Arapça"⁴⁹⁹ kitap olduğunu göstermesi nasıl sahih olur? şeklindeki itirazlarına şöyle cevap verildiğini belirtir:

Bu kelimelerin Kur'ân'da yer almasının sebebi, söz konusu lafızların iki dilin kullanmış olduğu ortak kelimeler olmasındandır. Arapça olmasından kasıt ise, nazm ve terkeb bakımından ya da tağlip kuralına göre bütün kelimeleriyle birlikte Arapça'dır.

2- Mülhidler, i'rab yönünde mesela şu âyetlerde hatalar bulunduğunu iddia ederler:

⁴⁹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 532-533. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 349.

⁴⁹⁹ Nahl, 16/103.

قَالُوا إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ أَعْمَى.⁵⁰⁰

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ وَالنَّصَارَى.⁵⁰¹

لَكِنَّ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أُولَئِكَ سَنُؤْتِيهِمْ أَجْرًا.⁵⁰²

O, i'rab ilimlerinde, tüm bu âyetlerin i'rab yönünden sahih olduklarının gösterildiklerini söylemekle konuyu i'râba dair yazılmış kaynaklara havale etmektedir.⁵⁰³

3- Onların başka bir iddiaları da şöyledir: “İçinde kendisini yalanlayan şeyler vardır. Şöyle ki, insanlara ve cinlere, benzer bir sûresinin meydana getirmelerinin müyesser olamayacağını haber vermektedir. Hâlbuki sûrelerin de en azı üç âyettir.

Daha sonra Kur'an'da, -Hz. Harun'un Hz. Musa (a.s)'dan daha fasih olduğunu itiraf etmekle ilgili- on bir âyet (Taha, 20/25-35) geldiğini söylemektedir. Yani bu âyetlerde geçen sözler Hz. Musa'ya aittir.

Onların bu itirazlarına Kur'an'ın, başka birisinden hikâye ettiği sözlerin, bu nazmın aynısıyla gelmesi gerekmez, şeklinde cevap verilmiştir. Bazılarının tercihlerine göre mütehedda bihin (meydan okunanın), tıval (yedi uzun sûreden) bir sûre veya vasatlarından on âyetle olmasıdır.

4- Kur'an'ın düşmanlarının “Kur'an'da, ⁵⁰⁴الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى gibi, özellikle Mücessime vb. sapık mezheplerin yapıştığı müteşâbih âyetler vardır” şeklindeki itirazlarına şöyle cevap verildiğini söylemektedir:

Müteşâbih âyetlerin Kur'an'da olmasının hikmeti; tefekkür etmek ve araştırma yapmakla beraber maksada ulaşmada sevap kazanmak için içtihatla bulunmak; ayrıca ilimde rasih olanlara (derinleşenlere) müracaat etmede sayısız faydaların olduğunu bilmek içindir.

5- Onların “Kur'an'da birçok yerde -Firavun kıssası gibi- tekrâr aybı vardır. Rahmân ve Murselat sûrelerinde وَبِئْسَ لِلْمُكْذِبِينَ ve فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ âyetlerine

⁵⁰⁰ Tâhâ, 20/63.

⁵⁰¹ Mâide, 5/69.

⁵⁰² Nisâ, 4/162.

⁵⁰³ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 525.

⁵⁰⁴ Tâhâ, 20/5.

tekrâr zikredilmesi gibi” şeklindeki itirazlarına, “beyân âlimlerinin açıkladıkları üzere ‘ahiret ile ilgili gelen tekrârlarda kelâmın güzelliği bulunmaktadır’ diye cevap verilmiştir.”

6- Yine onların, “*hâlâ Kur’ân’ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah’tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı*”⁵⁰⁵ âyetini zikredip “sen Kur’ân’da, kırâat imamlarından işitilen, on iki binden fazla ihtilaf/çelişki görürsün” şeklindeki itirazlarına âlimlerin şöyle cevap verdiklerini belirtmektedir:

“Olumsuz olan ihtilaf, belâğat mertebelerindeki ihtilaflardır. Şöyle ki bazı ihtilaflar ya i’caz mertebesinde (aşağıda olduğu için) kusurludur ya da hükümlerde veya haberlerde çelişkileri barındırmaktadır.”⁵⁰⁶

7- Onlara göre Kur’ân’ın birçok âyetlerinde tenâkuz vardır:

“*İşte o gün ne insana, ne cine günahı sorulmayacak*”⁵⁰⁷ ile “*Rabbine andolsun, onların hepsine yapmakta olduklarını mutlaka soracağız.*”⁵⁰⁸

“*Onlar için kuru dikenden başka yemek yoktur*”⁵⁰⁹ ile “*sonra uzunluğu yetmiş arşın olan zincire vurun onu*”⁵¹⁰ âyetleri gibi aralarında tezat olan birçok âyet vardır.

Yukarıdaki iddialara, “tezatlık şartlarının varlığı tefsîr kitaplarında açıklandığı üzere yoktur” diye cevap verildiğini belirtmektedir.

8- Din düşmanları, “*andolsun sizi yarattık, sonra size şekil verdik, sonra da meleklerle, Âdem’e secde edin! diye emrettik. İblis’in dışındakiler secde ettiler. O secde edenlerden olmadı*”⁵¹¹ âyetine dayanarak Kur’ân’da doğru olmayan haberler bulunmaktadır ve “secde emri bizim (Âdemoğulları) yaratılışımız ve şekillenmemizden sonra olmamıştır” diye itiraz ediyorlar. Bu iddiaya şöyle cevap verildiğini söylemektedir:

“Bundan maksadın; “babamız Âdem’in yaratılışı ve şekillenmesi” olduğudur.

⁵⁰⁵ Nisâ, 4/82.

⁵⁰⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 526.

⁵⁰⁷ Rahman, 55/39.

⁵⁰⁸ Hicr, 15/92.

⁵⁰⁹ Gâşiye, 88/6.

⁵¹⁰ Hakka, 69/32.

⁵¹¹ A’raf, 7/11.

9- Onlar, “Biz, o Peygamber’e şiir öğretmedik. Bu, ona yaraşmaz da. O (na verdiğimiz) ancak bir öğüt ve apaçık bir Kur’ân’dır”⁵¹² âyetini delil getirerek Kur’ân’da her vezinde şiir ölçüsü vardır” diye tezat bulunduğunu söylediler.

Molla Sadrâ, itiraz edenlerin var olduğunu iddia ettikleri şiir kalıpları ile o kalıplara göre inen âyetleri şöyle sıralamaktadır⁵¹³

Te’vîl vezninde:

فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ.⁵¹⁴

Medid vezninde:

وَاصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا.⁵¹⁵

Basit vezninde:

لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا.⁵¹⁶

Vafir vezninde:

وَيُخْرِجُهُمْ وَيَنْصُرُكُمْ عَلَيْهِمْ وَيَشْفِي صُدُورَ قَوْمٍ مُّؤْمِنِينَ.⁵¹⁷

Kamil vezninde:

وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ.⁵¹⁸

Hezec vezninde:

تَاللَّهِ لَقَدْ آتَرَكَ اللَّهُ عَلَيْنَا.⁵¹⁹

Recez vezninde:

وَدَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا.⁵²⁰

Remel vezninde:

وَجَفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ.⁵²¹

Serî’ vezninde:

⁵¹² Yâsîn, 36/69.

⁵¹³ Şiirlerdeki arûz vezni kalıpları hakkında geniş bilgi için bkz., Ebû Ya’kûb Yûsuf b. Muhammed b. Ali es-Sekâkî, *Miftahu’l-‘Ulûm*, (Thk., Abdulhamîd Hinduevî), Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 2014, s. 629-687.

⁵¹⁴ Kehf, 18/29.

⁵¹⁵ Hûd, 11/37.

⁵¹⁶ Enfâl, 8/42.

⁵¹⁷ Tevbe, 9/14.

⁵¹⁸ Bakara, 2/213.

⁵¹⁹ Yûsuf, 12/91.

⁵²⁰ İnsan, 76/14.

⁵²¹ Sebe, 34/13.

فَمَا خَطْبُكَ يَا سَامِرِيُّ.⁵²²

Munserih vezninde:

إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ.⁵²³

Hafif vezninde:

أَرَأَيْتَ الَّذِي يَكْذِبُ بِالَّذِينَ فَذَلِكَ الَّذِي يَدْعُ الْيَتِيمَ.⁵²⁴

Mudari' vezninde:

عَلَيْكُمْ يَوْمَ النَّادِي يَوْمَ تُؤْلَوْنَ مُدْبِرِينَ.⁵²⁵

Müktedâb vezninde:

فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ.⁵²⁶

Müctes vezninde:

الْمُطَوَّرِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ.⁵²⁷

Mutekârib vezninde:

وَأْمَلِي لَهُمْ إِنْ كَيْدِي مَتِينٌ.⁵²⁸

O, Kur'ân'da yukarıdaki vezinlere göre âyet bulunmasının Kur'ân'a hâlel getirmeyeceğini âlimlerin şu sözleriyle izah etmektedir:

ورد بأن مجرد كون اللفظ على هذه الأوزان لا يكفي، بل لا بد من تعمد الوزن -وعند البعض من

التقفية- على أن في كثير مما ذكر نوع تغيير؛ ولو سلم فالتغليب باب واسع.

“Sırf lafızların bu ölçülerde olması yeterli değildir. Aksine veznin bilerek uydurulması gerekir. -Bazılarına göre kafiye de olması gerekir.- Üstelik zikredilenlerin çoğunda değiştirme vardır. Şâyet kabul edilirse tağlib babı geniş bir baktır.”

Molla Sadrâ, Kur'ân'ın i'cazına dair yapılan itirazları ve bu itirazlara başka âlimler tarafından verilen cevapları aktardıktan sonra şöyle bir değerlendirmede bulunur:

⁵²² Tâhâ, 20/95.

⁵²³ İnsan, 76/2.

⁵²⁴ Mâûn, 107/1-2.

⁵²⁵ Gâfir, 40/32-33.

⁵²⁶ Bakara, 2/10.

⁵²⁷ Tevbe, 9/79.

⁵²⁸ A'raf, 7/183.

المراد من الشعر المنهي عنه هو التخيّلات والمبالغات في تحسين الأشياء وتقييحها مع مراعاة النظم وغيره، وإلا فمجرد النظم الواقع في الكلام المطابق للحقّ مما ليس به بأس أصلاً.

“Yasaklanan şiirden maksad; nazmı ve diğer şeyleri muhafaza etmekle beraber bir şeyin güzelleştirilmesi veya çirkinleştirilmesi husûsunda hayâlî ve abartılı şiirlerdir. Yoksa gerçeğe uygun olan sözde vaki olan nazımda asla bir sakınca yoktur.”⁵²⁹

3.5.5. TEKRÂRU’L-KUR’ÂN

Kur’ân’da, çeşitli sebep ve hikmetlere binaen bazen bir kelime veya tam bir âyetin, bazen de bir kıssanın, bir ya da birkaç yerde tekrâr edildiği görülmektedir. Tekrârın, pekiştirmek, uyarmak, söz uzatılınca önce söylenen sözün unutulmamasını sağlamak, ta’zîm ve tahkîr etmek, va’d ve va’idi belirtmek, taaccüp etmek gibi birçok mühim faydaları bulunmaktadır.⁵³⁰

Tekrâr olgusuna olumsuz bakan bazıları onun gereksiz ve bıktırıcı olduğunu söylemektedirler. Zerkeşî, bunlara şöyle cevap vermektedir:

“Tekrârın hiçbir fayda sağlamadığını sanarak onun fesâhatin üslûblarından biri olmadığını söyleyenler yanılığa düşmüşlerdir. Bu, onların sandıkları gibi değildir. Aksine tekrârların varlığı Kur’ân’ın fesâhat ve güzelliklerindendir. Böyle bir ifade tarzı, Arapların kendi aralarında cârî olan yaygın bir kullanım tarzıdır. Araplar, hitaplarında müphem bir husûs olduğunda onu tahkik etmek veya manayı vurgulamak için tekrâra başvururlardı. Kur’ân, onların diliyle nazil olduğundan hitap tarzı da aralarında geçerli olan kullanım üslûbuna göre idi.”⁵³¹

Molla Sadrâ da Kur’ân’da yer alan tekrârların yararlarına değinip âyetleri yorumlamaya çalışmaktadır. Meselâ o, aşağıdaki âyetlerde geçen meyvelerle ilgili yapılan tekrârın hikmetini belirtmektedir:

وَفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ لَا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍ.

“Tükenmeyen ve yasaklanmayan, sayısız meyveler içindedirler.”⁵³²

⁵²⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 527-528.

⁵³⁰ Zerkeşî, *Burhân*, s. 678; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 173.

⁵³¹ Zerkeşî, *Burhân*, s. 627.

⁵³² Vâkı’a, 56/32-33.

Molla Sadrâ, bu âyette geçen فَاكِهَةٌ kelimesinin, “ve bir de seçip beğenecekleri meyveler”⁵³³ âyetinde tekrâr zikredilmesinin sebebini şöyle açıklamaktadır:

تكرير ذكر الفاكهة لاختلاف الصفة. فوصف فاكهة المقرّبين بأنها متخيّر لهم، ووصف فاكهة أصحاب اليمين بأنها كثيرة غير مقطوعة ولا ممنوعة عنهم.

“فاكهة” kelimesinin zikrinin tekrâr edilmesinin sebebi, (cennetteki meyvelerin) farklı özelliklerde olmasındandır. (Vakıa sûresinin 20. âyette geçen) mukarriblerin (Allah’a yakın olanların) meyvelerinin özelliği, onların meyveleri beğenmeleri, Ashabu’l-yeminin meyvelerinin özelliği ise, bu meyvelerin tükenmeyecek kadar çok ve yasaklanmamış olmalarıdır.⁵³⁴

Böylece Molla Sadrâ, bu sûrede meyvelerin tekrârlanmasının sebebini, Allah katındaki kulların derecelerinin farklılığına bağlamaktadır.

Mukarreb olanların temennileri ve istekleri doğrultusunda meyveler yeşermektedir.

Ashabu’l-yemin olanlara tükenmeyecek ve daha önce ataları Âdem’e yasaklandığı gibi yasaklanmayacak kadar çok meyve verilecektir.

Ashabu’l-şimale ise zakkûm gibi dikenli ve acı meyveler sunulacaktır.

Bu konuya ilişkin bir başka misâl olarak Molla Sadrâ, şu âyette geçen نُطْفَةٍ “sperm” kelimesinin tekrarına dair hikmetleri zikretmektedir:

أَوَلَمْ يَرِ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ.

“İnsan görmez mi ki, biz onu meniden yarattık. Bir de bakıyorsun ki, apaçık düşman kesilmiş.”⁵³⁵

Molla Sadrâ, Kur’ân’da spermin tekrâr edilmesinin nedenlerini şöyle dile getirmektedir:

ولقد كرر الله ذكر النطفة التي منها بدأ خلقه الإنسان في مواضع كثيرة من القرآن، ليتفكر أنه من أي

شيء خلقه الله، ولئلا ينسى ذاته ويغفل عن شكر منعمه وخالقه المعبود، الذي خلقه من أوهن مادة وأنجس طينة،

⁵³³ Vakı’a, 56/20.

⁵³⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 105.

⁵³⁵ Yâsîn, 36/77.

وشرفه بكسوة هذا الوجود، وصوره في أحسن صورة وتقويم، إلى غير ذلك من الآيات. فتكرير ذكر النطفة في الكتاب العزيز ليس بمجرد سماع لفظها ترك التفكير في معناها، بل لينظر الإنسان الى النطفة التي منها بدأ خلقه، فيعلم أنها مادة قادرة لو تركت ساعة ليضربها الهواء فسدت وتفتت، وتفكر في أنها كيف أخرجها ربها رب الأرباب من بين الصلب والترائب، ولولا عنايته وجوده في حق هذا المولود فمن الذي أخرجها ونقلها في أطوارها.

“Allahu Teâlâ, Kur’ân’ın birçok yerinde⁵³⁶ insanın yaratılışının başlangıcı olan sperm kelimesini; Allah’ın kendisini hangi şeyden yaratıldığını tefekkür etmesi, zatını unutmaması, kendisini en zayıf maddeden ve en hakîr çamurdan yaratıp kendisini bu varlık elbisesiyle şereflendirmiş ve en güzel biçimde şekillendirmiş olan nimet vericisine ve ibadet edilen yaratıcısına şükretmekten gâfil olmaması için bunun dışında başka âyetlerde de tekrâr etmiştir.

Azîz olan Kitab’ta nutfenin tekrâr edilmesi, sadece lafzını dinleyip manasını düşünmeyi terketmek için değildir. Aksine insanın, yaratılışının başlangıcı olan nutfeye bakıp onun öyle hakîr bir su olduğunu, şâyet o madde (su) bir saat havaya bırakılırsa (hava ile temas ederse) bozulacağını ve paramparça olacağını bilmesi gerekir.

Ayrıca Rabbi’nin nutfeyi, sulb ve terâib (sırt ile göğüs kafesi) arasında nasıl çıkardığını düşünmeli, şâyet Allah’ın onu var etme inâyeti olmasaydı, doğacak olan bu nutfeyi kim (varlığa) çıkaracak ve gelişim evresine taşıyacaktı?”

Böylece Molla Sadrâ âyetteki tekrârın sebebinin, nutfeden başlayıp ölünceye kadar insanın anatomik ve fizyolojik yapısı üzerinde düşünülmesi ve araştırma yapılması gerektiğine dikkat çekmek olduğunu belirtmektedir.⁵³⁷

⁵³⁶ Rûm, 30/20; Kıyâmet, 75/37.

⁵³⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 537. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, V, 137.

3.5.6. MÜŞKILU'L-KUR'ÂN

Kur'ân-Kerîm âyetleri arasında ilk bakışta ihtilaf, tanâkuz, tezât gibi görünen veya bu zannı veren durumlara işkâl, bunları inceleyen ve aralarını uzlaştırmaya çalışan disipline müşkilü'l-Kur'ân denir.⁵³⁸

Müşkilü'l-Kur'ân ile ilgili çok sayıda müstakil eser yazılmıştır. Bu eserlerin yazılış amacı, Kur'ân'a saldıran inkârcılara susturucu cevaplar vermektir.

Molla Sadrâ'nın, bazı âyetler arasında tezât gibi görülen durumları gidermeye ve onları birbiriyle uyumlu hale getirmeye çalıştığı görülmektedir. O, Bakara sûresinde yer alan *يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا* “Onunla (o misal ile) çoğunu saptırır; çoğuna da hidâyet verir”⁵³⁹ âyetinde, saptıranların da hidâyete erenlerin de sayılarının çok olduğunun zikredildiğini, her iki kısmın sayılarının çok oluşunun bir tezât olmadığını belirtmektedir. O buna iki şekilde cevap vermektedir:

قوله جلّ اسمه: (يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا)، يحتمل أن يكون جواباً “ماذا” على أنهما مصدران، أي: إضلال كثير وهداية كثيرة؛ وإنما وضع الفعل موضع المصدر للإشعار بالحدوث والتجدد. وكثرة كل من الفريقين في أنفسهم لا تنافي وصف المهتدين بالقلة بالقياس إلى أهل الضلال، كما قال تعالى: (وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشُّكُورُ) وربما قيل: “القليل من المهتدين عدداً كثير في الشرف والفضيلة” فسَمُوا بها ذهاباً إلى الحقيقة؛ وكثرة الضالّين من حيث العدد قلة لهم في الحقيقة.

“1- İsmi yüce olan Allah'ın “Onunla (o misal ile) çoğunu saptırır; çoğuna da hidâyet verir” sözünün, مَاذَا sorusuna cevap olma ihtimali vardır. (Bu durumda) muzâri olan iki fiil mastardır. Yani هداية كثيرة-إضلال كثير (çok hidayet-çok delâlet) demektir. Fiilin mastar yerine gelmesi hudûs ve teceddüdü hissettirmesindendir.

2- Kendi içlerinde bu iki fırkanın her birinin çok oluşu, dalâlet ehline oranla hidâyete erenlerin sayılarının az olarak nitelenmesi çelişki doğurmaz. Allah Teâlâ'nın *الشُّكُورُ* “şükreden kullarım azdır”⁵⁴⁰ buyurduğu gibi ayrıca çok kez şöyle denilmektedir:

القليل من المهتدين عدداً كثير في الشرف والفضيلة.

⁵³⁸ Bkz., Zerkeşî, *Burhân*, s. 357; Suyûtî, *İtkân*, s. 549.

⁵³⁹ Bakara, 2/26.

⁵⁴⁰ Sebe, 34/13.

“Sayı bakımından hidâyete erenlerin az olanı (azlığı), şeref ve fazilet bakımından çoktur.”

Onların “az” olarak isimlendirilmesi hakikât (kemmîyet) yönüyledir. Sayısal yönüyle dalâlete gidenlerin fazlalığı/çokluğu hakikâta az oluşlarını ifade eder.”

Molla Sadrâ, asıl olanın nicelik olmayıp nitelik olduğunu kanıtlamak için İbn Abbas’ın (v. 68/687) “السَّوَادُ الْأَعْظَمُ هُوَ الْوَاحِدُ عَلَى الْحَقِّ” (Sevadü’l-Azam; hak üzerinde olan tek kişidir) rivâyetini aktarmaktadır.

Hidâyete erenler, hakikâten çoktur. Çünkü onlar hakikât üzerindedirler. Batıl üzerinde olan sapıklar, sayısal olarak çok olsalar da hakikâtte onların sayıları azdır. Buna şu beyiti örnek olarak verebiliriz:

إِنَّ الْكِرَامَ كَثِيرٌ فِي الْبِلَادِ وَإِنْ قَلُّوا، كَمَا غَيْرَهُمْ قَلٌّ وَإِنْ كَثُرُوا.

“Memlekette şerefli olanların sayısı az olsa da (onlar yine) çokturlar. Kendi dışındakilerde olduğu gibi sayıları çok olsa da (onlar) azdırlar.”

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, yukarıdaki azlık-çokluk meselesini irfânî bir boyutla açıklamaktadır.

Ona ve hikmet/irfân ehline göre bi’l-fiil ile bir olan akıl; kendisinden başka tüm mevcûdattır. Akıl birliğiyle beraber, akıl âleminde kendisinden başka var olan hakikât-ı nevi, tüm sayıları ve parçaları (cüzîyyâtı) kuşatmaktadır.

Konuya ilişkin olarak Molla Sadrâ şöyle bir değerlendirme yapmaktadır:

وَإِنَّ النَّفْسَ النَّاطِقَةَ عَلَى وَحْدَتِهَا وَتَجَزُّدِهَا هِيَ عَيْنُ جَمِيعِ قَوَاهِمِ الْمَدْرَكَةِ وَالْمَحْرَكَةِ عَلَى كَثَرَتِهَا وَتَخَالَفِهَا وَتَفَاوُتِ مَرَاتِبِهَا وَنَشَاطِهَا.

“Bir ve mücerret olan nefsi natika; çokluk, aykırılık ve mertebe ile neşetlerin farklılıklarına rağmen bütün müdrîke ve muharrike kuvvetlerin aynısıdır.”⁵⁴¹

Ayrıca Molla Sadrâ, müşkil gibi görünen فَلَمَّا آتَاهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا آتَاهُمَا

“Fakat (Allah) onlara salih (kusursuz) bir çocuk verince, kendilerine verdiği bu çocuk hakkında (sonradan insanlar) Allah’a ortak koştular”⁵⁴² âyetinde geçen zamirlerin, Hz. Âdem ve Hz. Havva’ya raci olduğunu, dolayısıyla şirkin ikisinden sadır olması gerektiğini söyleyenlere şu cevabı vermektedir:

⁵⁴¹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 630-631.

⁵⁴² A’raf, 7/189-190.

أنه لم يقل أحد في حق الأنبياء عليهم السلام الشرك في الألوهية مطلقاً، فالوجه أن يقال: لا نسلم أن النفس الواحدة هي آدم، وليس في الآية ما يدل عليه. بل قيل: الخطاب لقريش، وهم "آل قصي". والنفس الواحدة "قصي".

"Kesinlikle hiçbir kimse, Peygamberlerin ulûhiyet konusunda şirk koştuklarını söylememiştir. Şu görüş denilmelidir: (Bir önceki âyette geçen) tek nefisten maksadın Hz. Âdem olduğunu kabul etmeyiz. Âyette onun olduğuna dair bir işaret de yoktur. Bilakis hitap Kureyş içindir, denilmiştir. Kureyşliler Âl-i Kusayy'dır. Buradaki tek nefisten maksat; Kusayy'dır."⁵⁴³

Böylece Kusayy'ın çocukları daha sonra kendi çocuklarına Abdulmenât, Abduluzzâ, Abduddâr ve Abdu Kusayy şeklinde isim vererek (Allah'a) şirk koştuklarını belirtmektedir.

Hiz. Nuh'la ilgili bir âyette "*Ey Nûh! O, asla senin ehlinden değildir*"⁵⁴⁴, diğerinde "*Rabbim! Şüphesiz oğlum da ehlimdendir*"⁵⁴⁵ denmektedir. İlk bakışta birbirine zıt gibi görünen bu durumla alakalı olarak Molla Sadrâ, ilk âyetteki ehl'in itikâdî/dînî, ikincisinin ise biyolojik açıdan olduğunu söyleyerek söz konusu âyetler arasında, uyum ve ahenk bulunduğunu, dolayısıyla en ufak bir çelişkinin ve zıtlığın olmadığını ortaya koymaktadır.⁵⁴⁶

Molla Sadrâ'ya göre Yüce Allah'ın Hiz. Resûlullah hakkındaki:

وأما قوله: (وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى)، فمعناه فقدان الشرائع والأحكام. وقيل: إنه ضلَّ في صباه في بعض

شعاب مكة، فردّه أبو جهل إلى عبد المطلب. وقيل: ضلَّ في طريق الشام حين خرج به أبو طالب.

"*Seni yolunu kaybetmiş olarak bulup da yola iletmedi mi?*"⁵⁴⁷ sözünün manası; (Resûlullah'ın) şariat ve hükümleri bilmemesidir. Bazılarınca, 'Resûlullah (s.a.s) küçük iken Mekke'nin vadilerinde kaybolmuştu. Ebu Cehil onu Abdulmuttalib'e geri getirmişti', diğer bazılarınca da 'Ebu Tâlib, kendisini Şam'a götürdüğünde Şam yolunda kaybolmuştu' denilmiştir."

⁵⁴³ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 966.

⁵⁴⁴ Hûd, 11/46.

⁵⁴⁵ Hûd, 11/45.

⁵⁴⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 966.

⁵⁴⁷ Duhâ, 93/7.

وبالجملة لا دلالة على العصيان والميل عن طريق الحق. ولذا قال تعالى: (ما ضلّ صاحبكم وما

غوى .)

“Özetle bu âyet; isyan ve hak yoldan sapmaya işaret etmemektedir. Bundan dolayı Yüce Allah, ‘arkadaşınız (Muhammed haktan) sapmadı ve azmadı’⁵⁴⁸ buyurmuştur.”⁵⁴⁹

Yani Molla Sadrâ, yukarıdaki iki âyeti zikredip bunlar arasında müşkil bir durum olmadığını belirtmiştir. Çünkü birisinde şeriattan habersiz olma veya yolu kaybetme manası varken, diğerinde de hak yoldan sapma manası mevcuttur.

Hz. Peygamberin, birinci cümlede yolunu şaşırmış olduğu haber veriliyor, ikinci cümlede ise, hak yoldan sapmadığı ifade ediliyor.

Molla Sadrâ, Kur’ân’ı Kerîm’de ruhların kabzı ve nefislerin âhiret alemine cezbi ile ilgili olarak şöyle demektedir:

تارة إلى الله تعالى كما في قوله [تعالى]: (اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا) وتارة إلى بعض ملائكة الله المقربين كما في قوله تعالى: (قُلْ يَتَوَفَّاكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ) وتارة إلى رسل الله كما في قوله تعالى: (تَوَفَّنَا رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ) وتارة إلى النفس ذاتها كما في قوله تعالى: (يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً) وتارة لم ينسب إلى فاعل معين وقابض معلوم كما في هذه الآية.

“(Vefat ettirme işi) bazen ‘Allah ölüm vakti gelenlerin canlarını alır’⁵⁵⁰ âyetinde Allah’a, bazen “De ki: “Sizin için görevlendirilen ölüm meleği canınızı alacak”⁵⁵¹ âyetinde bazı mukarreb meleklerle, bazen ‘elçilerimiz onun canını alır ve onlar görevlerinde asla kusur etmezler’⁵⁵² âyetinde elçilere, bazende ‘ey mutmain nefis! Sen Ondan O da senden razı olarak Rabbine dön’⁵⁵³ sözünde nefsin kendisine, bazen de ‘de ki: “Sizin kendisinden kaçıp durduğunuz ölüm var ya, o mutlaka size ulaşacaktır. Sonra gaybı da, görünen âlemi de bilen Allah’a döndürüleceksiniz. O

⁵⁴⁸ Necm, 53/2.

⁵⁴⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 973.

⁵⁵⁰ Zümer, 39/42.

⁵⁵¹ Secde, 32/11.

⁵⁵² En’âm, 6/61.

⁵⁵³ Fecr, 89/27-28.

size yapmakta olduklarınızı haber verecektir”⁵⁵⁴ şeklinde belli olmayan bir fâil ve malum olmayan bir kabz ediciye nisbet edilir.”⁵⁵⁵

Ona göre ruhların kabzıyla alakalı zikredilen bu âyetler arasında herhangi bir müşkil durum görülmemektedir. O, ilk bakışta müşkil gibi görünen âyetleri şu şekilde uzlaştırmıştır:

إِنَّ بَيْنَ الذَّاتِ الْأَحَدِيَّةِ الْإِلَهِيَّةِ وَبَيْنَ كُلِّ مَوْجُودٍ طَبِيعِيٌّ أُمُورٌ مَتَوَسِّطَةٌ هِيَ أَسْبَابٌ تَحَقُّقُهُ وَوَسَائِلُ تَكْوِينِهِ، وَمِنْهَا مَا هِيَ أَسْبَابُ جَذْبِ الْأَرْوَاحِ وَالنَّفُوسِ مِنْ أَسْفَلٍ سَافِلِينَ، كَمَا أَنَّهَا بَعِينُهَا أَسْبَابُ وَجُودِهَا وَوُرُودِهَا مِنْ أَعْلَى عَلِيِّينَ.

فَأَوَّلُهَا اسْمُ اللَّهِ “الْقَابِضُ” فِي الْعَالَمِ الْإِلَهِيِّ، ثُمَّ الْمَلِكُ الْمُقَرَّبُ الَّذِي يَجْذِبُ الْأَرْوَاحَ فِي عَالَمِ الْقُدُسِ، ثُمَّ نَفُوسُ رَسْلِ اللَّهِ وَهُمْ الدَّعَاةُ إِلَى اللَّهِ، ثُمَّ النَّفُوسُ الْمُطْمَئِنَّةُ الرَّاجِعَةُ إِلَى رَبِّهَا رَاضِيَةٌ مُرَضِيَّةٌ فِي عَالَمِ النَّفُوسِ، ثُمَّ الطَّبِيعَةُ الْانْطِبَاعِيَّةُ فِي عَالَمِ الطَّبَائِعِ... وَاللَّهُ سَبْحَانَهُ بِقُوَّتِهَا الَّتِي تَمْسِكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا فَوْقَ الْكُلِّ (وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً) وَيَقْبِضُ الْكُلَّ بِاسْمِهِ “الْقَابِضُ”.

“Bir olan ilahî zat ile tabîî olan bütün varlıklar arasında birtakım vasıtalar vardır. Bu vasıta şeyler, gerçekleşmenin sebepleri ve oluşumun araçlarıdır (vasıtalarıdır). Onlardan bazıları esfel-i sâfilinden ruh ve nefisleri cezbe etme sebepleridir. Tıpkı vasıta şeylerin A’la-yı İliyyin’den varolmalarının ve süregelmelerinin bizzat sebepleri olduğu gibi.

İlahî âlemde sebeplerin ilki Allah’ın القابض ismidir. Sonra Kutsal âlemde ruhları cezbeden mukarreb melektir. Sonra da Allah’a davet eden elçilerin nefisleridir. Daha sonra nefisler âleminde râziyye ve merdiyye makamında Rablerine bakan mütmâin nefislerdir. Sonra ise tabiat âleminde yatkın olan tabîî nefislerdir... Allahu Teâlâ gökleri ve yeri zâil olmaktan koruduğu kuvvetiyle hepsinin üzerindedir. Kullarına galiptir. Sizin üzerinize hafaza melekleri gönderir ve böylece القابض ismiyle hepsini kabz eder.”⁵⁵⁶

⁵⁵⁴ Cuma, 62/8.

⁵⁵⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 338.

⁵⁵⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 338-339. Mollâ Sadrâ, aynı yerde; tabiat âleminde intiba’ olan tabîî nefislerden maksadın şu kuvvetler olduğunu belirtmektedir: Toprak/gıda cismin nebatî/tabîî dereceye cezbeden kuvvet, hissî/failî iradî hissî, ahlâtı (karişan unsûrları) buharî/ruhların ufuk derecesine cezbeden kuvvet, hayvanî kuvvetin ötesinde nutkî nefis mertebesine cezbeden nutkî kuvvet, onun ötesinde

Ruhların kabzı ile alakalı çeşitli nisbetlerin zikredilişi; oluşumların farklı olması, âlemlerin çokluluğu ve insan derecelerinin ayrı ayrı konumlarda yer almasıdır.

Molla Sadrâ, Kur'ân-ı Kerîm'de karşılaşılan bu gibi durumlarda Allah'a nisbet etmeyi hakikî, diğerlerine nisbet etmeyi de mecazî olarak algılanmasını; vefat konusunda bazı âyetlerin hakikâte⁵⁵⁷ ve diğer bazı âyetlerin de mecaza⁵⁵⁸ hamledilmesini tavsiye etmektedir.⁵⁵⁹

3.5.7. MÜTEŞÂBİHÂTÜ'L-KUR'ÂN

Müteşâbih; birçok manaya ihtimali olup bu manalardan birini tercih edebilmek için haricî bir delile muhtaç olan âyetlerdir.⁵⁶⁰ Genellikle bu kavram, zıttı olan muhkem kavramıyla beraber zikredilmektedir. Buna göre “muhkem; manası kolaylıkla anlaşılan, manasını anlamak için harici bir tefsîre ihtiyaç olmayan âyetlerdir.” Helal, haram, namaz, oruç, zekat, hac gibi ahkâmla ilgili olan kısımlar muhkem âyetlerdir.⁵⁶¹

Muhkem âyetlerin anlaşılması kesin olduğundan biz daha çok müteşâbih âyetler üzerinde durmak istiyoruz.

Bu konuda birçok eser kaleme alınmıştır. Molla Sadrâ da müteşâbih âyetlerle ilgili bir risale yazmıştır. Biz bu husûsta bundan da istifade etmeye çalışacağız.

Molla Sadrâ, Kur'ân'da geçen müteşâbih âyetler hakkında birçok görüş olduğunu söylemektedir. O, bazı âyet⁵⁶² ve hadîslerde vech, gülme, hayâ, bukâ (ağlama), mecîet (gelme), kelâm, bulutların gölgesinde gelme gibi pek çok müteşâbih lafzın bulunduğunu söylemekle beraber bu konuda dört mezhebin olduğunu belirtmektedir.⁵⁶³

gayb/melekût âlemine cezbeden nutkî nefislerin çağırıldığı nebatî kuvvet, onun da ötesinde Rububiyet âlemiyle beraber olan ve yükselten Cibrîlî kuvvet.

⁵⁵⁷ Bkz., Zümer, 39/42.

⁵⁵⁸ Bkz., Secde, 32/11.

⁵⁵⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 305. Ayrıca başka örnekler için bkz., a.m. *Tefsîr*, I, 91, II, 402, III, 972, V, 310, VI, 303, 316.

⁵⁶⁰ Zerkeşî, *Burhân*, s. 370; Suyûtî, *İtkân*, s. 501; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 128.

⁵⁶¹ Zerkeşî, *Burhân*, s. 370; Suyûtî, *İtkân*, s. 495; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 128.

⁵⁶² Bkz., Feth, 48/10; Tâhâ, 20/5; Zümer, 39/56; Fecr, 89/22.

⁵⁶³ Sadrâ, *Müteşâbihâtü'l-Kur'ân*, (Thk., Muhammed Ali Câvdân-Muhammed Rıza Ahmedî Burûcerdî), İntişarat-ı Benadî Hikmet-i İslami Sadrâ, Tahran, 2000, s. 9. Ayrıca bkz., a.m. *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 152-154. Krş., Zerkeşî, *Burhân*, s. 376.

1- Lugât ehli, fakihlerin çoğu, Hadîşçiler, Hanbelîler ve Kerramîler'in görüşü;

Allahu Teâlâ'nın zat ve sıfatları konusunda tenzîh ve takdîse riâyet etmeksizin lafızları zâhir medlûl ve ilk mefhûmlara ibka etmek (hakiki anlamda kullanmak).

2- Akıl ve tetkik ehlinin görüşü;

Allahu Teâlâ'nın imkân ve noksan sıfatlardan kutsiyetini muhafaza ederek nazârî kaidelere ve aklî öncülere (önermelere) uygun bir şekilde lafızları te'vîl etmek.

3- İlim ve yakînde râsih (derinleşmiş) olanların görüşü;

Üzerinde tasarruf yapmaksızın lafızları asıl mefhûmlar üzerine ibka etmek. Ancak bu mefhûmları tahkik etmek ve fazla şeylerden de lafzın manalarını soyutlamak gerekir.⁵⁶⁴

Molla Sadrâ, üçüncü görüşte olduğunu belirtmektedir. Kendisini nispet ettiği ehl-i hakikat ve tahkîke göre müteşâbihler hakkında gerçek olan, âyet ve hadîsleri te'vîl etmeksizin mefhûmları asıllarına hamletmektir. Ancak yorumlar, Allahu Teâlâ'nın zâtı ve sıfatları konusunda teşbîh, noksanlık ve tecsîm gerektirmeyecek şekilde olmalıdır.

Ona göre, şâyet âyet ve hadîsler teşbîh ve tecsîm olmadan zâhir ve ilk konuldukları anlamlara hamledilmezse, o müteşâbih âyetlerin herkese nazîl olması ve vârid olmasında hiçbir fayda olmayacaktır. Aksi takdirde onlara nazîl olması; onların şaşkınlıklarını ve sapıklıklarını gerektirecektir. Bu da Allah'ın rahmet ve hikmetine münâfidir.⁵⁶⁵

4-Birinci ve ikinci görüşleri cem etmek;

Bazı âyet ve hadîslerde teşbîh ve tenzil mezhebini diğer bazılarında ise tenzîh ve te'vîl mezhebini birleştirmek.

Mebde' konusunda olan her şeyi te'vîl mezhebine, meâd ile ilgili olan her şeyi de te'vîl etmeksizin teşbîh kaidesine göre yorumlamak.

Kaffâl (v. 365/976), Zamahşerî (v. 538/1144) ve diğerlerinin de içinde olduğu Mu'tezile ve İmamiyye âlimlerinin çoğu bu görüştedir.⁵⁶⁶

⁵⁶⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 196.

⁵⁶⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 195-198. Bkz., a.m., *Muteşâbihâtü'l-Kur'ân*, s. 9-11.

⁵⁶⁶ Sadrâ, *Muteşâbihâtü'l-Kur'ân*, s. 11; a.m., *Esfâr*, II, 343.

Molla Sadrâ, bazı âlimleri, müteşâbih âyetler konusunda ömürleri boyunca araştırıp tartıştıkları ve hakikât ehlinin yoluna mürâaat etmedikleri için eleştirmektedir. O bu âlimlerin, inkâr ve vesveselerden arınmış bir kalp ile Allah'ın âyetlerini ve peygamberin sünnetlerini teemmül etmemeleri nedeniyle büyük afete maruz kaldıklarını söylemektedir.⁵⁶⁷

Daha sonra Molla Sadrâ, müteşâbihâtla ilgili belirtilen görüşlere göre birtakım değerlendirmeler yapmaktadır.

فمن المنهج الأول أنه جسم عظيم يسع السموات والأرض من جهة الظرفية والإحاطة المقدارية. ثم القائلون بهذا المعنى اختلفوا: ففرقة ذهبوا إلى أن الكرسي هو نفس العرش، وهما جسم واحد -وبه قال الحسن- واستدلوا بأن "السري" قد يوصف بأنه عرش لقوله تعالى: (وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ وقد يوصف بأنه كرسي).

"Birinci görüşe göre Kürsî; zarf ve ihata-i miktariye bakımından gökleri ve yeri içine alan büyük bir cisimdir. Bu görüşe sahip olanlar da kendi aralarında ihtilaf ettiler. Bir fırka, Kürsînin, arşın kendisi olduğunu ve böylece ikisinin bir cisim olduğunu söylediler ki Hasan (v. 110/728) bu görüştedir. Tahtın, 'O'nun büyük bir arşı vardır'⁵⁶⁸ âyetinde olduğu gibi arş ile nitelendiğini delil olarak ileri sürdüler."

Şüphesiz arş, kürsî olarak nitelendirilmiştir. (Süleyman جلس سليمان على كرسيه) (Süleyman tahtına oturdu) örneğinde olduğu gibi her ikisinin de yer edinmek anlamında kullanımı uygundur.

Diğer bir fırka, arş ve kürsînin birbirinden farklı olduğunu belirtmişlerdir. Ancak bunlardan bazıları, إنه سرير دون العرش وفوق السماء السابعة "Kürsî'nin arşın aşağısında ve yedinci göğün üzerinde bir taht" olduğunu söylemişlerdir.⁵⁶⁹

Molla Sadrâ, Ebu Ali Tabersî'den (v. 548/1153) naklen şu rivâyeti zikretmektedir:

ما السموات والأرض عند الكرسي إلا كحلقة في فلاة، وما الكرسي عند العرش إلا كحلقة في فلاة.

"Yer ve gökler, Kürsî karşısında ancak çöle atılan bir halka gibidir. Kürsî de arşın karşısında ancak çöle atılan bir halka gibidir."⁵⁷⁰

⁵⁶⁷ Sadrâ, *Muteşâbihâtü'l-Kur'ân*, s. 13.

⁵⁶⁸ Neml, 27/23.

⁵⁶⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 198.

⁵⁷⁰ Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, II, 164; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 134.

Başka bir fırka da Süddî'den (v. 127/745) nakledilen rivâyete dayanarak إنه إن السموات و تحت الأرض “Kürsî'nin yerin altında” olduğunu söylemiştir. Başkaları ise الأرض جميعا على الكرسي، والكرسي تحت الأرض كالعرش فوق السماء Kürsî üzerinde, Kürsî'nin de göğün üstündeki arş gibi yerin altında” olduğu şeklinde görüş belirtmişlerdir.

Molla Sadrâ, daha sonra Esbağ b. Nebate'nin rivâyetine göre Hz. Ali'nin şöyle dediğini aktarmaktadır:

“Gökler, yer ve ikisi arasında bulunanlar Kürsî'nin içindedir. Kürsî'yi Allah'ın izniyle taşıyan dört melek vardır. Onlardan bir melek insan sûretindedir. Bu sûret sûretlerin en şereflişidir. O Âdemoğlu için Allah'a yalvarmakta, şefaata ve rızık talep etmektedir.

İkinci Melek; öküz sûretinde olup davarların efendisidir. Hayvanlar için Allah'a yalvarmakta, şefaata ve rızık istemektedir.

Üçüncü Melek; kartal şeklinde olup kuşların efendisidir. O, kuşlar için Allah'a yalvarmakta şefaata ve rızık dilemektedir.

Dördüncü Melek; aslan sûretinde olup tüm yırtıcı hayvanların efendisidir. O, tüm yırtıcı hayvanlar için Allah'a yalvarmakta şefaata ve rızık dilemektedir.

Öküz şeklinde olan olan Melek, Allah dışında kendisine benzeyecek bir öküze ibadet edilmesinden dolayı utandığı için başını eğmiştir. Kendilerine azabın ineceğinden korkmaktadır.⁵⁷¹

Molla Sadrâ, yukarıdaki rivâyetin hükmünü Kur'ân'daki müteşâbih âyetlerin hükmüne benzediğini belirtip kusurlu anlayışlarının ve şaşkın akılların bunları idrak edemeyeceklerini açıklamaktadır. Ona göre bu sözler öyle sözlerdir ki; velâyet, tevhit ve irfân kaynağından çıkmıştır. Onları sadece, dînî ilimlerde râsih olanlar bilir.

Astronomi ilmiyle uğraşanlar, sekizinci feleğin Kürsî ve Arşın, sekiz feleğin toplamı olduğunu söylediler.

Molla Sadrâ, Kürsî ile alakalı Râzî'den (v. 606/1210), şu alıntıyı da yapmıştır:

⁵⁷¹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 199. Bkz., Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, Daru'l-Kitâb, Kum, 1363 h., I, 85.

اعلم أن لفظ الكرسي ورد في هذه الآية، وجاء في الأخبار الصحيحة أنه جسم عظيم تحت العرش وفوق السماء السابعة ولا امتناع في القبول فوجب القبول.

وأما ما روي عن سعيد بن جبیر عن ابن عباس رضي الله عنهما أنه قال: "موضع القدمين" ومن البعيد أن يقول ابن عباس موضع قدمي الله عز وجل وتقدس عن الجوارح والأعضاء بالقواطع البرهانية الدالة على نفي الجسمية، فوجب ردّ هذه الرواية أو حملها على أن المراد أن الكرسي موضع قدمي الروح الأعظم، أو ملك آخر عظيم القدر عند الله.

"Bilki bu âyet ve sahîh haberlerde gelen Kürsî lafzı, arşın altında ve yedinci göğün üstünde olan büyük bir cisimdir. Bunu kabul etme konusunda herhangi bir engel yoktur. Öyleyse bu şekilde kabul etmek gerekir."

"Said b. Cübeyr'in naklettiğine göre İbn Abbas (v. 68/687), onun "iki ayak yeri" olduğunu söylemiştir. İbn Abbas'ın, Kürsî'nin Azîz ve yüce olan Allah'ın iki ayak yeri demesi, gerçek olmaktan uzaktır. Allah'u Teâlâ, cismânî olmadığını gösteren kat'î delillerle el, ayak ve organlardan münezzehtir. O halde bu rivâyeti ya reddetmek veya Kürsî'den muradın; en büyük ruhun iki ayak yeri veya Allah katında değeri büyük meleğin iki ayak yeri olarak yorumlamak gerekir."⁵⁷²

Molla Sadrâ, Fahreddin Râzî'nin (v. 606/1210), yukarıdaki görüşünün tartışmalı olduğunu belirtmektedir. Ona göre Allah'ın zatını ve sıfatını; cisim ve yok olma kusurundan tenzîh etmek gerekir. Aynı şekilde husûsi fiillerini, katındaki kurbiyet ve (üst düzey) derece ehli olanları da tenzîh etmek lazımdır. Çünkü Sadra'ya göre en büyük ruh, rûhânî olup cismânî değildir. Ruhun büyük olması hayvânî ruh olmadığını gerektirmektedir. Böylece Molla Sadra 'büyük ruhun iki ayak yeri' ifadesini, cisim olarak telakki edildiğinden dolayı eleştirmektedir.⁵⁷³

İkinci görüşe göre Molla Sadrâ, Râzî'ye (v. 606/1210), dayanarak bu konuda üç husûsun bulunduğunu söylemektedir. Birincisinden maksat -ki aynı zamanda bu Kaffâl'in (v. 365/976) tercihidir- Allah'u Teâlâ'nın yüceliğinin ve büyüklüğünün tasviridir.

Bunun açıklaması şöyledir: Allahu Teâlâ zatı ve sıfatlarının tarifine dair ifadeleri, insanların kendi padişahlarına ve büyüklerine alışageldikleri ölçüde hitap

⁵⁷² Sadrâ, *Tefsîr*, V, 200. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, VII, 13.

⁵⁷³ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 201.

etmeye benzer. Bundan dolayı, Kâbe'yi insanların tavaf yaptıkları bir ev kılmıştır. Bu, insanların kendi padişahlarının evlerini tavaf yapmalarına (evlerine gitmelerine) benzemektedir. İnsanların kendi padişahlarını ziyaret ettikleri gibi onlara kendisini ziyaret etmelerini emretmiştir. Haceru'l-Esved, 'Allah'ın yeryüzündeki sağ eli' olarak tavsif edilmiştir. Daha sonra insanlardan, kendi padişahlarının ellerini öpmeleri gibi Haceru'l-Esved'i öpmeleri istenmiştir. Aynı şekilde kıyamet gününde meleklerin, peygamberlerin ve şehitlerin hazır olması, terazilerin konulması gibi kulların sorgulanmalarıyla ilgili zikredilen husûslar bu kabildendir. İşte böyle bir kıyasa göre Yüce Allah da kendisi için bir 'Arş' kılmış ve şöyle buyurmuştur: وَكَانَ

“Üzerlerinde وَيَخْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ”⁵⁷⁴, “O'nun arşı suyun üzerindedir”⁵⁷⁴ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ “Rabbinin arşını taşırlar”⁵⁷⁵ ve الرَّحْمَانُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى “Rahmân arşa istiva etti.”⁵⁷⁶

Burada vurgulamamız gereken husûs, Allah'ın yüceliğini ve büyüklüğünü kesin olarak bilmek yani O'nu, Kâbe'nin içinde olmaktan tenzîh etmektir. Arş ve Kürsî de bu şekilde değerlendirilmelidir.⁵⁷⁷

Bu bilgilerden sonra Molla Sadrâ, şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır:

وقد استحسنة كثير من العلماء المفسرين، وتلقاه بالقبول جم غفير من الفضلاء المعبرين، منهم الزمخشري والرازي والنیشابوري والبيضاوي. أما الزمخشري فحيث قال: وما هو إلا تصوير لعظمته تعالى و تخيل فقط، ولا كرسي ثم ولا قعود ولا قاعد.

“(Bu görüşü) müfessirlerin ekseriyeti güzel görmüş, faziletli ve saygın olanlardan büyük bir kitle kabul etmiştir. Bunlar arasında Nisâbûrî (v. 512/1118), Zemahşerî (v. 538/1144), Râzî (v. 606/1210) ve Beyzâvî (v. 685/1286) yer almaktadır. Zemahşerî'ye gelince o şöyle demiştir: ‘Bundan (müteşâbihattan) maksad, sadece Allah'ın azametini tasvîr ve tahyîl etmektir. Orada ne kürsî, ne oturma ne de oturan vardır.’”⁵⁷⁸

⁵⁷⁴ Hûd, 11/7.

⁵⁷⁵ Hakka, 69/17.

⁵⁷⁶ Tâhâ, 20/5.

⁵⁷⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 202. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, VII, 13; Nizâmuddin el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî, en- Nisâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân ve Rağâibu'l-Furkân*, (Thk., Zekeriyya Umeyrât) Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1416 h., II, 16.

⁵⁷⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 203. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 301.

Râzî de, “bu güçlü bir cevaptır” diyerek Zemahşerî’nin bu görüşüne katılmaktadır.

Nisâbûrî de aynı şekilde şöyle demiştir:

المقصود من هذا الكلام تصوير عظمة الله وكبريائه، ولا كرسي ثمة ولا قعود ولا قاعد.

“Bu sözden maksat; Allah’ın yüceliğini ve büyüklüğünü tasvir etmektir. Orada ne Kürsî, ne oturma eylemi ve ne de oturan vardır.”⁵⁷⁹

Beyzâvî ise şöyle demektedir:

هذا تصوير لعظمته وتمثيل مجرّد ولا كرسي في الحقيقة ولا قاعد.

“Bu, Allah’ın azameti için bir tasvir ve sırf bir temsildir. Gerçekte ne Kürsî ve ne de oturan vardır.”⁵⁸⁰

Molla Sadrâ, yukarıdaki görüşleri aktardıktan sonra bunları eleştirmektedir. O, Eş’arî ve Mü’tezilî olan bu dâhî müfessirlerin Kaffâl’in (v. 365/976) sözlerine tabi olduklarını söylemektedir. Ona göre Kaffâl’in ve ilim ve kemal sahibi bu âlimlerin sözleri Allah ve Resûlü tarafından kabul edilmeyecektir.

...غير مرضي عند المهيمن المتعال ورسوله المبعوث... من حمل هذه الألفاظ القرآنية ونظائرها المذكورة في الكتاب والسنة على مجرد التخيل والتمثيل، من غير حقيقة دينية وأصل إيماني، بل هو قرع باب السفسطة والتعليل، وسد باب الاهتداء والتحصيل في آيات التنزيل، إذ يتطرق تجويز مثل هذه التخيلات والتمثيلات من غير حقائق دينية [إلى] سد باب الاعتقاد بالمعاد الجسماني وعذاب القبر والصراط والحساب والميزان والجنان والنيران والحوار والغلمان، وسائر المواعيد الشرعية، إذ يجوز لأحد -على التقدير المذكور- أن يحمل كلّاً من تلك الأمور على مجرد التخيل من غير تحصيل حقيقة مخصوصة.

فكما جاز أن يحمل تعظيم العرش والكرسي وحرمة بيت الله وتقدير الحجر الأسود وما في محاسبة العباد يوم القيامة من حضور الملائكة والنبیین والشهداء ووضع الموازين على مجرّد التخيل والتخويف والإرجاء والإنذار والترغيب والترهيب من غير أصل حقيقي محقق في الواقع، فليجز مثل ذلك في الجنة والنار، والرضوان والنعيم، والزقوم والحميم، وتصلية جحيم.

⁵⁷⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 203. Krş., Nisâbûrî, *Garâibu l-Kur’ân*, II, 15.

⁵⁸⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 204. Krş., Zamahşerî, *Keşşâf*, I, 301; Beyzâvî, *Envâru t-Tenzîl*, I, 134.

“Kur’ân ve sünnette zikredilen bu Kur’ânî lafızlar ve benzerlerini dinî bir realiteye ve imânî bir asla dayandırmaksızın temsîl ve tahyîl etmek, ...muheymin ve müte’âl olan Allah ve gönderilmiş olan Resûlü’nün katında razı olunan bir durum değildir... Aksine, safsata ve ta’lil kapısını çalmaktır. Aynı zamanda tenzîl[î] âyetlerindeki hidâyet ve elde etme (kazanç) kapısını kapatmaktır. Çünkü dinî realiteler olmaksızın bu hayalî ve temsîlî şeylerin kapısını çalmak, cismanî me’âd (haşr), kabir azabı, sırât, hesap, mîzân, cennet, cehennem, ateş, huri, ğilmân ve diğer şer’î va’adlere olan itikâd kapısını kapatmaktadır. Zira –mezkûr takdire göre- bir kimseye, bu husûsların her birini, özel (tahsis edilmiş) bir gerçekliği olmaksızın salt hayal[î olan şeyler]e hamletmesi câiz olacaktır.

Böyle olursa arş ve Kürsî’nin büyüklüğü, Allah’ın evinin saygınlığı, Hacerü’l-Esved’in öpülmesini, kıyamet gününde meleklerin, peygamberlerin ve şehitlerin hazır bulunmaları ve mizanların kurulmasıyla kulların sorguya çekilmelerini, gerçek hayatta meydana gelmiş hakikâtlar olmaksızın sadece hayalî korkutma, inzar, terhib, terġib şeklinde olmasına yorumlamak caiz olabileceği gibi, cennet, cehennem, rıdvan, na’îm, zakkûm, hamîm ve cehîme yaslanmayı da (hayal ve temsile) yorumlamak caiz olacaktır.”⁵⁸¹

Molla Sadrâ’ya göre, dinî bir zarûret olmadıkça bunların zâhirlerine dayanmak gerekir. Ancak zâhir yorum, dinin esasları ve itikadî husûslarla çelişirse, o zaman orada durmak ve bunun bilgisini Allah’a, Rasûlü’ne ve ilimde rasih olan masum imamlara havale etmek gerekir. Çünkü Yüce Allah, “*oysa onun gerçek manasını ancak Allah ve ilimde derinleşmiş olanlar bilir*”⁵⁸² buyurmaktadır.

Daha sonra Molla Sadrâ, müteşâbih âyetleri her insanın bilemeyeceğini, bunları Hz. Ali, Ebu Abdillah, Cafer b. Abdillâh ve diğer imamların -rasih olduklarından dolayı- bildiklerini söylemektedir.⁵⁸³

İkinci görüş: Kürsîden maksadın ‘ilim’ olduğudur. O halde âyetin manası şöyle olmaktadır: “İlmi, yer ve göğü kuşatmıştır.” Bu görüşü, İbn Abbas (v. 68/687), Mücâhid (v. 103/721), Ebu Cafer (v. 148/765) ve Ebû Abdillah (v. 298/911) söylemiştir. Bundan dolayı âlimin yerine kürsî denilmiştir. Böylece mecaz yoluyla bir şeyin sıfatı, bu şeyin mekânının ismiyle tesmiye edilmiştir.

⁵⁸¹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 204.

⁵⁸² Âl-i İmran, 3/7.

⁵⁸³ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 205.

Üçüncü görüş: Tefsîr âlimlerinin çoğuna göre muteber olan görüş, kürsîden maksadın ‘sultan’ ve ‘kudret/güç olduğudur. O zaman mana şöyle olmaktadır: O’nun kuvveti/gücü gökleri ve yeri kuşatmıştır. Ya da kürsîden maksat (melik) padişaktır. Araplar da melike kürsî derler. Çünkü padişahlar kürsînin üzerine otururlar. Böylece melik, padişahın oturduğu yer ismiyle isimlendirilmiştir.⁵⁸⁴

Molla Sadrâ, tüm bu görüşleri detaylı bir şekilde ele alıp inceledikten sonra müteşâbihâta dair görüş beyan edenleri şu üç kategoriye ayırmıştır:

1- Kaffâl (v. 365/976) ve Mu‘tezilî âlimlerin çoğu gibi zâhiri manayı kaldırmaları nedeniyle aşırı (müsrif) olanlar. Bunlar; münker, nekir, mizan, hesap, sırat, cennet ve cehennem ehlinin tartışmaları (konuşmaları) gibi dinde gerçek olan hususların zâhirlerini iptal etmişlerdir. Meselâ, “*cehennemlikler de cennetliklere, ‘ne olur, sudan veya Allah’ın size verdiği rızıktan biraz da bizim üzerimize akıtın’ diye çağırırlar*”⁵⁸⁵ sözlerinin, lisan-ı hâl ile olduğunu iddia etmişlerdir.

2- Ahmed b. Hanbel’e (v. 241/855) tabî olan Hanbelîler gibi aklî yöntemleri kullanmaya karşı çıkarak yorum ve te’vil kapısını kapatmakta aşırı gidenler. Bunlar Cenab-ı Hakkın, *كن فيكون* sözünü te’vil etmeyi bile men etmişlerdir. Bunun, her şeyin sayısınca her lahzada Allahu Teâlâ’da bulunan zâhiri kulağın, harf ve sesle ilgili bir hitap/seslenme olduğunu sanırlar.

Bazı Hanbeliler, sadece üç lafızda/hadîste te’vil kapısının açık olduğunu öne sürerler.

الحجر الأسود يمين الله في الأرض.

a- “*Haceru’l-esved, Allah’ın yeryüzündeki elidir.*”⁵⁸⁶

قلب المؤمن بين إصبعين من أصابع الرحمن.

b- “*Müminin kalbi, Rahmân’ın iki parmağı arasındadır.*”⁵⁸⁷

إني لأجد نفس الرحمن من جانب اليمن.

c- “*Şüphesiz ben, Rahmân’ın nefesini, Yemen cânibinde görüyorum (hissediyorum).*”⁵⁸⁸

⁵⁸⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 207.

⁵⁸⁵ A’raf, 4/50.

⁵⁸⁶ Alâuddîn b. Husâmuiddin b. Kâdî Hân el-Kâdirî eş-Şâzîlî, *Kenzu’l-Ummâl fi Süneni’l-Ekvâl ve’l-Efâl*, (Thk., Bekrî Hayâtî, Sefvâtü’s-Sekâ) Müessesetu’r-Risâle, y.y., 1981, XIV, 106.

⁵⁸⁷ Bkz., Müslim, Kader, 17; Tirmizî, Deâvât, 89; İbn Mâce, Dua, 2; İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, Müessesetü’l-Kurtuba, Kahire, tsz. 2, 174.

Âlimlerin bazıları, İbn Hanbel'in te'vîl kapısını kapatmasının olumlu bir tavır olarak kabul edilmesi gerektiğini, çünkü bu kapı açık olursa, herkesin istediği gibi bu lafızlara anlam vereceklerini bildiği için bu görüşü öne sürdüğünü söylemiştir.⁵⁸⁹

3- Te'vîl konusunda mu'tedil olanlar.

Bunlar da Eş'arîler olup mebde' konularında te'vîl kapısını açmışlar, me'âd husûslarında ise kapatmışlardır. Allah'ın zâtı; rahmeti, uluvv oluşu, azameti vb. sıfatlarına dair hemen her şeyi te'vîl etmişlerdir. Ahiret ile ilgili olanları da zâhir anlamlarında kullanmışlar, te'vîl etmemişlerdir.

Mu'tezilîler, Allah'ın sıfatlarını bile te'vîl etmişlerdir, ancak cismanî haşr, cennet, cennette olan evlilik, yiyecekler, içecekler, hissî lezzetler, ateş, derilerin yanması, yağların erimesi gibi husûsların hakikî olarak gerçekleşeceğini söylemişlerdir.⁵⁹⁰

3.5.8. AKSÂMU'L-KUR'ÂN

Aksâmu'l-Kur'ân, Kur'ân-ı Kerîm'deki yeminler ve bu yeminlerden bahseden ilim demektir. İslâm öncesi Arap toplumunda yemin çok yaygındı. Kur'ân-ı Kerîm Araplar'ın bu âdetini muhafaza etmiş, çeşitli edat ve fiiller kullanılarak yapılan yeminler ile ilâhî hakikatleri teyit etmiştir. Bazen de yeminle, kendisi için yemin edilen şeyin değer ve önemine işaret edilmiş, ayrıca dinleyenlerin o şeye karşı dikkatlerinin çekilmesi hedeflenmiştir.⁵⁹¹

Molla Sadrâ, yeminlerle ilgili bazı malumatlar vermektedir. O, yeminin unsurları, önem ve hikmetleri ile ilgili açıklamalarda bulunmaktadır.

فَلَا أَقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَغْلَمُونَ عَظِيمٌ إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ.

“Yıldızların yerlerine yemin ederim ki, -eğer bilerseniz, gerçekten bu, büyük bir yemindir- O, elbette değerli bir Kur'ân'dır.”⁵⁹²

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette kasem ifadesinin geçtiğini belirtmektedir. V nın mü'ekked için zâid olarak geldiğini, ayrıca bazılarınca bu edatın müsbet

⁵⁸⁸ İbn Hanbel, 2, 541.

⁵⁸⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 210.

⁵⁹⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 211. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr* II, 71, V, 83, VI, 208, 225. Krş., a.m., *Muteşâbihâtü'l-Kur'ân*, s. 9-42.

⁵⁹¹ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 169; Celal Kırca, “Aksâmu'l-Kur'ân”, *DİA*, İstanbul, 1989, II, 290.

⁵⁹² Vâkı'a, 56/75-77.

olduğunu söylemektedir. Müsbet olursa “*bu şeylere yemin etmem. Çünkü bu iş o kadar açık ki yemine gerek yok*” anlamına gelir.

وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لِّوَعْلَمُونَ عَظِيمٌ cümlesinin, kasem ve muksemin aleyhin arasına giren itirâzî bir cümle ve إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ cümlesinin ise muksemin aleyh olduğunu zikretmektedir.

Molla Sadrâ'ya göre bu kasemin azametle nitelenmesi, kendisiyle yemin edilen nesnenin yüceliğine işaret etmek içindir. Çünkü Yüce Allah, gök ve içinde bulunan yıldızları yüceltmıştır. Bu münasebetle olmalı ki bazı sûreler, göğün azametinden bahsetmektedir.

Molla Sadrâ Kur'an'da yeminin geçtiği şu âyetleri zikretmektedir:

وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ.

“Burçlar sahibi göğe yemin olsun.”⁵⁹³

وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ.

“Göge ve Târik’a yemin olsun.”⁵⁹⁴

وَالشَّمْسِ وَضُحَاهَا وَالْقَمَرِ إِذَا تَلَاهَا.

“Güneşe, onun parıltısına ve onu izlediğinde aya yemin olsun.”⁵⁹⁵

فَلَا أُفْسِمُ بِالْجَوَارِي الْكُنَّسِ.

“Bir görünüp bir sinenlere, akıp gidip kaybolanlara yemin olsun.”⁵⁹⁶

وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ.

“Battığı zaman yıldıza yemin olsun.”⁵⁹⁷

Molla Sadrâ'ya göre Yüce Allah'ın yukarıdaki âyetlerde semâvî cisimlere yemin etmesinin sebepleri şunlardır:

وذلك لشرفها ونوريتها وملكوته ودوام دورتها وطاعتها لله تعالى وسرعة حركاتها الدورية والإرادية في

طلب الحق الأول، وتلاؤ جماله وورود إشراقاته عليها، لا لداع حيواني من شهوة أو غضب أو التفات لها إلى ما دونها.

⁵⁹³ Bûrûc, 85/1.

⁵⁹⁴ Târik, 86/1.

⁵⁹⁵ Şems, 91/1-2.

⁵⁹⁶ Tekvir, 81/15-16.

⁵⁹⁷ Necm, 53/1.

“Bu (Bunlarla yemin etme sebepleri) şerefli olmaları, aydınlıkları, melekûtiyeti, deverân etmelerinin sürekliliği, Allah’a boyun eğmeleri, ilk Hakkı taleb konusunda dairesel ve irâdî hareketlerin hızlı olması, Allah’ın güzelliğinin parıltısı ve parıltısının yemin edilen şeylerin üzerinde olmasındandır. Şehvet, gazab ve kendisinden aşağı olana iltifat etmek gibi hayvanî sebeplerden dolayı (Allah) yemin etmemektedir.”⁵⁹⁸

Ayrıca o, menzillerin yüksekliği, göklerin ilahî ufuka yakın ve rızkın geldiği yer olmasından dolayı Allahu Teâlâ’nın bu cisimlerin üzerine yemin ettiğini belirtmektedir.

Böylece Molla Sadrâ, yeminin müsbet-menfî olarak geldiğine, bu iki durumda manalarının nasıl olacağına, muksemin bih ve muksemin aleyh olarak unsurlarına ve kendisiyle yemin edilen varlıkların çeşitli açılardan önemine vurgu yapmaktadır.

3.5.9. MÜBHEMU’L-KUR’ÂN

Mübhem kelimesi “algılanması ve anlaşılması zor olan, kendisiyle ne kastedildiği açık olmayan ve bilinmeyen şey” demektir. Tefsîr ilminde ise isimleri sarâhaten zikredilmeyip ism-i mevsûl, ism-i işaret, zamir, künye, lakap, sıfat, vb. kapalı lafızlarla ifade edilen husûslar demektir.⁵⁹⁹

Mübhem âyetleri ancak nakle dayanarak anlamak mümkündür. Kişi kendi re’yine dayanarak mübhemi açıklayamaz.

Bu konuda çok sayıda kitap te’lif edilmiştir. Bunların bazıları sahih bazıları da zayıf rivayetlere dayanmaktadır.⁶⁰⁰

Mübhem husûsların Kur’ân’da yer almasının birtakım sebepleri vardır; başka bir yerde açıklandığı için tekrara düşmemek, kişiyi rencide etmemek, isim belirtmeksizin sıfatıyla zikredip yüceltmek, mübhemi meşhûr etmek, eksik sıfatlardan dolayı tahkir etmek bunların bazılarındandır.⁶⁰¹

⁵⁹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 177-181.

⁵⁹⁹ Demirci, *Tefsîr Usûlü*, s. 137.

⁶⁰⁰ Suyûdî, *İkân*, s. 801.

⁶⁰¹ Zerkeşî, *Burhân*, s. 111; Suyûdî, *İkân*, s. 800; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 187.

İvez⁶⁰² olarak gelen tenvîn de mübhem olarak gelmektedir. Aşağıdaki şu âyeti bu bağlamda değerlendirmek mümkündür:

فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ .

“Âdem, Rabbinden birtakım kelimeler aldı, bunun üzerine tövbesini kabul etti. Şüphesiz O, tövbeleri çok kabul eden, çok bağışlayandır.”⁶⁰³

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette geçen ‘bir takım kelimeler’ anlamına gelen كَلِمَاتٍ’den kastedilenlerin hangi kelimeler olduğu hakkında birçok görüş olduğunu belirtmektedir. O, insanoğlunun kurtuluşuna vesile olan bu kelimelerden nelerin kastedildiğine ilişkin görüşleri şöyle aktarmaktadır:

1- Said b. Cübeyr (v. 94/713), İkrime (v. 105/723), Hasan (v. 110/728) ve Katâde’den (v. 118/736) rivâyet edilen görüşe göre bu kelimeler, رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ “Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik, şayet bizi bağışlamaz ve merhamet etmezsen şüphesiz hüsrana uğrayanlardan oluruz”⁶⁰⁴ âyetidir. Çünkü bu âyette, işlenen günahlar itiraf edilmiştir. Bu ifade pişmanlığın yerine gelmiştir.

2- Mücâhid (v. 103/721) ve Ebu Cafer el-Bakır’dan (v. 148/765) rivâyet edilen görüşe göre şu sözlerdir:

لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ وَبِحَمْدِكَ ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي إِنَّكَ أَنْتَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ، لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ وَبِحَمْدِكَ عَمِلْتُ سُوءًا وَظَلَمْتُ نَفْسِي فَارْحَمْنِي إِنَّكَ أَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ. لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ وَبِحَمْدِكَ ظَلَمْتُ نَفْسِي فَتُبَّ عَلَيَّ إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ.

“Senden başka ilah yoktur. Hamdinle seni tenzîh ederim. Ey Rabbim ben nefsimi zulmettim, beni bağışla çünkü Sen bağışlayanların en hayırlısıdır. Sen’den başka ilah yoktur. Hamdinle Sen’i tenzîh ederim. Ey Rabbim ben nefsimi zulmettim, bana merhamet et, çünkü Sen merhamet edenlerin en hayırlısıdır. Ey Allah’ım! Senden başka ilah yoktur, hamdinle Sen’i tenzîh ederim. Ey Rabbim! Ben nefsimi

⁶⁰² İvez tenvîni; hazfedilen bir şeyin yerine gelen tenvîn demektir. (Bkz., Bahâuddin Abdullah b. Akîl el-Mısırî, el-Hemedânî, Şerhu İbni Akîl a’la Elfiyye, Dârul-Fikr, Beyrût, 1994, I, 21).

⁶⁰³ Bakara, 2/37.

⁶⁰⁴ A’raf, 7/23.

zulmettim, tövbemi kabul buyur. Çünkü Sen tövbeleri çok kabul eden ve çok merhamet edensin.”

3- Bu sözün, سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر “Allah münezzehdir. Allah’a hamd olsun Allah’tan başka ilah yoktur. Allah en büyüktür” olduğu söylenmiştir.

4- İbn-i Mesud’un rivâyetine göre Allah’a en sevimli gelen söz, babamız Âdem’in günah işleyince söylemiş olduğu şu sözdür:

سبحان الله وبحمده وتبارك اسمك وتعالى جدك لا إله إلا أنت ظلمت نفسي فاغفر لي إنه لا يغفر الذنوب إلا أنت.

“Allah’ım! Hamdinle Sen’i tenzîh ederim, ismin yücedir, şanın büyüktür. Senden başka ilah yoktur. Ben nefsimi zulmettim, beni bağışla. Şüphesiz Sen’den başka günahları bağışlayan yoktur.”⁶⁰⁵

5- Ehli beyt kanalıyla şöyle rivâyet edilmiştir:

”إنَّ آدم رأى مكتوبا على العرش أسماء مكرمة معظمة، فسأل عنها. ف قيل له: هذه أسماء لأجل الخلق منزلة عند الله تعالى والأسماء: ’محمد وعلي وفاطمة والحسن والحسين عليهم السلام‘ فتوسل آدم إلى ربه بهم في قبول توبته.“

“Hz. Âdem, arşın üzerinde yazılmış şerefli ve büyük isimler gördü. Bu isimlerin ne olduğunu sordu. Ona şöyle denildi: Bu isimler, Allahu Teâlâ katında derece bakımından en üstün olanların isimleridir. Söz konusu isimler şunlardır: Muhammed (s.a.v), Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin. Hz. Âdem tövbesinin kabulü konusunda Rabbi’ne bu isimlerle tevessül etti.”⁶⁰⁶

Molla Sadrâ bu tür mübhem lafızların hangi kelimeler olduğu ile ilgili görüşleri zikrettikten sonra bazı kelimeleri, sadece dil ve dudakların hareketiyle söylemenin bağışlanmaya vesile olamayacağını, bunun için içten de bir hareketin olması ve sadece Allah’ın dergâhına dönülmesi gerektiğini belirtmektedir.⁶⁰⁷

⁶⁰⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 128.

⁶⁰⁶ Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân*, I, 129; Sedûk, *Meâni’l-Ehbâr*, Müessesetu’n-Neşri’l-İslâmî, Kum, 1338, s. 125.

⁶⁰⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 981-982. Ayrıca başka örnekler için bkz., a.m., *Tefsîr*, IV, 1335, 1360, 1368, VII, 236, VIII, 94.

3.5.10. KUR'ÂN-I KERÎM'DE HİTÂPLAR

Kur'ân'daki hitaplar da Kur'ân ilimlerinin konularından birisi olarak kabul edilmektedir. Genelde bu hitaplar üç kısma ayrılmaktadır: Bunlar: Hz. Resûlullah'a yapılan hitaplar, Hz. Resûlullah'tan başkasına yapılan hitaplar ve her ikisine birden olan hitaplardır. Bu hitaplara ait örnekler, hemen hemen her sahifede rastlanacak kadar çoktur. Kur'ân-ı Kerîm'in çoğu yerinde mevcut olan bu hitaplar, kendi aralarında tasnife tabi tutularak otuzüç kısımda mütâlaa edilmektedir.⁶⁰⁸

Hitâbın, nida harfleri ve munâdâ olmak üzere iki unsûru vardır.

Molla Sadrâ, nida harfleri ve münâdâ ile ilgili geniş açıklamalarda bulunmaktadır:

(يا) حرف وضع لنداء البعيد، وقد ينادى به القريب تنزيلا له منزلة البعيد، إما لعظمته كقول الداعي: (يا رب) و(يا الله) - وهو أقرب إليه من حبل الوريد - ولغفلته وسوء فهمه، أو للاعتناء بالمدعو له وزيادة الحث عليه.

“يا uzakta olanı çağırmak için vazedilmiş bir harftir. Bazen de yakın olan, uzaklık mertebesine indirilerek bu harfle çağrılmaktadır. Allah -insanlara can damarından daha yakın olduğu halde- kendisini çağırان birinin يا الله يا رب، demesi gibi ya Allah'ı yüceltmesi veya çağrılan şahsın gâfil ve kötü anlayışlı olması ya da çağrılan şeyin önemli olması ve onun fazla teşvik edilmesi içindir.”⁶⁰⁹

Molla Sadrâ, nidâ harfinin (أدعو) manasında olduğunu söyleyip, (أدعو زيد) manasına gelemeyeceğinin gerekçelerini şu birkaç maddede belirtmektedir:

وهو مع المنادى جملة مفيدة لأنه نائب مناب فعل ك(أدعو) ونحوه ، وليس بمعنى (أدعو زيدا) أو

(أنادي زيدا) - كما توهم - لفساده من وجوه:

أحدها: أن ذلك خبر يحتمل الصدق والكذب، وهذا لا يحتملها لكونه إنشاء.

وثانيها: أن النداء يقتضي صيرورة (زيد) منادى في الحال، وقولنا: (أنادي زيدا) لا يقتضي ذلك.

وثالثها: أن (يا زيد) يقتضي صيرورة (زيد) مخاطبا بهذا الخطاب، و(أنادي زيدا) لا يقتضي ذلك، لجواز

أن يخبر إنسانا آخر بأنني أنادي زيدا.

⁶⁰⁸ Zerkeşî, *Burhân*, s. 455-473; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 192.

⁶⁰⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 407.

رابعها: أن (أنادي زيداً) إخبار عن النداء، والإخبار عن النداء غير النداء.

“Nidâ harfî, münâdâ ile beraber anlamlı bir cümledir. Çünkü يا harfî أَدْعُو ve benzeri bir fiilin yerine geçmektedir. Yanlış anlaşıldığı gibi nida harfî أَدْعُو زَيْدًا (Zeyd’i çağırıyorum) veya أُنَادِي زَيْدًا (Zeyd’e sesleniyorum) manasında değildir. Çünkü bu (yani, nidâ harfinin أَدْعُو (çağırıyorum) ve أُنَادِي (sesleniyorum) manalarına gelmesi) şu açılardan fâsid olmaktadır:

1- أَدْعُو زَيْدًا ve أُنَادِي زَيْدًا cümleleri haberi birer cümle olup sıdk/doğruluk ve kizb/yalan ihtimali taşımaktadır. Nida harfî ise inşâî olduğundan sıdk ve kizb ihtimalini taşımaz.

2- Nidâ harfî, زَيْد’in şimdiki zamanda münâdâ olmasını gerektirir. أُنَادِي زَيْدًا cümlesi ise bunu gerektirmemektedir, (zira bu gelecek zaman da olabilir).

3- أُنَادِي زَيْدًا bunu gerektirir. زَيْد’in bu hitapla muhatab olmasını gerektirir. يا زَيْد cümlesi, زَيْد’in bu hitapla muhatab olmasını gerektirir. Çünkü bu, nidâ yapan kişinin başka bir insana, أُنَادِي زَيْدًا (ben gelecekte Zeyd’e sesleneceğim) diye haber vermesini mümkün kılmaktadır.

4- أُنَادِي زَيْدًا cümlesi nidâyı ihbar etmektir (bildirmektir). Nidâyı ihbar etmek (bildirmek) ise, nidânın kendisi değildir.”⁶¹⁰

O, Kur’ân’ı Kerîm’de nidânın (hitapların) çokça yer almasının sebeplerini de şöyle açıklamaktadır:

وإنما كثر في كتاب الله النداء على هذه الطريقة للإيذان بهذه التأكيدات والمبالغات بأن كل ما نادى الله به عباده من الأوامر والنواهي، والوعد والوعيد، واقتصاص أخبار المتقدمين أمور عظام وأشياء مهمّة يجب التفطن لها والاهتمام باستماعها والإقبال عليها بقلوبهم، وأكثر الناس عنها غافلون أحقّاء بأن ينادى لهم بآكد النداء.

“Bu yöntemle Yüce Allah’ın Kitabı’nda nidânın çok olması, bu pekiştirme ve mübalağalarla şunları belirtmek içindir: Allah’ın kullarına emirler, nehiyler, va’d, va’id ve öncekilerin haberlerini nakletmek için nidâ ettiği her şey, büyük ve faydalı

⁶¹⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 408.

şeylerdir. Bunları düşünmek, dinlemeye önem vermek ve kendi kalpleriyle onlara yönelmek gerekir. İnsanların çoğu, bu şeylerden gafildir. İşte bunlara en kuvvetli nidalarla seslenilmeleri daha müstehak/uygun olur.”⁶¹¹

Molla Sadrâ, “*ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin ki, Allah’a karşı gelmekten sakınasınız*”⁶¹² âyetini yorumlarken Yüce Allah’ın Kur’ân’ı Kerîm’deki bir âdetinin de muhatabın durumuna göre (derece bakımından yakınlık-uzaklık, gaflet-uyanıklık vb.) çeşitli hitap şekillerinin olduğunu söylemektedir.

إن من عادة الله سبحانه في هذا الكتاب أن يخاطب جمهور المكلفين ب(يا أيها الناس) وأهل المعرفة والایمان منهم ب(يا أيها الذين آمنوا) ولأهل الولاية والقرب ب(يا عبادي) تنبيها على تفاوت الدرجات، و تباين الرتب والمقامات.

فمن الناس من هو في طبقة النفس الحيوانية إلا أنه قابل للترقي بالتكليف -وهم أكثر الناس- ومنهم من تجاوزها وبلغ حدود النفس الناطقة -وهم العلماء- ومنهم من بلغ إلى مرتبة العقل بالفعل -وهم عباد الله الربانيون- فهذا الخطاب متوجه إلى جميع الناس -مؤمنهم وكافرهم- إلا من هو خارج عن حدود التكليف من الأطفال والمجانين لأن حالهم أنزل من حال الحيوان غير المكلف.

“Münezzeh olan Allah’ın Kitabı’nda derece, rütbe ve makamların farklılığını vurgulamak için, bütünüyle mükelleflere ‘*ey insanlar!*’, ma’rifet ve iman ehline ‘*ey îmân edenler!*’, velâyet ve kendisine yakın olanlara ‘*ey kullarım!*’ ile hitap etmesi O’nun âdetindendir (üslûbundandır).

Bazı insanlar var ki; hayvanî nefis tabakasında bulunmaktadır. Ancak bunlar teklîf ile terakkîye kabildirler. İnsanların çoğunu bunlar oluşturmaktadır. Bazıları da hayvanî nefis tabakasını aşmış, nâtika (olan) nefsin sınırına ulaşmışlardır. Bunlar da âlimlerdir. Bazıları ise, akl-ı bi’l-fi’il mertebesine ulaşmışlardır. Bunlar da Allah’ın Rabbânî kullarıdır.

İşte bu (yukarıdaki âyette geçen) hitâb, -mümin olsun, kâfir olsun, tüm insanlara yönelik bir hitaptır. Ancak çocuklar ve deliler bu hitâbın kapsamına

⁶¹¹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 410. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 498, IV,1037, VI, 240. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 89.

⁶¹² Bakara, 2/21.

girmemektedirler. Çünkü onların durumu, mükellef olmayan canlıların durumundan daha aşağı[da]dır.”⁶¹³

Molla Sadrâ, Kur’ân-ı Kerîm’de bazen nidâ harfinin hazf edildiğine dair örnekler vermektedir. Âyetlerde geçen قُل emrine Resûlullah’ın muhatab olduğunu belirtmektedir. قُلْ إِنِّ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ emrinden sonra, يَا مُحَمَّدُ ifadesini takdir etmektedir. Yani “*de ki; şüphesiz ki, öncekiler ve sonrakiler belli bir günde toplanacaksınız*” âyetinin tefsîrini şöyle yapmaktadır:

قُلْ يَا مُحَمَّدُ: (إِنَّ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ)، أَي: الَّذِينَ تَقَدَّمُوا عَلَيْكُمْ مِنْ آبَائِكُمْ وَغَيْرِ آبَائِكُمْ، وَالَّذِينَ يَتَأَخَّرُونَ عَنْ زَمَانِكُمْ (لَمَجْمُوعُونَ إِلَى مِيقَاتٍ يَوْمٍ مَعْلُومٍ)، أَي: لِمَحْشُورُونَ إِلَى أَجَلٍ وَقْتُ بِهِ اللَّهُ عِبَادَهُ، وَهُوَ يَوْمٌ مَعْلُومٌ عِنْدَ اللَّهِ، هُوَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ.

“Ey Muhammed! De ki; şüphesiz evvel ve âhir olanlar, yani; sizden önce yaşamış olan babalarınız ve babalarınızın dışındakiler, sizin zamanınızdan sonra gelecek olanlar, belli bir günün vaktinde toplanacaklardır. Yani; Allah’ın (c.c) kulları için belirlediği bir zamanda haşredileceksiniz. İşte o vakit, Allah katında bilinen ahiret günüdür.”⁶¹⁴

Bazen hitâbın nehiyde saklı olduğuna işaret edip açıklamaya çalıştığı görülür. Meselâ;

وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ “*Hakkı batılla karıştırıp da bile bile hakkı gizlemeyin*”⁶¹⁵ âyetinde, nehye muhatap olanların ehli kitap liderleri olduğunu söylemektedir. Çünkü onlar bildiklerini inkâr ediyorlar. Muanid olanın inkârı cahilin inkârından daha şiddetlidir.⁶¹⁶

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, hitap konusuna büyük bir önem atfetmiştir. Hitâbın unsûrları olan nidâ harfleri ve munâdâ, nidâ harflerinin va’zedilme sebepleri, bu harflerin yerine geçen fiiler, nidâ harfî ile bu fiilerin aynı anlamda olmadıkları, ikisi arasında farklar olduğu ve Kur’ân-ı Kerîm’de çokça zikredilmelerinin sebepleri hakkında kayda değer bilgiler vermiştir.

⁶¹³ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 405. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, VI, 193, VIII, 93, 289, 389.

⁶¹⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 129. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, VIII, 325.

⁶¹⁵ Bakara, 2/42.

⁶¹⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1117.

3.5.11. TENÂSÜBÜ'L-KUR'ÂN

Tenâsüb, lügat olarak, “yakınlık, iki veya daha fazla şey arasında uygunluk, mana ilişkisi bulunan sözleri bir arada kullanmak” demektir.⁶¹⁷ Terim olarak ise; birbirini takib eden sözcük ve cümlelerin arasında mana itibariyle makûl bir irtibat, insicam ve alâkanın bulunmasıdır.⁶¹⁸ Kur'ân, yaklaşık yirmi üç yıl gibi uzun bir süreçte parça parça, yani âyet âyet, sûre sûre inmekle beraber birbirleri arasında mükemmel bir uyum, aheng ve irtibatın olduğu görülmektedir. Müfessirler tefsirlerinde yeri geldikçe bu husûsa temas etmişler, hatta bazıları konuya ilişkin müstakil eserler yazmışlardır.

Tenâsübün birkaç çeşidi bulunmaktadır. Biz burada Molla Sadrâ'nın tefsîrinde yer verdiği çeşitlerini tesbit edip incelemeye çalışacağız:

1) Âyetlerin Kendi İçyapılarında Tenâsüb

Molla Sadrâ tefsirinde, âyetleri oluşturan ifadelerin birbirleriyle olan uyum ve ahenginden bahsetmektedir.

O, *“iman edip salih ameller işleyenlere, kendileri için; içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele”*⁶¹⁹ âyetinde geçen جَنَّاتِ kelimesinin nekire ve çoğul gelmesi ile, الْأَنْهَارُ kelimesinin marife gelmesinin sebebini sorduğu bir soruya şöyle cevap verir:

أَمَّا عَنْ الْأَوَّلِ فَبِأَنَّهَا اسْمٌ لِدَارِ الثَّوَابِ، وَهِيَ مُشْتَمِلَةٌ عَلَى جَنَّاتٍ كَثِيرَةٍ مَرْتَبَةٍ عَلَى اسْتِحْقَاقَاتِ الْعَامِلِينَ، لِكُلِّ طَبَقَةٍ مِنْهُمْ جَنَّةٌ مِنْهَا. وَهِيَ كَمَا ذَكَرَهُ ابْنُ عَبَّاسٍ سَبْعٌ: جَنَّةُ الْفَرْدُوسِ، وَجَنَّةُ عَدْنٍ، وَجَنَّةُ النَّعِيمِ، وَدَارُ الْخُلْدِ، وَجَنَّةُ الْمَأْوَى، وَدَارُ السَّلَامِ، وَعَلَيُّونَ. وَفِي كُلِّ وَاحِدَةٍ مِنْهَا أَيْضًا مَرَاتِبٌ وَدَرَجَاتٌ مُتَفَاوِتَةٌ عَلَى حَسَبِ تَفَاوُتِ الْأَعْمَالِ وَالْعَمَالِ.

“Birincisine (جَنَّاتِ kelimesinin nekire ve çoğul gelmesinin nedenine) cevap, cennetin sevap yurdunun ismi olması[ndan]dır. Bu (kelime), çalışanların hak ettikleri derecelere göre çok sayıda cennetlere şamildir. Her bir tabakada olana, o

⁶¹⁷ Muhammed Murteza ez-Zebidî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (Thk., Halîl el-Hilâlî), “nsb” md., Tunus, 2004; Mustafa Müslim, *Mebâhis fi't-Tefsîri'l-Mevdûi*, 3. baskı, Şam, 2000, 58; Mehmet Faik Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*, DİB Yay., Ankara, 2009, s. 7; a.m. “Münâsebâtü'l-Âyât ve's-Süver”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 569.

⁶¹⁸ Suyûtî, *İtkân*, s. 725; Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*, s. 8.

⁶¹⁹ Bakara, 2/25.

öldürüldüklerinden dolayı رجال ismiyle zikredilmeleri, ne o zamanda ve ne de geleceğe göre kullanılmaları doğru olur.”⁶²³

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, aynı âyet içinde zikredilen iki kelimenin, çeşitli hikmetlere binâen özenle seçildiğini mükemmel denecek bir şekilde ortaya koymuştur. Zira Firavun, yeni doğan erkek çocuklarını öldürdüğü için bu çocuklar gençlik, olgunluk ve yaşlılık döneminlerine yetişmemektedirler. Kız çocukları ise, diri bıraktıkları için kadınlık olma, başka bir ifadeyle gençlik, olgunluk ve yaşlılık dönemlerine kadar yaşamaktadırlar.

2) Âyetlerin Birbirleri Arasındaki Tenâsüb

Molla Sadrâ, âyetlerin birbirleri arasında da tenâsübün olduğunu söylemektedir.

Meselâ, وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ “Eğer kulumuza (Muhammed’e) indirdiğimiz (Kur’ân) hakkında şüphede iseniz, haydin onun benzeri olan bir sûre getirin ve eğer doğru söyleyenler iseniz Allah’tan başka şahitlerinizi de çağırın”⁶²⁴ ile فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَأْزَنُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا “Eğer yapamazsanız -ki hiçbir zaman yapamayacaksınız- o hâlde yakıtı insanlarla taşlar olan ateşten sakının. O ateş kâfirler için hazırlanmıştır”⁶²⁵ âyetleri arasındaki tenâsübü şöyle açıklamaktadır:

لَمَّا بَيَّنَّ اللَّهُ لَهُمْ طَرِيقَ الْإِهْتِدَاءِ إِلَىٰ مَعْرِفَةِ أَحْوَالِ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَأَرْشَدَهُمْ إِلَىٰ قَانُونِ يَعْرِفُ مِنْهُ صِحَّةَ مَا جَاءَ بِهِ مِنْ فُسَادِهِ وَيَمْتَازَ بِذَلِكَ حَقَّهُ مِنْ بَاطِلِهِ أَمْرَهُمْ بِتَقْوَىٰ النَّارِ الْمَعْدَّةِ لِلْكَافِرِ.

“Allahu Teâlâ insanlara, Resûlullah’ın (s.a.s) hallerini bilmeye ilişkin hidâyet yolunu beyan ettikten, getirmiş olduğu şeyin doğruluğunu yanlışından (ayırıp) tanımasını sağlayan kanuna irşad ettikten ve bununla gerçeğini batıldan ayırmayı gösterdikten sonra onlara, kâfirler için hazırlanmış olan ateşten korunmayı emretti.”⁶²⁶

⁶²³ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1251. Ayrıca başka örnekler için bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 107, 180, II, 159, III, 706, 926, IV, 1365, V, 305, VI, 72, VIII, 458.

⁶²⁴ Bakara, 2/23.

⁶²⁵ Bakara, 2/24.

⁶²⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 546.

Molla Sadrâ, Cenab-ı Hakk'ın doğru yolu gösterdikten sonra, doğru yoldan sapanların karşılaşacakları yeri de göstermiştir. Böylece yukarıdaki iki âyet arasında bir uygunluk olduğunu belirtmiş olmaktadır.

Molla Sadrâ'nın konuya ilişkin olarak şu âyetlere yaklaşımını da örnek olarak vermek istiyoruz:

أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ
السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ.

“İyi bilin ki, onlar bozguncuların ta kendileridir. Fakat farkında değildirler. Onlara, ‘insanların inandıkları gibi siz de inanın’ denildiğinde ise, ‘biz de akılsızlar gibi iman mı edelim?’ derler. İyi bilin ki, asıl akılsızlar kendileridir, fakat bilmezler.”⁶²⁷

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyet ile bir önceki âyetin fezlekesinde geçen لَا يَعْلَمُونَ ile لَا يَشْعُرُونَ kelimeleri arasındaki münasebeti şöyle anlatmaktadır:

وإنما قال في هذه الآية: (لا يعلمون)، وفيما قبلها: (لا يشعرون)، لأن الوقوف على أن طريق الإيمان حق وطريق الكفر باطل، أمر عقلي فطري، وأما الوقوف على النفاق وما فيه من البغي والفساد في الأرض، فأمر ضروري يجري مجرى المحسوس لأنه يشاهد من أقوالهم وأفعالهم، ولأن ذكر السفه -وهو نقص العقل وخفته- مكان ذكر العلم أحسن طباقا من مكان ذكر الشعور.

“Bu âyetle لَا يَعْلَمُونَ önceki âyetle ise demesinin sebebi, iman yolunun gerçek, küfür yolunun ise batıl bir yol olarak bilinmesinin, aklî-fitrî bir husûs olmasındandır. Nifak ve kendisinin kapsamında bulunan yeryüzünde azgınlık ve bozgunculuk yolunda bulunmak ise hissedilen zarurî bir şeydir. Zira o, bunların (fasıkların) sözleri ve eylemlerinden müşahade edilir. Ayrıca, aklın noksanlığı ve hafifliği demek olan sefihliğin, ilmin yerine zikredilmesi, uyumluluk bakımından şuûrun yerine zikredilmesinden daha güzeldir.”⁶²⁸

Böylece o, söz konusu iki ifadenin âyet içinde insicamlı bir şekilde kullanımlarının, mantikî bir uyumluluğun sonucu olduğunu belirtmektedir.

⁶²⁷ Bakara, 2/12-13.

⁶²⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 316. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 47.

Molla Sadrâ, âyetlerin birbirleriyle olan uyumundan bahsederken bazen diğer tefsîrlerden alıntı yapmakta ve yapmış olduğu bu alıntıya dair açıklamalarda bulunmaktadır.

O, Bakara sûresinin ilk âyetleri arasındaki tenâsübü göstermek için Keşşaf'tan yararlanmaktadır:

(الم) جملة برأسها أو طائفة من حروف المعجم مستقلة بنفسها، و(ذلك الكتاب) جملة ثانية، و(لا ريب فيه) ثالثة، و(هدى للمتقين) رابعة، قائلًا: إنه أرسخ عرقًا في البلاغة وموجب حسن النظم حيث جيء بأربع جمل متناسقة هكذا من غير حرف نسق، وذلك لمجيئها متأخية آخذًا بعضها بعنق بعض تعزّز اللاحقة منها السابقة.

“الم ya kendi başına bir cümledir veya bağımsız mu'cem harflerden oluşan bir topluluktur.

ذَٰلِكَ الْكِتَابُ ikinci cümledir.

لَا رَيْبَ فِيهِ üçüncü cümledir.

هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ dördüncü cümledir.

(Zamahşerî (v. 538/1144)) bunun belâğat konusunda kök bakımından derin olduğunu belirtip nazmın güzelliğinin, nesk (atıf) harfleri olmaksızın dört uyumlu cümleyle ve bu cümlelerin, birinin diğerinin boynuna sarılarak kardeşçe gelmelerini gerektirdiğini, sonraki âyetin önceki âyete güç verdiğini söylemektedir.”

Molla Sadrâ, Zamahşerî'nin yapmış olduğu bu yorumu, birkaç maddede beyân etmektedir:

بیانه: أنّه نبّه أولاً على أنّه الكلام المتحدّى [به] ثمّ أشير إليه بأنّه الكتاب المنعوت بغاية الكمال، ثمّ نصّ على كماله بنفي الريب عنه، إذ لا كمال أعلى مما للحقّ واليقين، ولا نقص أنقص ممّا للباطل والشبهة. ثمّ أكّد كونه يقيناً لا يحوم الشكّ حوله، وحقّاً لا يأتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه بأنّه هدى للمتقين، وبعد أن رتّب هذا الترتيب الأنيق، ونظمت هذا النظم السويّ، حيث تستتبع كلّ واحدة منها ما يليها استتباع الدليل للمدلول، لم يخل كلّ واحدة من الأربع من نقطة جزیلة:

ففي الاولى: الحذف والرمز إلى الغرض بألف وجه. وفي الثانية: ما في التعريف من الفخامة. وفي

الثالثة: تقديم الريب على الظرف حذرا عن إيهام خلاف المقصود. وفي الرابعة: الحذف والتوصيف للمبالغة

بالمصدر، وإيراده منكرا للتعظيم وتخصيصه بالمتقين باعتبار الغاية وتسمية المشارف بالتقوى متقيا إيجازا.

“Açıklaması şöyledir: (Zemahşeri) şu husûslara dikkat çekmiştir:

a) Kur’ân’ın kendisiyle meydana okunan bir kelâm oluşu.

b) Bu kitabın son derece kâmil olduğuna işaret edilmesi.

c) Kendisinde hiçbir şüphe bulunmadığının kesin olarak belirtilmesi. Çünkü hak ve yakînin üzerinde hiçbir kemâlât yoktur. Bâtıl ve şüphenin aşağısında da hiçbir noksanlık yoktur.

d) Kendisi yakın olup etrafında (en ufak bir) şüphenin olamayacağını pekiştirmesi; *“Müttekilere kılavuz”* هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ olması nedeniyle ona, önünden ve arkasından bâtilin yaklaşmaması.

e) Bu uygun olan tertibin ve düzgün olan nazmın düzenlenmesi, şöyle ki, delilin medlûle tabi olması gibi her birinin kendisinden sonra geleni takib etmesi.

f) Her dört cümlemin, birçok nüktelerden hali olmaması.

Birincisinde; hazf ve en latîf yönle amaca işaret etme,

İkincisinde; ta’rîf [ال] ile zikredilmesin]de ta’zim,

Üçüncüsünde; yanlış amacı göstermesi endişesinden uzaklaşmak için رَيْب kelimesinin zarf[car-mecrûr]dan önce gelmesi,⁶²⁹

Dördüncüsünde; hazf ve mubâlağanın mastarla nitelenmesi, ta’zimi belirlemek için nekire gelmesi, sonuç itibarıyla hidâyetin sırf muttakilere tahsisi ve vecîz bir şekilde takva ile şereflenelerin muttaki olarak isimlendirilmesi vardır.”⁶³⁰

3) Sûreler Arasındaki Tenâsüb

Molla Sadrâ’nın bazı sûreler arasında tenâsüpten bahsettiği de görülmektedir. Meselâ, Bakara sûresi ile A’raf sûresi arasındaki âyetlerde geçen bazı ifadeleri karşılaştırarak onlar arasındaki irtibatı belirlemeye çalışmıştır:

⁶²⁹ Şayet car ve mecrûr mukaddem olsaydı manası şöyle olacaktı: Kur’ân’da kuşku yok, diğer kutsal kitaplarda ise kuşku vardır.

⁶³⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 73. Ayrıca bkz; a.m., *Tefsîr*, II, 216, 258, 259, III, 517, 602. Krş., Zamahşerî, *Keşşâf*, I, 37.

إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى صَرَّحَ فِي أَوَّلِ الْقُرْآنِ بِأَنَّ قَائِلَ هَذَا الْقَوْلِ هُوَ اللَّهُ إِزَالَةً لِلإِبْهَامِ، وَلَآئِهْ ذِكْرٌ فِي أَوَّلِ الْكَلَامِ:
(اذْكُرُوا نِعْمَتِي الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ)، فَالْمُنَاسِبُ بِهَذَا الْمَقَامِ أَنْ يَقُولَ: (وَإِذْ قُلْنَا) وَأَمَّا فِي الْأَعْرَافِ فَلَا يَبْقَى إِلَّا بِهَامُ
هَنَّاكَ بَعْدَ التَّصْرِيحِ الْمَقْدَمِ.

“Şüphesiz Allah, Kur’ân’ın başında (Bakara sûresinde) belirsizliliği izale etmek için bu sözü söyleyenin Allah olduğunu açıklamaktadır. Çünkü sözün başında şöyle buyurmaktadır: ‘Size verdiğim nimetleri hatırlayın.’ Bu makamda *‘hani* و *‘h*ani *‘demıştik ki’* sözünün söylenmesi münâsib olmaktadır. A’raf sûresinde ise önceki açıklamadan sonra belirsizlik kalmamaktadır.”

وإِذْ قِيلَ⁶³² ise A’raf sûresinde, وَإِذْ قُلْنَا⁶³¹ Molla Sadrâ, Bakara sûresinde, denmesinin sebebinin, Allahu Teâlâ’nın Bakara sûresinin başında belirttiği gibi, belirsizliği izale etmek için, bu sözü söyleyenin Allah olduğu açık bir şekilde görüldüğünü ifade etmektedir. Çünkü sözün başında, يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِي الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ⁶³³ geçmektedir. O halde bu makama وَإِذْ قُلْنَا ifadesi münasip olmaktadır. A’raf sûresinde ise açıklamadan sonra belirsizlik bulunmamaktadır.

إِنَّ الدَّخُولَ مَقْدَمٌ عَلَى السَّكُونِ وَلَا بَدَّ مِنْهُ، فَذَكَرَ “الدَّخُولَ” فِي السُّورَةِ الْمُتَقَدِّمَةِ وَ”السَّكُونِ” فِي الْمُتَأَخِّرَةِ.

“Duhûlun (cennete girmenin), sükûnden (oraya yerleşmeden) önce olması gerekmektedir. Bundan dolayı önceki sûrede duhûl, sonraki sûrede ise sükûn zikredilmiştir.”

Görüldüğü gibi o, Bakara sûresinde اَدْخُلُوا⁶³⁴ (giriniz), A’raf’ta ise اسْكُنُوا⁶³⁵ (yerleşiniz) şeklinde gelmesinin sebebinin, girmenin yerleşmeden önce olmasına bağlamaktadır. Çünkü önceki sûrede duhûl, sonraki sûrede ise sükûn zikredilmiştir.

إِنَّ الْإِنْزَالَ يَفِيدُ حَدُوثَهُ فِي أَوَّلِ الْأَمْرِ دَفْعَةً، وَالْإِرْسَالَ يَفِيدُ الدَّوَامَ وَالِاسْتِمْرَارَ.

⁶³¹ Bkz., Bakara, 2/58.

⁶³² Bkz., A’raf, 7/161.

⁶³³ Bkz., Bakara, 2/122.

⁶³⁴ Bkz., Bakara, 2/58.

⁶³⁵ Bkz., A’raf, 7/161.

“İnzâl, işin başında bir kere hudûsu (meydana gelişi), irsâl ise devam ve sürekliliği ifade etmektedir.”⁶³⁶

Bakara sûresinde ⁶³⁷ فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ A'raf'ta ise, ⁶³⁸ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ şeklinde gelmesinin sebebini, inzalin; azabın aniden meydana gelişini ve irsalin ise devam ve sürekliliği ifade etmesine bağlamaktadır.

Böylece Molla Sadrâ, iki sûre arasında geçen farklı ifadelerin birbiriyle olan uyumuna dikkat çekmektedir.

4) Bir sûrenin Tüm Âyetleri Arasında Tenâsüb

Molla Sadrâ, Hadîd sûresinin tüm âyetleri arasında tenâsüb olduğunu söyleyip bunları âyet âyet açıklamıştır.

Konuyu fazla uzatmamak için bu husûsu bir misal vererek anlatmak istiyoruz:

سَبِّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ لَهُ مَلِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ.

“Göklerde ve yerde bulunan her şey Allah'ı tesbih etmektedirler. O, Azîz'dir, Hakîm'dir. Göklerin ve yerin mülkü O'nundur. O, diriltir ve öldürür. O, her şeye gücü yetendir. O, Evvel'dir (ilktir), Âhir'dir(sondur), Zâhir'dir, Bâtın'dır. O, her şeyi bilendir.”⁶³⁹

فاقتتحت السورة بتقديس الله عن النقائص وصفات الممكنات وسمات الحادثات، بلسان كل من في سموات عالم الملكوت، وما في أرض عالم الملك، وبذكر أن جميع ما وقع عليه اسم الوجود ملكه وتحت تسخيره، جار عليه سلطانه، نافذ فيه حكمه، سار فيه أمره يصرفه كيف يشاء بالإحياء والإماتة.

ثم ذكر أن منشئ مملكة السموات والأرض وبانيها مع تَمَادَى أزمته بقائها واتساع أمكنة أرضها وسمائها مما لا يغيب عنده زماني عن زماني ولا يفوت لديه مكاني عن مكاني، بل جميع الأزمنة والزمانيات لإحاطته القيومية في حكم آن واحد في الحضور لديه، وكافة الأمكنة والكائنات بتمامية الإلهية في حكم نقطة واحدة في المثل بين يديه، من غير تطرق تجدد وتغير في ذاته أو احتمال تجزؤ وتكثُر في صفاته، وذلك لأنه هو الأول في عين آخريته، وهو الظاهر في عين باطنيته، ولما كان هذا مستلزما لشمول علمه بجميع الموجودات وإحاطة شهوده بجملة الكائنات ذكر عقيبه: (وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ).

⁶³⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1343. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 134, 207, III, 530, V, 1364, VI, 409.

⁶³⁷ Bkz., Bakara, 2/59.

⁶³⁸ Bkz., A'raf, 7/162.

⁶³⁹ Hadîd, 57/1-3.

“Sûre, melekût âleminin semasında ve mülk âleminin arzında bulunan tüm varlıkların lisanıyla, Allah’ı; kusûrlardan, mümkün varlıkların niteliklerinden ve hâdis olanların belirtilerinden takdis etmekle başlamıştır. Ayrıca sûre, üzerinde varlık ismi bulunan tüm varlıkların, Allah’ın mülkü ve emrine amade, kendilerine otoritesinin câri, hükmünün geçerli ve emrinin yürürlükte olduğundan ve istediği şekilde diriltip öldürmekle tasarruf ettiğinden bahsetmekle başlamıştır.”⁶⁴⁰

Sonra, zamansal olanın zamansal olandan gizlenmediğinden, mekânsal olanın mekânsal olandan geçmediği için, kalan zamanların uzaması, yer ve gök alanlarının genişliğiyle beraber gökler ve yer ülkesinin yaratıcısı ve inşa edenini zikretmiştir. Aksine, tüm zamanlar ve zamanla ilgili olanlar koruyucu kuşatması altında olduğundan, O’nun huzûrunda tek bir lahza hükmündedir. Tüm mekânlar ve mekânla ilgili olanlar, zatında yenilik ve değişim veya sıfatlarında bölünme/parçalanma ve çoğalma olmaksızın mükemmel ulûhiyetinden dolayı huzurundaki müsüllerde⁶⁴¹ tek bir nokta hükmündedir. Tüm bunlar şundan dolayıdır: Âhir olmasının özünde O, Evvel’dir. Bâtın olmasının özünde O, Zâhir’dir. Bu, tüm varlıklarla ilgili ilminin geniş olmasını ve şahitliğinin tüm evreni kuşatmasını gerektirdiğinden dolayı ardından “*O, her şeyi bilendir*” âyetini zikretti.⁶⁴²

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, bir sürenin bütün ayetleri arasındaki tenasübü de göstermeye çalışmıştır.

Böylece, tüm âyetleri arasında tenâsüb ile ilgili olarak incelediği Hadîd sûresinde Molla Sadrâ’nın değinmiş olduğu ilk üç âyetin birbiriyle olan irtibatı görülmektedir.

3.5.12. EMSÂLU’L-KUR’ÂN (DARB-I MESEL)

“Emsâl”, “mesel” kelimesinin çoğulu olup sözlükte benzer, benzeyen, sıfat, söz, ibret, kıssa gibi anlamlara gelmektedir. Arap dili ve edebiyatında mesel,

⁶⁴⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 409.

⁶⁴¹ Sözlükte “örnek” anlamına gelen misâl kelimesinin çoğulu olan müsül kelimesi, Eflâtun felsefesinden bahseden çeşitli metinlerin İslâm dünyasında Arapça’ya tercümesinin ardından hem tekil hem çoğul olarak “fizikî objelerin asılları, ilk örnekleri” anlamında kullanılmıştır. Genellikle Eflâtun’un ideler kavramı karşılığında kullanılan felsefe terimidir. (Geniş bilgi için bkz., İlhan Kutluer, “Müsül”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 149).

⁶⁴² Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 410.

atalardan gelen ve onların yüzyıllar içindeki deneyim ve gözlemlerine dayalı düşüncelerini değişmez kalıplar şeklinde özlü sözlerle öğüt ve hüküm içerecek biçimde yansıtan, lafzı ve anlamı beğenilerek nesilden nesile aktarılan, örneklemek amacıyla kullanılan müşterek özdeyiştir.⁶⁴³ Bunlara Türkçe’de atasözleri ve bunların irad edilip söylenmesine de darb-ı mesel veya emsâl denir.⁶⁴⁴

Molla Sadrâ, Kur’ân’da geçen darb-ı mesellerle ilgili bazı müfessirlerden nakillerde bulunup sonra kendi yorumunu aktarmaktadır. O, müfessirlerin şöyle dediklerini nakletmektedir:

إِنَّ الْمَقْصُودَ مِنْ ضَرْبِ الْأَمْثَالِ أَنَّهَا تُؤَوِّزُ فِي الْقُلُوبِ مَا لَا يُؤَوِّزُهُ وَضْفُ الشَّيْءِ فِي نَفْسِهِ، وَذَلِكَ لِأَنَّ
الْعَرَضَ مِنَ الْمَثَلِ تَشْبِيهُ الْحَقِيقِ بِالْجَلِيِّ، وَالْغَائِبِ بِالشَّاهِدِ، فَيَتَأَكَّدُ الْوُقُوفُ عَلَى مَا هِيَ، وَيَصِيرُ الْحِشُّ مُطَابِقًا
لِلْعَقْلِ وَذَلِكَ فِي نَهَايَةِ الْإِيضَاحِ أَلَا تَرَى أَنَّ التَّرْغِيبَ بِالْإِيمَانِ وَالتَّهْدِيدَ عَنِ الْكُفْرِ مَجْرَدِينَ عَنِ ضَرْبِ الْمَثَلِ
لَا يَتَأَكَّدُ تَأْثِيرُهُمَا فِي الْقَلْبِ وَإِذَا مَثَلَ الْإِيمَانُ بِالنُّورِ وَالْكَفْرُ بِالظُّلْمَةِ يَتَأَكَّدُ تَأْثِيرُ حَسَنِ الْإِيمَانِ وَقَبْحِ الْكُفْرِ فِي
الْقَلْبِ . وَلِهَذَا أَكْثَرَ اللَّهُ تَعَالَى فِي كِتَابِهِ الْمُبِينِ وَفِي سَائِرِ كُتُبِهِ ضَرْبَ الْأَمْثَالِ.

“Darb-ı meselden maksad; zâtında tesir etmeyen bir şeyin vasfının kalplerde tesir etmesidir. Çünkü darb-ı meseldeki amaç, gizli olanın açık olana ve görünmeyenin görüne benzetilmesidir. Böylece bir şeyin mahiyetine vakıf olma te’yîd edilmiş olur ve his akla uygun hale gelir. Bu da, izah etmek konusunda en son derece olmaktadır. Şunu görmez misin? İmana teşvik etme ve küfürden uzaklaştırma işi, darb-ı meselden soyutlanarak yapılırsa, onların (yani imana teşvik ve küfürden uzaklaştırma faaliyetinin) kalpteki tesirleri etkili olmaz. İmana nûr ile küfüre de zulmet ile misal verildiğinde, imanın güzelliğinin ve küfrün çirkinliğinin kalpteki tesiri artar. İşte bu sebeplerden dolayı Allahu Teâlâ, mübin olan kitabında ve diğer (semâvî) kitaplarda darb-ı meselleri çok zikretmiştir.”⁶⁴⁵

Molla Sadrâ, yukarıdaki açıklamaları aktardıktan sonra kendi değerlendirmelerini yapmaktadır. Ona göre darb-ı mesel getirmekte amaç; sadece tesir etmek ve nefse yerleştirmek değildir. Aksine, amaç, hakikâtın özünü ve ruhunu açıklamaktır. Kur’ân-ı Kerîm’de zikredilen ateş yakma, aydınlatma, nûr, zehab

⁶⁴³ Suyûtî, *İtkân*, 769; Ömer Kara ve bşk., “Kur’ân Lafızlarına Dair İlimler”, *Tefsîr Tarihi ve Usûlü*, Anadolu Üniversitesi Ön Lisâns Programı, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2010, s. 176.

⁶⁴⁴ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 174.

⁶⁴⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 370. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 312.

(gitme), zulümat gibi lafızların tümü⁶⁴⁶ basiret gözüyle görülen ve hakîkî anlama hamledilen lafızlardır. Dünyada olan misaller, ahirette olan misaller içindir. Ayrıca ona göre, darb-ı meselleri, her iki taraf (mecaz-hakikât) için kullanmak caizdir.⁶⁴⁷

3.5.13. MÜCMEL-MÜBEYYEN

Mücmel, sözlükte kendisinden ne murat edildiği anlaşılmayan mübhem bir lafızdır. Mübeyyen ise açıklamak ve beyan etme manasında olup âyetlerdeki müştereklik, müşkil, mücmel, hafî gibi husûsları açıklayan âyetlere de mübeyyen âyetler denir.⁶⁴⁸

Molla Sadrâ, manası kapalı olan âyetleri açık olan âyetlerle izah edip bunların mücmel veya mübeyyen olduklarını belirtmiştir.

هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ.

“O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratan, sonra göğe yönelip onları yedi gök hâlinde düzenleyendir. O, her şeyi hakkıyla bilendir.”⁶⁴⁹

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette geçen وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ifadesi ile وَفَوْقَ كُلِّ ذِي “her ilim sahibinin üstünde daha iyi bilen vardır”⁶⁵⁰ âyetine istinâden Mu‘tezile’nin, Allah’ın kendi zâtını da bildiği görüşünde olduğunu söylemektedir. Onlara göre, Allah’ın أَزَلَّهُ بِعِلْمِهِ “Onu ilmiyle indirdi”⁶⁵¹ ifadesi hâssır. Hâss ise, âmm’dan sonra gelmektedir.

Molla Sadrâ, Mu‘tezilenin yukarıdaki görüşünü kabul etmediğini, aksine bu âyetlerin mübeyyen ve mücmel kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Konuya ilişkin olarak şöyle demektedir:

أقول: الأول مبين، لدلالته على أن في الوجود عليما يفوق على سائر العلماء ويكون علمه عين ذاته، إذ

لو كان ذا علم -أي عالما بعلم زائد- لكان فوقه عليم آخر فيلزم التسلسل. والثاني مجمل، لاحتماله أنه أنزله

بعلمه الذي هو نفس ذاته، أو بعلمه الذي هو زائد عليه، و المبين مقدم على المجمل.

⁶⁴⁶ Bkz., Bakara, 2/17.

⁶⁴⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 370.

⁶⁴⁸ Suyûtî, *İtkân*, 530; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlu*, s. 182-183.

⁶⁴⁹ Bakara, 2/29.

⁶⁵⁰ Yûsuf, 12/76.

⁶⁵¹ Nisâ, 4/166.

“Ben şöyle derim ki; birinci âyet, (şu anlama delâlet etmesi nedeniyle) mübeyyendir: Varlıkta tüm diğer âlimlerin üstünden daha çok bilen bir âlim vardır. O’nun ilmi, zâtının aynısıdır. Şayet ilim sahibi ise yani, zâid bir ilimle âlimse ondan daha üstün başka bir âlim olur. Böylece teselsül gerekli olur. İkinci âyet mücmeldir. Çünkü bu durum onu, zâtının kendisi olan ilmi veya kendisine zâid (sonradan ilave) olan ilmi ile indirdi, manasına gelmesi muhtemeldir. Mübeyyen, mücmelden sonra gelmektedir.”⁶⁵²

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, başka müfessirlerin âmm ve hâss kapsamında değerlendirdiği bu âyetleri mücmel ve mübeyyen olarak izah etmeye çalışmıştır.

3.6. RİVÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ

Molla Sadrâ’nın tefsîrini, bilinen tefsir metotlarından herhangi birine nispet edilmek pek mümkün görünmemektedir. Bunun sebebi, müfessirin sahip olduğu özel bazı ayrıcalıklar olmalıdır. Bu tefsîr sadece irfânî, şuhûdî, felsefî, rivâî ve edebî tefsîr olarak da değerlendirilememektedir. Zira bu tefsirde bütün tefsîr metotları ile ilgili örnekler görmek mümkündür. Bazı özellikleri ihtiva etmemesi nedeniyle bu tefsîrin tüm tefsîr metotlarını kapsadığını söyleme imkânı da yoktur.

Her ne kadar bu tefsîr, ağırlıklı olarak irfânî konulara değinmekte ise de aynı zamanda edebî inceliklere, kelâmî ve felsefî konulara ve faydalandığı rivâyetlere de yer vermektedir.

Müfessir ve filozofun tefsîr metodu ve düşüncesine bakıldığında onun iki husûsa önem verdiği görülmektedir:

1- Âyetlerin anlaşılması konusunda rivâyetlere dayanıp onlardan istifade etmede dikkatli davranması,

2- Âyetlerin anlaşılmasında keşfin önemi.

Müfessirin kendi tefsîr metodunu, keşf ve nakle dayandırdığı gibi, âyetlerin bânînini keşfeden ince düşüncelere de dayandırmıştır. Kendi kurmuş olduğu Hikmetu’l-müteâliye adlı felsefî ekolün prensiplerini, âyetlerin tefsîri için kullanmıştır.⁶⁵³

⁶⁵² Sadrâ, *Tefsîr*, III, 727. Ayrıca bkz., *Tefsîr*, II, 411, VI, 1032, 1205, 1246.

⁶⁵³ Bkz., Ahmet Rasan Sahan, “et-Te’sisu’l-Felsefî li Fehmi en-Nassı’l-Kur’ânî inde Sadreddin eş-Şîrâzî”, *Mecelletu Câmiâtî Zî Kâr*, III-4, 2008, s. 9.

Molla Sadrâ tefsîrini, irfânî, remzî ve manevî bir metotla yazmıştır. O, lafızları bâtinî manalara işaret için kullanmıştır. Şöyle ki, onun yorumu, âyetlerin zâhîrine genellikle aykırı değildir.

O, uyguladığı tefsîr metodunu şu sözleriyle özetlemektedir:

ذَكَرْتُ فِيهَا لَبَّ التَّفَاسِيرِ الْمَذْكُورَةِ فِي مَعَانِيهَا، وَلَخَّصْتُ كَلَامَ الْمُفَسِّرِينَ النَّاطِرِينَ فِي مَبَانِيهَا، ثُمَّ أَتْبَعْتُهَا بِزَوَائِدَ لَطِيفَةٍ يَقْتَضِيهَا الْحَالُ وَالْمَقَامُ، وَأَرْدَفْتُهَا بِفَوَائِدَ شَرِيفَةٍ يَفِضُّهَا الْمَفْضَلُ الْمَنَعَامُ.

*“Tefsîrimde mezkûr tefsîrlerin özünde geçen manaların özünü zikrettim. Onda kelimelerin yapısını inceleyen müfessirlerin sözlerini özetledim. Sonra onlara, hal ve makamın gerektirdiği birçok latîfe ekledim, Fazilet ve Nimet Sahibinin akıttığı önemli faydaları ilave ettim.”*⁶⁵⁴

Bu tefsirin en önemli ayırt edici özelliği, remzî tefsîre önem vermesidir. Çünkü birçok âyetin tefsîrinde, edebî kurallara uygun olarak zâhirî açıklamalardan sonra, irfânî ve felsefî yorumlar yapılmıştır. İsrailî rivâyetlere az yer vermektedir. Genellikle Kur’ân’la çelişmeyen isrâiliyâtı almaktadır. Eğer almış olduğu israilî rivâyet zayıfsa onu da belirtmektedir.⁶⁵⁵

Onun yaptığı bâtinî yorumlar genellikle zâhirî mana ile çelişmemektedir. Ona göre Kur’ân; zorlaştırmak ve işkillendirmek için değil, kulları hidâyet etmek, eğitmek ve imkânlar ölçüsünde işi kolaylaştırmak için inmiştir. Bundan dolayı lafızlar, iltibasa sebep olmasın diye insanlar arasında bilinen vaz’î manalarına hamledilmelidirler.⁶⁵⁶

Biz burada Molla Sadrâ’nın tefsîrinde uyguladığı bazı medotlarından bahsetmeye çalışacağız.

3.6.1. KUR’ÂN’I KUR’ÂN’LA TEFSÎRİ

Kur’ân’ı, yine Kur’ân ile tefsîr etmek, tefsîr metotları arasında en sağlıklı ve en isabetli olanıdır. Kur’ân’ın bir âyeti, bir yerde umûmî iken başka bir yerde husûsî; bir yerde mücmel olan bir âyet, başka bir yerde mufassal olabilmektedir.

Resûlullah (s.a.v.) Kur’ân’ı tefsîr ederken zaman zaman âyeti âyetle tefsîr etme yoluna gitmiştir. Hz. Ali de “Kur’ân âyetlerinden bazıları diğerleriyle konuşur

⁶⁵⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 185.

⁶⁵⁵ Bkz., Sadrâ, *Tefsîr*, I, 365.

⁶⁵⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 42.

(destekler) ve birbirlerine şahitlik ederler”⁶⁵⁷ diyerek sözkonusu yöntemin önemine işaret etmiştir.

Müfessirimiz Molla Sadrâ da bu yönteme büyük önem vermiştir.

Şimdi Molla Sadrâ’nın konuyu ele alış tarzını ortaya koymaya çalışalım. Tespit edebildiğimiz kadarıyla o, âyetleri tefsir ederken, asıl tefsirini yaptığı âyetlerin dışındaki diğer âyetleri şu maksatlarla zikretmiştir:

a) Yapılan tefsîrin doğruluğunu teyid etmek maksadıyla:

1. Örnek:

وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ.

“Seni yolunu kaybetmiş olarak bulup da yola iletmedi mi?”⁶⁵⁸

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyeti tefsîr ederken Hz. Resûlullah’ın şariat ve hükümleri kaybettiği, yani şariat ve hükümlerden habersiz olduğu anlamına geldiğini belirtmektedir.⁶⁵⁹

Yukarıdaki âyeti, bazı müfessirlerin, Resûlullah’ın küçük yaşta iken Mekke’de kaybolduğu, Ebu Cehil’in onu bulup Abdulmuttalîb’e getirdiği, bazılarının ise, Resûlullah’ın Ebu Talip ile Şam’a giderken kaybolduğu şeklindeki tefsîrlerini zayıf bulmuş, söz konusu âyetin, onun hak yoldan meylettiği ve isyanda bulunduğu anlamına delâlet etmediğini ifade etmiştir.⁶⁶⁰

Yaptığı tefsîri teyid etmek için şu âyeti zikretmiştir:

مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَىٰ.

“Arkadaşınız (Muhammed) sapmadı ve azmadı.”⁶⁶¹

Kısaca Molla Sadrâ’nın –âyetlerle de destekleyerek- tercih ettiği görüş, Resûlullah’ın bisetten önce vahiyden habersiz olduğu şeklindedir. Zira peygamberler masum oldukları için onları sapkınlık ve küfür içinde görmek muhaldir. Bazı müfessirlerin dalâlet kelimesine, hakikî anlamda kaybolma manası vererek yukarıda anlatılan olaylarla açıklamaya çalışmaları doğruyu yansıtmamaktadır.

2. Örnek:

⁶⁵⁷ Şerif Radî, *Nehcu’l-Belâğa*, İntişarat-i Likâ yay, Kum, 2004, s. 282. (131. Hutbe)

⁶⁵⁸ Duhâ, 93/7.

⁶⁵⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 973. Krş., Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân*, X, 305.

⁶⁶⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 973. Krş., Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, II, 605.

⁶⁶¹ Necm, 53/2.

وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ.

“İman edenlerle karşılaştıkları zaman, ‘inandık’ derler. Fakat şeytanlarıyla (münafık dostlarıyla) yalnız kaldıkları zaman, ‘şüphesiz, biz sizinle beraberiz. Biz ancak onlarla alay ediyoruz’ derler.”⁶⁶²

Molla Sadrâ, Yüce Allah’ın yukarıdaki âyette, münafıkların eylemlerinde ve sözlerindeki genel karakteristik özelliklerini anlattığını söylemektedir.

O, âyette geçen münafıkların çirkinliklerini ortaya çıkarmak konusunda mezkûr âyetin tefsîrini teyit etmek için başka birçok âyet zikretmektedir:

وَإِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَزُونَ.

“Onlar (mü’minler) yanlarından geçtiğinde, birbirlerine kaş göz ederek onlarla alay ediyorlardı.”⁶⁶³

وَيُلِّ لِكُلِّ هُمْزَةٍ لُّمَزَةٍ.

“Arkadan çekiştirip duran, kaş göz hareketleriyle alay eden herkesin vay haline!”⁶⁶⁴

وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أُولَٰئِكَ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَىٰ عَذَابٍ

السَّعِيرِ.

“Kendilerine, ‘Allah’ın indirdiğine uyun’ denildiği zaman, ‘hayır, biz babalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız’ derler. Şeytan, kendilerini cehennem azabına çağırıyor olsa da mı?”⁶⁶⁵

وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ.

“Ona: ‘Allah’tan kork’ denildiğinde, büyüklük gururu onu günaha sürükler, kuşatır. Böylesine cehennem yeter; ne kötü bir yataktır orası.”⁶⁶⁶

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ yukarıdaki âyetin, münafıkların kötü hasletlerini ortaya koyduğunu belirtmiş ve yaptığı bu tefsirin doğrulunu, birçok âyet-i kerîmeyi zikrederek teyid etmeye çalışmıştır.⁶⁶⁷ Yani tefsîrini yaptığı âyette geçen alay konusunun, diğer âyetlerde değişik biçimlerde anlatıldığını belirtmiştir.

⁶⁶² Bakara, 2/14.

⁶⁶³ Muttaffîn, 83/30.

⁶⁶⁴ Hümeze, 104/1.

⁶⁶⁵ Lokman, 31/21.

⁶⁶⁶ Bakara, 2/206.

⁶⁶⁷ Sadrâ, Tefsîr, II, 319. Ayrıca bkz., IV, 1057.

3. Örnek:

اعْلَمُوا أَنَّهَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا وَفِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَغْفِرَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٌ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعٌ الْغُزُورُ.

“Bilin ki, dünya hayatı oyun, oyalanma, bir süs, aranızda övünme ve daha çok mal ve çocuk sahibi olmaktan ibarettir. Bu, yağmurun bitirdiği, ekicilerin de hoşuna giden bir bitkiye benzer; sonra kurur, sapsarı olduğu görülür, sonra çerçöp olur. Ahirette çetin azap da vardır. Yine orada Allah’ın hoşnutluğu ve bağışlaması da vardır; dünya hayatı ise sadece aldatıcı bir geçinmedir.”⁶⁶⁸

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyeti tefsir ederken, Allah’ın, insanların bu dünya hayatına meyl etmeyi terk etmelerini istediğini, aşırı bir şekilde onun lezzetlerine dalmayı yasakladığını söylemektedir. Çünkü onun hakîr ve kısıtlı lezzetleri gerçekte yoktur. Evliya’nın nazarında oyun, eğlence, zinet, iftihar ve çoğalmadan ibaret olan bu şeyler ancak vehmî, bâtil ve geçici şeylerdir. O, bu lezzetleri aldatıcı geçimlikler şeklinde yorumladıktan sonra şu âyeti zikrederek yaptığı tefsirin doğruluğunu ıspatlamaya çalışmıştır:⁶⁶⁹

وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بِقِيعَةٍ يَحْسَبُهُ الظَّمْآنُ مَاءً حَتَّى إِذَا جَاءَهُ لَمْ يَجِدْهُ شَيْئًا وَوَجَدَ اللَّهَ عِنْدَهُ فَوَفَّاهُ حِسَابَهُ وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ.

“İnkâr edenlerin işleri engin çöllerdeki serap gibidir. Susayan kimse onu su zanneder, fakat oraya geldiğinde hiçbir şey bulamaz. Orada Allah’ı bulur ve O da hesabını görür. Allah hesabı çabuk görendir.”⁶⁷⁰

Yani, dünya işleri vehm ve hayalden, ahiret işleri ise büyük ve yok olmayan (dâimî) işlerden ibarettir.⁶⁷¹

b) Âyetlerde geçen bazı kelimeleri izah etmek için:

1. Örnek:

ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ.

⁶⁶⁸ Hadîd, 57/20.

⁶⁶⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 312.

⁶⁷⁰ Nûr, 24/39.

⁶⁷¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 613. Krş., Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, XXIX, 465.

“Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için yol göstericidir.”⁶⁷²

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette geçen takva kelimesinin Kur’ân-ı Kerîm’de birkaç manaya geldiğini ifade etmektedir.

1- Takvânın ‘iman’ ve ‘kelime-i tevhid’ manasında kullanıldığını izah etmek için şu iki örneği vermektedir:

إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ الْحَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ
وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا.

“O vakit ki, o kâfirler kalblerinde hamiyyeti, hamiyyet-i cahiliyyeyi yerleştirmişler idi. Allah Teâlâ da Peygamberinin ve müminlerin üzerine sekîneti indirdi ve onlara takvâ (tevhid) kelimesini ilzam buyurdu. Onlar da buna hakkıyla layık ve bunun ehli bulunuyorlardı. Allah da her şeyi bilendir.”⁶⁷³

إِنَّ الَّذِينَ يُغْضُونَ أَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ أُولَئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَى لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ.

“Allah’ın elçisinin huzurunda seslerini kısıyanlar, şüphesiz Allah’ın kalplerini takvâ (iman) ile imtihan ettiği kimselerdir. Onlara mağfiret ve büyük bir mükâfaat vardır.”⁶⁷⁴

2- Takvâ kelimesinin ‘haşyet’ (korku) manası ifade ettiğini belirtmek için şu âyeti zikretmektedir:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً
وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا.

“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinizden takva ediniz. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah’a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan takva ediniz. Şüphesiz Allah, üzerinizde bir gözetleyendir.”⁶⁷⁵

⁶⁷² Bakara, 2/2.

⁶⁷³ Fetih, 48/26.

⁶⁷⁴ Hucurât, 49/3.

⁶⁷⁵ Nisâ, 4/1.

Ona göre “*takvâ ediniz*” cümlesinden maksad, “Allah’tan korkunuz” demektir.

3- Takvâ kelimesinin aynı zamanda “tevbe” manasına geldiğini şu âyetle açıklamaktadır:

وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَٰكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ.

“Eğer o memleketlerin halkları inansalar ve Allah’a takvâ etseydiler, elbette onların üstüne gökten ve yerden nice bereketler(in kapılarını) açardık. Fakat onlar yalanladılar, Biz de kendilerini işledikleri günahlarından dolayı yakalayiverdik.”⁶⁷⁶

Molla sadrâ, takva etseydiler ifadesinin “tevbe etselerdi” anlamına geldiğini belirtmektedir.

4- Takvâ kelimesinin ‘masiyeti terk etmek’ anlamında olduğunu izah etmek için şu âyeti delil getirmektedir:

وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَٰكِن الْبِرُّ مَنْ اتَّقَىٰ وَأَتَى الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ.

“İyilik (birr), evlere arkalarından gelmeniz değildir, fakat iyilik takva eden(in tutumudur). Evlere kapılarından girin. Allah’tan takva edin, umulur ki kurtuluşa erersiniz.”⁶⁷⁷

O, takva eden ifadesinin, ‘isyan etmeyen’ anlamında kullanıldığını söylemektedir.

5- Takvânın ‘ihlas’ manasında kullanıldığını izah etmek için şu âyeti zikretmektedir:

ذَٰلِكَ وَمَنْ يُعْظَمِ اللَّهَ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ.

“İşte böyle; kim Allah’ın şiarlarını yüceltirse, şüphesiz bu, takvasındandır.”⁶⁷⁸

Yani, kalblerin takvasındandır demek, ‘kalplerin samimiyetindendir’ demektir.⁶⁷⁹

⁶⁷⁶ A’raf, 7/96.

⁶⁷⁷ Bakara, 2/189.

⁶⁷⁸ Hacc, 22/32.

⁶⁷⁹ Sadrâ Tefsîr, II, 67-68. Krş., Râzî, Mefâtîhu’l-Ğayb, II, 267.

2. Örnek:

إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَى وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَارَهُمْ وَكُلُّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ.

“Şüphesiz biz, ölüleri mutlaka diriltiriz. Onların yaptıklarını ve bıraktıkları eserlerini yazarız. Biz, her şeyi apaçık bir kitapta (Levh-i Mahfûz’da) kaydetmişizdir.”⁶⁸⁰

Yani onların önceden yapıp gönderdikleri salih amelleri ve bıraktıkları güzel ve kötü eserleri (âdetleri) yazarız.

Molla Sadrâ güzel ve kötü âdetlerin ne olduğunu zikrettikten sonra, bu kelimeyi (آثَار) şu âyette geçen أَخْرَ kelimesiyle ile izah etmektedir:

يُنَبِّأُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخْرَ.

“O gün insana, yapıp önden gönderdiği ve yapmayıp geri bıraktığı şeyler haber verilir.”⁶⁸¹

Molla Sadrâ آثَار kelimesinin ne anlama geldiğini izah etmek için yukarıdaki âyette geçen أَخْرَ kelimesini zikretmiştir. Bu kelime ona göre ‘geriye bıraktığı eserleri’ manasına gelmektedir.⁶⁸² Böylece Kur’ân’ın bir âyetinde geçen kelimeyi, başka bir âyetde zikredilen bir kelimeyle açıklamıştır.

c) Edebî sanatlar konusundaki izahlarını te’yid etmek için:

Molla Sadrâ’ya göre,

فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ.

“(Onlara şöyle denilecek:) “O hâlde, bu gününüze kavuşmayı unutmanıza karşılık azabı tadın. Biz de sizi unuttuk. Yapmakta olduklarınıza karşılık ebedî azabı tadın”⁶⁸³ âyetinde Allah’a nisyanın isnad edilmesi, şu âyette görüldüğü gibi müşâkele sanatının olması nedeniyledir:

وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْزُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ.

⁶⁸⁰ Yâsîn, 36/12.

⁶⁸¹ Kıyâme, 75/13.

⁶⁸² Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 43. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 7.

⁶⁸³ Secde, 32/14.

*“Bir kötülüğün karşılığı, onun gibi bir kötülüktür (ona denk bir cezâdır). Kim affeder ve (arayı) düzeltirse, onun mükâfatı Allah’a aittir. Şüphesiz O, zâlimleri sevmez.”*⁶⁸⁴

Yani, Yüce Allah’ta kesinlikle unutmaz söz konusu değildir. İnsanlar dünya hayatında yaratıcılarını unudukları için Yüce Allah da âhiret hayatında onlara rahmet nazarıyla bakmayacaktır.⁶⁸⁵

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette müşâkele sanatının yapıldığını belirtmek için ikinci âyeti delil olarak zikretmiştir.

d) Bu husûsların dışında âyetlerde geçen bazı özellikleri izah etmek için:

Molla Sadrâ,

وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ.

*“Allah, Âdem’e bütün isimleri öğretti. Sonra onları meleklerle göstererek, ‘Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin’ dedi”*⁶⁸⁶

âyetinde geçen عَلَّمَ ifadesine dayanarak peygamberlere verilen birkaç özellikten bahsetmektedir. Bu özelliklerden bahsederken ilgili âyetleri de zikretmektedir:

1- Hz. Âdem’e eşyanın isimlerini öğretmesi (yukarıdaki âyette geçmiştir).

2- Hz. Hızır’a ferâset ilmini öğretmesi:

فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا.

*“Derken kullarımızdan bir kul buldular ki, biz ona katımızdan bir rahmet vermiş, kendisine tarafımızdan bir ilim öğretmiştik.”*⁶⁸⁷

3- Hz. Yusuf’a rüya tabirini öğretmesi:

رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنْتَ وَلِيّ الدُّنْيَا

وَالْآخِرَةِ تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحَقْنِي بِالصَّالِحِينَ.

*“Rabbim! Gerçekten bana mülk verdin ve bana sözlerin yorumunu (rüya tabirini) öğrettin. Ey gökleri ve yeri yaratan! Dünyada ve âhirette Sen benim velimsin. Benim canımı müslüman olarak al ve beni iyilere kavuştur.”*⁶⁸⁸

4- Hz. Davud’a zırh yapımını öğretmesi:

⁶⁸⁴ Şûrâ, 42/40.

⁶⁸⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 125.

⁶⁸⁶ Bakara, 2/31.

⁶⁸⁷ Kehf, 18/65.

⁶⁸⁸ Yûsuf, 12/101.

وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ لِتُحْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ.

“Ve Davud’a, sizin için zırh yapma sanatını öğrettik ki, savaşlarınızda sizi korusun. Şimdi siz şükrediyor musunuz?”⁶⁸⁹

5- Hz. Süleyman’a kuşlarla konuşmayı öğretmesi:

وَوَرِّثَ سُلَيْمَانُ دَاوُودَ وَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عُلِّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ وَأَوْتَيْنَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَضْلُ

الْمُبِينُ.

“Süleyman, Davud’a varis oldu ve ‘ey insanlar, bize kuşdili öğretildi ve bize her şey verildi. Şüphesiz bu, apaçık bir lütuftur’ dedi.”⁶⁹⁰

6- Hz. İsa’ya Tevrât’ı öğretmesi:

وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ.

“Ve Allah ona kitabı, hikmeti, Tevrât ve İncîl’i öğretecek.”⁶⁹¹

7- Hz. Muhammed’e (s.a.s) şeriat ve tevhîdi öğretmesi:

وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا.

“Allah, sana kitabı (Kur’ân’ı) ve hikmeti indirmiş ve sana bilmediğin şeyleri öğretmiştir. Allah’ın sana lütfu büyüktür.”⁶⁹²

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette geçen özelliklerden şu neticeleri çıkarmıştır:

-Hz. Âdem’e öğretmesi, secde ve tahiyyatta sebep olmuştur.

-Hz. Hızır’a öğretmesi, Musa ve Yûşa’ gibi talebelerin olmasına sebep olmuştur.

-Hz. Yusuf’a öğretmesi, ailesi ve memleketini bulmasına vesile olmuştur.

-Hz. Davut’a öğretmesi, reislik ve makama sebep olmuştur.

-Hz. Süleyman’a öğretmesi, Belkıs’ı bulmasına ve cinleri kendi emrinde çalıştırmaya sebep olmuştur.

-Hz. İsa’ya öğretmesi, annesinden töhmetin kalmasına sebep olmuştur.

-Hz. Muhammed’e (s.a.s) öğretmesi, şefâatin meydana gelmesine sebep olmuştur.⁶⁹³

⁶⁸⁹ Enbiyâ, 21/80.

⁶⁹⁰ Neml, 27/16.

⁶⁹¹ Âl-i İmran, 3/48.

⁶⁹² Nisâ, 4/113.

⁶⁹³ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 787-788. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 403-404.

3.6.2. KUR'ÂN'I SÜNNETLE TEFSİRİ

Hiç şüphesiz Kur'ân'ın ilk müfessiri Hz. Peygamber'dir. Ancak o, bütün âyetleri tefsîr etmemiş, açıklanması gereken âyetleri gereği kadar açıklamıştır.

Şia, Resûlullah'ın sözlerini Kur'ân âyetlerini açıklamada hüccet saymaktadır.⁶⁹⁴ Dolayısı ile onlar, Kur'ân'ın Sünnetle tefsîri konusunda Ehl-i Sünnetle aynı görüştedirler. Molla Sadrâ da tefsirinde çeşitli maksatlarla bazen senedleri zikrederek bazen de senedsiz olarak hadisleri kullanmıştır.

Meselâ;

أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ لِنُذِيرَ قَوْمًا مَا آتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ.

“Yoksa “Onu Muhammed uydurdu” mu diyorlar? Hayır, o, kendilerine senden önce hiçbir uyarıcı gelmemiş olan bir kavmi uyarman için, doğru yolu bulsunlar diye Rabbin tarafından indirilmiş gerçektir”⁶⁹⁵ âyetinin tefsirini yaparken şu hadisi senediyle birlikte zikretmiştir:

ما رواه صاحب الكافي الشيخ الجليل ثقة الإسلام أبو جعفر محمد بن يعقوب الكليني طاب ثراه عن أحمد بن محمد بن عيسى عن حسين بن سعيد عن أبي عمير عن جميل بن درّاج عن أبي الطيّار عن أبي عبد الله قال: إن الله احتجّ على الناس بما آتاهم وعزّفهم.

“Kafîye'nin sahibi büyük şeyh sikatu'l-İslam Ebu Cafer Muhammed b. Yakup el- Kuleynî (v. 329/941), -Allah toprağını temiz kılın- Ahmed b. Muhammed b. İsa b. Huseyn b. Said'den, o da Ebu Umeyr'den, o da Cemil b. Derrac'tan, o da Ebu Tayyar'dan, O da Ebu Abdillâh'tan rivâyetine göre şöyle dedi:

“Allah, insanlara verdiği ve tanıttığı şeyle delil getirdi.”⁶⁹⁶

يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ.

“Allah, dilediği kimseyi nûruna iletir”⁶⁹⁷ âyetini tefsir ederken de şu hadisleri senedsiz olarak almıştır:

أَوَّلُ مَا خَلَقَ نُورِي.

“İlk yaratılan benim nûrumdur.”⁶⁹⁸

⁶⁹⁴ Seyyid Muhammed Hüseyin et-Tabatabaî, *İslam'da Kur'an*, Spehr Matbaası, Tahran, 1987, s. 76.

⁶⁹⁵ Secde, 32/3.

⁶⁹⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak Kuleynî, *Usûlu'l-Kâfi*, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Tahran, 1365 ş. I, 163.

⁶⁹⁷ Nûr, 24/35.

إن الله خلق آدم علي صورة الرحمان.

“Allah, Âdem’i Rahmân’ın sûretinde yarattı.”⁶⁹⁹

لست كأحدكم أبيت عند ربي يطعمني ويسقيني.

“Ben, sizden biriniz gibi değilim. Rabbim’in yanında gecelerim, O bana yedirir ve içirir.”⁷⁰⁰

Bu kısa bilgilerden sonra şimdi Molla Sadrâ’nın, Kur’ân’ı tefsîr ederken hadislere hangi maksatlarla yer verdiğini görmeye çalışalım:

a) Âyete verilen manayı te’yid etmek maksadıyla:

1.Örnek:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اغْبُدُوا لِلَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ.

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin ki, Allah’a karşı gelmekten sakınasınız. O, yeri sizin için döşek, göğü de bina yapan, gökten su indirip onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkarandır. Öyleyse siz de bile bile Allah’a ortaklar koşmayın.”⁷⁰¹

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyeti şu hadisle teyid edip desteklemektedir:

إِنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لِعِمْرَانَ بْنِ حُصَيْنٍ “كَمْ لَكَ مِنْ إِلَهٍ؟” قَالَ: عَشْرَةٌ، قَالَ: “فَمَنْ نَعَمَّكَ وَكَرَّمَكَ وَدَفَعَ الْأَمْرَ الْعَظِيمَ إِذَا نَزَلَ بِكَ مِنْ جَهَنَّمَ؟” قَالَ: اللَّهُ، قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: “مَالِكَ مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ.”

“Peygamberimiz (s.a.s) İmran b. Huseyn’e şöyle buyurdu: ‘Kaç tane ilahın var?’ İmran: ‘On tane’ dedi. Bunun üzerine Resûlullah: ‘Sana nimet veren, seni şerefleştiren ve kendi taraflarından sana gelen büyük şeyi (belayı) defeden kim?’ O da: ‘Allah Tebareke ve Teâlâ’ dedi. Nebi: ‘Allah’tan başka ilahın yok’ buyurdu.”⁷⁰²

⁶⁹⁸ Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, I, 265. Sadrâ’nın naklettiği hadisi Aclûnî, *Ya Jaber! Allah’ın ilk yarattığı şey, Peygamberinin nûrudur*” şeklinde geçmektedir.

⁶⁹⁹ Buhârî, *İsti’zân*, 1; Müslim, *Birr*, 115. Bu hadis, Buhârî ve Müslim’de şu şekilde rivayet edilmiştir: *إن الله خلق آدم علي صورته*.

⁷⁰⁰ Ebû Zekerriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahihî Müslim b. Haccâc*, Dâru İhyai’t-Turasi’l-Arabî, Beyrût, 1393 h., VIII, 50.

⁷⁰¹ Bakara, 2/21-22.

⁷⁰² Sadrâ, *Tefsîr*, II, 465. Yukarıdaki ifadenin aynısı Kerrâfî’nin kitabında geçmektedir. Ancak müfessirimiz Râzî’den alıntı yaptığı ortaya çıkmaktadır. Bkz., Kerrâfî, Ebû’l-Abbâs Şihâbu’d-Din Ahmed b. İdrîs b. Abdi’r-Rahmân el-Mâlikî, *el-Furûk (Envâru’l-Burûk fi Envâi’l-Furûk)*, Alemu’l-Kutub, tsz. y.y., III, 41). Krş., Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, II, 333. *Tefsîru’l-Kebîr*’de biraz değişik

Molla Sadrâ, Yüce Allah'ın birliğine dair bir âyetin manasını desteklemek için, aynı husûsları ihtiva eden bir hadis zikretmiştir.

2. Örnek:

وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَتَّخِلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَّهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ.

“Allah’ın kendilerine lütfundan verdiği nimetlerde cimrilik edenler, bunun, kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar. Hayır! O kendileri için bir şerdir. Cimrilik ettikleri şey kıyamet gününde boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah’ındır. Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”⁷⁰³

Molla Sadrâ, bu âyeti zikrettikten sonra onun manasını te’yid eden şu hadisi zikretmiştir:

إنَّه قال: من آتاه الله [مالاً] فلم يؤد زكاته مثل له يوم القيامة شجاعاً أقرع. له زبيبتان يطوقه، ثم يأخذ بهلزمته -يعني شقيقه- ثم يقول: أنا مالك. أنا كنزك. -ثم تلا- : (وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَتَّخِلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ).

“Ebu Hureyre (r.a) şöyle dedi: Resûlullah (s.a.s) : ‘Allah bir kimseye mal verir de, bu kimse zekâtını vermez ise kıyamet günü bu malı o kimseye (iki gözünde iki nokta olan) azgın zehirli bir yılan haline getirilir, sahibinin boynuna dolanıp ağzının iki avurdundan yakalar ve ‘ben senin malınım, senin saklayıp istif ettiğin şeyim, der’ buyurdu ve ‘Allah’ın kendilerine lütfundan verdiği nimetlerde cimrilik edenler, bunun, kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar...’ âyetini okumuştur.”⁷⁰⁴

Böylece Molla Sadrâ, cimrilik yapanların hayırlı bir iş yapmadıklarını haber veren âyeti, zekâtını vermeyeni bekleyen tehlikeyi haber veren hadîsle destekleyerek açıklamıştır.⁷⁰⁵

أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لِعِمْرَانَ بْنِ حُصَيْنٍ «كَمْ لَكَ مِنْ إِلَهٍ» قَالَ عَشْرَةٌ، قَالَ فَمَنْ لِعَمْرِكَ وَكَوْنِكَ وَدَفْعِ الْأَمْرِ الْعَظِيمِ إِذَا نَزَلَ بِكَ مِنْ جُمْلَتِهِمْ؟ قَالَ اللَّهُ، قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: مَالِكٌ مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ

⁷⁰³ Âl-i İmran, 3/180.

⁷⁰⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1135. Ayrıca bkz: a.m., *Tefsîr*, I, 132, III, 389, VII, 341, VIII, 283.

⁷⁰⁵ Buhârî, Zekât, 3; Dâremî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrahmân b. el-Fazl b. Behrâm B. Abdî's-Samed et-Temîmî es-Semerkindî, (Thk., Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî), *Sünenü Dâremî*, Dâru'l-Muğni, Suûdi Arabistan, 2000, Zekât, 3; Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, (Thk., Muhammed Fuâd Abdu'l-Bâkî), *Muvatta*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 1985, Zekât, 33.

b) Âyette geçen bazı kavram ve kelimelerin anlamlarını izah etmek maksadıyla:

1. Örnek:

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ.

“Allah, bir sivrisineği, ondan daha üstününü örnek olarak vermekten çekinmez. İman edenler onun, Rablerinden (gelen) bir gerçek olduğunu bilirler. Küfre saplananlar ise ‘Allah, misal olarak bununla neyi kastetmiştir?’ derler. (Allah) onunla birçoklarını saptırır, birçoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fasıkları saptırır.”⁷⁰⁶

Molla Sadrâ, âyette geçen حياء kelimesine açıklık kazandırmak için şu iki hadîsi zikreder:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الله حي كريم، يستحي إذا رفع العبد يديه أن يردهما صفرا حتى يضع فيهما خيرا.

Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: “Allah diri ve cömerttir. Bir kul ellerini kaldırıncı, ellerine hayır koymadan onları boş çevirmekten hayâ eder.”⁷⁰⁷

إِنَّ اللَّهَ يَسْتَحْيِي مِنْ ذِي الشَّيْبَةِ الْمُسْلِمَ أَنْ يَعَذِّبَهُ.

“Şüphesiz Allah, ihtiyar Müslümana azap etmekten hayâ eder.”⁷⁰⁸

Ayrıca o, âyette zikredilen hayâ kelimesini şöyle açıklar:

فالحياء حالة وصفة عارضة للإنسان، ولكن لها مبدأ ومنتهى وضد: أما المبدأ فهو التغير النفسي والانفعال الجسماني الذي يعتريه من خوف أن ينسب إلى القبيح؛ وأما النهاية: فهي أن يترك الفعل المنوط به؛ وأما الضد: فهو الوقاحة أو الخجل. فإذا ورد الحياء في حق الله فليس المراد ذلك الخوف الذي هو مبدأ الحياء ومقدمته ومعده، بل إما نفي ضده الذي هو الوقاحة أو ثبوت غايته الذي هو ترك الفعل المنوط به، فقوله: (لا يَسْتَحْيِي) أي: لا يدع ولا يمتنع لا كأحدنا إذا استحيى من شيء تركه وامتنع من فعله.

⁷⁰⁶ Bakara, 2/26.

⁷⁰⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 112; Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Mûsa b. Ahmed b. Hüseyin el-Ğitabî el-Hanefî Bedruddin el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahihi Buhârî*, Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabi, Beyrût, tsz. II, 212.

⁷⁰⁸ Muhammed b. Muhammed b. Abdi'r-Rezzak el-Huseyni ez-Zebîdî, *Tâcu'l-A'rûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, “Hay” md., Dâru'l-Hidâye, XXXVII, 529.

“Hayâ duygusu insanda sonradan oluşan bir durum ve özelliktir. Lakin onun başlangıcı, sonu ve zıddı vardır. Hayânın başlangıcı; çirkinliğe nisbet edilmekten korktuğu için meydana gelen nefsânî değişim ve cismânî tepkidir. Sonu; kendisine bağlı olan eylemi terk etmesidir. Zıddı ise, utanmazlık ve rüsvalıktır. Şâyet hayâ, Allah hakkında vârid olursa, bu korkudan kasıt hayânın kaynağı, başlangıcı ve bitişi olan hayâ değildir. Bilakis ya utanmazlık olan zıddının nefyi veya kendisine bağlı eylemin terki olan sonun sabit olmasıdır. لَا يَسْتَحْيِي sözü, ‘terketmez ve kaçınmaz’ anlamındadır. Yoksa bizde olduğu gibi birinin bir şeyden utandığı zaman o şeyi terk etmesi veya o eylemden vazgeçmesi demek değildir.”⁷⁰⁹

Molla Sadrâ’ya göre Allah’ın hayâ etmesi, korkması sonucunda oluşan tepkiden dolayı utanması demek değildir. Çünkü Allah bu durumdan münezzehtir.

2. Örnek:

وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ.

“Öyle bir günden sakının ki, o gün hiç kimse bir başkası adına bir şey ödeyemez. Hiçbir kimseden herhangi bir şefâat kabul olunmaz, fidye alınmaz. Onlara yardım da edilmez.”⁷¹⁰

Molla Sadrâ, âyette yer alan تَجْزِي kelimesini açıklamak için şu hadisleri zikretmiştir:

Resûlullah (s.a.s) Ebu Burde’ye, kurban olarak vermesini emrettiği bir yaşındaki koyun için şöyle buyurmuştur:

ولا تجزي عن أحد بعدك.

“Senden başka (sonra) hiç kimseye kâfi olmaz.”⁷¹¹

Ayrıca Resûlullah (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

البقرة تجزي عن سبعة.

“Bir inek (sığır), yedi kişiye kâfidir.”⁷¹²

⁷⁰⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 613.

⁷¹⁰ Bakara, 2/48.

⁷¹¹ Ebû Süleyman Hamd b. Mahammed b. İbrahim b. Hatâb, el- Bestî, (Thk., Abdülkerim İbrahim el-Ğerbavî), *Gâribu'l-Hadîs*, Daru'l-Fıkr, 1982, III, 247.

⁷¹² Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu'l-Fadl el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Ma'rîfet, Beyrût, 1379 h, X, 14.

Molla Sadrâ, âyette geçen تَجْزِي kelimesini, aynı kelimenin yer aldığı hadisleri naklederek izah etmiştir.⁷¹³

3. Örnek:

Molla Sadrâ, istiâzenin tefsîrini yaparken mücmel olan bu ifadeyi hadîsle beyan etmektedir. Ona göre, emir âleminin aksine, halk (yaratma) âleminde cisimler; afet ve şerlere maruz kaldığı için yaratılmışların şerrinden Allah’a sığınmak vacip olmaktadır. O, istiâze ile ilgili yapmış olduğu yorumunu şu hadîse dayandırmaktadır:

“Allah’ın tam (mükemmel) olan⁷¹⁴ kelimelerine⁷¹⁵ sığınırım.”⁷¹⁶

Bu söz, beşerî ruhların, ulvî ruhlardan yardım dilemek suretiyle habîs ruhların şerlerini defetme çabasını ifade etmektedir.⁷¹⁷ İşte Molla Sadrâ, yukarıdaki hadîste geçen dua ile Yüce Allah’a sığınmanın gerektiğini söylemektedir.⁷¹⁸ Tüm mevcûdat birçok hayır ve bazı zamanlarda şerri içermektedir. Bundan dolayı insanın, bunların hepsinden Allah’a sığınması gerekir. Resûlullah’tan gelen hadîs buna işaret etmektedir. Resûlullah (s.a.v) Miraç gecesinde Cebrail’in (a.s) öğretmiş olduğu şu kelimeleri okurdu:

أعوذ بوجه الله الكريم وبكلمات الله التي لا يجاوزهنَّ بَرٌّ ولا فاجر من شرِّ ما ينزل من السماء وما يعرج

فيها وشرِّ ما ينزل من الأرض وما يخرج منها ومن شرِّ فتن الليل والنهار ومن شرِّ طوارق الليل والنهار إلا طارقا يطرق بخير.

“Gökten inen ve yerden yükselen kötülüklerin, yerden inen ve ondan çıkanların, gece ve gündüzün fitnelerinin, hayırlı şeylerin dışında, gece-gündüz aniden ortaya çıkan her türlü halin şerrinden, Kerim olan Yüce Allah’a ve hiçbir iyinin ve kötünün ulaşamayacağı Allah’ın yüce kelimelerine sığınırım.”⁷¹⁹

Böylece o, “kovulmuş olan şeytandan Allah’a sığınırım” cümlesini hadîsle açıklamıştır.

⁷¹³ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1210. Krş., Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, III, 494.

⁷¹⁴ Yani; hiçbir bir noksanlığın kendisine ulaşmadığı. (Bkz., Muhammed b. Allân e’s-Sıddîkî, *Delîlu’l-Falihîn li’t-Turuki Riyâzu’s-Salihîn*, Daru’l-Ma’rife, Beyrût, 1996, VI, 470).

⁷¹⁵ Yani âyet, sıfat ve isimlerine. (Bkz., Mübarek b. Muhammed e’l-Cezerî İbn Esîr, *en-Nihâye*, Daru’l-Ma’rife, Beyrût, 2011, s. 195).

⁷¹⁶ Buhârî, *Enbiyâ*, 10; İbn Mâce, *Tıb*, 35; Ebû Dâvûd, *Tıb*, 19.

⁷¹⁷ Müfessirin ulvî ruhlardan yardım dileme şeklindeki görüşü tartışmalı bir görüştür.

⁷¹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 366.

⁷¹⁹ Muvatta, Şiir, 10; Sadrâ, *Tefsîr*, I, 373. (Muvataa, yukarıdaki hadîsi biraz değişik lafızlarla rivâyet etmiştir).

c) Âyet ve sûrelerin faziletini göstermek maksadıyla:

Biz, sûreler hakkında Molla Sadrâ'nın düşüncelerini ele alırken sûrelerin faziletinden bahsetmiştik. Yeri gelmişken burada da konuya kısaca değinmek istiyoruz. Molla Sadrâ, Fatiha sûresinin faziletiyle ilgili olarak şu iki hadîsi zikretmektedir:

أَيُّمَا مُسْلِمٍ قَرَأَ فَاتِحَةَ الْكِتَابِ أُعْطِيَ مِنَ الْأَجْرِ كَأْتَمَّا قَرَأَ ثُلْثِي الْقُرْآنِ.

“Her hangi bir Müslüman, Fatiha sûresini okursa, Kur’ân’ın üçte ikisini okumuş gibi kendisine sevap verilir.”⁷²⁰

Başka bir rivâyete göre, كَأْتَمَّا قَرَأَ الْقُرْآنَ “Kur’ân’ı (bütünüyle) okumuş gibi olur.”⁷²¹

Molla Sadrâ, sûrelerin faziletiyle ilgili birçok rivayete tefsîrinde yer vermektedir. O, Fatiha sûresi, mebde ve meâd ile insanın Rabbine doğru yol gösteren sülûk ilmini kapsaması nedeniyle onun hakkında birçok hadîsin vârid olduğunu belirtmiştir. Ona göre Fatiha sûresi Kur’ân’ın tümüne denktir. Çünkü o, ulûhiyet ve ulûhiyetle ilgili husûsları içerdiğinden onun fazilet ve mertebesi yüksek olmuştur.⁷²²

3.6.3. KUR’ÂN’I SAHABE VE TABİİN SÖZLERİYLE TEFSÎRİ

Sahabe, vahyin nüzulüne şahid olduklarından âyetlerin neye delalet ettiklerini anlamışlar, bilmedikleri bir husûs olunca da Resûlullah’a arz edip Kur’ân’ı anlamaya çalışmışlardır. Bundan dolayı sahabe sözü tefsîr kaynaklarından biri sayılmıştır. Tabiun da sahabeye tabi olmuş, onlardan çok istifade etmişlerdir. Onlar da âyetleri anlama konusunda çaba harcamışlardır.

Sahabe ile tabiunun yapmış oldukları tefsirler bazı husûslarda farklılık arz etmektedir. Vahyin iniş yerleri olan Mekke ve Medine’ye yakınlık ve uzaklığa göre, Tabiunun yorumunda diğer kültürlerin etkisi az veya çok olarak görülmektedir. Onların Kur’ân anlamaları vahyin nuzûl yerlerine yakınlık ve uzaklıklarına göre

⁷²⁰ Hadîs olarak belirtilen bu sözü, muteber hadîs kaynaklarında bulamadık. Ancak Zemahşerî, Sa’lebî gibi müfessirler, kendi tefsirlerine sûrelerin faziletiyle ilgili bir takım rivayetler almışlardır. Bunlar bu rivayetlerin sıhhat derecesine bakmadan teşvik amacıyla kendi tefsîr kitaplarında yer vermişlerdir. İbn Cevzî ise, yukarıdaki rivayetin mevzu hadis olduğunu belirtmiştir. (Bkz., Cemalu’d-Dîn Abdu’r-Rahmân b. Ali b. Muhammed İbn Cevzî, *Mevzû’ât*, (Thk., Abdurrahman Muhammed Osman), Mektebetu’s-Selefiye, Medine, 1966, I, 239).

⁷²¹ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 208.

⁷²² Sadrâ, *Tefsîr*, I, 204.

rivâyet veya dirâyet hüviyeti kazanmaktadır.⁷²³ Bundan dolayı Kur’ân âyetlerini yorumlama konusunda onlardan gelen bilgilere de önem verilmiştir.

Şia, Sahabe ve Tabiun sözlerinin şer’î bir delil olduğunu kabul etmezler. Resûlullah’tan naklederek bir şey söylerlerse o zaman o sözü Resûlullah’a ait olduğu için delil sayarlar.⁷²⁴

Molla Sadrâ da Ehl-i Sünnet müfessirleri gibi tefsîrini yazarken onların yorumlarından faydalanmıştır.

Molla Sadrâ, Sahabe veya Tabiun sözlerine şu maksatlarla yer vermiştir:

a) Âyette verilen mananın doğruluğunu teyid maksadıyla:

1. Örnek:

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أََمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ.

“Siz ölü (henüz yok) iken sizi diriltten (dünyaya getiren) Allah’ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Sonra sizleri öldürecek, sonra yine diriltecektir. En sonunda O’na döndürüleceksiniz.”⁷²⁵

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette yer alan iki ölüm ve iki hayatla ilgili olarak sahâbe ve tâbiundan nakiller yapmaktadır:

İbn Mesud (v. 32/652) ve İbn Abbas (v. 68/687) şöyle demiştir:

لَمْ تَكُونُوا شَيْئًا فَخَلَقَكُمْ (ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ) يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

“Siz hiçbir şey değilkten (ortada yok iken) O sizi yarattı. Sonra öldürür ve daha sonra kıyamet gününde sizi diriltir.”⁷²⁶

Katâde (v. 118/736) ise şöyle demiştir:

كَانُوا أَمْوَاتًا فِي أَصْلَابِ آبَائِهِمْ فَأَحْيَاهُمُ اللَّهُ فَأَخْرَجَهُمْ ثُمَّ أَمَاتَهُمُ الْمَوْتَ الَّتِي لَا بَدَ مِنْهَا ثُمَّ أَحْيَاهُمُ لِلْبَعثِ

يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

“Onlar babalarının sulbünde (nütfe olarak) ölü idiler. Sonra Yüce Allah, (dünyada) onları diriltip çıkardı. Sonra kaçınılması mümkün olmayan ölümle

⁷²³ Zehebî, et-Tefsîr ve 'l-Mufessirûn, I, 97; Ömer Pakış, Azîz Mahmûd Hüdâyi ve Tefsîr Metodu, Yeni Akademi Yay., İstanbul, 2007, s. 12.

⁷²⁴ Tabatabaî, İslam'da Kur'an, s. 76.

⁷²⁵ Bakara, 2/28.

⁷²⁶ Suyûtî, Dürrü'l-Mensûr, I, 105.

öldürdü. Daha sonra kıyamet gününde, öldükten sonra ba's (dirilmeleri) için onlara hayat verdi.”⁷²⁷

2. Örnek:

وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ.

“Biz, o Peygamber’e şiir öğretmedik. Bu, ona yakışmaz da. O, ancak bir öğüt ve apaçık bir Kur’ân’dır.”⁷²⁸

Molla Sadrâ, “Bu (şiir), ona yakışmaz” ifadesini şöyle açıklamaktadır:

وفي قوله: (وما يَنْبَغِي لَهُ) إشعار بأن شأنه أجل ومرتبته أعلى من أن يتصور منه ذلك، لا أنه لا يتسهل له ذلك.

“Bu (şiir), ona yakışmaz, sözü şunu göstermektedir: Resûlullah’ın konumu ve derecesi, bunun (şiir yakıştırmanın) kendisinden tasavvur edilmesinden daha yükücedir. Yoksa bu, onun şiir söylemesinin kendisine zor geldiğini göstermez.”

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyetin anlamını pekiştirmek için şu sahabe sözlerini zikretmektedir:

Hasan’dan (v. 110/728)⁷²⁹ rivâyet edildiğine göre, Resûlullah şu beyti misal getirmişti:

كفى الإسلام والشيب للمرء ناهيًا.

“İslam ve ihtiyarlık kişi için nehyedici olarak yeterlidir.”

Hiz. Ebûbekir (v. 13/634), “Ya Resûlullah! Şüphesiz şair şöyle demiştir:

كفى الشيب والإسلام للمرء ناهيًا.

“İhtiyarlık ve İslam kişi için nehyedici olarak yeterlidir.”

Şiirin aslını okuyan Hiz. Ebûbekir: “Ben senin Allah’ın elçisi olduğuna şahitlik ederim. Sana şiiri öğretmedi ve şiir söylemek sana yaraşmaz” dedi.⁷³⁰

Ayrıca Molla Sadrâ, Hiz. Aişe’den (v. 58/677) gelen rivayete göre, Resûlullah’ın (s.a.s) Beni Kays’ın kardeşinin beytiyle misal getirdiğini söylemiştir:

ستبدي لك الأيام ما كنت جاهلاً

ويأتيك بالأخبار من لم تزود.

⁷²⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 677. Krş., Suyûtî, *Dürrü’l-Mensûr*, I, 105.

⁷²⁸ Yâsîn, 36/69.

⁷²⁹ Tefsîr kitaplarında zikredilen Hasan’dan maksat, Hasan-ı Basrî’dir.

⁷³⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 447. Krş., Suyûtî, *Dürrü’l-Mensûr*, VII, 71.

“Günler bilmediğin şeyi senin için ortaya çıkaracaktır.

Ve tedarik etmediğin haberleri sana getirecektir.”

Resûlullah’ın yukarıdaki beyti -takdîm-te’hîr yaparak- şu şekilde söylediğini aktarmıştır:

وَيَأْتِيكَ مِنْ لَمْ تَزُودَ بِالْأَخْبَارِ.

Bunun üzerine;

فَقَالَ لَهُ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: لَيْسَ هَكَذَا فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنِّي وَاللَّهِ مَا أَنَا بِشَاعِرٍ

وَلَا يَنْبَغِي لِي.

Hız. Ebûbekir: “Ya Resûlullah! Bu şiir bu şekilde değildi” demişti.

Resûlullah (cevaben);

“Ben şair değilim ve bu bana yakışmaz” buyurdu.

Yani, Resûlullah (s.a.s) bir şiir söylediğinde o şiiri tam olarak aktarmamıştır.⁷³¹

Böylece Molla Sadrâ, Caferî mezhebine müntesip olmakla birlikte Hız. Ebûbekir ve Hız. Aişe’den gelen rivâyetleri tefsîrine almış ve manaların doğruluğunu teyid etmek için delil olarak kullanmıştır.

b) Âyetlerde geçen bazı kelimelerin manalarını izah etmek maksadıyla:

1. Örnek:

وَقَالُوا أَإِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ.

“(Kâfirler dediler ki:) “Biz toprakta helak olup gittikten sonra mı, biz yeni bir dirilişle yaratılacakmısınız? Hayır, onlar Rablerine kavuşmayı inkâr etmektedirler.”⁷³²

Âyette geçen ضَلَلْنَا kelimesinin manasını izah etmek için Hız. Ali (v. 40/660), Mücâhid (v. 103/721) ile Katâde’nin (v. 118/736) sözlerini şöyle aktarmaktadır:

وعن قتادة ومجاهد: إن معنى (ضللنا): (هلكنا).

Katâde ve Mücâhid’den rivâyet edildiğine göre, “dalâlete düştük (cümlesinin) manası, helâk olduk” demektir.⁷³³

2. Örnek:

⁷³¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 447. Krş., Suyûtî, *Dürri’l-Mensûr*, VII, 71.

⁷³² Secde, 32/10.

⁷³³ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 80. Krş., Suyûtî, *Dürri’l-Mensûr*, VI, 540.

وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ.

“Onlara, ‘önünüzde ve arkanızda olan şeylerden (dünya ve ahirette göreceğiniz azaplardan) sakının ki size merhamet edilsin’ denildiğinde (yüz çevirirler).”⁷³⁴

Âyetin, مَا مَضَى مِنَ الذُّنُوبِ وَمَا يَأْتِي مِنَ الذُّنُوبِ kısmını açıklamak için Mücâhid’in şu sözlerine yer vermektedir:

مَا مَضَى مِنَ الذُّنُوبِ وَمَا يَأْتِي مِنَ الذُّنُوبِ.

“Geçmiş ve gelecek günahlar(dan ötürü korkunuz).”⁷³⁵

Konuya ilişkin olarak Katâde de şöyle demektedir:

اتَّقُوا الْعَذَابَ الْمَنْزِلَ عَلَى الْأُمَمِ الْمَاضِيَةِ وَمَا خَلْفَكُمْ مِنْ عَذَابِ الْآخِرَةِ.

“Geçmiş ümmetlere inen azaptan ve arkanızdan gelecek olan âhiret azabından korkunuz.”⁷³⁶

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, Kur’ân’da geçen bir kelimenin manasını açıklamak için tabiunun görüşüne yer vermiştir.

c) Fıkhi bir hükmü açıklamak maksadıyla:

1. Örnek:

وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًَا انْفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهِوِ وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللَّهُ خَيْرُ

الرَّازِقِينَ.

“Onlar bir ticaret ve eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp oraya giderler ve seni ayakta iken terk ederler. De ki: ‘Allah’ın yanında bulunan, eğlenceden ve ticaretten daha hayırlıdır. Allah rızık verenlerin en hayırlısıdır.’”⁷³⁷

Molla Sadrâ, Resûlullah’ın (s.a.s) cuma günü hutbe okurken sahâbenin, Şam’dan gelen ticaret kervanıyla ticaret yapmak için dışarı çıkma olayı dolayısıyla Cuma hutbesinin ayakta okunmasının gereğine dair şu sahabe sözlerini aktarmıştır:

Cabir b. Sümrete ise şöyle demiştir:

مَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ (ص) خُطِبَ إِلَّا وَهُوَ قَائِمٌ فَمَنْ حَدَّثَكَ أَنَّهُ خُطِبَ وَهُوَ جَالِسٌ فَكَذَبَهُ.

⁷³⁴ Yâsîn, 36/45.

⁷³⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 219. Kırş., Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 19; Suyûtî, *Dürrü’l-Mensûr*, VII, 61.

⁷³⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 219. Kırş., Suyûtî, *Dürrü’l-Mensûr*, VII, 60.

⁷³⁷ Cuma, 62/11.

“Resûlullah’ın (s.a.s) sadece ayakta iken hutbe okuduğunu gördüm. Kim, Resûlullah’ın otururken hutbe okuduğunu söylerse onu yalanlamıştır.”⁷³⁸

Abdullâh b. Mesud’a (v. 32/652) şöyle sorulmuştur:

أَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَخْطُبُ قَائِمًا أَوْ قَاعِدًا قَالَ: أَمَا تَقْرَأُ (وَتَرَكُوكَ قَائِمًا).

“Nebi, hutbeyi ayakta iken mi ya da otururken mi okuyordu? O da Allah’ın şu sözünü okumuyor musun?: (Seni ayakta iken terk ettiler).”⁷³⁹

İşte Molla Sadrâ’nın, hutbenin ayakta okunmasının vacip olduğuna dair hükmü, sahabelerin sözlerine dayanarak ortaya koymaya çalıştığı görülmektedir.

d) Kelâmî konuları açıklamak maksadıyla:

1. Örnek:

هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ.

“O, Evvel (ilk) ve Ahir’dir (sondur). Zâhir ve Bâtın’dır. O, her şeyi hakkıyla bilendir.”⁷⁴⁰

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyet bağlamında kelâmî bir konu olan Allah’ın sıfatlarıyla ilgili İbn Abbas’ın (v. 68/687) şu sözünü zikreder:

الأول قبل كل شيء بلا ابتداء، والآخر بعد فناء كل شيء بلا انتهاء، فهو الكائن لم يزل، والباقي لا

يزال، والظاهر الغالب العالي على كل شيء فكل شيء دونه. والباطن العالم بكل شيء فلا أحد أعلم منه.

“Her şeyden önce başlangıcı olmayan Evvel’dir. Her şey fena olduktan sonra sonu olmayan Âhir’dir. O, fani olmayan varlıktır. Bâki ve dâimdir/süreklidir. Her şeye galip ve yüce olan Zâhir’dir. Her şey O’ndan aşağı[da]dır. Her şeyi bilen Bâtın’dır. Ondan daha iyi bilen yoktur.”⁷⁴¹

⁷³⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 417. Krş., Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân*, X, 11. Mezkûr iki hadîs de *Mecmeu’l-Beyân*’da geçmektedir.

⁷³⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 417. Krş., Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân*, X, 10; Suyûtî, *Dürri’l-Mensûr*, VIII, 167.

⁷⁴⁰ Hadîd, 57/3.

⁷⁴¹ İbn Abbâs’a nisbet edilen tefsîrde biraz farklı târiklerle yorumunun şu şekilde olduğu görülmektedir:

(هُوَ الْأَوَّلُ) قبل كل شيء (وَالْآخِرُ) بعد كل شيء (وَالظَّاهِرُ) على كل شيء (وَالْبَاطِنُ) بِكُلِّ شَيْءٍ (وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ) مَعْنَاهُ هُوَ الْأَوَّلُ الْحَيُّ الْقَدِيمُ الْأَزَلِيُّ كَانَ قَبْلَ كُلِّ حَيٍّ أَحْيَاءُ اللَّهِ وَالْآخِرُ هُوَ الْحَيُّ الْبَاقِ الدَّائِمُ يَكُونُ بَعْدَ كُلِّ حَيٍّ أَمَانَةً وَالظَّاهِرُ الْغَالِبُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَالْبَاطِنُ هُوَ الْعَالَمُ بِكُلِّ شَيْءٍ... وَيُقَالُ هُوَ الْأَوَّلُ قَبْلَ كُلِّ أَوَّلٍ بِأَلَا غَايَةَ الْأُولِيَّةِ وَالْآخِرُ بَعْدَ كُلِّ آخِرٍ بِأَلَا غَايَةَ الْآخِرِيَّةِ وَيُقَالُ هُوَ الْأَوَّلُ مَوْوَلُ كُلِّ أَوَّلٍ وَالْآخِرُ مُؤَخَّرُ كُلِّ آخِرٍ كَانَ قَبْلَ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَيَكُونُ بَعْدَ كُلِّ شَيْءٍ أَفْنَاهُ وَهُوَ الْحَيُّ الْبَاقِي الدَّائِمُ بِأَلَا مَوْتَ وَلَا زَوَالَ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ مِنَ الْأَوَّلِ وَالْآخِرِ وَالظَّاهِرِ عَلِيمٌ.

(İbn Abbâs, *Tefsîru İbni Abbâs*, s. 456).

Molla Sadrâ, daha sonra Allah'ın yukarıda zikredilen bu sıfatlarını şöyle yorumlamaktadır:

وبمعنى أن الغرض في حصول ذلك الشيء منه هو علمه بالمصلحة وكونه تماما في الجود والرحمة،
فَيُتَاضَا عَلَى الْأَشْيَاءِ بِلَا عَوْضٍ، وَآخِرُ كُلِّ شَيْءٍ بِمَعْنَى أَنَّهُ الْغَايَةُ الَّتِي تَطْلُبُهُ الْأَشْيَاءُ وَتَقْصِدُهُ طَبْعًا وَإِرَادَةً.

“(Allah’ın bir şeyin evveli olması, varlığın kendisinden hâsıl olması demektir). Yani, kendisinden bu şeyin hâsıl olmasında gaye; maslahatı bilmesi ve kendisinin cömertlikte ve şefkatte kâmil olması, hiçbir ize (bedel/karşılık) olmadan tüm eşyaya bol bol veren olmasıdır. Her şeyin âhiri olması, eşyanın kendisinden istediği gaye olması, tabîi ve iradî olarak da eşyanın kendisini kastetmesi demektir.”⁷⁴²

وَأَمَّا كَوْنُهُ ظَاهِرًا: فَلِكُونِهِ نُورَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ، وَالنُّورُ حَقِيقَتُهُ الظُّهُورُ، لِأَنَّهُ مَا لَيْسَتْ حَقِيقَتُهُ النُّورُ
فَإِنَّمَا يَظْهَرُ بِالنُّورِ، وَالنُّورُ بِنَفْسِهِ ظَاهِرٌ وَبِذَاتِهِ مُتَجَلٍّ. وَأَمَّا كَوْنُهُ بَاطِنًا -أَيَّ مُخْتَفِيًا-: فَلشِدَّةُ ظُهُورِهِ وَغَايَةُ وَضُوحِهِ
وَلَأَجْلِ ذَلِكَ يَخْتَفِي عَلَى الضَّمَائِرِ وَالْأَنْظَارِ وَيَحْتَجِبُ عَنِ الْعُقُولِ وَالْأَبْصَارِ.

“Allah’ın Zâhir olması, O’nun yerin ve göğün nûru olmasıdır. Nûrun hakikâtı ise zuhûrdur. Zira hakikâtı nûr olmayan, ancak nûr ile ortaya çıkar. Nûr nefsiyle zâhir, zâtıyla mütecellidir. Onun Bâtın -yani gizli- olması, çok zâhir ve son derece açık olmasındandır. Bundan dolayı kalplerden ve gözlerden gizli, akıl ve gözlerden de perdelenmiştir.”⁷⁴³

Molla Sadrâ’ya göre, Allah (c.c) zâhirî ve bâtinî olarak mekândan, evvel ve ahir olarak da zamandan münezzehtir. Çünkü O, varken ne zaman ve ne de mekân vardı.

2. Örnek:

وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ
بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ.

“İman edenlerle karşılaştıkları zaman, ‘inandık’ derler. Fakat şeytanlarıyla (münafık dostlarıyla) yalnız kaldıkları zaman, ‘şüphesiz, biz sizinle beraberiz. Biz ancak onlarla alay ediyoruz’ derler. Gerçekte Allah onlarla alay eder (alaylarından

⁷⁴² Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 201-202.

⁷⁴³ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 205.

dolayı onları cezalandırır); azgınlıkları içinde bocalayıp dururlarken onlara mühlet verir.”⁷⁴⁴

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette zikredilenlerin âhiretteki durumunu, İbn Abbas’ın şu sözleriyle ortaya koymaya çalışmaktadır:

فقال ابن عباس: إذا دخل المؤمنون الجنة والكافرون النار، فتح الله تعالى من الجنة بابا إلى الجحيم الذي هو مسكن المنافقين فإذا رأى المنافقون الباب المفتوح أخذوا يخرجون من الجحيم ويتوجهون إلى الجنة وأهل الجنة ينظرون إليهم، فإذا وصلوا إلى باب الجنة فهناك يغلق دونهم الباب فذاك قوله تعالى: (فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ) وهذا هو الاستهزاء.

İbn Abbas (v. 68/687) şöyle demektedir:

“Müminler cennete, kâfirler de cehenneme girdikleri zaman Yüce Allah, cennetten, münafikların meskeni olan cehenneme doğru bir kapı açar. Münafiklar açık olan kapıyı gördüklerinde, cehennemden çıkmaya başlarlar ve cennete yönelirler. Cennet ehli onlara bakar. Münafiklar cennetin kapısına ulaştıklarında üzerlerine kapı kapanır. İşte bu, Allah’ın şu sözüdür: فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ (Bugün de mü’minler kâfirlere gülerler).⁷⁴⁵ İşte istihzâ budur.”⁷⁴⁶

Molla Sadrâ, yukarıda zikredilen, “şüphesiz, biz sizinle beraberiz. Biz ancak onlarla alay ediyoruz” derler. Gerçekte Allah onlarla alay eder” âyetinde atıf olmamasının sebebini Yüce Allah’ın, müminlerin lehine onlardan intikam alarak istihzâ etmeyi üstlenmesine bağlamaktadır. Ayrıca bu, onların müminleri alaya almalarının, Allah’ın, kendilerine yaptıklarına karşı önemsiz olduğunu göstermektedir.⁷⁴⁷

Molla Sadrâ tefsirinde sahâbe ve tâbiun görüşlerine yer verirken bazen bunlar arasında tercih yapmıştır:

⁷⁴⁴ Bakara, 2/14-15.

⁷⁴⁵ Mutaaffifin, 83/34.

⁷⁴⁶ Suyûtî, *Dürri’l-Mensûr*, I, 78. Lafızlarla arasında farklılıklar bulunmaktadır. *Dürri’l-Mensûr*’daki rivayet şöyledir:

يَقُولُ اللَّهُ (اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ) فِي الْآخِرَةِ يَفْتَحُ لَهُمْ بَابًا فِي جَهَنَّمَ مِنَ الْجَنَّةِ ثُمَّ يُقَالُ لَهُمْ: تَعَالَوْا فَيَقْبَلُونَ يَسْبَحُونَ فِي النَّارِ وَالْمُؤْمِنُونَ عَلَى الْأَرَاثِكِ وَهِيَ السَّرَرُ فِي الْحِجَالِ يَنْظُرُونَ إِلَيْهِمْ فَإِذَا انْتَهَوْا إِلَى الْبَابِ سَدَّ عَنْهُمْ فَضَحِكَ الْمُؤْمِنُونَ مِنْهُمْ فَذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ (اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ) فِي الْآخِرَةِ وَيَضْحَكُ الْمُؤْمِنُونَ مِنْهُمْ حِينَ غُلِقَتْ دُونَهُمُ الْأَبْوَابُ فَذَلِكَ قَوْلُهُ (فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ).

⁷⁴⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 329-330. Krş., İbn Abbâs, *Tefsîri İbn Abbâs*, s. 4. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, III, 587; II, 353.

وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رَزَقُوا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ.

*“İman edip salih ameller işleyenlere, kendileri için; içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele. Cennetlerin meyvelerinden kendilerine her rızık verilisinde, ‘bu (tıpkı) daha önce (dünyada iken) bize verilen rızık!’ diyecekler. Hâlbuki bu rızık onlara (dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için orada tertemiz eşler de vardır. Onlar orada ebedî kalacaklardır.”*⁷⁴⁸

Molla Sadrâ âyetin tefsirine dair ihtilafları şöyle aktarmıştır:

ثم اختلفوا في أن المتحد به أو المشبه به الذي كان “رزقهم قبل ذلك” هل هو من أرزاق الدنيا أم من أرزاق الجنة؟ والقول الأول هو عن ابن عباس وابن مسعود والثاني عن الحسن وواصل وأبي عبيدة ويحيى بن كثير، إلا أن الحسن والواصل وجهها الآية بأن معناها: هذا الذي رزقناه من قبل في الجنة كالذي رزقنا؛ وهم يعلمون أنه غيره، ولكنهم شبهوه به في طعمه ولونه وطيبه وجودته. وأن الثانيين وجهها بأن ثمار الجنة إذا جنبت من أشجارها عاد مكانها مثلها فيشبه الأمر عليهم فيقولون: (هذا الذي رزقنا من قبل)، كما روى أنه عليه وآله السلام قال: “والذي نفس محمد بيده أن الرجل من أهل الجنة ليتناول الثمرة ليأكلها فما هي واصله إلى فيه حتى يبدل الله مكانها مثلها.”

(Sahabe) bundan önce rızıklandıkları şeyin aynı veya benzer olması husûsunda, bu dünya rızıklarından mıdır, yoksa cennetin rızıklarından mı? diye ihtilaf etmişlerdir.

Birinci görüş İbn Mesud (v. 32/652) ve İbn Abbas’ın (v. 68/687) görüşüdür. (Yani onlara göre cennette rızıklanacakları rızık, dünyadaki rızkın aynısıdır).

İkinci görüş ise Hasan (v. 110/728), Vâsıl (v. 131/748), Yahya b. Kesir (v. 132/749) ve Ebû Ubeyde’nin (v. 209/824 [?]) görüşüdür. (Onlar cennetteki rızkın benzeri olduğunu belirtmişlerdir).

Lakin Hasan ve Vâsıl, âyetin manasının şöyle olduğu şeklinde görüş beyan etmişlerdir:

“Daha öncesinde cennette rızıklandığımız rızık, bu rızıklandığımız rızık gibidir.”⁷⁴⁹

⁷⁴⁸ Bakara, 2/ 25.

⁷⁴⁹ Suyûtî, *Dürrü’l-Mensûr*, I, 96.

Onlar bu rızkın başka rızık olduğunu biliyorlar[dı]. Lakin onlar tadında, renginde, güzelliğinde ve kalitesinde önceki rızka benzetmişlerdir.

İkinci görüşe sahip olanlar âyete, cennet yemişleri ağaçlarında koparıldığında yerlerine benzerlerinin dönmesi manası vermişlerdir. Bundan dolayı bu iş onlara şüpheli (karışık) gelmiştir. Dolayısı ile şöyle demişlerdir: “Bu daha önce rızıklandığımız şeydir.”⁷⁵⁰ Nitekim Resûlullah’tan şöyle rivayet edilmiştir:

“*Muhammed’in nefsi kudretinde olan Allah’a hamd olsun ki, cennet ehlinde bir adam, yemek için bir yemişe el uzattığında, o daha ağzına ulaştırmadan, Allah onun yerine benzerini koyar.*”⁷⁵¹

Molla Sadrâ, bu iki görüş arasında İbn Abbas ile İbn Mesud’un görüşlerinin daha isabetli olduğunu belirtmiştir. Bu isabetli görüş; onların, dünya rızıklarından rızıklanmış oldukları rızıklar olduğu şeklindeki görüştür.⁷⁵²

3.6.4. KUR’ÂN’I EHL-İ BEYT ÂLİMLERİNİN SÖZLERİYLE TEFSİRİ

Şia, ‘sakaleyn hadîsi’⁷⁵³ gereğince, Ehl-i Beyt’in sözlerini de Resûlullah’ın sözü gibi kesin şer’i bir delil olarak kabul eder.⁷⁵⁴ Dolayısı ile Şia, Ehl-i Beyt’in sözlerini hadîs kapsamında değerlendirdikleri için şîi müfessirler eserlerinde Ehl-i Beyt’in yorumlarına geniş yer vermektedirler.

Bu kısa bilgilerden sonra şimdi Molla Sadrâ’nın âyetlerin yorumunda Ehl-i Beyt’in sözlerine nasıl yer verdiğini örneklerle ortaya koymaya çalışalım.

1. Örnek:

وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ

الظَّالِمِينَ.

⁷⁵⁰ Bakara, 2/ 25.

⁷⁵¹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 589. Krş., Suyûtî, *Dürri’l-Mensûr*, I, 97.

⁷⁵² Sadrâ, *Tefsîr*, III, 589. Krş., Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân*, I, 92.

⁷⁵³ “Ey İnsanlar! Size iki şey bırakıyorum ki, onlara uyarsanız asla sapıtmazsınız, Allah’ın kitabı ve İtretim Ehl-i Beytim.” (İbn Hanbel, 3, 14; Tirmîzî, Menâkib, 31).

⁷⁵⁴ Tabatabaî, *İslam’da Kur’an*, s. 76.

“Dedik ki: Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz.”⁷⁵⁵

Molla Sadrâ, Kur’ân’da geçen zevcenin Bakara sûresinde ismi geçmesi de Hz. Havva olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Hz. Havva’nın Hz. Âdem’den yaratıldığına işaret eden âyetler de vardır:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً
وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَتَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا.

“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah’a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah, üzerinizde bir gözetleyicidir.”⁷⁵⁶

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyeti ehl-i beyt’in şu rivayetiyle izah etmektedir:

ذكر الشيخ الجليل محمد بن علي بن بابويه القمي -رحمهما الله- في الفقيه رواية عن زرارة بن أعين،
إنه قال: سئل أبو عبد الله عليه السلام عن خلق حواء، وقيل له: إن أناسا عندنا يقولون: “إن الله عز وجل خلق
حواء من ضلع آدم الأيسر الأقصى.” فقال: “سبحان الله وتعالى عن ذلك علوا كبيرا من يقول هذا! إن الله تبارك
وتعالى لم يكن له القدرة ما يخلق لآدم زوجة من غير ضلعه؟ ويجعل للمتكلم من أهل التشيع سبيلا إلى الكلام
أن يقول: إن آدم كان ينكح بعضه بعضا إذا كانت من ضلعه؟! ما لهؤلاء! حكم الله بيننا وبينهم.”

ثم قال عليه السلام: “إن الله تعالى لما خلق آدم من طين، وأمر الملائكة فسجدوا له ألقى عليه السبات.
ثم ابتدع له حواء، فجعلها في موضع النقرة التي بين وركيه. -وذلك لكي تكون المرأة تبعا للرجل- فأقبلت
تتحرك، فانتبه لتحركها [فلما انتبه] نوديت أن تنحي عنه، فلما نظر إليها نظر إلى خلق حسن يشبه صورته. فكلمته
بلغته -“ في حديث طويل في آخره-: “والخبر الذي روي أن حواء خلقت من ضلع آدم الأيسر صحيح، ومعناه
من الطينة التي فضلت من ضلعه الأيسر. فلذلك صارت أضلاع الرجل أنقص من أضلاع النساء.”

“Şeyh Muhammed b. Ali b. Bâbeveyhî el-Kummî (v. 381/991), Fakih isimli kitabında Zurarate b. A’yun’dan gelen şu rivâyeti zikretmektedir:

⁷⁵⁵ Bakara, 2/35.

⁷⁵⁶ Nisâ, 4/1.

Zurarate şöyle demiştir: Ebu Abdillâh’a Havva’nın yaratılması hakkında bir soru soruldu. Kendisine şöyle denildi: ‘Yanımızda bazı insanlar şöyle diyorlar: Şüphesiz ki Allah, Havva’yı Âdem’in en uzak sol kaburgasından yarattı.’ Ebû Abdillâh (v. 298/911)⁷⁵⁷ şöyle dedi: ‘Allah bundan yücedir. Bunu kim diyor?! Allahu Tebareke ve Teâlâ, Hz. Âdem’in kaburgası olmadan ona bir eş yaratamaz mı? Ta ki, kötü insanlara bu konuda şöyle demelerine sebep olur: ‘Şâyet kendi kaburgasından yaratılmışsa, Âdem’in bazısı bazısıyla evlendi! Bunlara ne oluyor? Allah bizimle onların arasında hüküm versin.’ Daha sonra şöyle dedi: ‘Allahu Teâlâ, Âdem’i çamurdan yaratıp meleklere secde emri verince derhal secdeye vardılar. Âdem’i derin uykuya daldırdı. Sonra Havva’yı Âdem için yarattı. Onun iki kalçası arasındaki çukur olan yere Havva’yı koydu. Bunu, kadın erkeklere tabi olsun diye yaptı. Havva yönelip hareket etmeye başladı. Onun hareket etmesi nedeniyle Âdem uyandı. Âdem uyanınca (Havva’ya) ondan uzaklaşması (ayrılması) husûsunda çağrı yapıldı. Âdem, Havva’ya bakınca kendi şekline benzeyen güzel bir yaratık gördü. Havva, kendisinin diliyle konuştu.’ (Uzun bir hadîsin sonunda:) ‘Havva, Âdem’in sol kaburgasından yaratılmıştır’ şeklinde rivayet edilen hadîs sahihtir.”

Molla Sadrâ, bu rivâyetten sonra şöyle demektedir: ‘Bu hadîs sahih’tir.’ Bunun manası şöyledir: Âdem’in sol kaburgasından arda kalan çamurdan, Havva yaratılmıştır. İşte bundan dolayı erkeklerin kaburga kemikleri, kadınların kaburga kemiklerinden daha azdır.”⁷⁵⁸

Böylece Molla Sadrâ, âyetin “*ondan da eşini yaratan*” kısmını, Ehl-i Beyt âlimlerinin sözlerine dayanarak, Havva’nın Âdem’in kaburga kemiğinden yaratıldığını söylemektedir.

2. Örnek:

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَلَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ.

“*İnkâr edenlere gelince, onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar.*”⁷⁵⁹

⁷⁵⁷ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Muhammed b. Zekeriyâ (v. 298/911), Kuzey Afrika’da Fâtımî hâkimiyetinin kurulmasını sağlayan İsmâîlî dâisidir. (Bkz. İsmail Öz, “Ebû Abdillâh eş-Şîî”, *DİA*, İstanbul, 1994, X, 85).

⁷⁵⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 924-925. Krş., Suyûtî, *Dürri’l-Mensûr*, II, 423.

⁷⁵⁹ Bakara, 2/6.

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyeti açıklarken ehl-i beyt âlimlerinden Musa el-Kazım ile Ebu Hanife arasında geçen şu konuşmayı aktarmaktadır:

إِنَّ أبا حنيفة اجتاز على موسى بن جعفر الكاظم عليهما السلام فقال سائلا: المعصية ممن؟ فقال له موسى الكاظم عليه السلام: اجلس حتى أخبرك، فجلس أبو حنيفة فقال عليه السلام: لا بد أن يكون المعصية من العبد أو من الله تعالى أو منهما جميعا. فإن كانت من الله تعالى وهو أعدل وأنصف من أن يظلم عبده الضعيف، ويؤاخذه بما لم يفعل، وإن كانت المعصية منهما فهو شريكه والقوي أولى بإنصاف عبده الضعيف، وإن كانت المعصية من العبد وحده، فعليه وقع الأمر وإليه توجه النهي وله حق الثواب والعقاب، ووجب له الجنة والنار، فقال أبو حنيفة: (ذرية بعضها من بعض والله سميع عليم).

Ebu Hanife (v. 150/767), Musa b. Cafer el-Kazım'ın (v. 183/799) yanından geçti. Şunu sordu: "Masiyet kimdendir?" Musa el-Kazım ona şöyle dedi: "Otur, taki sana söyleyeyim." Ebu Hanife oturdu. Musa el-Kazım dedi ki: Masiyetin ya Allah'tan, ya kuldun veyahut her ikisinden olması gerekir. Şâyet Allah'tan olursa, Allah, zayıf kuluna zulmetmekten ve yapmadığı bir şeyden dolayı kendisini sorumlu tutmaktan çok âdil ve insaflıdır. Şâyet masiyet her ikisinden ise, Allah da onun ortağıdır. Güçlü olanın zayıf kuluna insaflı olması daha evladır. Eğer masiyet sadece kuldansa işte kulun üzerine emir vaki olur, nehiy kendisine yönelir. O sevap ve ikabı hak eder. Böylece cennet ve cehennem kendisine vacip olur. Ebu Hanife bu cevap karşısında *‘bazıları bazılarından türemiş bir soydur.* *ذُرِّيَّةٌ بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ* ⁷⁶⁰ âyetini okudu.”⁷⁶¹ *Allah işiten ve bilendir*

Molla Sadrâ, yapmış olduğu bu alıntı ile iman etmeyenlerin kendi tercihlerinden dolayı masiyet işlediklerini ve dolayısıyla da azaba müstehak olacaklarını ifade etmektedir. O, bu görüşünü ehl-i beyt âlimlerinin sözleriyle desteklemektedir.

3. Örnek:

الَّذِينَ يَتَّقُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَغْدٍ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ.

⁷⁶⁰ Âl-i İmran, 3/34.

⁷⁶¹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 183.

“Onlar, Allah’a verdikleri sözü, pekiştirilmesinden sonra bozan, Allah’ın korunmasını emrettiği bağları koparan ve yeryüzünde bozgunculuk yapan kimselerdir. İşte onlar ziyana uğrayanların ta kendileridir.”⁷⁶²

Molla Sadrâ, mezkûr âyeti delil göstererek zamanın imamsız/yöneticisiz kalamayacağını, bunun Allah’ın bir sünneti olduğunu belirtmektedir. Hz. Âdem’den Peygamberimiz’e kadar bu sünnetullahın değişmeden devam ettiğini söylemektedir. Peygamberliğin, Resûlullah’ın risaletiyle sona erdiği, ancak peygamberliğin batını olan velâyetin ise kıyamet gününe kadar süreceği şeklindeki düşüncesini, Hz. Ali’nin sözleriyle desteklemektedir.

Kumeyl b. Ziyad en-Neha’î’nin (v. 82-83/701-703) Emiru’l-Mü’minin’den rivâyet ettiği şu hadîs bu husûsa işaret etmektedir:

”يا كميل مات خزان الأموال والعلماء باقون ما بقي الدهر، أعيانهم مفقودة، وأمثالهم في القلوب موجودة، آه آه إن ههنا -وأشار بيده الشريفة إلى صدره المقدس- لعلما جمًا لو أصبت له حملة، بلى أصيب له لَقِنًا غير مأمون، يستعمل آلة الدين في الدنيا، ويستظهر بحجج الله على خلقه، وينعمه على عباده، أو منقادا للحق لا بصيرة له في أحنائه، ينقدح الشك في قلبه بأول عارض شبهة. ألا لا ذا ولا ذاك، أو منهوما بالذات سلس القيادة للشهوات، أو مغرى بالجمع والادّخار ليسا من دعاة الدين في شيء، أقرب شبها بهما الأنعام السائمة، كذلك يموت العلم بموت حامله.

اللهم بلى، لا تخلو الأرض من قائم لله بحجة، ظاهرا مشهورا، أو مستترا مغمورا لئلا تبطل حجج الله وبيّناته وأين أولئك؟ أولئك والله الأقلون عددا، الأعظمون خطرا، بهم يحفظ الله حجته وبيّناته حتى يودعوها نظرائهم، ويزرعوها في قلوب أشباههم، هجم بهم العلم على حقائق الأمور، وباشروا روح اليقين، واستلنوا ما استوعره المترفون، وأنسوا بما استوحش منه الجاهلون، وصحبوا الدنيا بأبدان أرواحها معلقة بالمحل الأعلى، أولئك خلفاء الله في أرضه والدعاة إلى دينه، آه آه شوقا إلى رؤيتهم.” انتهى الحديث.

“Ey Kumeyl! Mal biriktirenler helâk olmuşlardır. Âlimler ise, dünya baki kaldıkça baki olacaklar. Bedenler yok olmuştur; hâlbuki söz ve eserleri gönüllerde mevcuttur. (Eliyle göğsüne işaret ederek) Ah! Ah! İşte burada pek çok ilim vardır; keşke onu taşıyacak birini bulsaydım. Evet, çabuk anlayıp algılayan kimseleri buluyorum; fakat güvenilir değiller. Dini dünyaya alet ediyorlar. Allah’ın

⁷⁶² Bakara, 2/27.

hüccetleriyle yaratıklarına, nimetleriyle de kullarına üstünlük taşıyorlar. Ya da hakka boyun eğen, fakat önünü ardını göremeyen basiretsiz ve daha başlangıçta kalbi şüpheyi dalan kuşkucu birini buluyorum. O halde ne bu, ne de diğeri! Veya dünya lezzetlerine düşkün, şehvetlere kolaylıkla boyun eğen veyahut mal toplama ve yığmaya ihtiraslı olan birini buluyorum. Oysa her ikisi de herhangi bir konuda dine davet edenler değildir. Bu ikisi, otlayan hayvanlara daha çok benzemektedirler. İşte böylece ilim, onları taşıyanların ölümüyle ölüp (yok olup) gitmektedir.

Evet, ey Allah'ım! İlahi hüccet ve nişanelerin yok olmaması için yeryüzü, Allah için hüccetle kıyam eden birinden boş kalmaz ki, o ister zâhir ve apaçık olsun, isterse korkup gizlensin. Onlar neredeler? Vallahi, onlar sayı bakımından çok azdırlar, fakat (onların) Allah katında makam açısından dereceleri pek büyüktür. Allah hüccet ve nişanelerini onlara benzeyenlere tevdi' edinceye ve onları benzerlerinin kalplerine ekinceye kadar hüccet ve nişanelerini onlar vesilesiyle korumaktadır. İlim, onları işlerin hakikâtine yönlendirmiştir. Onlar, yakînin ruhunu elde etmişlerdir. Refah içinde (şırmamış) olanların zor gördüğü şeyleri onlar kolay bulmuşlardır. Cahillerin korkup kaçtıkları şeylere onlar sempati düşmüşlerdir. Ruhları en yüce makama (Allah'ın rahmetine) asılı olduğu halde onlar, bedenleriyle dünyada yaşamaktadırlar. İşte bunlar, Allah'ın yeryüzündeki halifeleri ve halkı O'nun dinine davet edenlerdir. Âh! Âh! Onları görmeyi ne kadar da arzu ediyorum! Hadîs bitti"⁷⁶³

Molla Sadrâ âyeti, Hz. Ali'nin sözleriyle tefsîr etmektedir. Ayrıca onun, Hz. Ali'den gelen rivayete hadîs demesi, Ehl-i Beyt'ten gelen rivayetleri hadîs kapsamında değerlendirdiğini göstermektedir.

4. Örnek:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اغْبُدُوا رَبِّكُمْ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ.

“Ey insanlar, sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk edin ki sakınasınız. O, yeri sizin için döşek, göğü de bina yapan, gökten su indirip onunla

⁷⁶³ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 391-392. Bu rivâyet için bkz., Radî, *Nehcu'l-Belâğâ*, s. 660-661. Molla Sadrâ *Nehcu'l-Belâğâ*'dan alıntılacağı Hz. Ali'nin sözlerini hadîs olarak belirtmektedir. Kendi mensûp olduğu Caferî mezhebinde Hadîs kavramı, Sünnîlerdeki Hadîs kavramı ile farklılık göstermektedir. Onlara göre Ehl-i Beyt'in sözleri de hadîs olarak telakkî edilmektedir. Bundan dolayı Molla Sadrâ, yukarıdaki sözleri naklettikten sonra, “burada hadis bitti” diyerek ehl-i beytin sözlerini de hadis kabul etmektedir.

size rızık olarak çeşitli ürünler çıkarandır. Öyleyse siz de bile bile Allah'a ortaklar koşmayın.⁷⁶⁴

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyetin tefsiri kapsamında Cafer Sadık'ın (v. 148/765) bir zındıkla yaptığı diyalogu aktarmaktadır:

إن بعض الزنادقة أنكر الصانع عند جعفر الصادق عليه السلام فقال: هل ركبت البحر؟ قال: نعم. قال: هل رأيت أهواله؟ قال: بلى هاجت يوما رياح هائلة، فكسرت السفن، وغرقت الملاحين، فتعلقت ببعض ألواحها، ثم ذهب عني ذلك اللوح، فإذا أنا مدفوع في تلاطم الأمواج حتى دفعت إلى الساحل. فقال عليه السلام: قد كان إعتماذك قبل على السفينة والملاح وعلى اللوح بأنه ينجيك، فلما ذهبت هذه الأشياء عنك هل أسلمت نفسك للهلاك، أم كنت ترجو السلامة بعد؟ قال: بل رجوت. قال: ممن ترجوها؟ فسكت الرجل فأسلم على يده.

“Zındıklardan biri Cafer-i Sadık'ın yanında yaratıcıyı inkâr etti. Bunun üzerine Cafer-i Sadık ona şöyle dedi: ‘Denize (gemiye) bindin mi?’ O, ‘evet’ dedi. Cafer-i Sadık: ‘Korkunç hallerini gördün mü?’ Zındık: ‘Evet, bir gün dehşetli bir fırtına esti ve gemileri paramparça etti. Kaptanlar boğuldular. Geminin bir tahtasına tutundum. Sonra bu tahta (elimden kurtulup) gitti. Sahile gelinceye (atılınca) kadar kendimi, birbirleriyle çarpışan dalgaların arasında gördüm’ dedi. Cafer-i Sadık şöyle dedi: ‘Daha önce seni kurtaracak diye gemi, kaptan ve tahtaya güvenmekteydin. Bu eşyalar kaybolunca kendini ölüme terkettin mi? Yoksa bundan kurtulacağını mı umdun?’ Zındık: ‘Bilakis ümit besledim’ dedi. O, ‘kurtulmayı kimden ümit ettin?’ Adam sustu. Sonra da onun eliyle Müslüman oldu.”⁷⁶⁵

Molla Sadrâ bu âyeti, Ehl-i Beyt âlimlerinden Cafer Sadık'ın bir anektoduyla açıklamıştır.

3.6.5. NUZÛL SEBEPLERİ

Hız. Peygamber'e sorulan bir soru veya meydana gelen bir hâdise dolayısıyla birkaç âyetin veyahut bir sûrenin tamamının inmesine âmil olan olaya sebep-i nuzûl denir.⁷⁶⁶

⁷⁶⁴ Bakara, 2/21-22.

⁷⁶⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 464.

⁷⁶⁶ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 115.

Kur’ân, yaklaşık çeyrek asırda tamamlanan bir kitaptır. İnsanların ihtiyaçlarına göre âyet âyet inmiştir. Bazı âyetler bir takım olaylardan sonra nâzil olmuştur. Âyet ve sûrelerin çoğu, herhangi bir sebep ve hâdise olmadan inmiştir.

Âyet ve sûrelerin nuzûlüne sebep olan soru veya olayların bilinmesi, onların anlaşılmasında büyük kolaylıklar sağlamaktadır.

Diğer müfessirler gibi Molla Sadrâ da âyetleri yorumlarken sebep-i nuzûlden istifade etmiştir. Meselâ;

وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنْتُمْ تُكْذِبُونَ.

“Allah’ın verdiği rızka O’nu yalanlayarak mı şükrediyorsunuz?”⁷⁶⁷ âyetinin nuzûl sebebine dair İbn Abbas’tan şöyle bir rivâyet geldiğini belirtmektedir:

أصاب الناس عطش في بعض أسفاره صلى الله عليه وآله فدعا، فسقوا. فسمع رجلا يقول: مطرنا بنوء

كذا، فنزلت الآية.

“İnsanlar, Resûlullah’ın (s.a.s) bir seferinde susamışlardı. Resûlullah dua etti, derhal yağmur yağdı. Bir adamın, ‘şu yıldızdan dolayı bize yağmur yağdı’ sözünü işitti. Bundan dolayı âyet nazil oldu.”⁷⁶⁸

Molla Sadrâ, bu rivâyeti aktardıktan sonra şöyle demektedir: Allah’ın sizi yağmurla rızıklandırmanıza karşılık teşekkür etmeniz gerekirken, yıldızlara yağmurun yağdırılmasını nispet ederek yağmurun Allah’tan rızık olarak geldiğini yalanlıyorsunuz.⁷⁶⁹

Âyetlerin anlaşılması için nuzûl sebeplerinden yararlanan Molla Sadrâ’nın konuya yaklaşımını örneklerle incelemeye devam edelim:

a) Bir âyet için birden fazla nuzûl sebebi varsa onları aktarır:

1. Örnek:

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَغُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا

الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ.

“Allah, bir sivrisineği, ondan daha da ötesini örnek olarak vermekten çekinmez. İman edenler onun, Rablerinden (gelen) bir gerçek olduğunu bilirler.

⁷⁶⁷ Vâkı’a, 56/82.

⁷⁶⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 169. Ayrıca bkz: a.m., *Tefsîr*, II, 373, III, 973, IV, 1142. Krş., Suyûtî, *Dürrü’l-Mensûr*, VIII, 28.

⁷⁶⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 169.

Küfre saplananlar ise, ‘Allah, örnek olarak bununla neyi kastetmiştir?’ derler. (Allah) onunla birçoklarını saptırır, birçoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fasıkları saptırır.”⁷⁷⁰

Molla Sadrâ, mezkûr âyetin sebep-i nuzûlü ile ilgili birkaç görüşü aktarmaktadır:

Birincisi:

عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ وَنَاسٍ مِنَ الصَّحَابَةِ قَالُوا: لَمَّا ضَرَبَ اللَّهُ هَذَيْنِ الْمُتَنَافِقِينَ قَوْلُهُ (كَمِثْلِ الَّذِي اسْتَوْفَدَ نَارًا) وَقَوْلُهُ (أَوْ كَصَيْبٍ مِنَ السَّمَاءِ) قَالَ الْمُتَنَافِقُونَ: اللَّهُ أَعْلَى وَأَجَلُّ مِنْ أَنْ يَضْرِبَ هَذِهِ الْأَمْثَالَ.

İbn Mes’ûd’a ve sahabeden bazılarına göre, Allahu Teâlâ (bu âyeti indirmeden önce) münafıklara “onların misali, ateşi yakanların misali gibidir”⁷⁷¹ ve “semadan boşanan bir yağmur hali gibidir”⁷⁷² şeklinde- iki misal verince, münafıklar şöyle dediler: “Allah, bu misalleri vermekten münezzeh ve yücedir.”⁷⁷³ Böylece bu âyet nazıl oldu.

Molla Sadrâ, bu görüş doğrultusunda bazı değerlendirmelerde bulunur. Ona göre, Resûlullah’ın dönemindeki münafıklar, kusurlu ve noksan akıllarının önermelerine uydukları ve Allah’ın cüz’iyyâtı bilmeyeceğini söyleyen filozoflar gibi düşündükleri için bu cüzî (küçük) şeylerle temsilin (misal getirmenin) caiz ve mümkün olamayacağını sanmışlardır.⁷⁷⁴

Bunlar vahyin alış şekillerini bilmiyorlar. Bu âyet, sivrisinekle veya ondan daha aşağısıyla temsilin (misal getirmenin) uygun olmadığı düşüncesini yermektedir. İman eden, bunu kabul eder, mağrur ve cahil olan ise aklıyla sapıklığa düşer.

İkincisi:

لَمَّا ذَكَرَ اللَّهُ الْعَنْكَبُوتَ وَالذَّبَابَ قَالَ الْمُشْرِكُونَ: مَا بَالُ الْعَنْكَبُوتِ وَالذَّبَابِ يَذْكَرَانِ فَأَنْزَلَ اللَّهُ: (إِنْ اللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مِثْلًا مَا بَعُوضَةٌ فَمَا فَوْقَهَا).

⁷⁷⁰ Bakara, 2/26.

⁷⁷¹ Bakara, 2/17.

⁷⁷² Bakara, 2/19.

⁷⁷³ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 610. Krş., Suyûtî, *Dürrü’l-Mensûr*, I, 103.

⁷⁷⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 610.

“Cenab-ı Hak, örümcek ve sineği zikrettiğinde müşrikler şöyle dediler: Örümcek ve sineğin zikredilmesinin sebebi ne?! Bunun üzerine Allah, ‘Allah, bir sineği, ondan daha da ötesini örnek olarak vermekten çekinmez’ âyetini indirdi.”⁷⁷⁵

Üçüncüsü:

عن ابن عباس أنه لما نزل: (يَا أَيُّهَا النَّاسُ ضَرْبٌ مَثَلٌ فَاسْتَمِعُوا لَهُ) فَطَعَنَ فِي أَضْنَامِهِمْ ثُمَّ شَبَّهَ عِبَادَتَهَا

بِبَيْتِ الْعَنْكَبُوتِ قَالَتِ الْيَهُودُ أَيُّ قَدَرٍ لِلذُّبَابِ وَالْعَنْكَبُوتِ حَتَّى يَضْرِبَ اللَّهُ الْمَثَلَ بِهِمَا فَتَزَلَّتْ هَذِهِ الْآيَةُ.

“İbn Abbas’tan rivayet edildiğine göre: ‘Ey insanlar! Size bir örnek verildi. Şimdi ona iyi kulak verin’⁷⁷⁶ (âyeti) indiği ve putları ayıplayıp, sonra onlara ibadet etmeyi örümceğin evine benzettiği zaman Yahûdîler şöyle dediler: ‘Sinek ve örümceğin ne değeri vardır ki, Allahu Teâlâ o ikisiyle temsil getirmektedir?’ Bunun üzerine bu âyet indi.”⁷⁷⁷

Molla Sadrâ, yukarıda belirtildiği gibi Yahûdîler, kâfirler ve münafıklar hakkında bu âyetin mümkün olabileceğini Kaffal’dan yaptığı nakil ile pekiştirmektedir. Çünkü bu âyetin sonunda “onunla ancak fasıkları saptırır” âyeti Yahûdîlerin özelliklerini taşımaktadır. Kâfir ve münafıklara gelince Cenab-ı Hak, Müddesir sûresinin, “Biz, cehennemin görevlilerini ancak meleklerden kıldık. Onların sayısını inkâr edenler için bir imtihan vesilesi yaptık ki kendilerine kitap verilenler kesin olarak bilsinler, iman edenlerin imanı artsın, kendilerine kitap verilenler ve mü’minler şüpheye düşmesin, kalplerinde bir hastalık bulunanlar ile kâfirler, ‘Allah, örnek olarak bununla neyi anlatmak istedi’ desinler. İşte böyle. Allah dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola iletir. Rabbinin ordularını ancak kendisi bilir. Bu, insanlar için ancak bir uyarıdır”⁷⁷⁸ âyetinde ikisine de işaret etmiştir. Tüm bu gruplar, Allah Resûlüne eziyet etmişlerdir. Nitekim Bakara sûresinde bahsi geçen tüm grupların özellikleri geçmiştir. Bundan dolayı bu âyetin Yahûdî, kâfir ve münafıklar hakkında inmesi muhtemeldir.

Ayrıca Molla Sadrâ, yine Kaffâl’dan naklen söz konusu âyetin, hiçbir sebep olmadan inmesinin caiz olduğunu da belirtmiştir. Çünkü bu âyetin manası bağımsızdır.⁷⁷⁹

⁷⁷⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 610. Krş., Suyûtî, *Dürrü’l-Mensûr*, I, 103.

⁷⁷⁶ Hacc, 22/73.

⁷⁷⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 611. Krş., Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, II, 361.

⁷⁷⁸ Müddesir, 74/31.

⁷⁷⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 610-611. Krş., Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, II, 361.

2. Örnek:

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ ...

“Dinde zorlama yoktur...”⁷⁸⁰

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyet için şu nuzûl sebeblerini aktarmaktadır:

Birincisi: Bu âyet sadece Ehl-i kitap hakkında inmiştir. Kendilerinden cizye alınırdı. Çünkü onlar cizye vermeyi kabul edince öldürülmekten kurtuldular. Mecûsîler de Yahudiler gibi muâmeleye tabi tutuldu. Çünkü onlar da Ehl-i kitaba benzerler.

İkincisi: Bu âyetin, sadece Ensar’dan Sabih adında biri hakkında indiği söylenmiştir. Ensar, bu adamı Müslüman olması için zorluyorlardı. Bu görüş Mücâhid’e aittir.⁷⁸¹

Ayrıca âyetin, yine Ensar’dan, Ebu’l-Hüseyin adında bir adam hakkında indiği de söylenmiştir. Bu adamın iki oğlu vardı. Şam tüccârı Medine’ye yağ getirmişlerdi. Tüccâr, Medine’den dönmek istediklerinde Ebu’l-Hüseyin’in iki oğlu onların yanına gitti. Onları Hristiyanlığa davet ettiler. Bunlar Hristiyan olup Şam’a gittiler. Ebu’l-Hüseyin bu durumu, Resûlullah’a haber verince bu âyet indi: “Dinde zorlama yoktur.” Resûlullah şöyle buyurdu: “Allah o ikisini, rahmetinden uzaklaştırsın. O ikisi inkâr edenlerin ilkidirler.”⁷⁸²

Başka bir tarikten şöyle rivâyet edilmiştir:

أَنَّ رَجُلًا مِنَ الْأَنْصَارِ مِنْ بَنِي سَالِمِ بْنِ عَوْفٍ كَانَ لَهُ ابْنَانِ تَنَصَّرَا قَبْلَ أَنْ يَبْعَثَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَدِمَا الْمَدِينَةَ فِي نَفَرٍ مِنْ أَهْلِ دِينِهِمْ يَحْمِلُونَ الطَّعَامَ فَرَأَاهُمَا أَبُوهُمَا فَاتَّزَعَهُمَا وَقَالَ: وَاللَّهِ لَا أَدْعُهُمَا حَتَّى يَسْلَمَا فَأَيُّمَا أَنْ يَسْلَمَا فَاخْتَصِمُوا إِلَيَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيْدُخُلْ بَعْضِي النَّارَ وَأَنَا أَنْظُرُ فَأَنْزَلَ اللَّهُ (لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ) الْآيَةَ.

“Ensâr’dan (Salim b. Avf oğullarından) bir adamın iki oğlu vardı. Resûlullah peygamber olarak gönderilmeden önce bu iki oğul Hristiyan oldular. Daha sonra bu ikisi birkaç dindaşıyla beraber Medine’ye geldiler. Yemek taşırlardı. Babalar onları gördü ve onları çekip şöyle dedi: ‘Allah’a yemin olsun ki, Müslüman oluncaya kadar onları bırakmam.’ O ikisi müslüman olmayı kabul etmediler. Davalarını Resûlullah’a

⁷⁸⁰ Bakara, 2/256.

⁷⁸¹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 220. Krş., Suyûtî, *Dürrü’l-Mensûr*, II, 20.

⁷⁸² Sadrâ, *Tefsîr*, V, 220. Krş., Suyûtî, *Dürrü’l-Mensûr*, II, 21.

sundular. Ensarî dedi ki: ‘Ya Resûlullah! Benim bir parçam cehenneme girecek de ben onu temaşa mı edeceğim?’ Bunun üzerine Allah ‘*dinde zorlama yoktur*’ âyetini indirdi.”⁷⁸³

Üçüncüsü: Bu âyet tüm kâfirler hakkında inmiştir. Bu da henüz Resûlullah, Ehl-i kitapla savaşmakla emredilmediği bir dönemde nazil olmuştu. Daha sonraları Berâe sûresinde Ehl-i kitapla savaşma emri verilince bu âyet nesh edildi. Bu görüş Süddî’ye aittir. İbn Mesud ve İbn Zeyd’ten nakledildiğine göre, mezkûr âyet seyf âyetiyle mensûh olmuştur. Diğer âlimler ise bu âyetin muhkem olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁸⁴

Böylece Molla Sadrâ, âyetlerin -varsa- birden fazla sebep-i nuzûlünü aktarmıştır.

b) Birden fazla âyet için bir nuzûl sebebi varsa onu aktarır:

1. Örnek:

أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ.

“Hiç mümin, fasık gibi olur mu? Bunlar eşit olamazlar.”⁷⁸⁵

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyetin, İbn Ebi Leyla’dan gelen rivâyete göre Ali b. Ebi Talip ve Kureyşli bir adam hakkında indiğini belirtmektedir.

Başkaları da yukarıdaki âyet ile Secde (32) sûresinin 18-21 âyetlerine⁷⁸⁶ kadar olan âyetlerin Hz. Ali ve Velid b. Ukbe hakkında indiğini söylerler. Âyette geçen mümin Hz. Ali, Fasık ise Velid’tir. Söz konusu âyetlerin sebep-i nuzûlü şudur:

إِنَّهُ قَالَ لِعَلِيٍّ: “أَنَا أَبْطُ مِنْكَ لِسَانًا وَأَحَدٌ مِنْكَ سَنَانًا” فَقَالَ عَلِيٌّ: “لَيْسَ كَمَا قُلْتَ يَا فَاسِقُ.”

“Velid, Hz. Ali’ye şöyle dedi: ‘Lisan bakımından senden daha fasih, kılıç olarak senden daha keskinim.’ Hz. Ali ona: ‘Ey fasık! İş, senin dediğin gibi değildir’ dedi.”⁷⁸⁷

⁷⁸³ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 220. Krş., Beyzâvî, *Envâru’l-Tenzîl*, I, 135; Suyûtî, *Dürrü’l-Mensûr*, II, 21.

⁷⁸⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 220. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, III, 610, 671, IV, 1166, V, 247, VI, 132. Krş., Suyûtî, *Dürrü’l-Mensûr*, II, 21.

⁷⁸⁵ Secde, 32/18.

⁷⁸⁶ Söz konusu âyetler şunlardır:

أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ أَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ جَنَّاتُ الْمَأْوَى نُزُلًا بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ وَأَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا فَمَأْوَاهُمْ النَّارُ كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا وَقِيلَ لَهُمْ ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّتِي كُنتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ وَلَنَذِيقَنَّ هُنَّ مِنَ الْعَذَابِ الْأَذَى دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ .

⁷⁸⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 146. Krş., Suyûtî, *Dürrü’l-Mensûr*, VI, 553.

Molla Sadrâ, bunu pekiştirmek için Katâde'den (v. 118/736) şu naklî yapmaktadır:

لا والله ما استويا لآ في الدُّنْيَا وَلَا عِنْدَ الْمَوْتِ وَلَا فِي الْآخِرَةِ.

“Allah’a yemin olsun ki, ne dünyada, ne ölüm anında, ne de ahirette (o ikisi) eşit değildirler.”⁷⁸⁸

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, birden fazla âyet için bir nuzûl sebebi aktarmıştır.

2. Örnek:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ.

“Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve peygamberine iman edin ki, size rahmetinden iki kat pay versin, size kendisiyle yürüyeceğiniz bir nûr versin ve sizi bağışlasın. Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.”⁷⁸⁹

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyetin sebab-i nuzûlü ile ilgili şu rivâyeti nakletmektedir:

روى سعيد بن جبیر: بعث رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم جعفرًا في سبعين راكبًا إلى النجاشي يدعوهم، فقدم عليه ودعاه، فاستجاب له وآمن به، فقال أناس ممن آمن به من أهل مملكته وهم أربعون رجلًا: “إئذن لنا فنأتي هذا النبي فنسلم.” فأذن لهم. فقدموا مع جعفر، وقد تهيأ صلى الله عليه وآله وسلم لوقعة أحد، فلما رأوا ما بالمسلمين من خصاصة استأذنوا رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم فرجعوا وقدموا لهم بأموال لهم فأسروا بها المسلمين، فأنزل الله: (الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ) إلى قوله: (وَمِمَّا زَرْفْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ). فلما سمع أهل الكتاب ممن لم يؤمن به قوله (أُولَئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرُهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا) فخرخوا على المسلمين فقالوا: “أما من آمن بكتابكم وكتابنا فله أجره مرتين، وأما من لم يؤمن بكتابكم فله أجر كأجركم، فما فضلكم علينا؟” فنزلت الآية فجعل لهم أجرين وزادهم النور والمغفرة.

“Saîd b. Cübeyr’den rivâyet edildiğine göre, Resûlullah, yetmiş biniciyle beraber Hz. Cafer’i Necâşî’ye İslam’a davet için gönderdi. Cafer, onun yanına gidip

⁷⁸⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 146. Krş., Suyûtî, *Dürrü’l-Mensûr*, VI, 553.

⁷⁸⁹ Hadîd, 57/28.

kendisini İslam’a davet etti. Necâşî davetine icabet edip mümin oldu. Kendisine ülkesinden iman eden kırk kişi, şöyle dedi: ‘Bize izin ver de, bu Peygamber’e gidip Müslüman olalım.’ Necâşî onlara gitmeleri için izin verdi. Cafer ile beraber (Resûlullah’ın yanına) geldiler. Resûlullah Uhud savaşına hazırlanmıştı. Onlar, Müslümanlardaki fakirliği görünce Resûlullah’tan izin isteyip geri döndüler. Mallarını getirip Müslümanları desteklediler. Bunun üzerine Allahu Teâlâ şu âyeti indirdi:

*“Bu Kur’ân’dan önce kendilerine kitap verdiklerimiz var ya, işte onlar ona da iman ederler. Kur’ân kendilerine okunduğu zaman, ‘ona inandık, şüphesiz o Rabbimizden gelen gerçektir. Şüphesiz biz ondan önce de Müslümandık’ derler. İşte onların, sabredip kötülüğü iyilikle savmaları ve kendilerine rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda harcamaları karşılığında, mükâfatları kendilerine iki kez verilecektir.”*⁷⁹⁰

Ehl-i kitaptan Peygamber’e iman etmeyenler, yukarıdaki âyette geçen Allah’ın şu ‘sabrettiklerinden dolayı mükâfatları kendilerine iki kez verilecektir’ sözünü işittikleri zaman, Müslümanların yanına gidip onlara şöyle dediler:

‘Sizin ve bizim kitabımıza inanana iki kat sevap verilecektir. Fakat sizin kitabınıza iman etmeyene size verilen bir sevap gibi, onlara da bir sevap verilecektir. O halde sizin bizim üzerimizde hiçbir üstünlüğünüz yoktur.’ Bunun üzerine bu âyet indi. Böylece Ehl-i kitaptan iman edenlere iki sevap verildi. Nûr ve mağfiret ise fazlasıyla kendilerine verildi.’⁷⁹¹

Başka bir rivâyete göre;

إن مؤمني أهل الكتاب افتخروا على غيرهم من المؤمنين بأنهم يؤتون أجرهم مرتين وادعوا الفضل

عليهم، فنزلت.

⁷⁹⁰ Kasas, 28/52-54.

⁷⁹¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 399. Krş., Suyûtî, *Dürrü’l-Mensûr*, VIII, 66. Molla Sadrâ’nın, *Dürrü’l-Mensûr*’dan alıntılacağı bu rivayette ufak tasarruflar yaptığı görülmektedir.

“Ehl-i kitaptan iman edenler, diğer müminlere, kendilerine iki sevap verilmesinden dolayı iftihar ettiler ve onlardan (daha) üstün oldukları iddiasında bulundular. Bunun üzerine bu âyet indi.”⁷⁹²

Bu örnekte de görüldüğü gibi Molla Sadrâ, değişik âyetler için bir sebep-i nuzûl nakletmiştir.

3.6.6. KIRÂAT

Kırâat, Kur’ân’ın kelimelerinin eda keyfiyetlerini ve ihtilaflarını nakledenlerine isnat ederek bilmektir. Konusu: Telaaffuzlarındaki ihtilaf ve edâlarındaki keyfiyet bakımından Kur’ân’ın kelimeleridir. Gayesi: Mütevâtir kırâatların zabt melekelerini elde etmektir.⁷⁹³

Ehl-i Sünnet âlimlerine göre kırâatı seb’a mütevatirdir. Hatta İbn Sübkî on kırâatın da mütevatir olduğunu iddia etmiştir. Şiîlere göre bütün kırâatler içtihad mahsûlüdür. Haber-i vahide dayanmaktadır.⁷⁹⁴

Kur’ân’ın kelimelerinin farklı okunuş şekilleriyle çeşitli hükümler ve nükteler ortaya çıkmaktadır. Müfessirler tefsirlerinde kelimelerin farklı okunuş şekillerini dikkate alarak çeşitli incelikler ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu münasebetle olmalı ki Molla Sadrâ da tefsirinde zaman zaman kırâat farklılıklarına değinmektedir.

Şimdi müfessirin kırâat konusuna nasıl yer verdiğini örnekler vererek incelemeye çalışalım:

a) Kırâat vecihlerini muhtasar bir şekilde verir:

Molla Sadrâ, bazen kırâat vecihlerinden bahsederken o kırâat imamın ismini zikretmez. Sadece kelimenin nasıl okunduğuna değinmekle yetinir.

1. Örnek:

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَغُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ.⁷⁹⁵

⁷⁹² Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 400. Krş., Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXIX, 475.

⁷⁹³ Şemsuddin Ebu'l-Hayr İbni'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf, *Muncidu'l-Mukriîn ve Murşidu'd-Dâlibîn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999, s. 9; Abdulhamit Birişik, “Kırâat”, *DİA*, Ankara, 2002, XXV, 426.

⁷⁹⁴ Şaban Karataş, *Şia'da ve Sünni Kaynaklarda Kur'ân Tarihi*, Ekin Yay., İstanbul, 1996, s. 56.

⁷⁹⁵ Bakara, 2/26.

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette geçen aşağıdaki kelimelerin kırâatı ile ilgili şöyle demektedir:

قرئ “يُضَلُّ” على البناء للمفعول و”الفاسقون” بالرفع.

”الْفَاسِقُونَ” kelimesi de ”الْفَاسِقَيْنِ” kelimesi de ”يُضَلُّ” şeklinde meçhul; ”يُضَلُّ” kelimesi, ”يُضَلُّ” şeklinde merfu olarak okunmuştur.”⁷⁹⁶

Yukarıda verilen örnekte anlaşıldığı üzere Molla Sadrâ, herhangi bir ilave bilgi vermeden sadece âyetteki kırâat farklılıklarını belirtmiştir.

2. Örnek:

خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ.⁷⁹⁷

Yukarıdaki âyette geçen غِشَاوَةً kelimesinin kırâatı ile ilgili olarak şöyle demektedir:

قرئ غشاوة: بالكسر والنصب. وغشاوة: بالضم والرفع. وغشاوة: بالفتح والنصب. وغشوة: بالكسر

والرفع. وغشوة: بالفتح والرفع والنصب. وعشاوة: بالعين غير المعجمة والرفع، من العشا.

“غشاوة” kelimesi, kesre ve nasb; غِشَاوَةً, damme ve raf; غُشَاوَةً, fetha ve nasb;

غُشَاوَةً, kesre ve raf; غِشَاوَةً, fetha ve raf; غُشَاوَةً, fetha ve nasb ve غُشَاوَةً kelimesinden

mu’cem (noktalı) olmayan غِشَاوَةً şekillerinde okunmuştur.”⁷⁹⁸

Bu örnekte de Molla Sadrâ, başka bir bilgi vermeden sadece (غشاوة) kelimesinin okunuş şekillerini göstermiştir.

b) Kırâat vecihlerine göre âyetleri irab eder:

1. Örnek:

مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ.⁷⁹⁹

Molla Sadrâ, âyette geçen مَالِكِ kelimesinin kırâatıyla ilgili olarak şöyle demektedir:

⁷⁹⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 659.

⁷⁹⁷ Bakara, 2/7.

⁷⁹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 230. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, VII, 135. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 53.

⁷⁹⁹ Fâtîha, 1/4.

قرأ عاصم والكسائي وخلف ويعقوب بالالف، والباقون بغيره، وقرئ بتسكين اللام؛ وقرئ بلفظ الفعل ونصب اليوم؛ وقرئ مالِك بالفتح وملِك كذلك، على المدح أو الحالية، ومالك بالرفع منوَّناً ومضافاً، على أنه خبر مبتدأ محذوف، ملَك كذلك.

“Âsim, Kisâî, Halef ve Yakup مالِك kelimesini elif ile diğer kurrarlar ise elifsiz okumuşlardır. Lam harfinin sükûnü; fiil formu ve يَوْم’in nasbı; مالِك ve ملِك şeklinde (ك harfi) fetha ile okunmuştur. Buna göre sonunun fetha şeklinde okunması; ya medh ya da hal oluşundandır. ملِك ve مالِك، مالِك، ملِك şeklinde tenvinli ve izafetle de okunmuştur. Bu şekilde okunması, mahzûf mübtedanın haberi olmasından ötürüdür.”⁸⁰⁰

Yani Molla Sadrâ bu kelimenin kârî’ler tarafından مالِك، ملِك، ملِك، ملِك، ملِك، ملِك، ملِك ve مالِك şeklinde okunduğunu belirtip birkaç şekilde i’râblarının olduğuna işaret etmektedir:

a) مالِك ve ملِك şeklinde okunduğunda sıfat,

b) ملِك يوم (din gününe sahip oldu) şeklinde okunursa mazi fiil,

c) أَمَدَحُ (ben överim) fiilini takdir etmek veya hal yapmak. (Din gününün sahibi olarak anlamında).

d) مالِك şeklinde tenvinli veya مالِك gibi izafetle okunursa mahzûf mübtedanın haberi olması. (Bu durumda (هو مالِك يوم الدين) takdirindedir).

Böylece müfessirimiz, kırâat vecihlerine göre değişen irab şekillerini göstermiştir.

2. Örnek:

وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ.⁸⁰¹

Molla Sadrâ, bu âyetin kırâat farklılıklarını gösterirken i’râbıyla ilgili şu bilgileri vermektedir:

⁸⁰⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 105. Krş., Beyzâvî, *Envâru’l-Tenzîl*, I, 8; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 11.

⁸⁰¹ Secde, 32/24.

قرأ حمزة والكسائي ويونس عن يعقوب: ”لَمَّا صَبَرُوا“ بكسر اللام، والباقون بفتح اللام وتشديد الميم. فعلى الأول ”ما“ مصدرية والجار متعلق ب”جَعَلْنَا“ منهم أئمة لصبرهم. وعلى الثاني ”لَمَّا“ للمجازاة، وحذف الجزاء لإغناء الفعل المتقدم عنه.

”(Âyetin) لَمَّا صَبَرُوا kısmını, Kisâî (v. 189/805), Hamza (v. 427/1036) ve Yakub’un ravisi Yûnus, lam harfinin kesresi, diğer kârî’ler ise (لَمَّا صَبَرُوا) şeklinde lam’ın fethası ve mim harfinin şeddesi ile okumuşlardır.

Birincisine göre ما master olup car-mecrûr جَعَلْنَا kelimesine mütealliktir. Yani ”sabretmelerinden dolayı onlardan imamlar kıldık.”

İkinci kıraata göre ise لَمَّا mücazat (şart) içindir. Cezanın (cevap şartın) hazf edilmesi, mukaddem olan fiilin kendisine muhtaç olmamasındandır.”⁸⁰² Yani şart edatı olan لَمَّا’nın şartı صَبَرُوا’dur. Şart edatından önce gelen جَعَلْنَا kelimesi, cevap şarta delalet ettiği için hazfedilmiştir.

Bu örnekte de anlaşıldığı gibi Molla Sadrâ, kırâat farklılıklarına göre değişen i’râb şekillerine değinmiştir.

c) Kırâat vecihleri arasındaki anlam farklılıklarını gösterir:

1. Örnek:

فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ.⁸⁰³

Molla Sadrâ, bu âyetin kırâat vecihleri arasındaki anlam farklılıklarını şöyle belirtmektedir:

من قرأ: ”أَزَلَّهُمَا“ فهو من الزوال عن المكان. وقال بعض العلماء: ”فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ“ أي استزَلَّهُمَا. وهو من قولك: زَلَّ في دينه أو دنياه.

”Kim, أَزَلَّهُمَا şeklinde okursa o, mekândan zeval (izâle etmek) manasına gelir.

Bazı âlimler, فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ cümlesinin استزَلَّهُمَا (ikisini kaydırmak istedi) demek

⁸⁰² Sadrâ, *Tefsîr*, VI,162. Krş., Nisâbü’rî, *Garâibu’l-Kur’ân*, V, 434; Beğâvî, *Meâlimetü’t-Tenzîl*, III, 604.

⁸⁰³ Bakara, 2/36.

olduğunu söylemiştir. Bu da şu söz gibidir: زَلَّ فِي دِينِهِ أَوْ دُنْيَاهُ (Dinî veya dünyası hakkında ayağı kaydı).⁸⁰⁴

Buna göre bu iki kırâat vechi arasında, şu iki farklı anlam ortaya çıkmaktadır:

-Şeytan onları kendi yaşamış oldukları mekândan uzaklaştırmıştır.

-Şeytan onların ayaklarını cennetten kaydırmak istemiştir.

2. Örnek:

ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ.⁸⁰⁵

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette geçen (لا ريب فيه) ibaresinin kırâatı ile ilgili olarak şöyle demektedir:

الْوَقْفُ عَلَى فِيهِ هُوَ الْمَشْهُورُ، وَعَنْ نَافِعٍ وَعَاصِمٍ أَنَّهُمَا وَقَفَا عَلَى (لَا رَيْبَ) وَلَا بُدَّ لهما أَنْ يَنْوِي خَبْرًا، وَنَظِيرُهُ قَوْلُكَ: “لَا ضَيْرَ وَلَا بَأْسَ” فَالْتَّقْدِيرُ: “لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى”. قِيلَ إِنَّ الْقِرَاءَةَ الْمَشْهُورَةَ أُولَى، لِأَنَّ كَوْنَ الْكِتَابِ نَفْسَهُ هُدًى أُولَى أَنْ يَكُونَ فِيهِ هُدًى وَأَوْفَقُ، لِمَا تَكَرَّرَ فِي بَابِ الْقُرْآنِ مِنْ أَنَّهُ نُورٌ وَهُدًى.

“kelimesinin üzerinde durmak (vakf yapmak) meşhûrdur. Âsım (v. 127/745) ve Nâfi’den (v. 169/785) rivâyet edildiğine göre, onlar (لا ريب) kelimesi üzerinde vakf yapmışlardır. Onların bu durumda bir haberi takdir etmeleri gerekir. Bunun benzeri (لا ضير) ve (لا بأس) sözünde olduğu gibidir. Bunun takdiri (لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى) şeklindedir. Meşhur olan kırâatın daha evlâ olduğu söylenmiştir. Çünkü kitabın kendisinin hidâyet (edici) olması, içeriğinin hidâyet [edici] olmasından daha evlâ ve daha uygundur. Nitekim Kur’ân’ın birçok yerinde kendisinin Nûr ve Hidâyet (edici) olduğu tekrarlanmaktadır.”⁸⁰⁶

O halde, meşhur olan kırâate göre okunduğunda âyetin manası şöyle olur: “Onda (Kur’ân’da) kuşku yoktur. O, Allah’tan sakınanlara hidâyettir.” Nâfi’ ve Âsım’ın kırâatine göre ise âyet şu manayı ifade etmektedir: “Onda kuşku yoktur. Onda Allah’tan sakınanlara hidâyet vardır.”

⁸⁰⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 953. Krş., Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân*, I, 125.

⁸⁰⁵ Bakara, 2/2.

⁸⁰⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 61. Krş., Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, II, 266.

Anlaşıldığı üzere müfessirimiz, kırâat vecihlerine göre meydana gelen anlam farklılıklarına da işaret etmektedir.

d) Kırâat vecihleri arasında tercih yapar:

Örnek:

يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يُخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسُهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ.⁸⁰⁷

Müfessirimiz bu âyette geçen يُخْدَعُونَ lafzının kırâatına ilişkin şu bilgileri vermektedir:

وقرء نافع وابن كثير وأبو عمرو: وما يخادعون، والباقون: يخدعون، وحجة الأولين التطابق في اللفظ

بين الكلامين. وحجة الباقيين: أن المخادعة إنما تكون بين اثنين فلا يكون الإنسان الواحد مخادعا لنفسه.

وما (v. 169/785) Nâfi (v. 154/771) Ebû Amr (v. 120/738), İbn Kesîr

يُخَادِعُونَ, diğer kırâat imamları ise وَمَا يُخْدَعُونَ şeklinde okumuşlardır. Birinci kırâatı okuyanların delili; iki kelâm (cümle) arasında lafız açısından uyumluluğun olmasıdır. Diğer kırâat imamlarının delili ise المخادعة (karşılıklı kandırmanın) ancak iki şahıs arasında gerçekleşebileceğidir. Tek bir insanın kendi nefsinin (karşılıklı olarak) kandırması mümkün olmamaktadır.”

Molla Sadrâ bu iki kırâat taraflarının delillerini serdettikten sonra kendi tercihini şu sözleriyle belirtmektedir: “Karşılıklı kandırma ancak iki kişi arasında olmaktadır. Bu iki fiil arasındaki fark şudur: Âyette geçen birinci fiilde, fiil ile infiâl iki yöndendir. İkinci fiilde ise, fiil bir yönden infiâl ise başka bir yöndendir. Tek bir şahıs, nefsi tarafından kandırılmadığı gibi nefsinin de kandırmaz.”⁸⁰⁸

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ burada, وَمَا يُخْدَعُونَ kırâatını tercih etmiştir.

e) Kırâat vecihlerini gösterirken âyetle istişhad eder:

Örnek:

وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ

رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ .

⁸⁰⁷ Bakara, 2/9.

⁸⁰⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 275. Krş, Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 304.

Âyette geçen «مُطَهَّرَة» kelimesi ile ilgili kırâat vecihleri arasındaki tercihini şöyle belirtmektedir:

وقرئ ”مُطَهَّرَات“ بدل ”مُطَهَّرَة“ وكلتاها فصيحتان، يقال: ”النساء فعلت“ و”فعلن“ و”هي فاعلة“ و”فواعل“ فالجمع على اللفظ، والإفراد على تأويل الجماعة وقرئ: ”مُطَهَّرَة“ بمعنى ”مُطَهَّرَة“ والأولى أبلغ منها ومن ”الطاهرة“.

مُطَهَّرَات kelimesi, مُطَهَّرَة yerine konarak okunmuştur. Bu iki kıraat da sahihtir. denilir. Lafız esas alınırse cemî, cemâat anlamına te’vîl edilirse müfred olarak kullanılır.

مُطَهَّرَة anlamında, مُطَهَّرَة şeklinde de okunmuştur. Birinci kırâat ikincisinden ve ”809 den daha evlâdır.” الطاهرة

Molla Sadrâ, مُطَهَّرَات şeklindeki kırâatın efdal olduğunu beyan etmiştir. Zira Yüce Allah, onları pak kılmakla onlar pak olmuşlardır.

Ayrıca o, مُطَهَّرَات şeklindeki kırâatın daha evlâ olduğunu ortaya koymak için şu âyeti şâhid olarak zikretmiştir:

وَقَرَنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا .

Böylece Molla Sadrâ, bu iki kırâat şekli arasında bir tercihte bulunmuş ve tercihini bir âyetle desteklemiştir.

f) Şaz kırâatları belirtir:

Örnek:

810 إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءَ عَلَيْهِمْ أُنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ.

Molla Sadrâ, âyette geçen أُنذَرْتَهُمْ kelimesinde altı çeşit kırâatın olduğunu söylemektedir:

⁸⁰⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 597. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 110.

⁸¹⁰ Bakara, 2/6.

وفي (أَنذَرْتَهُمْ) ستّ قرآت: تحقيق الهمزتين بينهما ألف أو لا، وتخفيف الثانية بين بين وبينهما ألف

أو لا وحذف الاستفهاميّة وإلقاء حركته على الساكن، وقرئ بتخفيف الأولى وإبدالها هاء وهو شاذّ.

“أَنذَرْتَهُمْ” kelimesinde altı kırâat vardır. Aralarında elif olsa da olmasa da (her)

iki hemzenin tahkîki, ikisi arasında elif olsa da olmasa da ikincisinin tahfîfi, istifhamın hazfî ve harekesini sâkin üzerine ilka etme (sâkine verme). Birinci hemzenin tahfîfi ve onun • (he) harfîne tebdil edilmesi şeklinde de okunmuştur. Bu kırâat şâzdır.”⁸¹¹

Molla Sadrâ burada, أَنذَرْتَهُمْ kelimesinin kırâat şekillerini aktarırken, birinci hemzenin he harfine dönüştürülmesiyle meydana gelen şâz kırâatı da naklettiği görülmektedir.

3.6.7. TARİH

Kur’ân’a baktığımızda, onun tarihin bir döneminde inmiş ve tarihi göz önüne almış bir metin olduğunu görmekteyiz. Önceki kavimlerden, bir takım olaylardan ve kendi indiği ortamla ilgili verilerden bahsetmektedir. Sebeb-i nuzûl, nâsih-mensûh, kıssalar, Mekî ve Medenî gibi bazı tarihsel öğeler bu verilerdendir. Bunlar tarihsellik bakımından elbette belli bir dönemde olmuştur. Lakin bu öğeler sonraki çağlara ışık verecek türdendir.”⁸¹²

Kur’ân’ın tarihî verilerle tefsîr edilmesi, sonradan ortaya atılan tarihsellikle ilgili bazı husûslara da değinmemizi gerekli kılmaktadır.

Kur’ân’daki bazı hükümler tarihsel olsalar bile bu, onların sadece o döneme ait olması gerektiği anlamını taşımaz. Kur’ân’ın kendi tarihselliği bile bize birçok hakikat dersi vermeye yeterlidir.”⁸¹³ Zira onun getirdiği hükümler, nazil olduğu tarihsel koşullar üzerinden tüm insanlara ve tarihin ileriki aşamalarına yönelik

⁸¹¹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 173. Krş., Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân*, I, 57; Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, I, 41.

⁸¹² Demirci, *Tefsîr Usûlü*, s. 255.

⁸¹³ Alpaslan Açıkgenç, “Kur’ân’da ‘İlim’ Kavramı Çerçevesinde Tarihselliğe Bir Yaklaşım ve Bunun Tefsîr Yöntemine Katkısı”, *Kur’ân’ı Anlamada Tarihsellik Sorunu Sempozyumu*, Kur’ân Araştırmaları Vakfı, Bursa, 2005, s. 205.

mesajlar içermektedir. Bu açıdan bakıldığında Kur'an'ın tarihsel olarak nitelenebilecek metinlerinin bile evrensel bir boyut kazandığı görülmektedir.

Onun vermek istediği mesajlar evrensel bir boyut kazandığından tüm tarihî zamanlara şamil olmaktadır.

Kur'an'da bulduğumuz hükümler tarihsel hükümlerdir. Bu anlamda Kur'an tarihseldir. Ancak onların arkasında onların belli –ya da Kur'anî bir– şekilde tezahür etmelerinin sebebi olan Kur'an'ın evrensel ilkeleri bulunmaktadır. Bu anlamda ise Kur'an evrenseldir. Aslında Kur'an'ı anlayabilmemiz ve onu kendi tarihselliğimize taşıyabilmemiz de Kur'an'da böylesi bir yapıyı varsaymamıza dayanmaktadır.⁸¹⁴

Kur'an'daki bahsettiğimiz tarihsel öğeler, Kur'an ilimleri sahasında eser veren âlimlerin ilgisini çekmiştir. Ayrıca Kur'an'ı daha iyi anlayabilmek için müfessirler, bu tarihsel arkaplana bakmış ve incelemişlerdir.

Biz de bu çerçevede Molla Sadrâ'nın tefsîrine aktarmış olduğu tarihî verileri aktarmaya çalışacağız.

3.6.7.1. Hz. Peygamber'in Gönderilişinden Önceki Devreye Ait Tarihi Bilgiler

1. Örnek:

وَإِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يَذْبَحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ.

“Hani oğullarınızı boğazlayıp kadınlarınızı (dul) bırakmak sûretiyle size çok ağır bir işkence çektiren Firavun hanedanından sizleri kurtarmıştık. Bu, sizin için Rabbinizden gelen çok büyük bir imtihandı.”⁸¹⁵

Molla Sadrâ, Firavun'un yaptığı yanlış uygulamalardan bahseden bu âyetle ilgili olarak şu ma'lûmâtı aktarmaktadır:

الأول: أنَّ فرعون رأي في المنام كأن نارا أقبلت من بيت المقدس حتى اشتملت على بيوت مصر، فأحرقتها وأحرق القبط وتركت بني إسرائيل. فهاله ذلك ودعا السحرة والكهنة، فسألهم عن رؤياه. فقالوا: إنه

⁸¹⁴ Mehmet Paçacı, “Kur'an ve Tarihsellik Tartışması,” *Kur'an'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu Sempozyumu*, Kur'an Araştırmaları Vakfı, Bursa, 1996, s. 27.

⁸¹⁵ Bakara, 2/49.

يولد في بني إسرائيل غلام يكون على يده هلاك وزوال ملكك وتبديل دينك. فأمر فرعون بقتل كل غلام يولد في بني إسرائيل.

1- “Firavun rüyasında, sanki Mısır evlerini de içine alacak bir ateşin Beytü'l-Makdis'ten kendilerine yöneldiğini, o ateşin, Mısırlıların evleri ile Kıptileri yaktığını ve İsrailoğullarına dokunmadığını gördü. Bu rüya kendisini korkuttu. Sihirbazları ve kâhinleri çağırıp onlara rüyasını[n ne anlama geldiğini] sordu. Onlar da şöyle dediler: ‘İsrail oğullarından bir erkek çocuk doğacaktır. Helak olman, mülkünün zeval bulması ve dininin değiştirilmesi onun elinde olacaktır. Bunun üzerine Firavun, israiloğulları’ndan doğacak her erkek çocuğun öldürülmesini emretti.”⁸¹⁶

الثاني قول ابن عباس: إنه وقع إلى فرعون وتبعته ما كان الله وعد إبراهيم أن يجعل في ذريته أنبياء ملوكا. فخافوا واتفقت كلمتهم على إعداد رجال معهم الشفار يطوفون في بني إسرائيل، فلا يجدون مولودا ذكرا إلا ذبحوه. فلما رأوا أن كبارهم يموتون وصغارهم يذبحون فخافوا الفناء، فحينئذ لا يجدون من يباشر الأعمال الشاقة، فصاروا يقتلون عاما دون عام. فولد هارون في السنة التي لا يذبحون فيها فترك. وولد موسى في السنة التي يذبحون فيها.

2- “İbni Abbas’a göre, Allah’ın, Hz İbrahim’e soyundan Peygamberler ve padişahlar kılacağı şeklindeki va’di vuku bulunca Firavun ve halkı korktular. İsrail oğulları arasında gezip yanlarında hançeri olan adamların hazırlanması husûsunda söz birliği yaptılar. Gördükleri her erkeği öldürdüler. Daha sonraları Firavun ve halkı İsrailoğullarının büyüklerinin (ecellerinin gelmesiyle) öldüğünü, küçüklerin ise boğazlandığını gördüklerinde bunların tümünden yok oluşlarından korktular. Böylece zor işlerini yapacak kimseleri bulamaz oldular. Bundan dolayı (erkek çocuklarını) iki yılda bir öldürdüler. Hz. Harun (çocukları) öldürmedikleri yılda doğduğu için onu öldürmediler. Hz. Musa ise (çocukları) öldürecekleri yılda doğdu.”⁸¹⁷

الثالث أن المنجمين أخبروا فرعون بذلك، وعينوا له السنة، فلهذا كان يقتل أبناءهم في تلك السنة.

⁸¹⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1252. Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 44.

⁸¹⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1252. Krş., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 42.

3- “Müneccimler bu haberi Firavun’a söylediler. (Hatta sözkonusu haberin gerçekleşeceği) seneyi bile belirttiler. Bundan dolayı o yıl İsrailoğullarının erkek çocukları öldürülüyordu.”⁸¹⁸

Molla Sadrâ, bu üç haberi naklettikten sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır:
 وخير هذه الأقوال أوسطها، لأنّ الذي يستفاد من علم التعبير وعلم النجوم لا يكون أمرا مفضلا، وإلا قدح في كون الإخبار عن الغيب معجزا. بل يكون أمرا مجملا تخمينيا. والظاهر من حال الرجل العاقل أن لا يقدم على مثل هذا الأمر العظيم بسببه.

“Bu görüşlerin en uygunu ikinci görüştür. Çünkü ta’bîr ve yıldız ilimlerinden ayrıntılı bir açıklama elde edilmez. Aksi takdirde gaybten haber vermenin mu’cize olduğu konusunda kusur meydana gelir. Bilakis bu, icmalî ve tahmînî bir iş olur. Akıllı bir insandan beklenen, görülen bir rüya sebebiyle böylesine büyük bir işe (katliama) girişmemesidir.”⁸¹⁹

Molla Sadrâ, söz konusu âyetin tefsiri kapsamında bi’setten önceki döneme (Firavun’un yaşadığı zamana) ilişkin tarihî bilgileri aktardıktan sonra, bunların hangisinin daha isabetli olabileceğine dair bir değerlendirme de yapmıştır.

2. Örnek:

وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمْ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ.

“Ve bir vakit sizin için denizi yarıdık da, sizi kurtardık. Âl-i Firavun’u ise boğuverdik, sizler de bakıp duruyordunuz.”⁸²⁰

Molla Sadrâ bu âyette bahsi geçen Firavun’un ve kavminin Nil vadisinde boğulmasıyla ilgili olarak müfessirlerin söylediklerini nakletmektedir. Firavun ve kavmi boğuluncaya dek, israiloğullarının, denizin yarıldığını ve dalgaların çarpışmalarını gördüklerini, âyetin zâhirinden anlaşıldığını belirtmek için şu tarihî kıssayı anlatmaktadır:

والقصة - كما روي عن ابن عباس - : أنّ الله تعالى أوحى إلى موسى أن يسري ببني إسرائيل من مصر.

فسرى بهم ليلا، فأتبعهم فرعون في ألف ألف حصان سوى الإناث. وكان موسى في ستمائة ألف وعشرين ألفا.

فلما عاينهم فرعون قال: (إِنَّ هَؤُلَاءِ لَشِرْذِمَةٌ قَلِيلُونَ وَإِنَّهُمْ لَنَا لَغَائِظُونَ وَإِنَّا لَجَمِيعٌ حَاذِرُونَ) فسرى موسى ببني

⁸¹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1252. Krş., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 42.

⁸¹⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1252.

⁸²⁰ Bakara, 2/50.

إسرائيل حتى هجموا على البحر، فالتفتوا فإذا هم بريح دوابّ فرعون فقالوا: ”يا موسى أودينا من قَبْلِ أَنْ تَأْتِيَنَا وَمِنْ بَعْدِ مَا جِئْنَا هذا البحر أماناً، وهذا فرعون قد رهقنا بمن معه.“ فقال موسى عليه السّلام: (عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُهْلِكَ عَذُوكُمْ وَ يَسْتَحْلِفَكُمْ [فِي الْأَرْضِ] فَيَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ.) فقال له يوشع بن نون: ”بم أمرت؟“ قال: ”أمرت أن أضرب بعصاي البحر.“ قال: ”اضرب.“ وكان الله تعالى أوحى إلى البحر ”أن أطع موسى إذا ضربك“ قال: فبات البحر أفكل -أي رعدة- لا يدري في أيّ جوانبه يضربه. فضرب بعصاه البحر فانفلق. وظهر اثنا عشر طريقاً، لكلّ سبط منهم طريق. فقالوا: ”إِنَّا لَا نَسْلُكُ طَرِيقاً نَدِيّاً“ فأرسل الله ريح الصباح حتى جفّفت الطريق، كما قال تعالى: (فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقاً فِي الْبَحْرِ يَبَساً) فجزوا فيه. فلما أخذوا في الطريق قال بعضهم لبعض ”مالنا لا نرى أصحابنا؟“ فقالوا لموسى: ”أين أصحابنا؟“ فقال: ”في طريق مثل طريقكم“ فقالوا: ”لا نرضى حتّى نراهم“ فقال موسى عليه السّلام: ”اللهم أعني على أخلاقهم السيّئة.“ فأوحى الله إليه أن أشر بعصاك هكذا وهكذا -يمينا وشمالا- فأشار بعصاه يمينا وشمالا، فظهر كالكوبي ينظر منها بعضهم إلى بعض. فلما انتهى فرعون إلى ساحل البحر -وكان على فرس حصان أدهم- فهاب دخول الماء، تمثّل له جبرئيل على فرس أنثى وديق، وتقحّم البحر. فلما رآها الحصان تقحّم خلفها، ثم تقحّم قوم فرعون، فلما خرج آخر من كان مع موسى من البحر ودخل [آخر] من كان مع فرعون البحر أطبق الله عليهم الماء فغرقوا جميعاً، ونجا موسى ومن معه.

“Kıssa İbn Abbas’ın rivayet ettiği gibi şu şekildedir:

Allahu Teâlâ, İsrailoğullarını gece vakti Mısır’dan çıkarıp götürmesini Hz. Musa’ya vahyetti. Hz. Musa da geceleyin onları götürdü. Firavun, kadınların dışında bir milyon atlıyla onları takip etti. Hz. Musa altıyüz yirmi bin kişi arasındaydı. Firavun, onları görünce şöyle dedi:

‘Gerçek şu ki bunlar azınlık olan bir topluluktur. Şüphesiz onlar bize öfke duyuyorlar. Biz ihtiyatlı bir toplumuz.’⁸²¹

Hız. Musa geceleyin İsrailoğullarını denize -varıp hücum edene- kadar götürdü. Dönüp baktıklarında Firavun’un hayvanlarının kokusuyla karşı karşıya geldiler.

‘(Soydaşları) Ey Musa dediler ki; Sen gelmezden önce de geldikten sonra da işkence çektik.’⁸²² Şu deniz önümüzdedir. Firavun ve kendisiyle beraber olanlar bize

⁸²¹ Suarâ, 26/54-56.

⁸²² A’raf, 7/129.

yetiştiler. Hz. Musa şöyle dedi: *‘Umulur ki, Allah dūřmanınızı yok eder ve sizleri onların yerine geçirir de nasıl hareket edeceğinize bakar.*⁸²³ Bunun üzerine Yuřa b. Nun şöyle dedi: ‘Neyle emrolundun?’ Musa (a.s) ‘asamla denize vurmakla emrolundum.’ Yuřa ‘vur’ dedi. Allahu Teâlâ, denize ‘Hz. Musa sana vurduğunda ona itaat et’ diye vahyetti. Deniz sarsıldı. Hangi tarafa vuracağını bilmedi. Hz. Musa asasıyla denize vurdu. Deniz yarılıp İsrailoğullarının kabilelerinden her biri için bir yol olmak üzere on iki yol göründü. İsrailoğulları şöyle dediler: ‘Biz ıslak yollara girmeyiz’. Yüce Allah’ın *“(Musa’ya) ‘denize değneğini vurarak onlar için kuru bir yol aç’ diye vahyettik”*⁸²⁴ buyurduğu gibi O, saba rüzgârını gönderip yolu kuruttu. Ve o yolda hızlıca yürüdüler. Yola koyulduklarında bazıısı, bazıısına, ‘bize ne oldu ki, arkadaşlarımızı görmüyoruz?’ dediler. Hz Musa’ya, ‘arkadaşlarımız, nerede?’ dediler. Hz. Musa onlara, ‘sizin yolda olduğunuz gibi onlar da yoldalar’ dedi. Onlar, ‘biz onları görmedikçe razı olmayız’ dediler. Hz. Musa ‘Ey Allah’ım! Onların kötü ahlaklarına karşı bana yardım et!’ dedi. Allahu Teâlâ, Hz. Musa’ya şöyle vahyetti: ‘şöyle şöyle -saęa sola- asanla işaret et!’ Hz. Musa asasıyla saęa sola işaret etti. Delik gibi bir řey göründü. Oradan bazıısı bazıısına bakıyordu. Firavun, denizin kıyısına varınca, siyah bir atın üzerindeydi. At, suya girmekten ürkü. Hz. Cebrail (a.s), ona tırnaklı diři bir atın üzerinde göründü. Denize daldı. Firavun’un atı onu görünce, o da onun arkasından (denize) daldı. Daha sonra Firavun’un kavmi de o kırsağın ardından daldı. Hz. Musa ile beraber olanların en sonuncusu denizden çıkıp, Firavun’la beraber olanların en sonuncusu denize girince Allah onların üzerine suyu kapladı. (Firavun ve yanındakiler) boğuldular. Musa ve beraberindekiler ise kurtuldu.”⁸²⁵ Böylece müfessirimiz, Peygamberimizden önceki dönemlere ait bazı tarihî olayları tefsîrinde zikretmektedir.

3.6.7.2. Hz. Peygamber’in Bi’setinden Sonraki Devreye Ait Tarihî Bilgiler

وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهِوِ وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللَّهِ خَيْرُ

الرَّازِقِينَ.

⁸²³ A’raf, 7/129.

⁸²⁴ Tâhâ, 20/77.

⁸²⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 416. Krş., Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, II, 53-55.

“Onlar bir ticaret veya bir oyun eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp ona koştular ve seni ayakta bıraktılar. De ki: Allah’ın yanında bulunan, eğlence ve ticâretten daha hayırlıdır. Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır.”⁸²⁶

Molla Sadrâ, bu âyetin tefsiri bağlamında şu olayı aktarmaktadır:

إِنَّ أَهْلَ الْمَدِينَةِ أَصَابَهُمْ جُوعٌ وَغَلَاءٌ شَدِيدٌ، فَقَدِمَ دَحِيَّةُ بْنُ خَلِيفَةَ بِتِجَارَةٍ مِنْ زَيْتِ الشَّامِ، وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ يَخْطُبُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ، فَقَامُوا إِلَيْهِ خَشَوْا أَنْ يَسْبِقُوا إِلَيْهِ، فَمَا بَقِيَ مَعَهُ إِلَّا يَسِيرٌ، قِيلَ: ثَمَانِيَّةٌ -عَنِ الْكَلْبِيِّ- وَقِيلَ: أَحَدُ عَشَرَ -عَنِ ابْنِ كَيْسَانَ- وَقِيلَ: اثْنَا عَشَرَ -عَنِ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ- قَالَ: “أَقْبَلْتُ عَيْرٍ وَنَحْنُ نَصَلِّي مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ الْجُمُعَةَ، فَانْفَضَّ النَّاسُ إِلَيْهَا، فَمَا بَقِيَ غَيْرُ اثْنَا عَشَرَ رَجُلًا أَنَا فِيهِمْ.” -وَقِيلَ: أَرْبَعُونَ، فَقَالَ: -“وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بِيَدِهِ لَوْ خَرَجُوا جَمِيعًا لِأَضْرَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْوَادِي نَارًا” وَكَانُوا إِذَا أَقْبَلْتُ الْعَيْرَ اسْتَقْبَلُوهَا بِالطَّبْلِ وَالتَّصْفِيقِ، فَهُوَ الْمُرَادُ بِاللَّهُوِ.

“Medine ehl-i açlık ve kıtlık nedeniyle) aşırı pahalılığa maruz kaldı. Dihye b. Halife Şam’dan satmak için zeytinyağı getirdi. Resûlullah, Cuma günü hutbe okuyordu. Mescitte olanlar, başkaları daha önceden gider (onları satın alır) endişesiyle oraya kalkıp gittiler. Resûlullah’ın yanında az sayıda kişi kaldı. (Geride) Cabir b. Abdullah’a (v. 78/697) göre on iki, Kelbî’ye (v. 204/819 [?]) göre sekiz ve İbn Keysân’a (v. 299/912) göre on bir kişi kaldı. Cabir diyor ki: Resûlullah ile beraber Cuma namazını kılarken, ticaret kervanı çıkageldi. İnsanlar oraya koştular. Geride benim de içinde bulunduğum on iki kişi kaldı. Bir görüşe göre de kırk kişi kaldı.

Resûlullah (s.a.s):

‘Muhammed’in (s.a.s) nefsi kudretinde olana yemin olsun ki, eğer hepsi çıksaydı, Allah içinde bulundukları vadiyi ateşe verirdi’⁸²⁷ buyurdu.

Kendilerine yöneldiğinde kervanı davul çalarak ve alkışlayarak karşıladılar. Âyetteki ‘lehv’den maksat budur.”

Molla Sadrâ, bu olayla ilgili olarak Katâde (v. 118/736) ve Mukâtil’den (v. 150/767) şu bilgileri aktarmaktadır:

فَعَلُوا ذَلِكَ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ فِي كُلِّ يَوْمٍ لَعِيرٍ تَقَدَّمَ مِنَ الشَّامِ وَكُلَّ ذَلِكَ وَافَقَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ.

⁸²⁶ Cuma, 62/11.

⁸²⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 416. Krş., Sa’lebî, *el-Keşfu ve’l-Beyan*, IX, 317.

“Medineliler, Şam’dan gelen kervan için bu olayı her günde üç defa yaptılar. Bunların hepsi Cuma gününe denk geldi.”⁸²⁸

Daha sonra Molla Sadrâ aynı olayı benzer ifadelerle Mukâtelân’dan da aktarmaktadır.⁸²⁹

Molla Sadrâ’nın, Resûlullah’ın zamanında meydana gelmiş bir olayı aktararak yukarıdaki âyeti açıkladığı görülmektedir.

3.6.7.3. Dinler Tarihi ile İlgili Bilgiler

1. Örnek:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ.

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin ki, Allah’a karşı gelmekten sakınasınız.”⁸³⁰

Molla Sadrâ, Kur’ân âyetlerini tefsîr ederken hak ve batıl dinlere ait bazı bilgileri tefsîrine almaktadır. Tarihçilerin, müşrik Arapların putlara ne zaman taptıklarıyla ilgili şu malûmâtı aktardıklarını zikretmektedir:

“Amr b. Luhay, kendi kavmine hükümrânlık ve halkına reislik yaptığı zaman, Beytu’l-Harâm’ın işini üstlendi. Balka’ya⁸³¹ bir yolculuk yaptı. Bazı toplulukların putlara tapıtığını gördü. Onlara bu putlar hakkında soru sordu. Onlar şöyle dediler: ‘Bunlar, kendilerinden yardım dilediğimizde zafer bulduğumuz, yağmur istediğimizde bize yağmur indiren ilahlarımızdır’ dediler. Amr b. Luhay onlardan, o putlardan birini kendisine ikram etmelerini istedi. Hubel adında bilinen putu ona verdiler. O da putu Mekke’ye götürüp Kâbe’nin içine koydu. İnsanları, ona tazim etmeye (saygı göstermeye) davet etti. Bu olay, Şapur (veya Sapor)’un krallığının ilk zamanlarındaydı.”⁸³²

Molla Sadrâ, dinler tarihi ile ilgili bu bilgiyi zikrettikten sonra, puthanelerle alakalı şu bilgileri de vermektedir:

⁸²⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 416. Krş., Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXIII, 387-388.

⁸²⁹ Bkz., Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 417. Ayrıca bkz., a.m. *Tefsîr*, II, 140, 973, IV, 1091, 1127, VI, 400. Krş., Sa’lebî, *el-Keşfu ve’l-Beyan*, IX, 317. Yaptığımız araştırmalar neticesinde yukarıda alıntılanan iki hadîsi sadece Sa’lebî’nin tefsîrinde gördük.

⁸³⁰ Bakara, 2/21.

⁸³¹ Şam ve Vadi’l-Kura arasında bir bölgedir. (Şihâbuddin Ebû Abdillâh Yakût b. Abdillâh el-Hamavî, *Mecmeu’l-Buldân*, Daru Sâdir, Beyrût, 1977, I, 489).

⁸³² Şapur, Sasani krallarından II. Şapur’dur. (309-379) II. Hürmüz’dan sonra gelir. (Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 94).

واعلم أن من بيوت الأصنام المشهورة عمدان الذي بناه ضحّاك على اسم الزهرة بمدينة صنعاء، وخربه عثمان. ومنها نوبهار بلخ، الذي بناه منوشهر الملك على اسم القمر. ثم كان لقبائل العرب أوثان معروفة مثل ودّ بدومة الجندل، وسواع لبنى هذيل، ويغوث لمذحج، ويعوق لهمدان ونسر بأرض حمير لذي الكلاع، والآلات بالطائف لثقيف، ومناة بيثرب للخزرج، والعزّى لكنانة بنواحي مكة، وإساف ونائلة على الصفا والمروة. وكان قصي -جدّ رسول الله صلى الله عليه وآله- ينهّاهم عن عبادتها ويدعوهم إلى عبادة الله سبحانه؛ وكذلك زيد بن عمرو بن نفيل حتى فارق قومه.

“Bil ki! puthanelerin en meşhûrları şunlardır: San’a şehrinde, Zühre adında Dehhak’ın yaptığı Umdân.⁸³³ Hz. Osman orayı yıkmıştır. Bir de Kamer isminde Menuşehr’in⁸³⁴ yaptığı Nevbahar Belh. Sonra Dûmetü’l-Cendel’de Vedd, Hüzeyl kabilesinin Suvâ’, Mez hac kabilesinin Yeğûs, Hemdân’ın Ya’ûk, Himyer’de Zu’l-Kilâ’ kabilesinin Nesr, Taif’teki Sakif kabilesinin Lât, Yesrib’te Hazrec kabilesinin Menât, Mekke’nin çevresinde Kinâne’nin Uzzâ, Safâ ve Merve tepelerinin üzerinde İsâf ve Nâile gibi Arap kabilelerinin tanınmış putları vardı. Resûlullah’ın dedesi Kusayy, Arapların bu putlara tapmalarını (ibadet etmelerini) engellemeye çalışır ve onları Allah’a ibadet etmeye çağırırdı. Aynı şekilde kavminden ayrılıncaya kadar Zeyd b. Amr b. Nufeyl de (onları) Allah’a ibadet etmeye davet ederdi.”⁸³⁵

Böylece müfessirimiz Molla Sadrâ, âyetleri tefsir ederken dinler tarihi ilgili bilgilere de yer vermiştir.

2. Örnek:

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ.

“Hani biz meleklere ‘Âdem’e secde ediniz’ dedik de hemen secde ettiler. Yalnız iblis kaçındı, kendini büyük gördü ve kâfirlerden oldu.”⁸³⁶

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyeti yorumlarken batıl dinlerden Sabiiliğe de değinmektedir:

والصابئون هم الذين قالوا بنبوة اغاثاذيمون وهرمس -وهما شيث وإدريس عليهما السلام- ولم يقولوا

بغيرهما من الأنبياء -صلوات الله عليهم أجمعين- ونسبتهم إلى الحنفاء كنسبة فلاسفة الإسلام إلى الصوفية

⁸³³ Yemen’in dağların başında olan kale.

⁸³⁴ Ya da Menuçer. İran’ın efsanevî krallarından biridir.

⁸³⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 513-514.

⁸³⁶ Bakara, 2/34.

بوجه، إلا أنهم زادوا على التفضيل للملك على أهل النبوة عليهم السلام الى حيث تركوا طاعتهم وانقيادهم وجعلوا الملائكة قبله طاعتهم ومنشأ نجاتهم وهدايتهم، وربما يسمون بأصحاب الروحانيات. ومذهبهم أن للعالم صانعا حكيمًا مقدّسا عن سمات الحدّثان، والواجب علينا معرفة العجز عن الوصول إلى جلاله، وإنّما يتقرّب إليه بالمتوسّطين المقربين لديه وهم الروحانيون المطهّرون، المقدّسون جوهرًا وفعلاً وحالة.

“Sabiîler, Ağâsâzîmûn ve Hermes’in peygamber olduklarını -ki o ikisi Hz. Şit ve İdris’tir- ve bu ikisinden başka peygamber olmadığını savunanlardır. Bir yönüyle onların Hanîf dinine nisbeti, İslâm filozoflarının sûfilere nisbeti gibidir. Ancak onlar, melekleri nübüvvet ehlinde daha üstün görürler. Şöyleki onlar, peygamberlere itâati ve boyun eğmeyi terkettirler. Melekleri kendi ibadetlerinin kıblesi, kurtuluşlarının ve hidâyetlerinin kaynağı olarak kabul ettiler.

Bazen onlar, Rûhânîler olarak isimlendirilirler. Onların dinlerine (mezhebine) göre âlemin, sonradan var olanların özelliklerinden münezze ve hikmet sahibi olan bir yaratıcısı vardır. Bize gereken, O’nun yüceliğine ulaşmaktan âciz olduğumuzu bilmektir. Ancak kendisine mukarreb (yakın) olanların vasıtasıyla O’na yaklaşılabılır ki, onlar (yani mukarreb vâsıtalar), pak rûhânîler olup cevher, fiil ve hal bakımından kutsaldırlar.”⁸³⁷

أما الجوهر: فهم المطهّرون عن الموادّ الجسمانيّة، المبرّؤون عن القوى الجسدانيّة، المنزّهون عن الحركات والتغيّرات الزمانيّة، قد جبلوا على الطهارة وفطروا على التقديس والتسبيح فنحن نتقرّب إليهم ونتوكّل عليهم، وهم أربابنا وشفعاؤنا عند ربّ الأرباب. فالواجب علينا أن نطهّر نفوسنا عن دنس الشهوات الطبعيّة، ونهذب أخلاقنا عن علائق القوى الشهويّة والغضبيّة، حتّى تحصل بيننا وبينهم مناسبة، فيفيض علينا بعض أنوارهم وفضائلهم وعلومهم. قالوا: والأنبياء أمثالنا في النوع، وأشكالنا في الصورة، يشاركوننا في الحاجة إلى المادّة، يأكلون مما نأكل، ويشربون مما نشرب، ويساهموننا في الصورة، أناس بشر مثلنا، فمن أين لنا طاعتهم، وبأيّة مزية لهم لزم متابعتهم؟

“Cevher olmalarına gelince onlar, cismanî maddelerden berî (tâhir/temiz), cesedle ilgili yetilerden uzak, hareket ve zamansal değişimlerden münezzehtirler. Tahâret, kutsallık ve tesbîh üzerine yaratılmışlardır. Biz onlara yakınlaşır ve tevekkül ederiz (dayanırız). Onlar, Rabbü’l-erbâb (Allah) katında rablerimiz ve

⁸³⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 844.

şefaathlarımızdır. Bize gereken, nefsimizi tabîî-şehvî kirlerden temizlememiz; ahlakımızı, şehvî ve gazabî kuvve bağlantılarından arındırmamızdır. Taki onlarla bizler arasında bir münasebet olsun. Böylece onların bazı nurları, faziletleri ve ilimleri üzerimize bol bol akacaktır.

Onlar, peygamberlerin nev'i (tür) ve şekil itibarıyla bizim benzerlerimiz olduklarını söylerler. Maddeye muhtaç olma husûslarında bizimle ortaklırlar. Yediklerinizden yerler, içtiklerimizden içerler. Şekil bakımından bizimle ortaklırlar. Bizim gibi insanlardır. O halde niçin onlara itaat edelim ve hangi özelliklerinden dolayı onlara tabi olalım?⁸³⁸

وأما الفعل: فهم الأسباب المتوسّطون في الاختراع والإيجاد وتصريف الأمور من حال إلى حال، وتوجيه المخلوقات من مبدأ إلى كمال، يستمدّون القوّة من الحضرة القدسيّة، ويفيضون الفيض على الموجودات السفليّة.

فمنها مدبّرات الكواكب السبعة السيّارة في أفلاكها. وهي (هياكل. فلكل فلك روحاني هيكل جسماني) ، ونسبة الروحاني إلى ذلك الهيكل الذي اختصّ به نسبة الروح إلى الجسد، فهو ربّه ومدبّره ومديره. ففعل الروحانيّات تحريك الأجرام على قدر مخصوص ليحصل من حركاتها انفعالات في الطبائع السفليّة والعناصر، فيحصل من ذلك تركيبات، فيتبعها قوى جسمانيّة، ويركّب عليها نفوس روحانيّة، ثمّ قد تكون التأثيرات كليّة صادرة عن روحاني كلّّي، وقد تكون جزئيّة صادرة عن روحاني جزئي، فمع جنس المطر ملك، ومع كلّ قطرة أيضا ملك. ومنها مدبّرات الآثار العلويّة الظاهرة في الجوّ ممّا يصعد من الأرض، فينزل مثل الأمطار والثلوج والبرد والرياح، ومما ينزل من السماء مثل الصواعق والشهب، وما يحدث في الجو من الرعد والبرق والسحاب والضباب [والمياه] وقوس قزح وذوات الأذناب والهالة المجرّة، وما يحدث في الأرض من الزلازل والهذات والمياه والخسف إلى غير ذلك.

ومنها متوسّطات القوى السارية في جميع الموجودات، ومدبّرات الهداية الشائعة في جميع الكائنات، حتّى لا يرى موجود ما خاليا عن قوة وهداية إذا كان قابلا لهما.

“Fiile gelince, onlar yaratılıştā, icat etmede, işleri bir durumdan başka bir duruma dönüştürmede, yaratılanları ilkelikten kemâle erdirmelerde vasıta (aracı)

⁸³⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 845.

olan sebeplerdir. Hazreti Kudsiyye'den (Yüce Allah'tan) güç-kuvvet alarak süflî varlıklara feyiz akıtırlar.

Onların bazıları, feleklerinde yedi gezegeni tedbir ederler. Felekler heykeldirler (sûrettirler). Her bir Rûhânî feleğin cismânî bir heykeli (sûreti) vardır. Rûhânî'nin, kendine hâs olan bu heykele (sûrete) nisbeti, ruhun cesede (bedene) olan nisbeti gibidir. Bu onun (yani Rûhânî felek, cismanî heykelin) terbiyecisi, düzenleyicisi ve yöneticisidir.⁸³⁹

Ruhanîlerin fiilleri, suflî tabiatı ve unsurlardaki cisimlerin hareketlerinde tepkimeler meydana gelmesi için özel bir miktar üzerine cisimleri hareket ettirmektir ki, bundan terkipler (oluşumlar) meydana gelir, bu terkiplere cismanî kuvveler (yetiler) tabi olur, onların üzerine ruhanî nefisler bina edilir. Sonra bazen küllî tesirler, küllî ruhanîlerden; bazen de cüzî tesirler, cüzî ruhanîlerden sadır olur. Her bir yağmur cinsiyle beraber bir melek bulunur; hatta bir damla ile beraber bir melek olur. Meleklerden bazıları, yerden yükselip havada görünen ulvî olayları düzenlerler. Onların bazıları gökten yağış, kar, dolu ve rüzgâr, bazıları da yıldırım ve alevler olarak (gibi) inerler. Havada meydana gelen gök gürültüsü, şimşek, bulut, şiddetli sis, gök kuşağı, kuyruklu[yıldız]lar, galaksi, yerde oluşan depremler, kırılmalar, seller ve yere batmalar gibi olayları tedbir ederler.

Bazıları da tüm kâinata sirâyet eden kuvvelerin vâsıtalarıdır. Tüm varlıklara yayılan hidâyetin tedbircisidirler. Öyle ki hiçbir varlığın, ehil (kâbil) olduğu müddetçe hidâyet ve kuvvetten yoksun olduğu görülmez.”

وأما الأحوال: فأحوال الروحانيات من الروح والريحان والنعمة واللذة الدائمة والراحة والبهجة والسرور في جوار رب العالمين كيف يخفى، ثم طعامهم وشرابهم التسبيح والتقديس والتهليل والتمجيد، وأنسهم بذكر الله وطاعته، فمن قائم لا يركع، وراكع لا يسجد، وساجد لا ينتصب -على حسب مقاماتهم في القرب والمنزلة- لا تبدل حالهم لما هم فيه من البهجة والسرور، فمن خاشع بصره لا يرفع، ومن ناظر لا يغمض، ومن ساكن لا يتحرك، ومن متحرك لا يسكن حركة لا تعب فيها ولا إعياء ولا نصب، ومن كزوبي في عالم القبض، ومن روحاني في عالم البسط (لا يغمضون الله ما أمرهم و يفعلون ما يؤمرون). فهذا مذهب الصابئة.

“Hallerine gelince ruhanîlerin halleri, âlemlerin Rabbinin komşuluğunda; huzur, rızık, nimet, daimî lezzet, rahatlık, güzellik ve mutluluk içindedirler. Bu nasıl

⁸³⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 845.

gizli kalabilir? Onların yiyecekleri ve içecekleri; tesbîh, takdîs, tahlîl ve temcîddir. Ünsiyetleri (kaynaşmaları) Allah'ı zikretmek ve O'na tâat iledir. Ayakta duran, rukû'a varmaz; rukû'da olan, secdeye gitmez; secdede olan doğrulmaz. Onların yakınlık ve derecesine (menzil) göre, neşe ve mutluluktaki halleri değişmez. Gözleri aşağıda olan, gözlerini yukarıya kaldırmaz. Bakan, gözlerini yummaz. Sakin olan, hareket etmez. Hareket eden, durmaz. Öyle bir hareket ki o harekette yorgunluk, bitkinlik ve halsizlik olmaz. Kerrûbî melek (büyük melek) kabz âleminde, ruhanî (melek) ise best âleminde. “Allah’a isyan etmezler ve emredildikleri şeyleri yaparlar.”⁸⁴⁰ İşte Sabîîlerin mezhebi budur.”⁸⁴¹

Daha sonra Molla Sadrâ, Hanîfler ile Sâbiîler arasında, meleklerle insanların hangilerinin daha faziletli olduklarına dair tartışmaların yapıldığını belirtmekte ve bu konuda geniş bilgi için *el-Milel ve'n-Nihal* adlı kitaba mürâcaat etmeyi tavsiye etmektedir.

Görüldüğü üzere Molla Sadrâ tefsîrinde, müşrikler ve Sabîîlerin inanç sistemiyle ilgili bilgilere yer vermektedir.

3.6.8. HİKÂYELERLE TEFSÎRİ

Hikâye, insan üzerinde olumlu etki yapan nesir türlerindendir. Özellikleri itibariyle akıcı oldukları için insan onları dinlemek ister. Nitekim Kur'ân'da da bir takım hikâyeler yer almıştır. Bu hikâyeler ya temsilî olarak anlatılmışlar ya da gerçek hayattan alıntılanmışlardır.

Molla Sadrâ da, diğer müfessirler gibi tefsirinde zaman zaman hikâyelere yer vermektedir. Bunları, âyetlerin daha iyi anlaşılması için zikretmektedir. Burada konuyu uzatmamak için sadece temsilî olan şu hikâyeyle yetinmek istiyoruz:

أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ وَلَا يَكُونُوا كَالَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ

قَبْلُ فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ.

“İmân edenlerin Allah'ı zikretmekten ve inen haktan dolayı kalplerinin saygı ile ürpermesinin zamanı gelmedi mi? Daha önce kendilerine kitap verilip de

⁸⁴⁰ Tahrim, 66/6.

⁸⁴¹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 846. Krş., Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdi'l-Kerîm eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihel*, Müessetü'l-'A'lâ li'l-Metbûât, Beyrût, 2006, s. 263-266.

üzerinden uzun zaman geçen, böylece kalpleri katılaştıranlar gibi olmasınlar. Onların birçoğu fasık kimselerdir.”⁸⁴²

Molla Sadrâ, “(bunlar) iyi işler yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir”⁸⁴³ âyetini de zikrederek aldanmış olan dünya âlimleri (ulemâ-i sû') ile hesap gününün azabından kurtulmuş ahiret âlimleri (ilmiyle dünyalığı istemeyen âlimler) arasındaki farka ve onların özelliklerine dikkat çekmiştir. O, bu iki kişi arasındaki farkın daha iyi anlaşılması için aralarında geçen diyalogu bir hikâye formunda dile getirmiştir. Bunların biri, cehennem azabından kurtulmuş, onun esaretinden azat olmuş, Allah'ın düşmanlarından kendisini kurtarmış ve cehennemde işkence görenlerin elemelerinden kalplerini rahatlatmış olan Allah'ın dostu ve salih kuludur. Diğeri ise, cehennemde çeşitli işkencelere maruz kalmış, cehennem ehlinin hararetiyle kalpleri yanmış, nefisleri onun azabıyla elem duymuş ve adeta helak olandır. Hikâye şöyle cereyan etmiştir:

قال الناجي للهالك: كيف أصبحت يا فلان؟

قال: أصبحت في نعمة من الله طالبا لزيادة راغبا فيها، حريصا على جمعها، ناصرا لدين الله، معاديا

لأعدائه، محاربا لهم.

فقال الناجي له: من أعداء الله؟

قال: كل من خالفني في مذهبي واعتقادي قال: إن ظفرت بهم ماذا تفعل؟

قال: أدعوهم إلى مذهبي ورأيي واعتقادي قال: فإن لم يقبلوا منك؟

قال: أقاتلهم وأسفك دماءهم وأسبي ذراريهم.

قال: فإن لم تقدر عليهم؟

قال: أدعو عليهم ليلا ونهارا، وألعنهم في صلاتي. كل ذلك قربانا إلى الله تعالى.

قال الناجي: فهل تعلم أنك إذا دعوت عليهم ولعنهم أيصيبهم شيء؟

قال: لا أدري، ولكن إذا فعلت ما وصفت لك وجدت لقلبي راحة ولنفسي لذة، ولغليل صدري شفاء.

قال له الناجي: أتدري لم ذلك؟

⁸⁴² Hadîd, 57/16.

⁸⁴³ Kehf, 18/104.

قال: لا، ولكن قل أنت!

قال: لأنك مريض النفس، معذب القلب معاقب الروح. لأن اللذة إنما هي الخروج من الألم وليس في هذا الذي ذكرته من أحوالك تصلب في الدين من شيء، ولا تقوية للشرع المبين، وإنما هي خدمة لقوتك الغضبية التي تسلطت عليك، وجعلت قلبك مسخرا إياها في دواعيها، رهينا لمآربها السبعية. وقد استهزأ بك الشيطان حيث غرّك بأن هذا ترويج للدين، وخدمة للشرع المبين وبه تمنّ على سيد المرسلين -عليه وآله الصلوة والسلام- شبه ما حكاه الله سبحانه عن بعض المنافقين بقوله: (يُمْنُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لَا تَمُنُوا عَلَيَّ إِلَّا بِإِسْلَامِكُمْ).

واعلم بأنك محبوبس في طبقة من طبقات جهنم وهي: (الْحُطَمَةُ نَارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ الَّتِي تَطْلُعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ) وإنما تشاهد عذابها يوم القيامة عيانا، إلا أن تتقي منها بالفكر الصحيح والعقل السليم، وتتخلص بنفسك من عذابها وتنجو بقلبك من عقابها إن شاء الله كما وعد بقوله: (ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا -بمفازتهم- وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثًّا).

ثم قال الهالك للناجي: فأخبرني أنت عن رأيك ومذهبك وحال نفسك.

قال: نعم، أنا أنا، فإني قد أصبحت في نعم الله وإحسان لا يحصى عددها ولا يؤدي شكرها، راضيا بما قسم لي وقدر، صابرا لأحكامه، لا أريد لأحد من الخلق سوء، ولا أضمر له دغلا، ولا أنوي لهم شرا. نفسي في راحة، وقلبي في فسحة، والخلق من جهتي في أمان. أسلمت لربي، مذهبي وديني دين أبي إبراهيم عليه السلام أقول كما قال: (فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ إِنَّ تُعَذِّبُهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْغَزِيرُ الْحَكِيمُ).

“Kurtulmuş olan şahıs, helak olacak şahsa şöyle der: ‘Ey filan! Nasıl sabahladın?’

Helak olacak kişi: ‘Allah’tan fazla nimet isteyerek, nimetleri isteme konusunda hırslı ve Allah’ın dinine yardımcı olarak, O’nun düşmanlarına düşmanlık yapıp onlarla savaşarak Allah tarafından nimetler içerisinde sabahladım.’

Kurtulmuş kişi: ‘Allah’ın düşmanları kimlerdir?’ dedi.

Helak olacak kişi: ‘Mezhebim ve itikadımda bana muhalif olan herkes’ dedi.

Kurtulmuş kişi: ‘Onlara galip gelersen ne yaparsın?’ dedi.

Helak olacak kişi: ‘Onları kendi mezhebime, görüşüme ve inancıma davet ederim’ dedi.

Kurtulmuş kişi: ‘Şâyet senin (mezhep, görüş ve inancını) kabul etmezlerse (ne yaparsın?)’ dedi.

Helak olacak kişi: ‘Onlarla savaşır, kanlarını döker ve zürriyetlerini esir ederim.’

Kurtulmuş kişi: ‘Şâyet onlara güç yetiremezsen ne yaparsın?’ dedi.

Helak olacak kişi: ‘Gece-gündüz onlara beddua eder ve namazlarımda onlara lanet okurum. Tüm bunlar, Yüce Allah’a yaklaşma[aracı]dır.’

Kurtulmuş kişi: ‘Onları davet eder, onlara lanet okursan, kendilerine bir şey dokunacağını bilir misin?’

Helak olacak kişi: ‘Bilmiyorum, lakin sana söylemiş olduklarımı yaparsam kalbimde ferahlık, nefsimde lezzet ve sinemdeki kine şifa bulurum.’

Kurtulmuş kişi: ‘Bunların niçin böyle olduklarını (içinin rahatladığını) biliyor musun?’

Helak olacak kişi: ‘Hayır bilmiyorum. Lakin sen söyle!’

Kurtulmuş kişi: ‘Çünkü sen kalbi ve ruhu işkence görmüş ruh hastasıdır. Zira lezzet, sadece elemelerden kurtulmaktır. İçinde bulunduğu durum dini pekiştirmek değildir. Dîn-i mübin için destek de değildir. Ancak bu sana musallat olmuş Kuvve-i gazabiyyene hizmettir. Onun arzularına kalbini musahhar kılmış ve hayvânî arzularına rehin olmuşsun. Şeytan seninle istihza etmektedir. Zira, dine değer verme ve dîn-i mübine hizmet etme şeklindeki bu tavrın seni kandırmıştır. İşte sen bu tavrınla Peygamber Efendimiz’i (s.a.s) minnet altında bırakmaktasın. Tıpkı Münezzeh olan Allah’ın bazı münafıklardan bahsettiği şu sözünde olduğu gibi:

‘Onlar İslâm’a girdikleri için seni minnet altına sokuyorlar. De ki: Müslümanlığınızı benim başıma kakmayın. Eğer doğru kimselerseniz bilirsiniz ki, sizi imana erdirdiği için asıl Allah size minnet etmektedir.’⁸⁴⁴

Şunu bil ki, sen cehennem tabakalarının birinde tutsaksın. Bu tabaka da şudur:

‘O (Hutame), Allah’ın, yüreklere işleyen tutuşturulmuş ateşidir.’⁸⁴⁵

⁸⁴⁴ Hucurât, 49/17.

⁸⁴⁵ Hümeze, 104/6-7.

Şüphesiz, kıyamet gününde O'nun azabını aşıkâre müşahede edeceksin. Ancak sahih itikad ve selim akıl ile ondan korunabilirsin. Allah'ın izin verdiği ölçüde nefsin ve kalbini onun azabından kurtarabilirsin. Allah'ın şu sözüyle vaadettiği gibi:

*'Sonra, takva sahiplerini (kurtuluşa ermelerinden dolayı) kurtarırız ve zulmedenleri diz üstü çökmüş olarak bırakırız.'*⁸⁴⁶

Daha sonra helak olacak kişi, kurtulmuş kişiye şöyle dedi:

- 'Sen, bana görüşünü, mezhebini ve durumunu söyle!'

- 'Evet, bana gelince ben Allah'ın nimetleri ve sayılamayacak ve şükürü edilemeyecek iyilikleri içerisinde sabahladım. Bana taksim ve takdir ettiği şeye razı oldum. Hükümlerine sabrettim, hiçbir yaratığa kötülük (yapmak) istemem ve ona gizlice fenalık yapmam. Onlara hiç kötülük düşünmem. Gönlüm rahat ve kalbim geniştir. Yaratıklar benden taraf güven içindedirler. Rabbime teslim oldum. Mezhebim ve dinim babam İbrahim'in dinidir. Onun şöyle dediği gibi derim:

*'Rabbim! Şüphesiz o putlar insanlardan birçoğunu saptırdılar. Artık kim bana uyarırsa, o bendendir. Kim de bana karşı gelirse, şüphesiz sen çok bağışlayan ve çok merhamet edersin.'*⁸⁴⁷

*'Eğer Sen onlara azap edersen, şüphe yok ki onlar senin kullarıdır, eğer onları bağışlarsan yine şüphe yok ki sen aziz (çok güçlü) ve hâkimsin (hikmet sahibisin).'*⁸⁴⁸

Molla Sadrâ, bu hikâyeyi arz ettikten sonra bu vb. hikâyelerde geçen sapık görüş ve inançların olduğunu, yapılan bu tür tartışmaların kalbini sıkıldığını söylemektedir. Ayrıca bunların bu dünya hayatının cezası olduğunu ve ahiret hayatında ise alevli ateş, derileri yüzen ve kalpleri parçalayan bir cezanın olacağına Allah'ın şu sözlerinin işaret ettiğini belirtmektedir:

*"En büyük felaket (kıyamet) geldiği zaman, o gün insan yaptıklarını hatırlar. Cehennem, görenler için apaçık bir şekilde gösterilir."*⁸⁴⁹

"Hayır; eğer siz kesin bir bilgiyle bilmiş olsaydınız. Andolsun, siz o alevlenmiş ateşi mutlaka göreceksiniz. Yine andolsun, onu ayn-ı yakın ile mutlak

⁸⁴⁶ Meryem, 19/72.

⁸⁴⁷ İbrahim, 14/36.

⁸⁴⁸ Mâide, 5/118. Molla Sadrâ, yukarıdaki âyetin Hz. İbrahim'in söylediğini belirtmektedir. Hâlbuki bu âyeti Hz. İsa söylemektedir.

⁸⁴⁹ Naziât, 79/34-36.

göreceksiniz.”⁸⁵⁰

İnsanın Allah’ın marifetine ulaşmasının ancak bu fâsid görüşlerinden vazgeçmek ve kendilerini şirkten korumakla gerçekleşeceğine şu âyeti delil olarak zikretmektedir.⁸⁵¹

*“Sizden hiçbir kimse yoktur ki Cehennem’e uğramış olmasın. Bu, Rabbin yanında kesin hükme bağlanmıştır. Sonra, takva sahiplerini kurtarınız ve zulmedenleri diz üstü çökmüş olarak bırakıveriniz.”*⁸⁵²

Molla Sadrâ tefsîrinde, âyetlerin daha iyi anlaşılması için yukarıda anlatılan temsilî hikâye gibi gerçek hikâyeler de zikretmektedir.

3.6.9. İSRÂİLİYÂT

Molla Sadrâ, Kur’ân’ı tefsir ederken İsrâiliyâta da yer vermektedir. O mana bakımından İslâm’ın inanç sistemine aykırı bulmadığı bazı rivâyetleri tefsîrine almakta bir beis görmemiştir. Yer yer İslâm’la çelişen İsrailiyata da yer verdiği ancak bunları reddettiği görülmektedir.

Molla Sadrâ, tefsîrine kutsal kitaplardan iktibaslar da yapmaktadır. Mesela;

وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ.

*“Allah Âdem’e bütün isimleri öğretti. Sonra onları meleklerle arzedip ‘eğer siz sözünüzde sadık iseniz, şunların isimlerini bana bildirin’ dedi”*⁸⁵³ âyetinde geçen ilmin fazileti ve önemini âyetlerle izah ettikten sonra, diğer kutsal kitapların da ilmin fazileti hakkında sözler bulunduğunu söylemektedir.

Bu cümleden olarak Yüce Allah, Tevrât’ta Hz. Musa’ya şöyle buyurmaktadır:

”عَظَّمَ الْحِكْمَةَ، فَإِنِّي لَا أَجْعَلُ الْحِكْمَةَ فِي قَلْبِ عَبْدٍ إِلَّا وَأَرَدْتُ أَنْ أَغْفِرَ لَهُ، فَتَعَلَّمَهَا، ثُمَّ أَعْمَلَ بِهَا، ثُمَّ

أَبْذَلَهَا كَيْ تَنَالَ بِذَلِكَ كِرَامَتِي فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ.”

⁸⁵⁰ Tekâsür, 102/5-7.

⁸⁵¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 287-290. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, IV, 1159, 1379, V, 287, 371, VI, 215, VII, 177.

⁸⁵² Meryem, 19/71-72.

⁸⁵³ Bakara, 2/31.

“Hikmeti yücelt. Şüphesiz ben hikmeti bir kulumun kalbine koyarsam, onu affetmek isterim. Dünyada ve ahirette ikramıma kavuşmak için, hikmeti öğren, onunla amel et ve onu harca.”⁸⁵⁴

Zebûr’da Allahu Teâlâ şöyle buyurur:

قل لأحبار بني إسرائيل ورهبانهم: حادثوا من الناس الأتقياء، فإن لم تجدوا فيهم تقياً فحادثوا العلماء، وإن لم تجدوا عالماً فحادثوا العقلاء، فإن التقى والعلم والعقل ثلاث مراتب.

“İsrailoğullarının âlimleri ve ruhbanlarına şöyle de: “Takvalı insanlarla konuşunuz. Şâyet onlar arasında takvalı bulamazsanız, o zaman âlimlerle konuşunuz. Eğer bir âlim bulamazsanız, bu defa akıllı olanlarla konuşunuz. Çünkü takva, ilim ve akıl üç mertebedir.”⁸⁵⁵

Yüce Allah, İncil’in on yedinci bölümünde şöyle buyurmaktadır:

ويل لمن سمع بالعلم فلم يطلبه! كيف يحشر مع الجهال إلى النار! اطلبوا العلم وتعلموه، فإن العلم إن لم يسعدكم لم يشقكم، وإن لم يرفعكم لم يضعكم، وإن لم يغنكم لم يفقركم وإن لم ينفعكم لم يضركم.

“İlmi işitip de onu öğrenmeyene veyl olsun. O cahillerle beraber ateşte nasıl haşredilir! İlmi talep ediniz ve onu öğreniniz. Şüphesiz ilim sizi mutlu etmezse, sizi ümitsiz de etmez. Şâyet sizi yükseltmezse alçaltmaz da. Sizi zengin etmezse, fakir de yapmaz. Size faydası dokunmazsa zarar da vermez.”⁸⁵⁶

Ayrıca Molla Sadrâ Mukâtil b. Süleyman’ın (v. 150/768) İncil’de şunu gördüğünü nakleder:

إن الله تعالى قال لعيسى عليه السلام: عظم العلماء واعرف فضلهم فأني فضلتهم على جميع خلقي إلا النبيين والمرسلين كفضل الشمس على الكواكب، وفضل الآخرة على الدنيا، وكفضلي على كل شيء.

Allahu Teâlâ, Hz. İsa’ya şöyle buyurdu: “Âlimlere saygıda bulun ve faziletlerini bil. Çünkü ben onları, Nebi ve Resûller dışında tüm kullarımdan üstün

⁸⁵⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 785. Krş., Râzî, *Mefâtihi'l-Ğayb*, II, 407. Yaptığımız taramalarda elimizdeki Tevrat’ta yukarıdaki ifadeye rastlayamadık. Bu sebeple bu ibarenin Tevrat’a ait tefsirlerde veya elimizdeki Tevrat’ın dışındaki başka nüshalarda mevcut olabileceğini düşünmekteyiz. Hatta tahrif edilmemiş Tevrat’ta olduğu söylenen bir ifade olarak da kabul edilerek rivayet edilmiş olabilir.

⁸⁵⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 786. Krş., Râzî, *Mefâtihi'l-Ğayb*, II, 408. Yaptığımız taramalarda Zebur’da böyle bir ifadeye rastlayamadık.

⁸⁵⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 786. Krş., Râzî, *Mefâtihi'l-Ğayb*, II, 408.

kıldım. Onların fazileti, güneşin diğer gezegenlere, ahiretin dünyaya fazileti ve benim her şeye olan üstünlüğüm gibidir.”⁸⁵⁷

Molla Sadrâ, ehli kitaptan yukarıdaki alıntıları yaptıktan sonra, Hz. Âdem’e eşya, Hz. Hızır’a feraset, Hz. Yusuf’a tabir, Hz. Davud’a zırh yapma, Hz. Süleyman’a kuşlarla konuşma, Hz. İsa’ya Tevrât ve Hz. Muhammed (s.a.v)’e şariat ve tevhit ilminin verildiğini âyetlerle açıklamaktadır.⁸⁵⁸

Şimdi de Molla Sadrâ’nın tefsîrine almış olduğu isrâiliyâtla ilgili yönleri ele almaya çalışalım:

3.6.9.1. Ulûhiyetle İlgili İsrâiliyât

1. Örnek:

Molla Sadrâ, istiâzeyi tefsîr ederken Allah’a sığınmanın ve O’na tevekkül etmenin gerekliliğine vurgu yaptıktan sonra bazı Semavî kitaplarda geçen şu rivâyeti zikretmektedir:

إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ: وَعِزَّتِي وَجَلَالِي لَأَقْطَعَنَّ أَمَلَ كُلِّ مُؤْمِلٍ عَنْ غَيْرِي بِالْيَأْسِ، وَلَأُبْسِنَهُ ثَوْبَ الْمَذَلَّةِ عِنْدَ النَّاسِ، وَلَأَجْبِبَنَّهُ مِنْ قَرِيبِي، وَلَأُبْعِدَنَّهُ مِنْ وَصْلَتِي، وَلَأَجْعَلَنَّهُ مَتَفَكِّرًا حَيْرَانَ، يُؤْمَلُ غَيْرِي فِي الشَّدَائِدِ، وَالشَّدَائِدِ بِيَدِي. وَأَنَا الْحَيُّ الْقَيُّومُ. وَيَرْجُو غَيْرِي وَيَطْرُقُ بِالْفِكْرِ أَبْوَابَ غَيْرِي وَيَبْدِي مَفَاتِيحَ الْأَبْوَابِ وَهِيَ مَغْلَقَةٌ وَبَابِي مَفْتُوحٌ لِمَنْ دَعَانِي.

“Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ‘İzzetime ve celâlîme yemin olsun ki, benden başkasına ümit besleyenin ümidini ümitsizlikle keserim. İnsanların yanında ona zillet elbisesini giydiririm. Yakınlığımdan uzaklaştırırım. Bana yakın olandan onu uzak tutarım. Onu şaşkın bir durumda bırakırım. Zorluklar elimde bulunduğu ve ben Hayy ve Kayyum olduğum halde, zorluklar konusunda benden başkasına ümit besler ve benden başkasına rica eder. Tüm kapıların anahtarı bende olduğu halde, benden başkalarının kapılarını tefekkür ile çalar. Hâlbuki o kapılar kapalıdır, benim kapım ise bana dua edene açıktır.”⁸⁵⁹

2. Örnek:

... لَا تَأْخُذْهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ ...

⁸⁵⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 787. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 408.

⁸⁵⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 785-787. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 404.

⁸⁵⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 365. Krş., Kuleynî, *Usûlu'l-Kâfi*, II, 66.

“...O’nu ne bir uyuklama tutabilir, ne de bir uyku...”⁸⁶⁰

روي عن النبي صلى الله عليه وآله أنه حكى عن موسى بن عمران -على نبينا وآله وعليه السلام- أنه وقع في نفسه: “هل ينام سبحانه أم لا؟” وقيل: سأل الملائكة: “هل ينام ربنا؟” فأوحى الله إليهم أن يوقظوه ثلاثاً ولا يتركوه ينام، ثم قال: “خذ بيدك قارورتين مملوءتين في كل يد واحدة منهما” وأمره بالاحتفاظ بهما، فكان يتحرّز بجهدته إلى أن نام في آخر الأمر فاصطفقت يداه فضرب إحدى القارورتين على الأخرى فانكسرتا، فضرب الله تعالى ذلك مثلاً له في بيان أنه لو كان ينام لم يقدر على حفظ السموات والأرضين.

“Resûlullah’tan (s.a.s) rivâyet edildiğine göre, Hz. Musa b. İmran: Acaba, Allahu Teâlâ uyuyor mu, yoksa uyumuyor mu? diye düşündü. Bir görüşe göre, Hz. Musa meleklerle şöyle sordu: ‘Rabbimiz uyur mu?’ Allahu Teâlâ, onlara Hz. Musa’yı üç gün uyanık bırakmalarını ve uyutmamalarını vahyetti. Sonra da şöyle dedi: ‘Her eline iki dolu cam testi al! Her bir elinde onlardan biri olsun.’ Ona bu iki testi muhafaza etmesini emretti. İşin sonunda uyuyuncaya kadar var gücüyle testileri muhafaza etti. Ancak, iki eli birbirine değdi. Bir testi diğerine çarptı ve ikisi de kırıldı. Böylece Cenabı Allah, şâyet uyumuş olsaydı yerleri ve gökleri muhafaza edemeyeceğinin beyanına dair bir misal verdi.”

Molla Sadrâ, bu İsrailî haberi eleştirmektedir. Kendisine ve intisap etmiş olduğu mezhebe göre bu vb. husûsları peygamberlere, hatta ulu’l-azm peygamberlerden biri olan Hz. Musa gibi bir Resûl’e isnat etmek caiz değildir. Çünkü küçük-büyük günahların kendilerinden sadır olması mümkün değildir. Allah’ın sıfatlarını bilmemek en büyük günahtır. Kim uykuyu Allah’a nispet ederse veya bu konuda şüphelenirse kâfir olur. Bunu Hz. Musa’ya nisbet etmek nasıl caiz olur?⁸⁶¹ diyerek bu çeşit isrâiliyâtı reddetmektedir.

3.6.9.2. Peygamberlerle İlgili İsrailiyat

1. Örnek:

يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِي الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِي.

⁸⁶⁰ Bakara, 2/255.

⁸⁶¹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 145. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 300.

“Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın. Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size verdiğim sözü yerine getireyim. Yalnız benden korkun.”⁸⁶²

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyeti tefsîr ederken Allahu Teâlâ’nın İsrailoğullarına Tevrât’ta yer almış olan şu va’dini hatırlatmaktadır:

إِنِّي بَاعَثُ مِنْ بَنِي إِسْمَاعِيلَ نَبِيًّا أَمِيًّا، فَمَنْ تَبِعَهُ وَصَدَّقَ بِالنُّورِ الَّذِي يَأْتِي بِهِ غَفَرْتُ لَهُ ذَنْبَهُ وَأَدْخَلْتُهُ الْجَنَّةَ، وَجَعَلْتُ لَهُ أَجْرَيْنِ: أَجْرًا بِاتِّبَاعِ مَا جَاءَ بِهِ مُوسَى، وَجَاءَتْ بِهِ أَنْبِيَاءُ بَنِي إِسْرَائِيلَ، وَأَجْرًا بِاتِّبَاعِ مَا جَاءَ بِهِ مُحَمَّدُ النَّبِيُّ الْأَمِيُّ مِنْ وَلَدِ إِسْمَاعِيلَ.

“Şüphesiz ben İsmail oğullarında ümmî bir peygamber göndereceğim. Kim ona uyar ve getirmiş olduğu nûru tasdik ederse onun günahlarını affeder ve onu cennete koyarım. Ona iki sevap veririm. Birinci sevabı, Hz. Musa’nın ve İsrailoğullarının peygamberlerinin getirdiklerine tabi olması, ikinci sevabı, İsmail oğullarından ümmî Peygamber olan Muhammed’in (s.a.s) getirdiğine uyması karşılığında veririm.”⁸⁶³

Molla Sadrâ Tevrât’ta geçen yukarıdaki ifadelerin karşılığının Allah’ın şu sözü olduğunu söylemektedir:

“Ondan (Kur’ân’dan) önce kendilerine kitap verdiklerimiz, ona da iman ederler. Onlara (Kur’ân) okunduğu zaman: Ona iman ettik. Çünkü o Rabbimizden gelmiş hakikâttir. Esasen biz daha önce de müslüman idik, derler. - İşte onlara, sabretmelerinden ötürü, mükâfatları iki defa verilecektir. Bunlar kötülüğü iyilikle savarlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan da Allah rızası için harcarlar.”⁸⁶⁴

Ayrıca Molla Sadrâ Resûlullah’ın peygamber olarak gönderilişiyle ilgili Tevrât ve İncîl’den birçok örnek sunarak onları yorumlamaya çalışmıştır Bunlardan bazıları şunlardır:

1- Beşinci sıfır’da Rab Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

⁸⁶² Bakara, 2/40.

⁸⁶³ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1065. Krş., Kitab-ı Mukaddes, İncîl, Resûllerin İşleri, 3: 22, (İbrânî, Kildânî ve Yunanî Dillerinden Tercüme), Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2010. (İncîl’de Peygamberimize yapılan atıflar için ayrıca bkz., Yuhanna İncîli 14: 16; 14: 26; 15: 26; 16: 7; Yuhanna’nın Birinci Mektub, 2:1); Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, III, 478.

⁸⁶⁴ Kasas, 28/52-54.

إني أقيم لكم نبيا مثلك من بين إخوانكم، وأيما رجل لم يسمع كلماتي التي يؤذيها عني ذلك الرجل باسمي أنا أنتقم منه.

“Şüphesiz Ben kardeşlerinizin arasından senin gibi bir Peygamberi onlara göndereceğim. Herhangi bir adam, benim ismimle, bu adamın benden alıp eda (tebliğ) ettiği kelimelerimi dinlemezse ondan intikam alırım.”⁸⁶⁵

Molla Sadrâ, İsrail kardeşlerinin oğullarından maksadın bilindiği gibi İsmail olduğunu şu şekilde açıklamaktadır:

فلا يصرف إلى من بعد موسى من أنبياء بني إسرائيل عليهم السلام، ولا إلى عيسى، لأنهم لم يكونوا من بني إخوانهم، ولا مثل موسى في كونه صاحب شريعة مستأنفة فيها بيان مصالح الدارين. فتعين محمد صلى الله عليه وآله.

“(Bundan maksadın) Hz. Musa’dan sonraki İsrailoğullarının peygamberleri ve Hz. İsa olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü onlar, onların kardeşlerinin çocuklarından değildirler. Ayrıca onlar, içinde, dünya ve ahiret maslahatı bulunan yeni bir din sahibi olma konusunda Hz. Musa gibi de değildirler. O halde bunun Hz. Muhammed (s.a.s) olduğu açığa çıkmış oldu.”⁸⁶⁶

2- 5. Sıfır’ın 20. bölümünde şu geçmektedir:

إنَّ الربَّ تعالى جاء في طور سيناء وطلع لنا من ساعير، وظهر من جبال فاران، وصفَّ عن يمينه عنوان القديسين، فمنحهم العزَّ وحبيهم إلى الشعوب، ودعا لجميع قديسيه بالبركة.

يريد الإخبار عن إنزال التوراة على موسى عليه السلام بطور سيناء وإنزال الإنجيل على عيسى عليه السلام بساعير، فإنه كان يسكن من سيعير بقرية تسمى “ناصره”، وإنزال القرآن على محمد صلى الله عليه وآله بمكة، فإنَّ “فاران” في طريق مكة قبل العدن بميلين ونصف وهو كان المنزل.

“Rab Teâlâ, Tur-i Sinâ’da geldi. Sa’îr’de bizi aydınlattı. Fârân dağlarında ortaya çıktı. Sağında azizler saf tuttular. Onlara şeref verdi ve onları toplumlara sevdirdi. Bütün azizlere bereketle dua etti.”⁸⁶⁷

⁸⁶⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 866. Krş., Kitab-ı Mukaddes, Tevrât, Tesniye, 18: 18-20. (İbrânî, Kildânî ve Yunanî Dillerinden Tercüme), Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2010. (Tevrat’ta Peygamberimize yapılan atıflar için bkz., İşaya, 22: 7; 42: 1-4); Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, III, 479.

⁸⁶⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1066. Krş., Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, III, 478-481.

⁸⁶⁷ Tevrât, Tesniye, 33: 2.

Bu, Tevrât'ın Hazreti Musa'ya Tur-i Sinâ'da; İncîl'in Hz. İsa'ya Sâ'îr'de indiğini haber vermek istemektedir. Çünkü Hz. İsa Nasire olarak isimlendirilen Sâ'îr köyünde ikamet etmekteydi. Kur'an'ın Hz. Muhammed'e (s.a.v) inmesi Mekke'de olmuştur. Çünkü Fârân, Mekke yolu üzerinde, Adn'dan iki buçuk mil öncedir. O konak yeri idi.”⁸⁶⁸

3.6.9.3. Yaratılışla İlgili İsrâîliyât

1. Örnek:

وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ

الظَّالِمِينَ.

“Biz: Ey Âdem! Sen ve eşin (Havva) beraberce cennete yerleşin; orada kolaylıkla istediğiniz zaman her yerde cennet nimetlerinden yiysin; sadece şu ağaca yaklaşmayın. Eğer bu ağaçtan yerseniz her ikiniz de kendine kötülük eden zalimlerden olursunuz, dedik.”⁸⁶⁹

Molla Sadrâ, insanın ilk yaratılışını İsrâîlî bir rivayette dayanarak anlatmaktadır.

روي أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى أَلْقَى عَلَيْهِ النَّوْمَ، ثُمَّ أَخَذَ ضُلْعًا مِنْ أَضْلَاعِهِ مِنْ شَقِّهِ الْأَيْسَرِ، وَوَضَعَ مَكَانَهُ لِحْمًا، وَخَلَقَ حَوَاءَ مِنْهُ، فَلَمَّا اسْتَيْقَظَ وَجَدَ عِنْدَ رَأْسِهِ امْرَأَةً قَاعِدَةً، فَسَأَلَهَا: مَنْ أَنْتِ؟ قَالَتْ: امْرَأَةٌ. قَالَ: وَلِمَ خَلَقْتِ؟ قَالَتْ: لَتَسْكُنَ إِلَيَّ. فَقَالَتِ الْمَلَائِكَةُ: مَا اسْمُهَا؟ قَالَ: حَوَاءُ. قَالُوا: وَلِمَ سَمَّيْتَ حَوَاءَ؟ قَالَ: لِأَنَّهَا خَلَقْتَ مِنْ شَيْءٍ حَيٍّ. فَعِنْدَهَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: (اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ).

“Rivâyet edildiğine göre Allahu Teâlâ Hz. Âdem'i uykuya daldırdı. Sonra sol taraftaki kaburgasından bir kaburga aldı. Onun yerine et yerleştirdi. Hz. Havva'yı o kaburgadan yarattı. Hz. Âdem uyandığında yanı başında oturmuş bir kadın gördü. Ona ‘sen kimsin’ dedi. Hz. Havva: ‘Bir bayan’ dedi. Hz. Âdem: ‘Niçin yaratıldın’ dedi. Hz. Havva: ‘Benimle beraber kalasın diye.’ Melekler: ‘Onun ismi ne?’ diye sordular. Hz. Âdem: ‘Havva’ dedi. Onlar da: ‘Niçin Havva olarak isimlendirdin/isimlendirildi?’ diye sordular. Hz. Âdem: ‘Çünkü o canlı bir şeyden

⁸⁶⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1067. Krş., Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihel*, s. 215; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, III, 480.

⁸⁶⁹ Bakara, 2/35.

yaratıldı⁸⁷⁰ diye cevap verince Allahu Teâlâ: ‘Sen ve eşin beraberce cennete yerleşin’ dedi.”⁸⁷¹

Molla Sadrâ, Hz. Havva’nın yaratılışının cennette olduğu dile getirmektedir. Bu, nefislerin kutsal aklî âlemden, nefsanî oluşuma inme anındaki miladıdır.⁸⁷² Yani insanın yaratılışının gayb âleminden şehadet âlemine sirâyet etmesidir.

2. Örnek:

وَأَيَّةٌ لَهُمْ أَنَّا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِي الْفُلِّ الْمَشْحُونِ.

“Onların soylarını dolu gemide taşımamız da onlar için bir delildir.”⁸⁷³

Molla sadrâ yukarıdaki âyeti şu isrâîlî rivâyetle izah etmektedir:

إن الحواريين قالوا لعيسى عليه السلام: “لو بعثت لنا رجلا شهد السفينة يحدثنا عنها” فانطلق بهم حتى انتهى الى كتيب من تراب، فأخذ كفا من ذلك التراب فقال: “أندرون من هذا؟” قالوا: “الله ورسوله أعلم.” فقال: “هذا كعب بن حام.” فقال: فضرب الكتيب بعصاه فقال: “قم بأذن الله.” فإذا هو قائم ينفخ التراب عن رأسه وقد شاب، فقال له عيسى عليه السلام: “أهلكت؟” قال: “لا مت وأنا شاب، ولكنني ظننت أنها الساعة فمن ثم شبت.” قال: “حدثنا عن سفينة نوح” قال: “كان طولها ألف ذراع وعرضها ستمائة ذراع، وكانت ثلاث طبقات، طبقة للدواب والوحش، وطبقة للانس وطبقة للطير” ثم قال: “عد بإذن الله كما كنت” فعاد ترابا.

“Havariler Hz. İsa’ya şunu sordular: ‘Keşke Hz. Nuh’un gemisini gören bir adamı diriltseydin de bize ondan bahsetseydi.’ Hz. İsa onlarla toprak yığınının oluşmuş bir tepeye varıncaya kadar gitti. Bu topraktan bir avuç alıp onlara: ‘Bunun kim olduğunu biliyor musunuz?’ dedi. ‘Allah ve Resûlü daha iyi bilir’ dediler. Hz. İsa şöyle dedi: ‘Bu Ka’b b. Hâm’dır.’ Asasıyla o toprak yığınının vurdu. ‘Allah’ın izniyle kalk’ dedi. Aniden Ka’b b. Hâm başının üzerinden toprak döküldüğü halde kalktı. Saçı ağarmıştı. Hz. İsa, kendisine: ‘Bu şekilde mi öldün?’ dedi. O: ‘Hayır, genç iken öldüm. Lakin ben (dirilince) kıyametin koptuğunu sandım. Bundan dolayı ihtiyar oldum/saçlarım ağardı’ dedi. Hz. İsa: ‘Bize Hz. Nuh’un gemisinden bahset?’ dedi. O: ‘Geminin uzunluğu bin zira’, genişliği ise altıyüz zira’ idi. Üç katlı olup bir

⁸⁷⁰ Tevrât, Tekvîn, 2: 21-24.

⁸⁷¹ Bakara, 2/35.

⁸⁷² Sadrâ, *Tefsîr*, III, 922. Krş., Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, III, 451.

⁸⁷³ Yâsîn, 36/41.

katı hayvanlar ve vahşiler, bir katı insanlar, diğer kat ise kuşlar içindi.’ Sonra Hz. İsa ona -Allah’ın izniyle- olduğun hale dön’ dedi. O da (tekrar) toprak haline döndü.”⁸⁷⁴

Molla Sadrâ, yukarıda geçen âyetin tefsirini yaparken söz konusu isrâîlî haberleri aktarmıştır. O, yukarıdaki İsrailiyatta geçtiği gibi, Hz. Nuh’un gemisini insanlar, hayvanlar, kuşlar ve onların ihtiyaç duyduğu maddelerle dolu olduğunu söylemiştir. Böylece onların gemiye alındıkları için boğulmaktan kurtulduklarını ve onlardan çok sayıda neslin yayıldığını belirtmiştir.⁸⁷⁵

3.6.9.4. İblis İle İlgili İsrailiyat

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ.

“Hani biz meleklere “Âdem’e secde ediniz” dedik de hemen secde ettiler. Yalnız iblis kaçındı, kendinî büyük gördü ve kâfirlerden oldu.”⁸⁷⁶

Molla Sadrâ, Hz. Âdem’e secde etme konusunda melekler ile iblis arasında geçen tartışmayı şöyle aktarmaktadır:

قال إبليس: ”إني أسلم أن لي إلها هو خالقي وموجدي، وهو خالق الخلق، لكن لي على حكمة الله

أسئلة سبعة:

أحدها: ما الحكمة في خلق الكافر لا سيما وقد كان عالما بأن الكافر لا يستوجب عند خلقه إلا الألم؟

الثاني: ما الفائدة في التكليف، مع أنه لا يعود إليه نفع ولا ضرر، وكل ما يعود على المكلفين فهو قادر

على حصيلة لهم من غير واسطة التكليف؟

الثالث: هب أنه كلفني بمعرفته وطاعته، فلماذا كلفني السجود لآدم؟

الرابع: ثم لما عصيته في ترك السجود لآدم لعنني وأوجب عقابي، مع أنه لا فائدة له ولا لغيره فيه، ولي

أعظم الضرر؟

الخامس: لم مكنتني في الدخول في الجنة ووسوسة آدم؟

السادس: لما فعل ذلك فلم مكنتني من إغوائهم وإضلالهم؟

⁸⁷⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 202. Krş., Suyûtî, *Dürri’l-Mensûr*, IV, 420.

⁸⁷⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 202. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 193.

⁸⁷⁶ Bakara, 2/34.

السابع: لما استمهله المدة الطويلة في ذلك فلم أمهلني؟ ومعلوم أن العالم لو كان خاليا عن الشر لكان

ذلك خيرا؟“

“İblis şöyle dedi: Ben, beni yaratıp var eden, tüm varlıkları da yaratan bir ilahımın olduğunu kabul ediyorum. Lakin Allah’ın hikmetine dair yedi sorum vardır:

Birincisi: Kâfirin yaratılmasında ne hikmet vardır? Özellikle kâfirin, yaratılanların yanında elemnden başka bir şeyi gerekli kılmadığını biliyordu (elemnden başka bir şeye neden olmadığını biliyordu).

İkincisi: Yararının ve zararının kendisine dönmediği teklifte ne fayda var? Mükelleflere dönen her şeyi (yarar-zarar) Allah, teklif vasıtası olmadan da gerçekleştirebilirdi.

Üçüncüsü: Farz et ki Allah beni, kendisini tanımam ve boyun eğmem konusunda mükellef kıldı. Niçin Âdem’e secde etmekle beni mükellef tuttu?

Dördüncüsü: Âdem’e secdeyi terk etme konusunda O’na isyan ettiğimde, O’na veya başkasına hiç fayda vermediği ve bana en büyük zararı verdiği halde beni niçin lanetledi ve cezalandırılmamı gerekli gördü?

Beşincisi: Niçin cennete girme ve Âdem’e vesvese verme konusunda bana imkân verdi?

Altıncısı: Bunları yapınca niçin benim onları azdırmama ve saptırmama imkân tanıdı?

Yedincisi: İnsanları saptırma konusunda ben ondan uzun müddet mühlet istediğimde, niçin bana mühlet verdi? Şu malumdur ki, şâyet kâinat şerden hali olsaydı daha iyi olacaktı.

Daha sonra Molla Sadrâ, İncîl’in şarihlerinden şunu aktarmaktadır:

فأوحى الله تعالى إليه من سرادقات الجلال والكبرياء: يا إبليس إنك ما عرفتني، ولو عرفتني لعلمت أنه

لا اعتراض علي في شيء من أفعالي، فإني أنا الله لا إله إلا أنا، لا أسئل عما أفعل.

“Allahu Teâlâ, celâl ve kibriyâ çadırından ona şöyle vahiy etti: “Ey İblis! Sen beni tanımadın, şâyet tanımış olsaydın, yaptıklarımın herhangi bir şeyde bana itirazın yapılamayacağını anlardın. Şüphesiz ki ben Allah’ım. Benden başka ilah yoktur. Yaptıklarımın sorguya çekilmem.”⁸⁷⁷

⁸⁷⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 433. Krş., Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihel*, s. 17; Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, II, 447.

Molla Sadrâ'ya göre şâyet Allah'ın bu cevabı olmasaydı evvel ve ahir tüm mahlûkat, inkârcı ve mücadeleci şeytanın bu şüpheleri karşısında sükût etmekten kurtulamazlardı.⁸⁷⁸

3.6.9.5. Temsillerle İlgili İsrailiyat

1. Örnek:

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَغُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ.

“Şüphesiz Allah (haklı açıklamak için) sivrisinek ve onun da ötesinde bir varlığı misal getirmekten çekinmez. İman edenlere gelince, onlar böyle misallerin Rablerinden gelen hak ve gerçek olduğunu bilirler. Kâfir olanlara gelince: Allah böyle misal vermekle ne murat eder? derler. Allah onunla birçok kimseyi saptırır, birçoklarını da doğru yola yöneltir. Verdiği misallerle Allah ancak fâsıkları saptırır.”⁸⁷⁹

Molla Sadrâ, Allahu Teâlâ'nın (İncil'de de) hakir olan varlıklarla temsil getirdiğini açıklamaktadır. Mesela, göğüsteki kini; elek üstünde kalan şeylere/artıklara, sert kalpleri; taşlara, sefillerle muhatap olmayı; eşek arılarının tahrîk edilmesine, deli otunu -buğday ile karışmış hububat-; hardala, süzgece ve kurtçuğa benzetmiştir.

قال تعالى: مثل ملكوت السماء كمثل رجل زرع في قريته حنطة جيّدة نقيّة فلما نام الناس جاء عدوّه فزرع الزوان، [فلما نبت الزرع وأثمر العشب غلب عليه الزوان] فقال عبيد الزارع: يا سيدنا أليس حنطة جيّدة نقيّة زرعت في قريتك؟ قال: بلى. قالوا: فمن أين هذا الزوان؟ [قال لهم: هذا فعل العدو. قالوا: أتريد أن نذهب ونقلع الزوان؟] قال: لعلكم إن ذهبتم أن تقلعوا الزوان تقلعوا معه الحنطة، دعوها يتربيان جميعا [حتى الحصاد] فأمر الحصادين أن يلتقطوا الزوان من الحنطة، وأن يربطوه حزما، ثم يحرق بالنار ويجمعوا الحنطة إلى الخزائن.

“Allahu Teâlâ, (İncil'de) şöyle der: ‘Göklerin melekûtunun misali, kendi köyünde temiz ve kaliteli buğdayı eken bir adama benzer. İnsanlar uyuduğunda düşman gelip deli otunu (buğdayın arasına) eker. (Ekin bittiğinde ve ot çoğaldığında

⁸⁷⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 434. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 447.

⁸⁷⁹ Bakara, 2/26.

deli otu onlara baskın olur). Ekinci'nin kölesi: 'Ey Efendimiz! Sen köyünde kaliteli ve temiz buğdayı ekmedin mi?' der. Ekinci: 'Evet' der. Ona şöyle derler: 'Peki bu deli otu nereden çıktı?' Onlara der ki: 'Bu düşmanın işidir.' Onlar: 'Gidip deli otunu sökelim mi?' derler. Ekinci şöyle der: 'Şâyet siz deli otunu sökmeye giderseniz, onunla beraber buğdayı da sökersiniz. İkisini de bırakın, hasat vaktine kadar beraber yetişsin.' (Hasat vaktinden sonra) ekinci orakçılara, deli otunu buğdaydan (ayırarak) yerden tane tane sökmeyi (toplamayı), demet şeklinde bağlamayı, sonra da ateşle yakmayı ve buğdayları da depolarda toplamayı emreder.⁸⁸⁰

Molla Sadrâ temsillerle ilgili yukarıdaki misali zikrettikten sonra şu yorumu yapmaktadır:

الرجل الذي زرع الحنطة الجيدة، وهو أبو البشر، والقرية هي العالم، والحنطة الجيدة النقية هو نحن أبناء الملكوت الذين يعملون بطاعة الله، والعدو الذي زرع الزوان هو إبليس، والزوان: المعاصي التي زرعها إبليس وأصحابه، والحصّادون هم الملائكة يتركون الناس حتى تدنوا آجالهم فيحصّدون أهل الخير إلى ملكوت الله، وأهل الشر إلى الهاوية. وكما أن الزوان يلتقط ويحرق بالنار كذلك رسل الله وملائكته يلتقطون من ملكوته المتكاسلين وجميع عمال الإثم، فيلقونهم في أتون الهاوية.

“Kaliteli ve temiz buğdayı eken adam; beşerin babası, köy; âlem, kaliteli ve temiz buğday; Allah’a boyun eğerek çalışan biz saltanat (melekût) çocukları, deli otu eken; düşman iblistir. Deli otu; iblis ve arkadaşlarının ettikleri masiyet, hasat edenler; meleklerdir ki, insanların ecelleri yaklaşıp kadar onları bırakırlar. İyilik ehlini, Allah’ın melekûtuna (cennetine) şer ehlini de hâviyeye (cehenneme yerleştirmek için) biçerler (hasad ederler).

Ekinci kölesi deli otunu kökten söküp ateşte yaktığı gibi, Allah’ın elçileri ve melekleri de Allah’ın melekûtundan tembel olanları ve bütün günahkârları alıp cehennem tandırına atarlar.⁸⁸¹

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, bu isrâiliyâtın temsili olduğunu belirtmektedir.

2. Örnek:

وَأْمَنُوا بِمَا أُنْزِلَتْ مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا وَإِذَا يَاقُوتُونَ.

⁸⁸⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 605; İncîl, Matta, 13: 24-30.

⁸⁸¹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 606. Krş., İncîl, Matta, 13: 37-42; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 362.

“Elinizdekini (Tevrât’ın aslını) tasdik edici olarak indirdiğime (Kur’ân’a) iman edin. Sakın onu inkâr edenlerin ilki olmayın! Âyetlerimi az bir karşılık ile satmayın, yalnız benden (benim azabımdan) korkun.”⁸⁸²

Hz. İsa şöyle der:

مثل علماء السوء كمثل صخرة وقعت على فم النهر لا هي تشرب ولا تترك الماء تخلص إلى الزرع،
ومثل علماء السوء مثل قناة الحشّ ظاهرها خضر وباطنها تنن، ومثل القبور ظاهرها عامرة وباطنها عظام الموتى.

“Kötü âlimlerin misali, bir nehrin ağzına düşmüş kaya gibidir. Ne kaya su içer ne de suyun ekine ulaşmasına imkan verir. Kötü âlimlerin misali, bahçe kanalına benzer. Dışı yeşillik, içi ise pis kokuludur. Kabirlerin misali, dışları onarılmış yapıtlar, içleri ise ölülerin kemikleridir.”⁸⁸³

Molla Sadrâ, âyeti izah etmek için İncîl’de geçen yukarıdaki temsilî anlatımı aktarmıştır. O, isrâiliyât haberleri arasında yer alan bu tür temsillerin, dünya çocukları olan âlimin, sağlam kalpli cahilden, hal, akıbet, gelecek ve azap bakımından daha hasis, daha kötü daha şiddetli olduğuna işaret ettiğini söylemektedir. Kurtuluşa eren ve Allah’a yakın olan sadece ahiret âlimleridir.⁸⁸⁴

3.7. DİRÂYET TEFSİRİ YÖNÜNDEN ÖZELLİKLERİ

Müfessirler tefsirlerinde sadece rivâyete bağlı kalmamışlardır. Dirâyete de önem vermişlerdir. Kur’ân ayetlerini fıkıh, lügat, edebî sanatlar, gramer ve çeşitli bilimlere dayanarak tefsir etmişlerdir.

Bazıları dirâyet tefsir yönteminin caiz olmadığını söyleyip karşı çıkmışlardır. Aslında dirâyet tefsirinin sahabe döneminde uygulandığı söylenebilir. Mesela; Hz. Ali bazı âyetleri açıklarken kendi re’yiyle açıklamıştır. Bu da bu çeşit tefsir yönteminin hem caiz olduğunu hem de sahabe tarafından da kullanıldığını göstermektedir. Molla Sadrâ da tefsirinde dirayet metodunu kullanmıştır.

⁸⁸² Bakara, 2/41.

⁸⁸³ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1103. Krş., Gazâlî, Ebû Hâmîd Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn, Dâru’l-Minhâc li’Neşri ve’t-Tevzî’*, Cidde, 2013, I, 222.

⁸⁸⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1103.

3.7.1. FIKİH VE FIKİH USÛLÜ

Kur'ân'da ahkâm ile ilgili ayetlerin bulunması söz konusu âyetlerin fikhî boyutlarıyla ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Fıkıhla ilgili yorumların tutarlı ve isabetli olması için de fıkıh usûlüne gerek duyulmaktadır. Bundan dolayı müfessirler, tefsirlerinde bu iki disipline yer vermişlerdir.

3.7.1.1. Fıkıh

İslam hukûkunun ilk ve en önemli kaynağını şüphesiz ki Kur'ân teşkil etmektedir. Mezhepler, savundukları fikirlerini temellendirmek için önce Kur'ân'a başvurmuşlardır. Müfessirler de ahkâm âyetlerini tefsir ederlerken fikhî konulara değinmişlerdir. Hata bazı âlimler, "Ahkamu'l-Kur'ân" adıyla müstakil eserler te'lif etmişlerdir.

Molla Sadrâ da tefsîrinde ahkâm âyetlerini tefsîr ederken yeri geldikçe fikhî meselelere değinmektedir. Biz de onun fikhî görüşlerini şu şekilde tasnif ederek ortaya koymaya çalıştık:

a) İsim tasrih ederek fikhî görüşleri zikreder:

1. Örnek:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ.

*"Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağırıldığı (ezan okunduğu) zaman, hemen Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilmiş olsanız, elbette bu sizin için daha hayırlıdır."*⁸⁸⁵

Molla Sadrâ tefsîrinde yukarıdaki âyeti izah ederken Cuma namazının kaç kişiyle kılanabileceği husûsunda ismini zikrederek bazı Sünnî ve Caferî fıkıhçıların görüşlerine yer vermiştir.

عن أبي عبد الله عليه السلام قال: يُجَمِّعُ الْقَوْمُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ إِذَا كَانُوا خَمْسَةً فَمَا زَادَ، وَإِنْ كَانُوا أَقَلَّ مِنْ خَمْسَةٍ فَلَا جُمُعَةَ لَهُمْ وَغَيْرَ ذَلِكَ مِنَ الرِّوَايَةِ. وَقِيلَ: بِسَبْعَةٍ، لَمَّا رَوَاهُ مُحَمَّدُ بْنُ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ قَالَ: يَجِبُ الْجُمُعَةُ عَلَى سَبْعَةِ نَفَرٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ وَلَا يَجِبُ عَلَى أَقَلِّ مِنْهُمْ: الْإِمَامُ وَقَاضِيهِ، وَالْمَدْعَى حَقًّا، وَالَّذِي

⁸⁸⁵ Cuma, 62/9.

عليه الحق، والشاهدان والذي يضرب الحدود بين يدي الإمام. وعند أبي حنيفة والثوري يتكامل العدد بثلاثة سوى الإمام. وعند الشافعي ينعقد بأربعين رجلاً أحراراً بالغين مقيمين. وعند أبي يوسف ينعقد باثنين سوى الإمام. وعند الحسن وداود ينعقد بواحد غير الإمام كسائر الجماعات.

“Ebû Abdillâh’tan (v. 298/911), şöyle dediği rivayet edilmiştir: İnsanlar Cuma günü beş veya daha fazla (kişi) olduklarında bir araya gelip Cuma namazı kılarlar.

Beş kişiden az olursa cumaları olmaz. Bunun dışında başka rivayetler de vardır. Muhammed b. Müslim’in Ebû Ca’fer’den yaptığı rivayete göre yedi kişiyle Cuma namazı kılınabileceği söylenmiştir. Ebû Cafer şöyle demiştir: Cuma namazı Müslümanlardan yedi kişiyle vacip olmaktadır. Yedi kişiden az olurlarsa vacip olmaz: (Yedi kişi şunlardır:) İmam (devlet başkanı), kadı, davacı, davalı, iki şahit ve imamın huzurunda hadleri uygulayan kişi. İmam-ı Hanefî ve Sevri’ye göre imam dışında üç kişiyle tamamlanır. İmam-ı Şafî’ye göre ergenlik yaşına gelmiş ve mukim olan kırk hür Müslüman ile; Ebû Yusûf’a göre imam dışında iki kişiyle geçerli olur. Hasan ve Dâvûd’a göre cemaat ile (kılınan) diğer namazlarda olduğu gibi imam dışında bir kişiyle mun’akit olur.”⁸⁸⁶

Yukarıdaki alıntıda da belirtildiği gibi Molla Sadrâ tefsîrinde Cuma namazını kılabilmek için gerekli olan asgari sayının kaç olduğu hususunda el-Hasan Basrî (v. 110/728), İmam-ı Ebû Hanife (v. 150/767), İmam Sevri (v. 161/778), Ebû Yusûf (v. 182/798), İmam Şafî (v. 204/820), Dâvûd Zâhirî (v. 270/884) Ebû Abdillâh (v. 298/911) ve Ebû Ca’fer (v. 460/1067) gibi fakihlerin görüşlerine yer vermektedir.

2. Örnek:

إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ.

“Şüphesiz bu, korunmuş/saklanmış bir kitapta bulunan değerli bir Kur’ân’dır. Ona, ancak tertemiz olanlar dokunabilir.”⁸⁸⁷

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyet delil getirilerek iki farklı fikhî görüşün ortaya çıktığını söylemiştir:

⁸⁸⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 388.

⁸⁸⁷ Vakı’a, 56/77-79.

فالضمير في (لا يَمْسُهُ) إن كان عائداً إلى المصحف الذي بأيدي الناس ويدركه جمهور أرباب الحوائش فلا يجوز لغير المتطهر من الأحداث والأنجاس -كالجنابة والحيض والنفاس- مس كتابته أو مس المصحف، كما هو عند البعض وروي عن محمد بن علي الباقر عليه السلام وعطاء وطاوس وسالم وهو مذهب الشافعي ومالك. فيكون (لا يَمْسُهُ) خبراً بمعنى النهي.

“Bazılarına göre لَا يَمْسُهُ ibaresindeki zamirin, insanların elinde bulunan Mushaf’a raci olması durumunda -ki tüm havâs/zâhir ehli bu şekilde anlamıştır- cenâbet, hayız ve nifas halinde bulunanlar ile hades ve necâsetten temiz olmayanların Mushaf’a ve yazısına dokunmaları caiz değildir.

(Bu görüş), Muhammed b. Ali el-Bakır, Atâ, Tâvûs ve Sâlim’den rivâyet edilmiştir. Malik ve Şafî’nin mezhebi de bu şekildedir. Böylece لَا يَمْسُهُ nehy anlamında ihbarî bir cümle olmaktadır.”⁸⁸⁸

Bu esnada Molla Sadrâ kendi görüşünü de ortaya koymaktadır:

ولا لغير المتطهر من نجاسة كفر القلب بالإقرار بالشهادتين تلاوته وحفظ ألفاظه.

“Kelime-i şهادeti getirmek suretiyle kendi kalıbını küfür necasetinden temizleyenlerden başkasının (Kur’ân’ı) tilavet etmesi ve onun lafızlarını ezberlemesi (câiz) değildir.”⁸⁸⁹

Böylece Molla Sadrâ, لَا يَمْسُهُ ifadesinin ihbarî bir cümle olmadığını, bilakis inşaî bir cümle olduğunu, yani nehiy/yasaklama manasına geldiğini açıklamış olmaktadır.

O, bu husûsu özetle şöyle değerlendirmiştir:

وبالجملة للقرآن درجات كما مرّ، وكذلك للإنسان بحسبها، ولكل درجة من درجاته حملة يحملونه وحفظة يحفظونه، ولا يمسونه إلا بعد طهارتهم عن حدثهم أو حدوثهم وتقديسهم عن شواغل مكانهم أو إمكانهم.

“Özetle -daha önce geçtiği gibi- insanın mertebeleri olduğu gibi, Kur’ân’ın da mertebeleri vardır. Her mertebenin taşıyacağı taşıyıcıları ve hıfzedeceği hafızları

⁸⁸⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 191. Krş., Râzî, *Mefâtîhu ’l-Ğayb*, XXIX, 431.

⁸⁸⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 191. Krş., Râzî, *Mefâtîhu ’l-Ğayb*, II, 464.

vardır. Hadesten temizlendikten veya konum ve imkân meşgalelerinden uzak olduktan sonra ona dokunabilir.”

Ona göre, Kur’ân’ın en aşağı mertebesi olan kapağa, insanın en aşağı mertebesi olan teni tâhir olmadıkça dokunamaz. O bu konuda şöyle demektedir:

وأدنى المنازل في القرآن ما في الجلد والغلاف - كما أنّ أدون الدرجات للإنسان هو ما في الجلد والبشرة - ويجب أن لا يحمله الإنسان البشري إلا بعد تطهير لبشرته وغلافه من النجاسة.

“İnsanın en aşağı mertebesi cilt ve derisi olduğu gibi, Kur’ân’ın da en aşağı mertebesi cilt ve kapakta olandır. O halde beşeri olan insanın, derisi ve kalıbı necasetten tahir olduktan sonra Kur’ân’ı taşıması gerekir.”⁸⁹⁰

Böylece Molla Sadrâ, Mushaf’a abdestsiz dokunulup dokunulamayacağı husûsu ile ilgili Malikî, Şafîî ve Caferî mezheplerinin görüşlerini isim zikrederek belirtmiştir. Ayrıca o, kalıbı tahir olmayanın Kur’ân’a dokunamayacağını da ifade etmiştir.

b) İsim tasrih etmeden fikhî görüşleri belirtir:

1. Örnek:

صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ...

“Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna...”⁸⁹¹

Molla Sadrâ bu âyeti tefsîr ederken nefis, beden ve haricî nimetlerden bahsettikten sonra, isimleri zikretmediği bazı fakihlerin görüşlerine yer vermektedir.

O, cemaate imamlık yapabileceklerin şartlarıyla ilgili olarak fakihlerin şöyle dediklerini belirtmiştir:

إذا تساوت درجات المصلين فأحسنهم وجها أولا هم بالإمامة.

“Namaz kılanların dereceleri eşit olunca, imamlığa en layık olan, yüzü en güzel olandır.”⁸⁹²

O, isimleri sarahaten söylemediği fakihlerin bu görüşünü şu hadîsle de açıklamaktadır:

اطلبوا الخير عند حسان الوجوه.

⁸⁹⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 191-192. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 443, V, 51, VII, 545, VIII, 347.

⁸⁹¹ Fâtiha, 1/7.

⁸⁹² Sadrâ, *Tefsîr*, I, 162. Krş., Ebû Zekeriyâ Muhyuddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû’ Şerhu’l-Muhezzeb*, Dâru’l-Fikr, y.y., IV, 283.

“Hayrı (iyiliği) güzel yüzlülerin yanında arayınız.”⁸⁹³

Ayrıca bu görüşü şu âyetle de desteklemektedir:

...وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ...

“...Onun (Tâlût’un) bilgisini ve cismini (gücünü) artırdı...”⁸⁹⁴

O, yukarıdaki âyetin tefsîriyle alakalı şöyle der:

وليس المراد بالجمال ما يحرك الشهوة، فإنَّ ذلك أنوثة مذمومة، وإنما يعني به ارتفاع القامة في الاستقامة مع الاعتدال في اللحم وتناسب الأعضاء وتناسف خلقة الوجه.

“Güzellikten maksad şehveti tahrik eden husûs değildir. Çünkü bu yerilmiş bir dişiliktir. Bundan maksat; etin (kilonun) normal, azaların uyumlu, yüzün terkinin eşit oluşuyla beraber boyun uzunluğudur.”⁸⁹⁵

Ona göre, imamlığın/önderliğin ayırt edici özelliği ilim olduğu gibi, bedenin ki de güzel ve güçlü olmasıdır. Çünkü bu durum, Allah’ın ihsan etmiş olduğu nimetler cümlesindendir.

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ’, imamet/hilâfetin şartlarına dair fakihlerin görüşlerine isim zikretmeden yer vermiştir.

2. Örnek:

وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ...

“İman edip sâlih ameller işleyenlere, kendileri için; içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele...”⁸⁹⁶

Molla Sadrâ beşaret kelimesinin sevinçli haber anlamında kullanıldığını söyleyip isimlerini sarahaten zikretmediği bazı fakihlerin şu fetvasını aktarmaktadır:

ولذلك أفني قال الفقهاء بعثت المخبر الأول من عبيد من قال لهم: “أَيْكُمْ يِشْرِنِي بِقَدُومِ فَلَانِ فَهُوَ حَزْ”

فبشروه لأن “البشارة” هو خبره فرادى عتقه، ولو قال: “أَيْكُمْ يِخْبِرْنِي” عتقوا جميعاً.

“Fakihler, bir efendinin kendi kölelerine, ‘sizden bana filan şahsın gelişini kim müjdelerse o hürdür’ derse, onlar da efendilerine müjde verirlerse kölelerinden ilk haber verenin -çünkü bişaret (müjdeleme) teker teker haber vermek anlamındadır-

⁸⁹³ Beyhakî, *Şuabu’l-İmân*, V, 176.

⁸⁹⁴ Bakara, 2/247.

⁸⁹⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 162. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, IV, 1051. Krş., Ebû Hâmîd Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, Dâru’l-Minhâc li’Neşri ve’t-Tevzî’, Cidde, 2013, V, 209.

⁸⁹⁶ Bakara, 2/25.

ayrıca şayet ‘hanginiz bana haber verirse’ derse, tüm haber verenlerin hür olacağına dair fetva vermişlerdir.”⁸⁹⁷

Belirtildiği gibi burada da Molla Sadrâ fakihlerin, köle azadına dair görüşlerini isim zikretmeden aktarmıştır.

c) Üzerinde icma edilen hükümleri belirtir:

1. Örnek:

...وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ...

... *Ve namazı dosdoğru kılarlar*...⁸⁹⁸

Molla Sadrâ, namaz ibadetinin hükmünün vacip (farz) olduğuna dair şöyle demektedir:

إِنَّ الصَّلَاةَ الْمَعَهُودَةَ مِنْ أَعْظَمِ الْعِبَادَاتِ الدِّينِيَّةِ وَالْأَوْضَاعِ الشَّرْعِيَّةِ جَلَالَةً وَقَدْرًا وَأَشَدَّهَا قَرَبَانًا إِلَى الْبَارِي، وَأَوْفَرَهَا تَشَبُّهًا بِفِعْلِ الْمُبَادِي الْمَطِيعَةِ لِلَّهِ عَلَى الدَّوَامِ، لِاشْتِمَالِهَا عَلَى الْأَعْمَالِ الْعَقْلِيَّةِ وَالْبَدَنِيَّةِ، وَاحْتَوَائِهَا عَلَى هَيْئَاتِ الْخُضُوعِ وَالتَّذَلُّلِ لِلَّهِ، وَلِهَذَا كَانَتْ وَاجِبَةً فِي جَمِيعِ الشَّرَائِعِ الْمَعْظَمَةِ وَالْمَلَلِ الْقَدِيمَةِ.

“Şüphesiz, malum olan namaz, yücelik ve değer bakımından dinî ibadetlerin ve şer’î konumların en büyüklerinden, Allah’a en fazla yaklaştıran, devamlı bir şekilde Allah’a itaat edilen ilkelerin fiiline daha çok benzeyen[bir ibâdet şekli]dir. Çünkü namaz, aklî ve bedenî amelleri içermektedir. Allah karşısında boyun eğmeyi ve zelil olmayı barındırır. Bundan dolayı bütün büyük şeriatlarda ve eski dinlerde namaz (ibadeti) vacip olmuştur.”

Molla Sadrâ, namazın bütün dinlerde vacip olduğunu ifade ettikten sonra Eflatun’un (m. v. 427-347) *Nevamis* adlı eserinden şöyle bir nakil yapmıştır:

إِنَّ الصَّلَاةَ تَجْمَعُ الْإِقْرَارَ بِالرَّبُوبِيَّةِ وَطَاعَةَ الْعَقْلِ فِي تَوَجُّهِ النَّفْسِ إِلَيْهِ، وَتَرْكُهَا اسْتِعْمَالَ الْحَوَاسِّ، وَنَهْيَهَا بِذَلِكَ عَنْ مَقْتَضَائِهَا طَلِبًا لِلرُّوحَانِيَّاتِ، وَتَرْكُ الْإِشْتَغَالِ بِطَاعَةِ الْجَسَدِ وَالتَّخَلِّيِّ عَنِ الْمَعَاصِي وَالْإِقْرَارَ بِالذَّنْبِ وَالْمَسْأَلَةَ فِي الصَّفْحِ.

⁸⁹⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 579. Molla Sadrâ’nın bu nakli Keşşaf’tan yaptığı görülmektedir. Keşşaf’tan aynen şöyle geçmektedir: Âlimler şöyle derler: “Sizden kim, filan şahsın geldiğini müjdelerse, o hürdür” derse köleler de teker teker onun geldiğini müjdelerlerse ilk müjde verenleri hür olur. Çünkü sadece o ilki haber vermesinden ötürü efendinin beşaretini (sevincini) zâhir etmiştir. Şayet sözü yerine أَخْبَرَنِي demiş olsaydı tüm köleler azat olacaktı. (Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 104). Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 221, *Tefsîr*, II, 86, II, 405, III, 869, IV, 1279; VII, 173.

⁸⁹⁸ Bakara, 2/3.

“Şüphesiz namaz, Allah’ın rubûbiyetini ikrarı, nefsin kendisine yönelmesinde akla boyun eğmeyi, havâssı (duyuları) kullanmayı terketmeyi ve bununla Ruhanîleri talep etmek için hevesleri (gerekli olan şeyleri) bırakmayı, bedene itâat etmekle uğraşmamayı, masiyetlerden hâlî olmayı, günahı ikrar etmeyi, bağışlamayı dilemeyi kendisinde barındırmaktadır.”⁸⁹⁹

Böylece Molla Sadrâ namazın, sadece İslam mezheplerine göre değil, tüm diğer dinlere göre de vacip ve ayrıca çeşitli hikmetleri olduğunu belirtmiştir.

2. Örnek:

... وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ.

“...Kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar.”⁹⁰⁰

Molla Sadrâ, üzerinde icmâ edilen hükümlerden olan infâkı şöyle tanımlamıştır:

الإِنْفَاقُ مِنْ جَمِيعِ الْمَعَارِفِ الَّتِي مَنْحَهُمُ اللَّهُ بِهَا مِنَ النِّعَمِ الظَّاهِرَةِ وَالْبَاطِنَةِ وَالْمَالِيَةِ وَالْعِلْمِيَّةِ.

“Zâhirî, bâtinî, mâlî ve ilmî olan nimetlerden Allah’ın lütfetmiş olduğu tüm marifetleri harcamaktır.”

Anlaşıldığı gibi infâkın kapsamını oldukça geniş tutan Molla Sadrâ onu bir birkaç kısma ayırmıştır:

1- “Altın ve gümüşü yığıp da onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu, işte onlara elem verici bir azabı müjdele!”⁹⁰¹ âyetinde belirtilen zekât;

2- Nefse, akrabaya ve üzerine nafakası vacip olana yapılan infak;

3- Cihatta harcanan nafaka.⁹⁰²

Böylece Molla Sadrâ, infâkın vacip olduğunu belirtmiş ve icma ile sabit olan bu ibadetin kısımlarını da açıklamıştır.

d) Mensûb olduğu Caferîye mezhebinin görüşlerine yer vermesi:

1. Örnek:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ

عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ.

⁸⁹⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 116. Ayrıca, secdenin üzerinde icma edilmiş bir ibadet olduğu ile ilgili bkz., a.m., *Tefsîr*, III, 830.

⁹⁰⁰ Bakara, 2/3.

⁹⁰¹ Tevbe, 9/34.

⁹⁰² Sadrâ, *Tefsîr*, II, 133. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 276.

“Şüphesiz iman edenler, yahûdiler, hristiyanlar ve sâbiîler(den) Allah’a ve âhiret gününe inanan ve salih amel işleyenlere, Rableri katında mükâfât vardır; onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.”⁹⁰³

Molla Sadrâ, Sâbiîlerin kimler olduğu ile ilgili olarak bazı görüşleri ileri sürmektedir. Bunun yıldızlara ve meleklerle tapan Yahûdî ve Mecûsîler arasında bir din, Hristiyanlığa benzeyen ve Hazreti Nuh’un dinine tabi olduklarını söyleyenlerin dini olduğuna dair görüşleri aktarmıştır.⁹⁰⁴

Bunlarla ilgili bir fikhî hükmü kendi mezhebi olan Caferî mezhebine göre şöyle açıklamaktadır:

وعامة الفقهاء يجيزون أخذ الجزية منهم، وعند أصحابنا الإمامية لا يجوز ذلك لأنهم لا كتاب لهم.

“Tüm fakihler onlardan (Sâbiîlerden) cizye almayı caiz görüyorlar. Bizim İmamiyye âlimlerimize göre ise kitapları olmadığı için onlardan cizye almak caiz değildir.”⁹⁰⁵

Molla Sadrâ, Sâbiîlerden cizye alınmasıyla ilgili tüm mezheplerin ittifak ettiklerini, yalnız kendi mensûb olduğu İmamiyye mezhebine göre kitapları olmadığı gerekçesiyle onlardan cizye alınmasının caiz olmadığını belirtmektedir.

2. Örnek

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ

كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ.

“Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağırıldığı (ezan okunduğu) zaman, hemen Allah’ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilmiş olsanız, elbette bu sizin için daha hayırlıdır.”⁹⁰⁶

Molla Sadrâ, Cuma gününde alışverişin haram oluşuyla ilgili olarak Caferîlerin görüşünü şöyle dile getirmektedir:

قال الحسن: كل بيع يفوت منه الصلاة يوم الجمعة فإنه بيع حرام لا يجوز.

Hasan şöyle demiştir: “Cuma günü namazın kaçırıldığı her alışveriş, şüphesiz caiz olmayan haram bir alışveriştir.”⁹⁰⁷

⁹⁰³ Bakara, 2/62.

⁹⁰⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1368. Krş., Beyzâvî, *Envâru ’t-Tenzîl*, I, 66.

⁹⁰⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1368. Krş., Tabersî, *Mecme ’u ’l-Beyân*, I, 186.

⁹⁰⁶ Cuma, 62/9.

⁹⁰⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 385. Krş., Suyûtî, *Dürri ’l-Mensûr*, VIII, 163.

Molla Sadrâ, yukarıdaki rivayeti zikrettikten sonra mezkûr âyetle ilgili şöyle demektedir:

وهذا هو الذي يقتضيه ظاهر الآية، لأنَّ النهي يدلُّ على فساد المنهي عنه مطلقاً، عبادة كان أو غيرها.

“İşte âyetin zâhiri bu hükmü gerektirmektedir. Çünkü nehy, nehyedilen şeyin -ibadet veya başka bir şey olsun- mutlak olarak fesâdını gösterir.”

Molla Sadrâ kendi görüşünü ortaya koyduktan sonra mensûb olduğu Caferiyye mezhebinin kanaatini şöyle aktarmaktadır:

و أكثر فقهاءنا الإماميين -رضوان الله عليهم- على أنَّ البيع حرام إلا أنه غير فاسد بل منعقد.

“İmamiyye fakihlerimizin çoğuna göre (Cuma namazı vaktinde) yapılan alışveriş haramdır. Ancak bu vakitte yapılan alışverişin akdi, mûna’kit (geçerli) olup fasit değildir.”⁹⁰⁸

Böylece o, kendi görüşünden sonra İmamiyye fakihlerin çoğunun, Cuma namazı vaktinde yapılan alışverişin haram olduğuna dair ittifaklarının olduğunu belirtmektedir.

e) Bazı ibadetlerin hükümlerini açıklar:

1. Örnek:

وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى.

“Rabbinin adını zikredip namaz kılan.”⁹⁰⁹

Molla Sadrâ, âyette geçen namaz ifadesini Hz. Ali’den gelen şu rivâyetle açıklamakta ve iftitah tekbirin hükmünü beyan etmektedir.

وذكر اسم ربّه فكبّره تكبيرة الإفتتاح.

“Rabbinin ismini zikredip hemen iftitah tekbirini getirdi.”⁹¹⁰

Molla Sadrâ, her ne kadar kendisinin yukarıdaki görüşe sahip olduğunu sarahaten söylemese bile, bazılarının bu âyeti delil getirerek iftitah tekbirinin vacip ve fakat namaz dışında (namazda olmayan) bir şart olduğunu ileri sürdüklerini söylemiştir. Bunun gerekçesini şöyle anlatmaktadır:

⁹⁰⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 385. Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi Molla Sadrâ usûl konularında olduğu gibi furû’ konularında da bazen kendi mezhebinin görüşlerinden bağımsız düşünmektedir. İşte bundan dolayı kendi mezheb bağnazlarının hışmına uğramıştır.

⁹⁰⁹ A’lâ, 87/15.

⁹¹⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 617. Krş Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 740.

لَا تَهَا مَعُطُوفَةً وَعَلَى أَنَّ الْاِفْتِتَاحَ جَائِزٌ بِكُلِّ اسْمٍ مِنْ أَسْمَاءِ اللَّهِ تَعَالَى.

“Çünkü iftitah tekbiri namaz kelimesine atf edilmiştir. (Yani iftitah tekbiriyle namaz birbirinden farklıdır). Buna göre Allah’ın isimlerinden herhangi bir isimle iftitah tekbiri alınırsa caiz olur.”⁹¹¹

Kısaca Molla Sadrâ, iftitah tekbirinin, namaz haricinde bir şart olarak vacip olduğunu, ayrıca bu tekbirin ‘lafzetullah’ dışında başka isimlerle de caiz olabileceğini ifade etmiştir.

2. Örnek:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اغْبُدُوا رَبِّكُمْ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ.

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin. Umulur ki sakınırsınız.”⁹¹²

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette geçen “ey insanlar, Rabbinize ibadet edin” ifadesini delil getirerek bu emrin, tüm insanlara (müslüman-kâfir) şamil olduğunu söylemektedir. Ancak o bu emrin, tüm ibadetlerin yapılmasını gerektirir mi sorusuna cevap aramaktadır. Ona göre “Kur’ân’da kolayınıza geleni okuyun”⁹¹³ âyeti gereği, yapılabilen ibadetlerin herkese emredildiğini, dolayısıyla böyle ibadetlerin hükmünün farz olacağını belirtmektedir. “Allah ve Resûl’ü için (insanlara) öğüt verdikleri takdirde, zayıflara, hastalara ve (savaşta) harcayacak bir şey bulamayanlara bir günah yoktur”⁹¹⁴ âyetini de delil getirerek mükelleflerdeki kuvvet ve zayıflık derecelerine göre farklılık arz ettiğine imada bulunmaktadır. Resulullah’ın “ben sizden biriniz gibi değilim” hadisini de delil getirerek gece namazı ile visâl orucunun sadece Hz. Peygambere farz kılındığını belirtmek için şöyle demektedir:

...ولوجوب صلاة الليل على النبي صلى الله عليه وآله واستحباب صوم الوصال له دون غيره لقوله

صلى الله عليه وآله: لست كأحدكم.

⁹¹¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 617. Krş Zemaşşerî, *Keşşâf*, IV, 740.

⁹¹² Bakara, 2/21.

⁹¹³ Müzemmil, 73/20.

⁹¹⁴ Nevevî, *Şerhu Sahihî Müslim*, VIII, 50.

“Resûlullah’ın ‘ben sizden biriniz gibi değilim’⁹¹⁵ hadîsinden dolayı başkasına değil de sadece Hz. Peygamber’e gece namazının farz, visal orucunun müstehab olduğu için...”⁹¹⁶

Böylece Molla Sadrâ, “ibadet edin”, emrinin tüm ibadet hükümlerinin herkese farz olmadığına, derece ve makama göre değiştiğini belirtmekle beraber teheccüd namazı ve visâl orucunun, ümmetine değil, sadece Hz. Peygamber’e farz olduğunu söylemektedir.

f) Fikhî konulara dair farklı görüşler arasında tercih yapar:

Örnek:

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ.

“Namazı dosdoğru kılın, zekâtı hakkıyla verin, rükû edenlerle beraber rükû edin.”⁹¹⁷

Molla Sadrâ yukarıdaki âyette geçen “namazı dosdoğru kılın, zekâtı hakkıyla verin” emrinde kâfirlerin de İslam’ın fûrûuna tabi olmak zorunda olduğunu belirtmektedir. Bazı fikhî mezhepler kâfirlerin, İslam’ın usûlüne iman etmekle yükümlü olduklarına, ancak fûrû ile mükellef olmadıklarına dair görüşler ileri sürmüşlerdir. Buna mukabil, kâfirlerin usûla iman etmekle mükellef oldukları gibi fûrû’u ile de mükellef olduklarına dair görüşler vardır.

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyetten şöyle bir hüküm çıkardığını belirtmektedir:

وفيه دليل على أَنَّ الْكُفَّارَ مَأْمُورُونَ بِالْفُرُوعِ وَإِنْ لَمْ يَصَحَّ مِنْهُمْ إِلَّا بَعْدَ الْإِيمَانِ.

“Bunda (âyetteki emirde) kâfirlerin, imandan sonra dahi geçerli olsa, furû’ ile emredildiklerine dair bir delil vardır.”

Görüldüğü üzere Molla Sadrâ, çeşitli görüşlerin serdedildiği bu konuda, kâfirlerin fûru ile de mükellef oldukları şeklindeki şahsî görüşünü sarâhaten ortaya koymuştur.⁹¹⁸

g) Zayıf görüşleri belirtir:

1. Örnek:

وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ.

⁹¹⁵ Tevbe, 9/19.

⁹¹⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 411.

⁹¹⁷ Bakara, 2/43.

⁹¹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1123. Krş., Beyzâvî, *Envâru’-t-Tenzîl*, I, 58.

“*Bilerek hakkı bâtil ile karıştırmayın, hakkı gizlemeyin.*”⁹¹⁹

Molla Sadrâ, bazı fakihlerin kendi heva ve heveslerine tabi olup fikhî konularda yanlış görüşleri savunduklarını, Muhyiddin Arabî’den (v. 636/1240) almış olduğu bir alıntı ile belirtmekte ve bu gibi görüşlerin zayıf olduğunu öne sürmektedir. İbn Arabî (v. 638/1240) şöyle demektedir:

لقد أخبرني الملك ظاهر بن الملك صلاح الدين -وقد وقع بيني وبينه كلام في مثل هذا- فنادى بمملوك وقال: جئني بالحرمدان. فقلت: ما شأن الحرمدان؟ فقال: أنت تنكر على ما يجري في بلدي ومملكتي من المنكرات والظلم. وأنا -والله- أعتقد مثل ما تعتقد أنت فيه من ذلك. فعليهم لعنة الله. ولقد أفتاني فقيه هو فلان -وعين لي أفضل فقيه عنده في بلده في الدين والتشّيف- بأنه لا يجب عليّ صوم شهر رمضان هذا بعينه. بل الواجب عليّ شهر في السنة. والاختيار لي فيه أيّ شهر شئت من الشهور قال السلطان: فلعتته في باطني ولم أظهر له ذلك، -وهو فلان- وسمّاه لي رحم الله جميعهم.

“Melik, Zâhir b. Melik Selahaddin Eyyûbî (v. 613/1226) bana şöyle haber verdi -ki benimle onun arasında bu konuda bir konuşma geçmişti-: Bir köleye seslenip ‘Hermedan’a gidelim’ dedi. Ben: ‘Hermedân’da ne var?’ dedim. Bana dedi ki: ‘Sen, benim ülkemde ve memleketimde işlenen münkeratı (kötülükleri) ve zulmü kabul etmiyorsun.’ ‘Allah’a yemin ederim ki bu konuda ben de senin düşündüğün gibi düşünmekteyim’, Allah’ın laneti onların (kötü fakihlerin) üzerine olsun’ dedim. Bana, ülkesinde kendine göre din ve takva konusunda en faziletli olan -onun ismini de verdi- bir fakih, bu Ramazan ayında Ramazan orucunun üzerime farz olmadığını, aksine bana farz olan orucun senenin herhangi bir ayında olduğunu, dolayısıyla herhangi bir ayda oruç tutabileceğime dair fetva verdi. Sultan dedi ki, ‘ben -sarâhaten belirtmemekle birlikte- içimden ona lanet ettim. O, Melik (Allah hepsine rahmet eylesin), bu fakihin ismini de bana verdi o, falan kimsedir dedi.”⁹²⁰

Molla Sadrâ, bu görüşün zayıf ve tutarsız olduğunu şöyle açıklamaktadır:

واعلم أنّ علماء العلوم الحقيقيّة آمنون سالمون من هذه الأمراض والفتن، فإنّ علومهم وحالاتهم مختفية عن العوام والحكّام، وإنّما يعرض هذه الأمراض والفتن -أكثر ما يعرض- للوعاظ والفقهاء الذين اقتصرُوا على علم الفتاوى والحكومات والمعاملات الدينيّة الجارية بين الخلق لمصالح المعاش، وخصّصوا

⁹¹⁹ Bakara, 2/42.

⁹²⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1119.

علم الفقه بها وسمّوه علم المذهب وعلم الدين، فربما ضيّعوا مع ذلك الأعمال الظاهرة والباطنة فلم يتفقدوا الجوارح، ولم يحرسوا اللسان عن الغيبة، والبطن عن الحرام، والرجل عن المشي إلى السلطان، وكذا سائر الجوارح. ولم يحرسوا قلوبهم عن الكبر والحسد والرياء وسائر الملكات المهلكات.

“Bil ki! hakikî ilim âlimleri bu hastalıklardan ve fitnelerden emin ve güvendedirler. Çünkü onların ilimleri ve halleri avam ve hâkimlerden gizlenmiştir. Bu hastalıklara daha ziyade kendilerini, hayatın maslahatı için halk arasında cereyan dünyevî muâmelât, hüküm ve fetva ilimlerine hasreden vaizler ve fakihler maruz kalmaktadır. Bununla fıkıh ilminde uzmanlaşmışlardır. Onu mezheb ve din ilmi olarak isimlendirmişlerdir. Bununla beraber onlar bazen zâhir ve bâtın amelleri zayı ettiler, azaları araştırmadılar. Dillerini gıybetten, karınları (mideleri) haramdan ve ayakları sultanlara (dalkavukluk için) gitmekten korumadılar. Diğer organlar da böyledir. Kalplerini; kibirden, hasetten, gösteriş ve sair helak edici melekelerden muhafaza edemediler.”⁹²¹

Böylece Molla Sadrâ, Ramazan ayı yerine herhangi bir ayda oruç tutabileceği şeklindeki fetvanın zayıf bir görüş olduğunu söylemektedir.

2. Örnek:

فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ.

“Zulmedenler kendilerine söylenmiş olan sözü başka bir sözle değiştirdiler. Biz de, zalimlere, günah işleyerek yoldan çıktıkları için gökten kahredici bir azap indirmiştik.”⁹²²

Molla Sadrâ bazılarının, bu âyete dayanarak Kur’ân’da geçen duaları başka lafızlarla ifade etmenin caiz olmayacağı şeklindeki görüşünü zayıf bulup şöyle demektedir:

ومن الناس من يحتج بهذه الآية على وجوب التوقيف في الأدعية الواردة، وعدم تبديلها بلفظ آخر.

“İnsanların bir kısmı bu âyetle, vârid olan dualarda tevkifin vacip ve onları başka bir lafız ile değiştirmenin caiz olmadığına dair delil getirmişlerdir.”

Molla Sadrâ, bu görüşün zayıf bir görüş olduğunu belirtmekle kalmamış, söz konusu âyetin şu anlamda olduğunu söylemiştir:

⁹²¹ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1120.

⁹²² Bakara, 2/59.

إِنَّهُمْ إِنَّمَا اسْتَحَقُّوا الْعَذَابَ لِتَبْدِيلِهِم الْقَوْلَ إِلَى قَوْلٍ آخَرَ مُضَادٍّ لَهُ فِي الْمَعْنَى، فَمَنْ بَدَّلَ لَفْظًا بِلَفْظٍ آخَرَ
مع بقاء المعنى لم يظهر من هذه الآية استحقاقه للذم.

“Onların azaba müstehak olmalarının sebebi; bir sözü, bu söze zıd manası olan başka bir sözle değiştirmelerinden ötürüdür. Kim ki, manası aynı kalmak şartıyla bir lafzı başka bir lafızla değiştirirse bu âyette geçen kınamaya mustehak olması zâhir olmaz.”⁹²³

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, yanlış bulduğu görüşleri belirtip kendisine göre doğru olanları ortaya koymaktadır.

h) Bazı ibadetlerin fazîlet, önem ve hikmetlerinden bahseder:

1. Örnek:

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ.

“Namazı dosdoğru kılın, zekâtı hakkıyla verin, rükû edenlerle beraber rükû edin.”⁹²⁴

Molla Sadrâ, mensûb olduğu mezhebin, namazın fazilet ve sırları hakkındaki sözlerinin fazla olduğunu, bunların sadece birkaçıyla iktifa ettiğini söyleyerek şu hadîslere yer vermektedir:

مثل الصَّلَاةِ مثل [عمود] الفسطاط، إذا ثبت العمود ثبتت الأطناب والأوتاد والغشاء، وإذا انكسر العمود

لم ينفع طنب ولا وتد ولا غشاء.

“Namazın misali çadırın direğine benzer. Direk sabit olursa ipleri, kazıkları ve örtü de sabit olur. Direği kırılırsa, ip, kazık ve örtü de fayda vermez.”⁹²⁵

إِنَّمَا مِثْلُ الصَّلَاةِ فَيَكُمُ كَمِثْلِ السَّرِيِّ -وهو النهر- عَلَى بَابِ أَحَدِكُمْ، يَخْرُجُ إِلَيْهِ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ،

وَيَغْتَسِلُ مِنْهُ خَمْسَ مَرَّاتٍ.

“Namazın sizdeki misali; birinizin kapısından akan bir nehir gibidir. Her gün ve gecede ona çıkar ve beş defa onda yıkanır.”⁹²⁶

⁹²³ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1342. Krş., Râzî, *Mefâtihi'l-Gâybi*, III, 526.

⁹²⁴ Bakara, 2/43.

⁹²⁵ Kuleynî, *el-Furû' mine'l-Kâfi*, III, 266; Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Hüseyin İbn Babeveyhi Sedûk el-Kûmî, *Men Lâ Yehduruhu el-Fakihu*, Müessesetü'l-E'lemi li'l-Metbûât, Beyrût, I, 151.

⁹²⁶ Kuleynî, *el-Furû' mine'l-Kâfi*, III, 266; Sedûk, *Men Lâ Yehduruhu el-Fakihu*, I, 151.

Molla Sadrâ bu konuda hadislerle yer verdiği gibi kendi bağlı olduğu mezhebin imamlarının görüşlerine de yer vermiştir. Meselâ Caferî Sadık'ın (v. 148/765) şöyle dediğini aktarmaktadır:

من قبل الله منه صلاة واحدة لم يعذبه.

“Allah, kimden (kıldığı) bir namazı kabul ederse ona azap etmez.”⁹²⁷

Daha sonra Molla Sadrâ, Caferî Sadık'ın bu sözünü şöyle izah etmektedir:

وذلك لأنَّ الصَّلَاةَ مشتملة على معرفة الله وصفاته وتوحيده واليوم الآخر، وكلّ من أداها بشروطها عارفا

بأصولها وأركانها، فهو من أهل القرب والولاية، فكيف تمسّه النار، وهو في بحبوحة القرب.

“Çünkü namaz marifetullahı, Allah'ın sıfatlarına, birliğine ve âhiret gününe şâildir. Her kim şartlarıyla beraber usûl ve rükûnlerine riayet ederek namazını eda ederse, o, kurbîyet ve velayet ehli olur. O, kurbîyetin ortasında olduğu halde, ona nasıl ateş dokunabilir ki?”⁹²⁸

Böylece o, namazın ne kadar önemli ve hikmetli bir ibadet olduğunu belirtmektedir.

2. Örnek:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ

كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ.

“Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah'ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır.”⁹²⁹

Molla Sadrâ, Cuma gününde Cuma namazın farz olmasının hikmetine değinmektedir.

Ona göre, Cenab-ı Hak, insanları kendisine ibadet etmesi için yaratmıştır. Ancak, “kullarımdan şükredenler pek azdır”⁹³⁰ âyetinde belirtildiği gibi bu şuurda olanların sayısı pek azdır. Konuya ilişkin olarak Molla Sadrâ şöyle demektedir:

فلو أن الناس أهملوا وطبائعهم وتركوا سدى وخلي بينهم وبين طبائعهم لتوغلوا في الدنيا، وانهمكوا

في اللذات الجسمانية، وطلبوا دواعي القوى الظلمانية لضراوتهم بها واعتيادهم من الطفولية والصبي، حتى زالت

⁹²⁷ Sedûk, *Men Lâ Yehduru el-Fakihu*, I, 151.

⁹²⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1131.

⁹²⁹ Cuma, 62/9.

⁹³⁰ Sebe, 34/13.

استعداداتهم وانحطوا عن رتبة الإنسانية فمسخوا ومثلوا بالبهائم والسباع كما قال تعالى: (وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْفِرْدَةَ وَالْخَنَازِيرَ).

وإن حوفظوا ودعوا بالسياسات الشرعية والعقلية والحكم والآداب والمواعظ الوعدية والوعيدية ترقوا من حدّ البهيمة وتنوّرت بواطنهم بنور الملكية.

فلهذا وضعت العبادات وفرض عليهم تكرارها في الأوقات المعيّنة ليزول عنهم بها درن الطباع المتراكمة في أوقات الغفلات، وظلمة الشواغل العارضة في أزمّة اتّخاذ اللذات وارتكاب الشهوات، فيتنوّر بواطنهم بنور الحضور ويتنقّش قلوبهم بالتوجه إلى الحقّ عن السقوط في هاوية النفس والعتور، ويستريح بروح الروح.

ولذلك وضعوا بإزاء وحشة تفرقة الأسبوع وظلمة انفرادهم بدووب الأشغال والمكاسب والملابس البدنية والملاذّ الجسمانية اجتماع قوم على العبادة والتوجّه لتزول وحشة التفرقة بأنس الاجتماع والحضور، ويحصل بينهم نور المحبة الإيمانية والمؤالفة القلبية، وتزول عنهم ظلمة الاشتغال بالأمور الدنيوية والإعراض عن الحقّ من جهة الأغراض المختصة الشخصية.

“Şâyet insanlar tabiatlarıyla serbest ve başıboş bırakılırlarsa dünyaya dalarlar ve cismânî lezzetlere düşerler. Onlar çocukluktan gelen eğilimlerinden ve alışkanlıklarından dolayı kuvâ-ı zülmâniyyenin arzularını isterler. Böylece, yetenekleri gider, insaniyet mertebelerinden iner ve Allah’ın haber verdiği ‘maymuna ve domuza dönüştürdüğü kimseler...’⁹³¹ gibi tabiatları değişir, hayvanlar ve canavarlara benzerler.

Onlar, şer’î ve aklî siyasetle, hikem, âdâb, va’d ve vaî’dî nasihatlarla korunsalar ve davet edilseler, hayvanlıktan çıkıp terakki eder ve batınları melekî nûrlarla aydınlanır.

İşte bundan dolayı, kendilerine ibadetler va’zedilmiş ve belli vakitlerde tekrârı farz kılınmıştır. Böylece gaflet vakitlerinde üst üste yığılmış olan tabiat kirlilikleri ile lezzet ve şehvet peşinde geçirdikleri zamanlarda ortaya çıkan karanlık meşgaleler yok olur. Onların batınları huzurî nûr ile aydınlanır, nefsin aşağı

⁹³¹ Mâide, 5/60.

mertebesine düşmekten kurtulup kalpleri Hakk’a yönelmekle süslenir ve ruhları rahatlar.

İşte bundan dolayı, haftalık ayrılık vahşeti, meşguliyet halleri, kazanç, beden elbiseleri temini, cismânî lezzetleriyle tek başına kalma karanlığı karşılığında, cemâat ve huzur ünsiyeti ile ayrılık vahşeti izâle edilsin diye toplumun ibadet üzerinde bir araya gelmesi/içtima etmesi ve Allah’a yönelmesi vaz’edilmiştir. Bir araya geldiklerinde aralarında îmânî muhabbet nûru ve kalbî ülfet/ünsiyet meydana gelir. Kendilerinden dünyevî işlerle uğraşma karanlığı ve özel şahsî garazlar yönüyle Hak’tan yüz çevirme yok olur.”⁹³²

Anlaşıldığı üzere Molla Sadrâ, bazı ibadetlerin önem ve hikmetlerini geniş bir şekilde ele almıştır.

1) Eski dinlerin ibadet şekillerine temas eder:

1. Örnek:

يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ.

“Ey İsrailoğulları, size verdiğim nimetlerimi hatırlayın. Bana verdiğiniz sözü tutun ki ben de size verdiğim sözü tutayım. Yalnızca benden korkun!”⁹³³

Molla Sadrâ, bu âyeti tefsir ederken cahiliye Araplarının hacc yaptıkları esnada söyledikleri telbiyeye yer vermektedir:

Araplar, İslam öncesinde şöyle derlerdi:

لَيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ إِلَّا شَرِيكَ هُوَ لَكَ تَمْلِكُهُ وَمَا مَلِكٌ.

“Emrine amadeyiz. Ortağın yok. Ancak senin bir ortağın var ki, sen hem onun hem de mülkünün sahibisin.”⁹³⁴

Daha sonra bu telbiye, İslam’da şöyle oldu:

لَيْكَ اللَّهُمَّ لَيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ لَيْكَ.

“Ey Allah’ım emrindeyim. Senin ortağın yok. Emrindeyim.”⁹³⁵

Görüldüğü üzere o, İslam öncesi hac ile ilgili bir husûsta müşriklerin ibadet sistemine yer vermektedir.

2. Örnek:

⁹³² Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 323-326.

⁹³³ Bakara, 2/40.

⁹³⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1070. Krş., Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXIV, 289.

⁹³⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1070. Krş., Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, III, 481.

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ.

”*Namazı dosdoğru kılın.*”⁹³⁶

Molla Sadrâ, Yahûdîlerin namaz ibadetlerinde eğildiklerini açıklamakta, bu konuda bazı sûfîlerin görüşlerine yer verdikten sonra kendi görüşünü şöyle ortaya koymaktadır:

سببه أَنَّهُ كَانَ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ يَعَامِلُ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى ظَاهِرِ الْأُمُورِ، لِقَلَّةِ مَا فِي بَاطِنِهِمْ مِنْ نُورِ الْمَعْرِفَةِ، وَكَانَ يَهَيِّبُ الْأُمُورَ فِي أَعْيُنِهِمْ وَيُعْظِمُهَا، وَلِهَذَا الْمَعْنَى أَوْحَى اللَّهُ تَعَالَى أَنْ يَحْلِيَ التَّوْرَةَ بِالذَّهَبِ.

“(Yahûdîlerin namazlarında eğilmelerinin) sebebi; Hz. Musa’nın İsrailoğullarına, işlerin zâhirine göre muamele etmesidir. Çünkü onların batınlarında marifetin nûru azdı. Hz. Musa, işleri onların gözünde korkulu gösterip büyüttü. İşte bundan dolayı Allah, onların Tevrât’ı altınla süslemelerini vahyetmişti.”

Molla Sadrâ, daha sonra şöyle bir değerlendirmede bulunur:

وَوَقَعَ لِي -وَاللَّهُ أَعْلَمُ- أَنَّ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ يَرُدُّ عَلَيْهِ الْوَارِدَ فِي صَلَاتِهِ وَمَحَالِّ مُنَاجَاتِهِ، فَيَتَمَوَّجُ بِهِ بَاطِنُهُ كَبَحْرِ سَاكِنٍ يَهْبُ عَلَيْهِ، فَتَتَلَاظِمُ الْأَمْوَاجُ، فَكَانَ تَمَایِلُ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ لِتَلَاظِمِ أَمْوَاجِ بَحْرِ الْقَلْبِ إِذَا هَبَّتْ عَلَيْهِ نَسِيمَاتُ الْفَضْلِ... فَيَرَى [الْيَهُودَ] ظَاهِرَهُ، فَتَمَایِلُوا مِنْ غَيْرِ حَظٍّ لِبَوَاطِنِهِمْ مِنْ ذَلِكَ.

“Bana görünen şu ki, -en doğrusunu Allah bilir- Hz. Musa’ya namazında ve münacaat mahallinde bazı şeyler vârid olurdu. Bunun sonucu olarak batını (içi) dalgalanırdı. Dalgaların birbirlerine vuruşuyla sakin olan denizin üzerinde fırtınalar esiyor gibiydi. Hz. Musa’nın üzerine fazilet rüzgârları estiği zaman kalp denizinin dalgaları çarpıştığı için o (Hz. Musa) eğilirdi... Yahûdîler Hz. Musa’nın zâhirini bu şekilde görürlerdi. Onlar da batınlarında hiçbir pay olmaksızın eğilirlerdi.”⁹³⁷

Böylece Molla Sadrâ, İsrailoğullarındaki namaz ibadetinin şeklini belirtip irfânî bir yorum da yapmıştır.

i) Fıkî kavramları izah eder:

1. Örnek:

وَيَقِيمُونَ الصَّلَاةَ.

”*Namazı dosdoğru kılarlar.*”⁹³⁸

⁹³⁶ Bakara, 2/43.

⁹³⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1128.

⁹³⁸ Bakara, 2/3.

Molla Sadrâ fikhî konulara yer verirken bazen fikhî kavramları da açıklamaktadır. Meselâ o, salât (namaz) kelimesinin şu ıstılahî anlama geldiğini söylemektedir:

الصلاة في الشرع عبارة عن أفعالٍ مخصوصةٍ على وجوه وشرائطٍ مخصوصة.

“İstılâhta namaz; birçok vecih ve belli şartlara göre belirlenmiş fiillerden ibarettir.”⁹³⁹

O, vahiy döneminde kelimelerin tam olarak ne anlama geldiğinin, hangi manada kullanıldığının bilindiğini, dolayısıyla o zamana yakın müfessirlerin lafızlara yüklemiş oldukları anlamlara uymanın gerekli olduğunu söylemektedir.⁹⁴⁰

Molla Sadrâ, namazın yukarıda yapmış olduğu ıstılah tanımını yanında şu irfânî yorumu da yapmaktadır:

الصلاة عبارة عن تشبُّهٍ ما للنفس الإنسانية بالأشخاص الكريمة الإلهية في تحريكها للأجرام الفلكية.

“Namaz; felekî cisimleri (cisimleri) hareket ettirme konusunda insanî nefsin, Rabbanî şahıslarla herhangi bir benzerlikte benzemesinden ibarettir.”⁹⁴¹

2. Örnek:

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ.

“Hani biz meleklerle: Âdem’e secde edin, demiştik. İblis hariç hepsi secde ettiler.”⁹⁴²

Molla Sadrâ, fikhî bir kavram olan secde kelimesini şu şekilde izah etmektedir:

السجود في الأصل تذلل وانقياد مع تطأطأ الرأس.

Secde lügatta; başı aşağı eğerek itâat etmek ve boyun eğmektir.

İstılâhî anlamı ise, “İbadet maksadıyla alnın وضع الجبهة على الأرض قصدًا للعبادة, yere konulmasıdır.”⁹⁴³

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, namazdaki rükünlerden olan secde kavramını hem lügat ve hem de terim olarak izah etmiştir.

⁹³⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 115. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 275.

⁹⁴⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 115.

⁹⁴¹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 125.

⁹⁴² Bakara, 2/34.

⁹⁴³ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 828.

3.7.1.2. Fıkıh Usûlü

Fıkıh usûlü, İslâmî disiplinler arasında çok önemli bir yere sahiptir. Çünkü nasslardan tutarlı ve isabetli hükümler çıkarmanın ve doğru neticelere varmanın yolu fıkıh usûlünden geçmektedir. Bu münasebetle olmalı ki müfessirler zaman zaman fıkıh usulüne dair konulara yer vermişlerdir.

İşte bu cümleden olarak Molla Sadrâ da âyetleri tefsîr ederken yeri geldikçe bu ilmin kurallarına yer vermiştir. Meselâ o bir yerde şöyle demektedir:

فالصغائر النادرة لا تخل بالعدالة ولفاعلها أن ينهي عن المنكر بالاتفاق .

“Nadiren işlenen küçük günahlar, adalete hâlel getirmez. Küçük günahları işleyen, ittifakla münkeri nehyedebilir.”⁹⁴⁴

ما لا يتم الواجب المطلق إلا به فهو واجب.

“Vâcib-i mutlakın kendisiyle tamamlandığı şey de vaciptir.”⁹⁴⁵

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, davalarda şahitlik meselesi ile ilgili küçük günahların adalete zarar vermeyeceği husûsunu küllî bir fikhî kaideye dayandırmaktadır. Ayrıca vacip hükmü hakkında da böyle bir kuralı dile getirmektedir.

Bu kısa girişten sonra şimdi onun konuyu ele alış tarzını biraz detaylandırarak incelemeye çalışalım.

3.7.1.2.1. Kıyas

Lügatta birşeyi birbiriyle mukayese etmek manasına gelen kıyas ıstılâhta, bir meselenin Kitap, Sünnet veya icma ile belirlenmiş olan hükmünü, aralarındaki ortak illet sebebiyle, hükmü bu kaynaklarda belirtilmemiş başka bir meseleyle karşılaştırmak demektir.⁹⁴⁶

⁹⁴⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1146. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr* VI, 285.

⁹⁴⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 137.

⁹⁴⁶ Ali b. Abdu'l-Kâfi es-Sübkî, *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*, (Thk., Şaban Muhammed İsmâîl), Mektebetü'l-Külliyâtü'l-Ezherriyye, Kâhire, 1981, III, 5; Muhsin Koçak ve bşk., *Fıkıh Usûlü*, Ensar Yay., İstanbul, 2013, s. 92.

Kıyas edille-i şeriyye arasında Kitap (Kur’ân), Sünnet ve icmâ’dan sonra gelmektedir. Kıyas başka alanlarda da kullanılabilir. Ancak fıkıhtaki konumu biraz daha farklıdır.

وَلَقَدْ عَلَّمْتُمُ النَّشَأَ الْأُولَىٰ فَلَوْلَا تَذَكَّرُونَ.

“Andolsun, ilk yaratılışı bildiniz. Düşünüp ibret almanız gerekmez mi?”⁹⁴⁷

Molla Sadrâ, bu âyeti tefsîr ettikten sonra bazı müfessirlerin, söz konusu âyeti kıyasın varlığına delil olabileceğini kabul etmediklerini söylemektedir.

Molla Sadrâ, fikhî kıyas ile ilgili şu açıklamayı yapmaktadır:

القياس الفقهي من أضعف الأدلة ومما لا يفيد إلا ظناً ضعيفاً. ثم القياس على تقدير صحته إنما يصح في العمليات، إذ الغرض فيها مجرد العمل -دون الاعتقاد- فكفى فيه الترجيح بالاجتهاد، وأما العقائد الحقة الدينية -سيما معرفة المبدأ والمعاد- فيجب على كل مكلف تحصيل اليقين فيها ولا يكفي الظن. وقد ذم الله تعالى أهل الظن والتخمين في قوله: (وَمَا يَتَّبِعْ أَكْثَرُهُمْ إِلَّا ظَنًّا إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً).

“Fikhî kıyas; ancak zayıf zannı ifade ettiği için en zayıf delildir. Bu kıyas şekli, doğruluğu kabul edilse bile sadece amelî konularda (geçerli) olur. Çünkü bundaki amaç; itikadî alan olmayıp sırf amelî alandır. Bunda içtihat ile tercih etmek kâfi olur. Gerçek dînî akaid -özellikle mebde’ ve me’âd- ile ilgili husûslarda kesin bilgiyi her mükellefin elde etmesi gerekir. Zan yeterli değildir. Nitekim Cenab-ı Allah zan ve tahmin ehlini şu âyette belirttiği gibi kınamıştır.”⁹⁴⁸

“Onların çoğu zandan başka bir şeye uymaz. Şüphesiz zan, haktan (ilimden) hiçbir şeyin yerini tutmaz.”⁹⁴⁹

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, fikhî kıyası en zayıf delillerden sayıp ona karşı kuşkulu bir yaklaşım sergilemiştir.

3.7.1.2.2. İctihad

Zor ve meşakkatli bir işi gerçekleştirmek için olanca gayreti göstermek anlamına gelen içtihad bir fıkıh usûlü terimi olarak, “fakihin, şer’î/amelî hükümleri tafsîlî delillerden çıkarabilmek için olanca gücünü ortaya koymasıdır.”⁹⁵⁰

⁹⁴⁷ Vâkı’a, 56/62.

⁹⁴⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 154-155.

⁹⁴⁹ Yûnus, 10/36.

Molla Sadrâ içtihadın, amelî konularda olduğunu, itikadî konularda yapılamayacağını şu âyeti tefsîr ederken ifade etmektedir:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ.

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz. Umulur ki, böylece korunmuş (Allah’ın azabından kendinizi kurtarmış) olursunuz.”⁹⁵¹

Molla Sadrâ, itikadî husûslara iman etmeyenlerin kâfir olacaklarını ve bu konularda yapılan içtihatlarda hata edenlerin özürlerinin kabul edilmeyeceğini söylemektedir. Hz. Peygamberin, “Yahûdîlerin yetmiş bir fırkaya ayrıldığını ve ümmetinin de yetmiş üç fırkaya ayrılacağını ve bunların biri dışında tümünün cehennemde olacağına”⁹⁵² dair hadîsini delil göstererek itikadî alanda içtihadın yapılamayacağını, yapıldığında ise hataların ve özürlerin affedilmeyeceğini ileri sürmektedir.

Bununla beraber o, amelî konularla ilgili “ümmetim arasındaki ihtilaf rahmettir”⁹⁵³ ve “kim içtihad edip isabet ederse ona iki sevap, hata ederse bir sevap vardır”⁹⁵⁴ hadîslerini zikrederek furû’a dair konularda içtihat edenlerin sevap kazanacaklarını ifade etmektedir.

Molla Sadrâ, içtihadı dair şöyle bir örnek vermektedir:

كصوم يوم واحد من رمضان يجب على واحد أن يصوم ويتحتم عليه صومه كالصحيح المقيم، ويجب على الآخر أن يفطر ويتحتم عليه إفطاره كالحائض، ويختار الآخر بين الصوم والإفطار كالمسافر عند جميع والمريض أيضاً، واليوم يوم واحد ويختلف حكمه باختلاف أحوال المكلفين من غير تناقض وتضاد.

“... Sağlıklı ve mukim bir insanın Ramazanda bir gün oruç tutması farz ve kesin olur. Hayızlı olan bir kadın gibi bir diğer kişiye de o gün orucunu tutmaması (iftar etmesi) farz ve gerekli olur. Bir diğeri de, tüm fakihlere göre -hasta ve yolcu

⁹⁵⁰ Sübkî, *el-İbhâc*, III, 262; Osman Şahin ve bşk., *Fıkıh Üsûlü*, Ensar Yay. İstanbul, 2013, s. 428.

⁹⁵¹ Bakara, 2/21.

⁹⁵² Tirmizi, İman, 8.

⁹⁵³ Hadîs olduğu söylenen bu söz, birçok tefsîr kaynaklarında geçmektedir. Ancak, İmam Subkî, bu sözün hadîşçiler arasında bilinmediğini ve senedinin; sahih, zayıf veya mevzu olduğuyla ilgili bir bilgiye rastlamadığını söylemektedir. Ona göre, bu söz insanların sözlerinden olup hadîs zannedilmiştir. (Bkz., Suyûtî, Celâluddin, Abdurrahman b. Ebi Bekir, *Hâşiyetu's-Suyûtî 'ala Tefsîri'l-Beyzâvî*, Câmiatu Ummu'l-Kurâ, Mekke, 2005,, II, 572; Sedûk, *Meâni'l-Ehbâr*, s. 157).

⁹⁵⁴ Buhârî, İ'tisâm, 21; Müslim, Akdiyye, 15; Nesâî, Ahkâm, 2.

gibi- oruç tutmak ve tutmamak arasında muhayyerdir. Gün aynı gün olmakla beraber mükelleflerin durumlarına göre -zıtlık ve çelişki olmaksızın- hükümler değişmektedir.”⁹⁵⁵

3.7.1.2.3. Umûm-Husûs

Umûm, tek bir anlam taşımanın yanında, sınırsız sayıda varlığa işaret eden lafızdır.⁹⁵⁶

Husûs ise, tek başına bilinen bir mana taşımakla beraber, sınırlı sayıda varlığa delalet eden lafız demektir.⁹⁵⁷

Molla Sadrâ, umûm ve husûsla ilgili iki âyeti örnek göstermektedir:

شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ.

“Ramazan ayı, insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur’ân’ın indirildiği aydır.”⁹⁵⁸

ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ .

“Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için yol göstericidir.”⁹⁵⁹

O, şöyle demektedir:

لَآئِهٖ تَعَالَى قَدْ بَيَّنَّ أَنَّ الْقُرْآنَ هُدًى لِّلنَّاسِ فِي قَوْلِهِ: (أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ)، ثُمَّ قَالَ هَهُنَا

فِي الْقُرْآنِ: (هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ)، فَهَذَا يَدُلُّ عَلَى أَنَّ الْمُتَّقِينَ هُمُ كُلُّ النَّاسِ فَمَنْ لَا يَكُونُ مُتَّقِيًا كَأَنَّهُ لَيْسَ بِنَاسٍ.

“Çünkü Allahu Teâlâ, Kur’ân’ın insanlar için hidâyet olduğunu şu sözleriyle açıklamaktadır: أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ Sonra Yüce Allah Kur’ân’da şöyle buyurmaktadır: هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ Bu ise müttekilerin bütün insanlar olduklarına delâlet eder. Aynı zamanda bu ifade, muttakilerin insan olduğunu ve sanki muttaki olmayanın (kâmil) insan olmadığını gösterir.”⁹⁶⁰

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, umûmî ve husûsî anlam içeren âyetleri umum-

⁹⁵⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 435-436.

⁹⁵⁶ Sübkî, *el-İbhâc*, II, 80; Şahin, *Fıkıh Üsûlü*, s. 308.

⁹⁵⁷ Sübkî, *el-İbhâc*, II, 161; Şahin, *Fıkıh Üsûlü*, s. 274.

⁹⁵⁸ Bakara, 2/185.

⁹⁵⁹ Bakara, 2/2.

⁹⁶⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 70. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr* I, 125, II, 134, 140, 667, 734.

husûs bağlamında ele alarak izah etmeye çalışmıştır.

3.7.1.2.4. Mutlak-Mukayyed

Kur’ân ve hadîs metinlerinin yorumu husûsusunda fıkıh usûlünde geliştirilen terminoloji kapsamında geçen ‘mutlak ve mukayyed’, lafzın delâletinin vasıf, şart, zaman, mekân gibi kayıtlarla sınırlandırılmış olup olmadığını belirten kavramlardır. ‘Mutlak’ı, ‘gayri muayyen bir ferdi veya fertleri gösteren ve herhangi bir sıfatla kayıtlanmış olmayan’, ‘mukayyed’ ise, ‘gayri muayyen bir ferdi veya fertleri gösteren ve herhangi bir sıfatla kayıtlanmış olan lafız’⁹⁶¹ şeklinde tanımlamak mümkündür.

Kur’ân’ın doğru anlaşılmasında mutlak ve mukayyed kavramlarının bilinmesi büyük faydalar sağlar.

Molla Sadrâ, tefsîrinde Kur’ânî kavramlardan olan bu iki kavramı, istiâzenin tefsîrini yaparken açıklamaya çalışmaktadır.

وَقُلْ رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ.

“*Deki: Rabbim! Şeytanların kışkırtmalarından Sana sığınırım*”⁹⁶² âyetinde geçen ‘sığınmanın’ ‘mutlak’ olduğunu, herhangi bir kayıtlı mukayyed olmadığını ifade ederken,

فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ.

“*Kur’ân okuyacağın zaman, kovulmuş şeytandan Allah’a sığın*”⁹⁶³ âyetindeki ‘istiâzenin’ ise, mahsûs (mukayyed) olduğunu belirtmektedir.

Daha sonra Molla Sadrâ, ‘mutlak ve mukayyed’ kavramlarının daha iyi anlaşılması için şu açıklamalarda bulunmaktadır:

إن لكل واحد وفي كل حالة ومقام شيطانا مخصوصا يجب الاستعاذة منه، وكلما كان الرجل أفضل وأجل، ومقامه أعلى وأكمل، كان شيطانه أقوى وأغوى وأضلّ، وله في لطائف الحيل وجوه أدق وأخفى، وعن طريق الاستقامة أعوج، وعن سنن الاهتداء أميل، وعن رؤية الحق أحول. ولما كان مقام قراءة الوحي وسماع

⁹⁶¹ Ferhat Koca, “Mutlak”, *DİA*, DİBY, Ankara, 2006, XXXI, 402.

⁹⁶² Müminûn, 23/97.

⁹⁶³ Nahl, 16/98.

الآيات أجلّ المقامات وقع الأمر بالاستعاذة بالله فيه عن شيطان معروف بالبعد والطرْد عن جناب الأحديّة فلهذا صار منعوتا بصيغة المبالغة في المرجوّة.

“Her bir insanın, her bir durum ve makamda kendisinden sakınılması gerekli olan özel bir şeytanı vardır. Kişi ne kadar faziletli ve yüce, makamı ne kadar yüksek ve mükemmel olursa onun şeytanı, daha kuvvetli, daha azgın ve daha çok saptırıcı olur. Bu durumda şeytanın hilelerinde (kurnazlıklarında) daha ince, daha sinsi ve gizli yönler bulunur. İstikamet ve hidâyet yollarından daha eğri ve meyilli; hakkı görme konusunda daha da şaşkın olur. Vahyi okuma ve âyetleri dinleme makamı en yüce makam olunca bu konuda Cenab-ı Ehaddiyyet’ten uzaklaştırılmış ve kovulmuş olmakla bilinen şeytandan Yüce Allah’a sığınmak emri vaki olmuştur. İşte bundan dolayı şeytan, kovulma (recm) konusunda mübalağa sığısıyla vasıflandırılmıştır.”⁹⁶⁴

Böylece Molla Sadrâ, istiâze ile ilgili iki âyet zikrederek mutlak ve mukayyed kavramlarını izah etmeğe çalışmıştır.

3.7.2. LÜGAT

Molla Sadrâ, Kur’ân’ı tefsîr ederken filolojik olarak kelimelerin semantik ve semiyotik (anlam ve türevleri) özellikleri üzerinde kafa yormuş, âyetleri anlamaya ve yorumlamaya çalışmıştır.

Biz de müfessirimizin konuyu ele alış şeklini maddeler halinde belirlemeye çalışalım:

a) Kelimelerin asıl lügat manalarını açıkla:

1. Örnek:

أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ وَلَا يَكُونُوا كَالَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ.

“İnananların gönüllerinin Allah’ı anması ve O’ndan inen gerçeğe içten bağlanması zamanı daha gelmedi mi? Onlar, daha önce kendilerine kitap verilenler gibi olmasınlar; onların üzerinden uzun zaman geçti de kalbleri katılaştı; çoğu, yoldan çıkmış kimselerdir.”⁹⁶⁵

⁹⁶⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 362-363.

⁹⁶⁵ Hadîd, 57/16.

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette geçen kelimelerin lügat manalarını şöyle vermektedir:

و”الخشوع”: لين القلب والانقياد للحق، ومثله ”الخصوع”. و”القسوة”: غلظ القلب بالجفا عن قبول الحق. و”الحق”: ما دعا إليه العقل السليم من الأمراض النفسانية، وهو الذي من عمل به نجا، ومن عمل بخلافه هلك.

”الخضوع: Kalbin yumuşaması ve gerçeğe boyun eğmesidir. الخشوع da onun gibidir. القسوة: Kalbin hakkı kabul etmede katılık göstermesidir. الحق: Psikolojik hastalıklardan sâlim olan aklın davet ettiği; kendisiyle amel edenin kurtuluşa erdiği, hilafıyla amel edenin de helak olduğu şeydir.”⁹⁶⁶

2. Örnek:

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ.

”*Namaz kılınız, zekât veriniz ve rukû’ edenlerle beraber rukû’ya varınız.*”⁹⁶⁷

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette yer alan الزكاة kelimesinin lügat manalarını şöyle izah etmektedir:

وأما الزكاة فهي جاءت في اللغة [بمعنى النماء]. يقال: ”زكى الزرع“ إذا نما. و بمعنى التطهير، قال تعالى: (أَفْتَلَتْ نَفْسًا زَكِيَّةً أَي: طاهرة).

زكى الزرع Zekât kelimesi lügatta nemâ (artma) manasına gelir. Ekin artınca زكى denilir. Zekât, temizleme manasına da gelir. Allahu Teâlâ şöyle buyurmaktadır: ”*Sen zeki (temiz) bir nefis mi öldürdün.*”⁹⁶⁸ Yani tâhir (temiz) bir nefis mi öldürdün manasına gelmektedir.”⁹⁶⁹

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, zekât kelimesinin lügatte artma ve temizlik anlamına geldiğini ifade etmektedir.

b) Kelimelerin ıstılâhî manalarını verir:

1. Örnek:

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَلَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ.

⁹⁶⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 275.

⁹⁶⁷ Bakara, 2/43.

⁹⁶⁸ Kehf, 18/74.

⁹⁶⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1132. Ayrıca başka örnekler için bkz., a.m., *Tefsîr*, III, 621, IV, 1309, VI, 203, VII, 262.

“Şüphesiz ki inkâr edenleri uyarsan da, uyarmasan da onlar için birdir. Onlar inanmazlar.”⁹⁷⁰

Molla Sadrâ, âyette geçen küfür kelimesinin ıstılâhî manasını şu şekilde açıklamaktadır:

وفي عرف الشريعة: إنكار ما علم بالضرورة من دين نبينا صلى الله عليه وآله. وذلك أن كل ما نقل عنه صلى الله عليه وآله أنه ذهب إليه وقال به، فإما أن يعرف صحة ذلك النقل بالضرورة، أو بالاستدلال، أو بخبر الواحد.

“Şeriatın örfünde küfür; peygamberimizin (s.a.s.) dininde bilinmesi zaruri olan şeyi inkâr etmektir.

Bilinmesi zaruri olandan kasıt, Resûlullah’tan nakledilip kabul ettiği ve söylediği her şeydir. Bilinmesi zaruri olan o naklin sıhhatı ya zaruri olarak⁹⁷¹ veya istidlâl (delil gösterme) ile⁹⁷² ya da haber-i vâhid⁹⁷³ ile bilinir.”⁹⁷⁴

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, küfür kelimesinin ıstılâhî manasını izah etmeye çalışmıştır.

2. Örnek:

أَوْ كَصَيْبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَنُقُورٌ يُجْعَلُونَ أَصَابِعُهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ.

“Yahut onların durumu, gökten yoğun karanlıklar içinde gök gürültüsü ve şimşekle sağanak hâlinde boşanan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir. Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıkırlar. Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.”⁹⁷⁵

Molla Sadrâ, âyette geçen الصَّوَاعِقِ kelimesinin ıstılâhî manasını şu şekilde vermektedir:

⁹⁷⁰ Bakara, 2/6.

⁹⁷¹ Sani’in varlığı ve Hz. Peygamber’in gönderilişi gibi.

⁹⁷² Rü’yetin caiz olup olmaması, Kur’ân’ın kadîm veya hadîs olması ve kulların fiileri gibi tartışmalar (küfrü gerektirmez).

⁹⁷³ Tevatür derecesine ulaşmadığı için küfrü gerektirmez.

⁹⁷⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 164. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 282.

⁹⁷⁵ Bakara, 2/19.

والصاعقة: قصفة رعد شديد معها جوهر ناري قوي النارية لا تمرّ بشيء إلا أتت عليه، بقي بحاله إن كان متخلخلا لطيفا، وأذابته أو دكته بسرعة إن كان متكاثفا صلبا. وهي مع قوتها سريعة الخمود والجمود.

“Sâ’ika; kızgınlığı (ateş özelliği) güçlü olan bir ateş cevheri ile beraber şiddetli ve gürültülü gök gürlemesidir. O, üzerinden geçtiği (temas ettiği) her şeyi yok eder. Cisim, seyrek ve latîf olursa aynı durumda kalır, yoğun ve sert olursa onu eritir veya ona hızlı bir şekilde çarpıp yerle bir eder. O, bu gücüyle beraber hızlı bir şekilde sönüp katılaşır.”⁹⁷⁶

Anlaşıldığı üzere Molla Sadrâ, “sâ’ikâ” kelimesini terim olarak açıklamıştır.

c) Aynı kökten gelen kelimeler arasındaki anlam farklılıklarını belirtir:

1. Örnek:

ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ.

“Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için yol göstericidir.”⁹⁷⁷

Molla Sadrâ’ya göre âyette geçen هدى ile aynı kökten gelen الاهتداء ve مهدي kelimeleri arasındaki anlam farklılıkları şöyledir:

إنَّ الفرق بين الهدى والاهتداء معلوم، فمقابل الهدى الإضلال، لا الضلال... إن المتفجع بالهدى يستمى مهدياً لأن الوسيلة إذا لم يفض إلى المقصود كانت نازلة منزلة المعدوم.

إضلال: الهدى. Şüphesiz هدى ve الاهتداء kelimeleri arasındaki fark bellidir. (saptırmak) kelimesinin zıddı olup ضلال (sapmak) kelimesinin zıddı değildir... Hidâyetten yararlanan مهدي diye isimlendirilir. Çünkü vesile maksada ulaştırmazsa yok hükmüne geçer.”⁹⁷⁸

Görülüyor ki Molla Sadrâ, aynı kökten gelen هدى kelimesinin -sapmanın değil- saptırmanın zıddı olduğunu, مهدي’nin ise hidayetden faydalanan şahıs anlamına geldiğini belirtmektedir.

2. Örnek:

⁹⁷⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 393. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, III, 827. Krş., Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, II, 317; Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, I, 52.

⁹⁷⁷ Bakara, 2/2.

⁹⁷⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 64. Krş., Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, II, 267.

...وَضَرَبْتُ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةَ وَالْمَسْكَنَةَ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنْ اللَّهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ

النَّبِيَّ بَغْيَرِ الْحَقِّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ.

“...Onların üstüne zillet ve yoksulluk (damgası) vuruldu. Allah’tan bir gazaba da uğradılar. Bu, şüphesiz ki Allah’ın âyetlerini inkâr ettiklerinden, peygamberlerini de haksız yere öldürdüklerinden idi. İşte bu (ceza), isyan ettiklerinden ve aşırı gittiklerinden dolayı idi.”⁹⁷⁹

Molla Sadrâ, bu âyette geçen النَّبَى ile aynı kökten gelen النَّبَا kelimelerini açıklayarak aralarındaki anlam farklılıklarını şöyle göstermektedir:

والنبي من “النبا” بمعنى الخبر، أو من “نبا” بمعنى ارتفع أو منقول من “النبي” بمعنى الطريق. والكل مناسب لمعناه العرفي. وهو إنسان مبعوث من الله إلى عباده. فالنبي صلى الله عليه وآله مخبر عن الله، مرتفع عنده. وهو طريق إلى وصول الحق ورضوانه.

“النبي” kelimesi haber manasına gelen النَّبَا veya yükseldi anlamı ifade eden نَبَأٌ’dan türemiş ya da yol manasındaki النَبْي den menkûl olan bir kelimedir. Tüm bunlar onun örfî manasına uygun düşmektedir. Aslında النَبْي Allah tarafından kullarına gönderilmiş olan insandır. النبي (s.a.s.) ise Allah’tan haber getiren ve O’nun katında yükseltilmiş olandır. O hakka ve onun rızasına ulaşan yoldur.”⁹⁸⁰

Böylece Molla Sadrâ’nın, aynı kökten gelen kelimeler arasındaki anlam farklılıklarını göstermeye çalıştığı görülmektedir.

d) Kelimeleri misallerle izah eder/arap istimaline yer verir:

إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ.

“Onların boyunlarına halkalar geçirdik, o halkalar çenelerine dayanmıştır. Bu sebeple kafaları yukarıya kalkık durumdadır.”⁹⁸¹

Molla Sadrâ, âyette geçen مقمحوں أبقارهم cümlesini ‘başlarını kaldırıp gözlerini yumdular’ şeklinde tefsir etmiştir. Molla Sadrâ, bu kelimenin lügat manasını şu Arap istimaline dayandırmaktadır:

⁹⁷⁹ Bakara, 2/61.

⁹⁸⁰ Sadrâ, Tefsîr, IV, 1359. Krş., Beğavî, Meâlimu’t-Tenzîl, I, 123.

⁹⁸¹ Yâsîn, 36/8.

”قمح البعير“ إذا روى ورفع رأسه، وقيل للكانونين ”شهر أقماح“ لأن الإبل إذا وردت الماء رفع رأسها لشدة برده.

“Deve suyu kana kana içip başını kaldırdığı zaman قمح البعير denilir. İki kanuna da (kanun-i evvel ve kanun-i sani) شهر أقماح denilmektedir. Zira develer o iki ayda suya vardıklarında suyun aşırı soğukluğundan dolayı başlarını kaldırırılar.”⁹⁸²

Görüldüğü üzere o, kelimeleri izah ederken misallere ve arap istimaline yer vermektedir.

e) Kelimeleri zıd anlamlı kelimelerle açıklar:

Örnek:

ثُلَّةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَقَلِيلٌ مِنَ الْآخِرِينَ.

“Onların çoğu öncekilerden, azı da sonrakilerdendir.”⁹⁸³

الثَّلَّةُ: الجماعة من الناس الكثيرة ... وكونها في مقابلة القليل دال على الكثرة.

الثَّلَّةُ, çok sayıda insandan oluşan topluluk demektir... Bu kelimenin القليل kelimesinin mukâbilinde olması kesrete/çokluğa işaret etmektedir.”⁹⁸⁴

Böylece Molla Sadrâ ثُلَّةٌ lafzının, çok sayıda insanlardan oluşan topluluk manasına geldiğini belirtip zıddı olan قَلِيلٌ (az) kelimesinin karşılığında kullanıldığını söylemektedir.

f) Eş anlamlı kelimeler arasındaki nüansları gösterir:

1. Örnek:

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ.

“Hani, Rabbin meleklere, ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım’ demişti. Onlar, ‘Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz

⁹⁸² Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 31. Ayrıca başka örnekler için bkz., a.m. *Tefsîr*, II, 133, 269, III, 620, IV, 1042, VI, 323, VII, 31. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 5.

⁹⁸³ Vâkı’a, 56/13-14.

⁹⁸⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 71. Ayrıca bkz., a.y., *Tefsîr*, II, 65, III, 1075, IV, 1375, V, 251, VI, 275.

sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz' demişler. Allah da, 'Ben sizin bilmediğinizi bilirim' demişti.”⁹⁸⁵

Molla Sadrâ, yukarıda geçen السَّفْكَ kelimesinin eş anlamları arasındaki nüansları şöyle göstermektedir:

السَّفْكَ والسَّبْكَ والسَفْحَ والشَّنْ أنواع من الصَّبِّ. فالسَّفْكَ يقال في الدم والدمع، والسَّبْكَ في الجواهر المذاقة. والصَّفْحَ في الصَّبِّ من أعلى. والشَّنْ في الصَّبِّ عن فم القرية ونحوها وكذلك السَّنْ.

السَّفْكَ (الصَّبِّ) dökmek kelimesi, السَّنْ ve السَفْحَ, السَّبْكَ, السَّفْكَ kelimesinin çeşitlerindendir. السَّفْكَ, kan ve gözyaşı; السَّبْكَ, eriyen cevherler; السَفْحَ, yüksekte akma ve السَّنْ ise kırba ağzı ve benzeri şeylerdeki akıntılar hakkında söylenmektedir. السَّنْ kelimesi de bu anlamdadır.”⁹⁸⁶

2. Örnek:

وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ.

“Sabır ve namazla yardım dileyin. Bu, şüphesiz, huşû duyanların dışındakiler için ağırdır.”⁹⁸⁷

Molla Sadrâ الخشوع ve إخبات kelimelerinin nezâir⁹⁸⁸ kelimelerden olduğunu belirttikten sonra ilk iki kelime arasındaki farkları şöyle göstermektedir:

“خضع الرجل” إذا رمى ببصره إلى الأرض. و“اختشع” إذا طأطأ رأسه كالمتواضع وهو قريب المعنى بالخضوع إلا أنَّ الخضوع في البدن والأعضاء، والخشوع في الصوت والبصر.

“خضع الرجل” bir adam gözlerini yere diktiği, اختشع ise mutavâzi olan/tevazu gösteren gibi- başını eğdiği zaman denir. Bu da boyun eğmeye (الخضوع) yakın anlamdadır. Ancak الخشوع beden ve organlarda, اختشع ise ses ve gözde olur.”⁹⁸⁹

⁹⁸⁵ Bakara, 2/30.

⁹⁸⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 748. Krş., Beyzâvî, *Envâru 't-Tenzîl*, I, 51.

⁹⁸⁷ Bakara, 2/45.

⁹⁸⁸ Tefsîr Usûlünde “nezâir” birden fazla kelimenin aynı anlamda kullanılmasına denmektedir. (Suyûtî, *İtkân*, s. 351).

⁹⁸⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1166. Ayrıca başka örnekler için bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 94, II, 97, IV, 1039, VI, 313. Krş., Beyzâvî, *Envâru 't-Tenzîl*, I, 59.

Görüldüğü üzere Molla Sadrâ, farklı köklerden gelip de aynı manayı ifade eden kelimler arasındaki ince anlam farklılıklarına temas etmiştir.

g) Hareke değişikliği ile meydana gelen anlam farklılıklarını gösterir:

1. Örnek:

فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ.

“Eğer, yapamazsanız -ki hiçbir zaman yapamayacaksınız- o halde yakıtı insanlarla taşlar olan ateşten sakının. O ateş kâfirler için hazırlanmıştır.”⁹⁹⁰

و”الوقود” -بافتح- اسم ما توقد به النار، وبالضم هو المصدر، وجاء فيه بالفتح أيضا كما نقل عن

سيبويه.

“فوقد” damme ile olması, ateşin kendisiyle yakıldığı şeyin ismidir. fetha ile olması da mastar olmasındandır. Sîbeveyh’ten (v. 180/796) nakil edildiğine göre mastar fetha ile de gelmiştir.”⁹⁹¹

2. Örnek:

يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ.

“Ey İsrâil oğulları, size verdiğim ni’meti ve (bir dönem) sizi âlemlere üstün kıldığımı hatırlayın.”⁹⁹²

Molla Sadrâ, bu tür değişikliğe Keffâl’den yapmış olduğu şu nakille de işaret etmiştir:

قال القفال: النعمة -بكسر النون- صفة المنعم. أي ما ينعم به الرجل على صاحبه. قال [تعالى]: (وَتِلْكَ

نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا) وأما النعمة -بفتح النون- فهو بمعنى ما ينعم به في العيش. قال تعالى: (وَنِعْمَةٌ كَانُوا فِيهَا فَاكِهِينَ).

“Keffâl demiştir ki: النعمة kelimesi, -nun harfinin kesresi ile- nimet verilen şeyin sıfatıdır. Yani kişinin arkadaşına in’am etmesidir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “O nimet diye başıma kaktığın ise...”⁹⁹³ نعمة nun fetha ile okunması halinde hayatta kendisiyle neşeli/zevкли olarak yaşanan şey manasındadır. Yüce Allah, ‘ve zevk ü sefa sürecekleri nice nimetler!’⁹⁹⁴ buyurmaktadır.”⁹⁹⁵

⁹⁹⁰ Bakara, 2/24.

⁹⁹¹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 550. Krş., Beyzâvî, *Envâru ’t-Tenzîl*, I, 40.

⁹⁹² Bakara, 2/47.

⁹⁹³ Şuara, 26/22.

⁹⁹⁴ Duhân, 44/27.

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, harekenin değişmesi ile meydana gelen anlam değişikliğine temas etmiştir.

h) Harf değişikliği ile meydana gelen anlam farklılıklarını belirtir:

1. örnek:

وَإِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَخْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ.

“(Hem hatırlayın ki bir zaman) sizi Firavun ailesinden de kurtardı, (onlar) size azabın en kötüsünü reva görüyor, oğullarınızı boğazlıyor ve kadınlarınızı sağ bırakıyorlardı. Ve bunda size Rabbiniz tarafından büyük bir imtihan vardı.”⁹⁹⁶

Molla Sadrâ, آل ve أهل ile ilgili öne sürülen bazı görüşleri aktardıktan sonra kendisince zâhir olan görüşü ortaya koymaktadır. Keşşâf’tan nakille آل kelimesinin aslının أهل , ismi tasğir sığasında kullanılınca أهيل şeklinde olduğunu belirtmiştir. آل kelimesinin padişahlar gibi makam sahibi olanlar için kullanıldığını söylemektedir. Kisâ’î (v. 189/805) de kelimenin aslının أول olduğunu söylemiştir. Bazıları da kelimenin bağımsız olduğunu, aslının başka bir şey olmadığını öne sürmüştür. Ali b. İsa (v. 430/1038) ise آل kelimesinin أهل kelimesinden daha kapsamlı olduğunu belirtmiştir.

الأهل أعم من الآل. يقال: أهل الكوفة، وأهل البلد، وأهل العلم. ولا يقال: آل الكوفة، وآل البلد. وآل العلم. قال أبو عبيدة: سمعت أعرابيا فصيحا يقول: أهل مكة آل الله. فقلنا: ما تعني بذلك؟ قال: أليسوا مسلمين؟ المسلمون آل الله. وقال ابن دريد: آل كل شيء شخصه. وآل الرجل أهله وقرباته.

و الظاهر أنَّ الآل مأخوذ من الأول -وهو الرجوع- فكل من يؤول إلى أحد بنسب أو قرابة جسمانية أو معنوية فهو آله. وأهله: كل من يضمه بيته.

“آل kelimesi الآل kelimesinden daha kapsamlıdır. Ehl-i Kufe, ehl-i beled ve ehl-i ilim denilir, fakat âl-i Kufe, âl-i beled ve âl-i ilim denilmez. Ebû Ubeyde (v. 209/824 [?]) fasîh bir bedevinin: ‘أهل مكة آل الله’ Mekke ehli Allah’ın âli’dir’ dediğini

⁹⁹⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1205. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 443.

⁹⁹⁶ Bakara, 2/49.

işittim demektedir. Bununla ne kast ettin? dedik. O, ‘onlar müslüman değil mi? Müslümanlar, Allah’ın âli’dir’ dedi.

İbn Dureyd (v. 321/933) şöyle demektedir: ‘Her şeyin âli, kendi şahsıdır. Adamın âli; ehli ve akrabasıdır.’

Zâhir olan görüşe gelince آل; أول kelimesinden alınmıştır. أول rücû (dönüş) manasına gelmektedir. Neseb veya maddî-manevî akrabalara mansup olan birine dönen her şeye آل denir. أهل ise evin barındırdığı herkeştir.”⁹⁹⁷

Anlaşıldığı üzere Molla Sadrâ, harf değişikliği nedeniyle meydana gelen anlam farklılıklarını آل ve أهل kelimeleri üzerinden açıklamaya çalışmıştır.

1) Kelimeleri izah etmek için şiirle istişad eder:

1. Örnek:

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ.

“Siz cansız (henüz yok) iken sizi diriltten (dünyaya getiren) Allah’ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Sonra sizleri öldürecek, sonra yine diriltecektir. En sonunda O’na döndürüleceksiniz.”⁹⁹⁸

Araplar her حامل (adı, şanı olmayan şey) için مية, her meşhur şey içinde حي derler.

Şair şöyle der:

فأحييت من ذكرى وما كان خاملاً

ولكن بعض الذكر أنه من بعض.

“Adım şanı olduğu halde (tanınmadığım biri değilken), benden bahsetmekle insanlar arasında beni dirilttin (meşhur ettin).

Fakat bazı hatırlatmalar, diğerlerinden daha dikkat çekicidir.”⁹⁹⁹

Bu misalde Molla Sadrâ, âyetteki حي (diri) kelimesine mukabil şiirde حامل kelimesinin kullanıldığını ifade etmiştir. Ayrıca bu onun, lafızları zıd anlamlı kelimelerle açıkladığına da bir misal teşkil etmektedir.

⁹⁹⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1247. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 505.

⁹⁹⁸ Bakara, 2/28.

⁹⁹⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 677. Krş., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 446; Mâverdî, *Nuket*, I, 92.

2. Örnek:

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ.

“Namazı kılın, zekâtı verin. Rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin.”¹⁰⁰⁰

Molla Sadrâ âyette geçen الصَّلَاةُ kelimesinin şer’î bir isim olduğunu belirttikten sonra bu kelimenin Arapça olması nedeniyle lügat manasının da olabileceğini söylemektedir. Söz konusu kelimenin dua, gereklilik, anlamına gelen الصلاة lafzından olursa, kuyruk sokumu kemiği; (عظم العجز), المصلي kelimesinden muştak olursa, başkasına tabii olan at gibi anlamlara geldiğini belirtmektedir.

Zikretmiş olduğu birinci mana olan dua anlamına geldiğine dair şu şiiri zikretmektedir:

عليك مثل الذي صليت فاعتصمني

يوماً فإنَّ جنب المرء مضطجعاً.

“Ettiğin duanın benzeri sana da olsun. Beni koru

Birgün, şüphesiz kişinin yan tarafları yaslanacak.”

Yani bu şiirde geçen صليت cümlesi دعوت “dua ettin” demektir.

Ayrıca gereklilik anlamında kullanıldığına dair de şu şiiri zikretmektedir:

لم أكن من جناتها -عَلِمَ الله-

وإني بحرّها اليوم صالٍ .

“-Allah bilir- onun cennetlerinden değilim.

Bugün ben onun (cehennem) sıcaklığına gerekli olanım (layıkım).”

Yani صالٍ kelimesi ملازم بحرّها “onun sıcaklığına layıkım” anlamına gelmektedir.¹⁰⁰¹

Böylece Molla Sadrâ, yukarıdaki şiiri delil göstererek salât kelimesinin gereklilik anlamına gelebileceğini söylemektedir.

i) Kelimelerin türediği kökleri belirtir:

1. Örnek

أعوذ بالله من الشيطان الرجيم.

¹⁰⁰⁰ Bakara, 2/43.

¹⁰⁰¹ Sadrâ, Tefsîr, IV, 1124.

“Kovulmuş şeytandan Allah’a sığınırım.”

Molla Sadrâ istiazenin tefsîrini yaparken أعوذ ve شيطان kelimelerin türediği kökleri belirtmektedir. أعوذ kelimesinin عوذ kelimesinden müştak olduğunu ve iki anlama geldiğini söylemektedir.

- İlticâ (sığınma) ve isticâre (himâye olunmasını isteme),
- İltisak (yapışma).

فعلى الأول معنى أعوذ بالله: ألتجئ إلى رحمته وعصمته؛ وعلى الثاني معناه: ألصق نفسي بفضل الله

ورحمته.

وأما الشيطان ففيه قولان: أحدهما أنه مأخوذ من البعد. يقال: شيطان دارك أي بعد، فلا جرم سمي كل متمرد من جنّ أو إنس أو دابة شيطانا، لبعده عن الرشاد والسداد... الثاني أنه مشتق من شاط يشيط: إذا بطل ولما كان كل متمرد كالباطل في نفسه لكونه مبطلا لمصالح نفسه سمي شيطانا.

“Birinci manaya göre أعوذ بالله cümlesinin manası, ‘Allah’ın rahmetine ve korumasına sığınırım’, ikinci manaya göre “Allah’ın fazlına ve rahmetine yapışırım” şeklinde olmaktadır.

شيطان kelimesinin isticakına gelince bunun hakkında iki görüş vardır:

Birincisi; شيطان (uzak) manasında olan شيطان’dan türemiştir. شيطان دارك denildiğinde ‘evin uzaklaştı’ demektir. Azgın olan cin, insan ve hayvanlara, hidayetden ve doğruluktan uzaklaştıkları için şeytan denilmiştir...

İkincisi; şeytan kelimesi batıl manasına gelen شاط يشيط’dan türetilmiştir. Her azgın olan, kendi maslahatını bozduğu zaman maslahatı batıl olmasından dolayı şeytan olarak isimlendirilmiştir.”¹⁰⁰²

Böylece Molla Sadrâ, hem kelimelerin isticakına değinmiş, hem de meydana gelen anlam farklılıklarına temas etmiştir.

2. Örnek:

وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ.

¹⁰⁰² Sadrâ, *Tefsîr*, I, 8. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, I, 70.

“İnsanlardan bazıları, inanmadıkları hâlde, “Allah’a ve ahiret gününe inandık” derler.”¹⁰⁰³

Molla Sadrâ الإنسان kelimesini iştikakı hakkında üç görüş olduğunu ileri sürmektedir:

الأول: ما يروى عن ابن عباس: أنه من النسيان. لأنه عهد إليه فَنسي.

الثاني: أنه من الأنس، لاستثنائه بمثله.

الثالث: أنه سَمِيَ إنساناً لظهورهم وأنهم يؤنسون أي يبصرون.

“a- İbn Abbas’tan rivâyet edildiğine göre o, النسيان’dan (unutmadan) türetilmiştir. Çünkü o, (yerine getirilmesi için) kendisine vasiyet edilmiş, daha sonra onu unutmuştur.

b- الأنس’den türetilmiştir. Çünkü o, kendi misliyle kaynaşmaktadır.

c- İnsanların gözle görülmeleri ve ünsiyet olduklarından yani; ortaya çıkmalarından dolayı insan diye isimlendirilmiştir.”¹⁰⁰⁴

O, bu görüşü delillendirmek için şu âyeti zikretmektedir:

فَلَمَّا قَضَىٰ مُوسَى الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا قَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا
لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ جَذْوَةٍ مِنَ النَّارِ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ.

“Mûsâ, süreyi tamamlayıp ailesiyle yola çıkınca, Tûr tarafında bir ateş gördü ve ailesine, “Siz burada kalın, ben bir ateş gördüm, (oraya gidiyorum). Umarım oradan size bir haber ya da ısınmanız için ateşten bir kor getiririm” dedi.”¹⁰⁰⁵

Bu misalde de Molla Sadrâ, insan kelimesinin türediği kökleri belirterek manalarını söylemiştir.

j) Ezdad (birbirine zıt anlamlar içeren) kelimeleri gösterir:

1. Örnek:

وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ.

“Onlar için orada tertemiz eşler de vardır. Onlar orada ebedî kalacaklardır.”¹⁰⁰⁶

¹⁰⁰³ Bakara, 2/8.

¹⁰⁰⁴ Sadrâ, Tefsîr, II, 264. Krş., Râzî, Mefâtihu'l-Ğayb, II, 302.

¹⁰⁰⁵ Kassas, 28/29.

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette geçen الزوج kelimesinin ezdad kelimelerden olduğunu şöyle izah etmiştir:

و”الزوج“ يقال للذكر والأنثى، وهو في الأصل لما له قرين من جنسه، كزوج الخف، وإطلاقه على أحدهما كما في قوله تعالى: (فِيهِمَا مِنْ كُلِّ فَاكِهَةٍ زَوْجَانِ) من جهة أن لكل منهما مدخلا في الزوجية وكان له حصّة منها.

“الزوج erkek ve kadınlara denmektedir. Bu kelime aslında –ayakkabının çifti gibi- cinsinden (قرين) arkadaşı, yakını olanlar için kullanılmaktadır. Yüce Allah’ın şu, ¹⁰⁰⁷”o iki cennette her meyveden çift vardır“ ¹⁰⁰⁸ sözünde her biri için kullanılması, bu ikisinin (erkek ve dişinin) evlilik konusunda taraf olması yönüyledir. Böylece her biri için evlilikten bir hisse olur.”

2. Örnek:

وَأَيَّةٌ لَهُمْ أَنَّا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِي الْفُلِّ الْمَشْحُونِ.

¹⁰⁰⁹”Onların zürriyetlerini dolu gemide taşımamız da onlar için bir delildir.”

Molla Sadrâ, âyette geçen zürriyet kelimesinin hem çocuklar, hem de babalar için kullanıldığını şöyle ifade etmektedir:

”الذرية“ كما أطلق على الأولاد أطلق على الآباء، لأنها مأخوذة من ”ذراً الله الخلق“ أى: خلقها،

فيسمى الأولاد ذرية لأنهم خلقوا من الآباء، وسمى الآباء ذرية لأن الأولاد خلقوا منهم.

”الذرية“ çocuklar için kullanıldığı gibi babalar için de kullanılmaktadır. Çünkü (ذراً الله الخلق) yani ”Allah, mahlûkatı yaratmıştır“ cümlesinden alınmıştır. Ona göre çocukların zürriyet olarak isimlendirmeleri babalarından yaratılmış olmalarındandır. Babaların zürriyet olarak isimlendirilmesi ise çocukların kendilerinden yaratılmış olmaları nedeniyledir.”¹⁰¹⁰

Misallerde de görüldüğü Molla Sadrâ tefsirinde, birbirine zıd anlamlar içeren kelimeleri göstermiştir.

¹⁰⁰⁶ Bakara, 2/25.

¹⁰⁰⁷ Rahman, 55/52.

¹⁰⁰⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 597.

¹⁰⁰⁹ Yâsîn, 36/41.

¹⁰¹⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 201. Krş., Râzî, *Mefâtîhu 'l-Ğayb*, XXVI, 283.

k) Coğrafi kavramları açıkla:

اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ.

”Bir şehre inin, istedikleriniz orada var.”¹⁰¹¹

Molla Sadrâ, اِهْبِطُوا مِصْرًا âyetini, “şehirlerden (Tîh vadisinden) herhangi bir şehre inin” şeklinde tefsîr ederken onların kırk yıl kaldıkları Tîh vadisi ile ilgili şu coğrafi bilgiyi vermektedir:

وبلاد التيه ما بين بيت المقدس إلى قنسرين، وهي اثني عشر فرسخا في ثمانية فرسخ.

“Tîh memleketi, Beytü'l-Makdis ile (قنسرين) Kinnesrîn arasındadır. Bu mesafe, sekiz fersah ile on iki fersahın çarpımı kadardır.”¹⁰¹²

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, mezkûr âyette geçen mısır/şehir kelimesinden kastın Beytü'l-Makdis ile Kinnesrîn arasında yer alan coğrafi bir bölge olduğunu söylemektedir.

3.7.3. NAHİV

Bilindiği gibi Kur'ân, Arapça olarak nâzil olmuş bir kitaptır.¹⁰¹³ Dolayısı ile Arap dilini, daha açık bir ifadeyle bu dilin sarf ve nahiv yapısını bilmek, Kur'ân'ı anlamak için en önemli husûslardan biridir. Hatta Kur'ân'ın, Arap edebiyatının zirvesini aştığı gerçeği göz önüne alınırsa tefsîrle meşgul olanlar için nahiv ilminin bilinmesinin daha da önem arzettiği sarâhaten anlaşılmış olur. Zaten müfessirler de işin önemini idrak etmiş olarak tefsîrlerinde bu ilmin gerek kâide ve gerekse tatbikine önem atfetmişlerdir. Hatta sadece bu açıdan yazılan tefsîrler bile bulunmaktadır.¹⁰¹⁴

Şimdi biz onun tefsîrine almış olduğu nahiv ile ilgili husûsları maddeler halinde inceleyelim.

a) Birden fazla irap şekli mümkün olan âyetlerde bu irap şekillerini gösterir:

1. Örnek:

هُمْ وَأَزْوَاجُهُمْ فِي ظِلَالٍ عَلَى الْأَرَْائِكِ مُتَكُونُونَ.

¹⁰¹¹ Bakara, 2/61.

¹⁰¹² Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1360. Krş., Nisâbü'rî, *Garâibu 'l-Kur'ân*, I, 300.

¹⁰¹³ Yusuûf, 12/2; Zümer, 39/28; 39/, Şura, 42/7; Zuhuruf, 43/3. Ahkaf, 46/12.

¹⁰¹⁴ Bkz., Zehebî, *et-Tefsîr ve 'l-Mufessirûn*, I, 190; Dartma, *Sivasî ve Kur'ân Yorumu*, s. 177.

“Kendileri ve eşleri gölgelerde, koltuklara yaslanmışlar.”¹⁰¹⁵

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyetin i‘râbıyla alakalı olarak şöyle demektedir:

(هم) إما مبتدأ خبره إما (في ظلال) أو (على الأرائك) أو (متكئون) وإما تأكيد للضمير في (شغل) وفي (فاكهون) على أن أزواجهم يشاركونهم في ذلك الشغل والتفكه.

, عَلَى الْأَرَائِكِ , فِي ظِلَالٍ ya mübtedadır, bu durumda haberi ise ya مُتَكَيِّفُونَ dur. Ya da مُتَكَيِّفُونَ veyahut مُتَكَيِّفُونَ ve شُغْلٌ هُمْ; هُمْ. Yani, onların zevceleri bu meşguliyet ve zevkte onlara ortaklırlar.”¹⁰¹⁶
ويحتمل أن يكون (هم) مبتدأ خبره (على الأرائك متكئون) ويكون (أزواجهم في ظلال) جملة حالية من مبتدأ وخبر.

“zamirinin mübteda, haberinin عَلَى الْأَرَائِكِ مُتَكَيِّفُونَ olması da muhtemeldir. Bu durumda فِي ظِلَالٍ وَأَزْوَاجُهُمْ, mübteda ve haberden oluşan hal cümlesi olur.”¹⁰¹⁷

2. Örnek:

لَهُ مَلِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ.

“Göklerin ve yerin mülkü yalnızca O’nundur. Diriltir, öldürür. O, her şeye gücü yetendir.”¹⁰¹⁸

وموضع (يحيى) وما يعطف عليه إما مرفوع على أنه خبر مبتدأ محذوف، أو منصوب على أنه حال من الضمير المجرور في (له). ويحتمل عدم تعلق هذه الجملة بشيء فلا يكون لها موضع من الإعراب، كقوله: (لَهُ مَلِكُ السَّمَاوَاتِ). أو معناه: يحيى النطف والبيض في الدنيا، والموتى يوم القيامة، ويميت الأحياء في الآخرة.

“(Âyetteki) يُحْيِي kelimesi ve kendisine atfedilenin konumu, ya mahzûf mübtedanın haberi olmasından dolayı merfudur ya da لَهُ deki mecrûr zamirin hali

¹⁰¹⁵ Yâsîn, 36/56.

¹⁰¹⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 310. Krş., Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, II, 466. شغل في kelimesinde car-mecrûr هُمْ gibi bir fiile mütealliktir. Mahzûf fiilde zamir bulunmaktadır. Bundan dolayı âyete geçen هُمْ zamiri te'kid olur.

¹⁰¹⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 312. Krş., Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, II, 284.

¹⁰¹⁸ Hadîd, 57/2.

olması nedeniyle mansuptur. Bu cümlelerin hiçbir şeye müteallik olmaması da muhtemeldir. Bu durumda لَه مَلِكُ السَّمَاوَاتِ sözü gibi, onun i'râbta yeri olmaz.

Ya da mana şöyle olur: Dünyada spermi ve yumurtayı, kıyamet gününde ölüleri diriltir. Ahirette ise dirileri öldürür.”¹⁰¹⁹

Yukarıdaki bilgiler neticesinde ona göre يُحْيِي ve kendisine atfedilen يُمِيتُ kelimesi için birkaç i'râb şekli vardır:

Mahzûf mübtedânın haberi olup merfudur; هُ deki mecrûr zamirin halidir; dolayısıyla mansuptur. İrapta yeri yoktur.

Görüldüğü üzere Molla Sadrâ, kendine göre âyetlerde mümkün olan i'râb şekillerini göstermiştir.

b) Birden fazla irap şekli mümkün olan yerlerde bu irap şekillerine göre meydana gelen anlam farklılıklarına işaret eder:

1. Örnek:

ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلَى آثَارِهِم بِرُسُلِنَا وَقَفَّيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَآتَيْنَاهُ الْإِنْجِيلَ وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً
وَرَحْمَةً وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَا فَآتَيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا مِنْهُمْ
أَجْرَهُمْ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ.

“Sonra bunların peşinden ard arda peygamberlerimizi gönderdik. Onların arkasından da Meryem oğlu İsa’yı gönderdik, ona İncil’i verdik ve kendisine uyanların kalplerine şefkat ve merhamet duygusu koyduk. (Kendiliklerinden) icat ettikleri ruhbanlığa gelince; biz onu onlara farz kılmamıştık. Allah’ın rızasını kazanmak için onu kendileri icat etmişlerdi. Fakat ona da gereği gibi uymadılar. Biz de içlerinden iman edenlere mükâfatlarını verdik. Fakat onlardan birçoğu da fasık kimselerdir.”¹⁰²⁰

Molla Sadrâ, رَهْبَانِيَّة kelimesinin farklı i'râb ve anlamları hakkında şöyle demektedir:

¹⁰¹⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 199. Molla Sadrâ’nın tefsîrinde “ahirette ise dirileri öldürür” sözünden maksadın ne olduğu hakkında bir açıklama bulunmamaktadır. Ancak batınî bir yoruma hamledilmesi de mümkündür.

¹⁰²⁰ Hadîd, 57/27.

وانتصابها بفعل مضمَر يفسره الظاهر، أي: وابتدعوا رهبانية ابتدعوها، ويجوز أن تكون معطوفة على ما قبلها، والجملة بعدها صفة لها في محل نصب.

والمعنى: ثم اتبعنا بالإرسال على آثار المذكورين كنوح وإبراهيم ومن أرسلنا إليهم أو من عاصرهم من الرسل برسل آخرين، أي: اتبعنا رسولا بعد رسول وقفينا سابقا بلاحق انتهى الأمر إلى عيسى بن مريم بعدهم، فأرسلناه رسولا وأعطيناه الإنجيل وجعلنا في قلوب الذين اتبعوه من الحواريين وأتباعهم للتراحم والتعاطف بينهم رأفة ورحمة.

“رَهْبَانِيَّة” kelimesinin mansup olarak gelmesi, zâhir olan fiilin tefsîr ettiği muzmer bir fiil ileldir. Yani bunlar ruhbanlığı icad ettiler.

رهبانية kelimesinin kendisinden önceki kelimeye matuf olması da caizdir. Bu durumda, bu kelimedden sonraki cümle mahallen mansup olarak ona sıfat olmaktadır.

Buna göre, âyetin manasını şöyledir: Nûh, İbrahim, kendilerine gönderdiğimiz veya çağdaşları olan resûller gibi zikredilen peygamberlerin izinden ard arda peygamberler gönderdik. Yani bir resûlün ardından başka bir resul gönderdik. Önceki resûlü sonraki resûl ile ard arda gönderdik. Kendilerinden sonra iş İsa b. Meryem'e kadar ulaştı. Hz. İsa b. Meryem'i de resûl olarak gönderip ona İncîl'i verdik ve kendisine tabi olan Havarilerin ve onlara uyanların kalbine - aralarında merhametli olsunlar diye- şefkat ve rahmet koyduk.”¹⁰²¹

2. Örnek:

سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ.

“Çok merhametli olan Rab'den bir söz olarak (kendilerine) 'Selâm' (vardır).”¹⁰²²

Molla Sadrâ'ya göre سَلَامٌ kelimesinin mümkün olabilecek i'râb şekilleri ve manaları şöyledir:

(سلام) مبتدأ محذوف الخبر، لدلالة (لَهُمْ مَا يَدْعُونَ) عليه، كأنه قال: (لهم ما يدعون ولهم سلام)

ويجوز أيضا أن يكون بدلا من (ما يدعون).

¹⁰²¹ Sadrâ, Tefsîr, VI, 388. Krş., Râzî, Mefâtihu'l-Ğayb, XXIX, 474.

¹⁰²² Yâsîn, 36/58.

“I- سَلَامَ kelimesi haberi mahzûf olan mübtedadır. Çünkü (bir önceki âyette) لَهُمْ مَا يَدْعُونَ ibaresi buna işaret etmektedir.

Sanki onlara şöyle demiştir: لَهُمْ مَا يَدْعُونَ وَلَهُمْ سَلَامٌ (Onlara istedikleri şeyler ve selam vardır).

II- سَلَامَ kelimesinin مَا يَدْعُونَ'nin bedeli olması da mümkündür.”

سَلَامَ kelimesinin i'râb şekilleri ve manaları da şöyle olur:

و(قولا) مفعول به أي: يقول الله قولا يسمعون من رب رحيم، فنودوا بدوام الأمن والسلامة مع سبوغ النعمة والكرامة، أو مفعول مطلق أي: يقال لهم قولا من جهة رب رحيم. بمعنى أنه سبحانه، يسلم عليهم بلا واسطة، أو بواسطة الملائكة تعظيما وتكريما لهم، وعلى تقدير البدلية يكون إشعارا بأن ذلك غاية ما يتمنونه وغاية منى أهل الجنة أن يسلم الله عليهم.

I- سَلَامَ mef'ûlu bihtir.

Yani, Allah bir söz söyler. O sözü merhametli bir Rab'den işitirler. Böylece onlar nimetin ve ikramın tamamlanmasıyla beraber güvenin ve selametin devamına da çağrılmışlardır. Ya da;

II- سَلَامَ mefulu mutlaktır. Yani “merhametli Rab tarafından onlara bir söz söylenir.” Yani, Allahu Teâlâ onlara yaptığı ikram ve tazimden dolayı vasıtasız veya melekler vasıtasıyla selam verir.

III- سَلَامَ bedel olması durumunda onların temenni ettikleri gayeyi iş'ar etmektedir. Cennet ehlinin nihaî amaçları ise Allah'ın kendilerine selam vermesidir.”¹⁰²³

Molla Sadrâ'nın, yukarıdaki âyetlerde mümkün olabilecek i'râb şekillerini ve bu esnada meydana gelen anlam farklılıklarına değindiği görülmektedir.

c) Âyetlerin irabını yaptıktan sonra bunların gerekli takdirlerini yapar:

1. Örnek:

...هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَانُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ.

¹⁰²³ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 315. Krş., Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVI, 296.

“...İşte bu, Rahmânın va’dettiği ve Peygamberlerin doğru söyledikleri şeydir.”¹⁰²⁴

و(هذا) مبتدأ وخبره ما بعده، سواء كان الخبر مفردا -إن كانت (ما) مصدرية- أو جملة من صلة وموصول -إن كانت موصولة- ويكون المجموع جملة مستأنفة، ويكون (من بعثنا من مرقدنا) كلاما تاما يوقف عليه. ويحتمل أن يكون (هذا) صفة للمرقد، أي: “مرقدنا الذي كنا رقادا فيه.” فيكون الوقف على (مرقدنا هذا) ويكون (ما وعد) مبتدأ خبره محذوف تقديره أي: “ما وعد الرحمن وصدق المرسلون حق عليكم” أو يكون خبر مبتدأ محذوف، أي: “هذا وعد الرحمن” أي: فلما رأوا أهوال القيامة وشدائدها لكونهم صاروا بسبب خروجهم عن قبورهم وقيامهم عن منامهم مكشوفي الغطاء حديدي البصر، قالوا: “يا ويلنا من بعثنا من مرقدنا وحشرنا من منامنا الذي كنا فيه نياما؟” ثم قيل لهم: “هذا بعينه ما وعد الرحمن وصدق المرسلون” أي: هذا وعد الرحمن وصدق المرسلين على تسمية الموعود والمصدق فيه بالوعد والصدق -إن جعلت (ما) مصدرية- وأما إن جعلت موصولة فيكون معنى (الذي صدق المرسلون) بمعنى والذي صدق فيه المرسلون.

“هذا” kelimesi mübtada, haberi ise kendisinden sonra gelendir. ما mastar olursa haberin müfred veya ما sıla ve mevsûlden oluşan ism-i mevsûl olursa cümlelerin haber olması aynıdır. Bu durumda haberin hepsi cümle-i müstenife (başlangıç cümlesi) olur. Böylece مَنْ بَعَثْنَا مِنْ مَرْقَدِنَا ifadesi, tam bir cümle olup üzerinde vakıf yapılıdır. هَذَا kelimesinin مَرْقَد kelimesinin sıfatı olması da muhtemeldir. Yani (mana) içinde uyuduğumuz kabrimiz şeklinde olur ve bu durumda vakıf, هَذَا مَرْقَدِنَا üzerinde yapılıdır, مَرْقَدِنَا mübtada, haberi de mahzûf olur. Bunun takdiri şöyledir: ‘Rahmân’ın va’dettiği ve Resûllerin doğru olarak söyledikleri şeyler üzerinize haktır.’ Ya da mahzûf olan bir mübtedanın haberi olur. Yani bu, Rahman’ın va’didir. Yani onlar, gözleri keskin ve perde kaldırılmış olarak kabirlerinden çıkmış ve uykularından kalkmış olmaları nedeniyle kıyametin hallerini ve şiddetini gördükleri zaman şöyle derler: ‘Bize yazıklar olsun! Bizi, kabrimizden kim uyandırdı ve içinde olduğumuz uykudan kim bizi haşretti?’ Sonra onlara şöyle denir: ‘Bu, Rahmân’ın va’dettiği ve Resûllerin doğru olarak söyledikleri şeyin aynısıdır.’ Yani bu, Rahmân’ın va’di ve Resûllerin

¹⁰²⁴ Yâsîn, 36/52.

doğru sözüdür. Bu, şâyet مَا mastar anlamında kullanılıp mev'ûd (va'd edilen) ve masdûk (doğru konuşulan) va'd ve sîdk ile isimlendirilirse (böyle olur). Eğer مَا mevsûl olarak kullanılırsa Resûllerin doğru konuştuğu şeyin manası; Resûllerin hakkında doğru konuştukları husûs demek olmaktadır.”¹⁰²⁵

2. Örnek:

وَإِنْ كُلُّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ.

“Onların hepsi de mutlaka toplanıp (hesap için) huzurumuza çıkarılacaklardır.”¹⁰²⁶

من شد ”الميم“ في (لما) كعاصم وحمزة وابن عامر كانت عنده بمعنى (إلا) كما في: ”نشدتك بالله

لما فعلت.“ و(إن) نافية، والتقدير: ما كل إلا لدينا محضرون .

ومن خففها كالباقين كانت (ما) صلة للتأكيد و(إن) مخففة من الثقيلة وهي متلقة باللام لا محالة،

والتقدير: وأنه كل لجميع لدينا محضرون... والمعنى: أن كلهم من السابقين واللاحقين محشورون مجموعون

لدينا محضرون.

“İn daki mim harfini İbn Amir (v. 118/736), Âsım (v. 127/745) ve Hamza (v.

156/773) gibi şeddeli okuyanlar لَمَّا manasında kullanırlar. Bu şu sözde olduğu

gibidir: نشدتك بالله لَمَّا فعلت. ‘Allah aşkına, illaki bunu yapacaksın.’ İn harf-i nâfiyedir.

Buna göre takdir şöyledir: ‘Ancak hepsi yanımızda hazır bulunacaklardır.’

İn daki mim harfini şeddesiz okuyan diğerlerine göre مَا te’kidin sılasıdır. İn

ise sakilden (şeddeliden) muhaffet (hafifletilmiş) olup mutlaka lam harfi ile beraber

gelir. Bunun takdiri şöyledir: ‘Şüphesiz hepsi yanımızda hazır bulunacaklardır....’

Buna göre mana şöyle olmaktadır: ‘Şüphesiz öncekiler ve sonrakilerin hepsi,

haşredilip toplanarak yanımızda hazır bulunacaklardır.”¹⁰²⁷

Görüldüğü üzere Molla Sadrâ, âyetleri i’rab ettikten sonra gerekli takdirleri yapmış ve bu esnada meydana gelen anlam farklılıklarına da işaret etmiştir.

d) Zamirlerin merci’ini gösterir:

¹⁰²⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 277-278. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 20.

¹⁰²⁶ Yâsîn, 36/32.

¹⁰²⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 124. Krş., Beyzâvî, *Envâru’-t-Tenzîl*, II, 281.

Örnek:

...لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَمَا عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ أَفَلَا يَشْكُرُونَ.

“Onun ürününden ve ellerinin emeğinden yemeleri için. Hala şükretmiyorlar mı?”¹⁰²⁸

Molla Sadrâ bu âyette geçen zamirin Allah’a raci olduğunu şöyle belirtmektedir:

الضمير لله تعالى، والمعنى: ليأكلوا مما خلقه الله من الثمر، ومما عملته أيديهم من الغرس والسقي والآبار وغير ذلك من الأعمال إلى أن بلغ الثمر منتهاه وأبان أكله، يعنى أن الثمر في نفسه فعل الله وخلقه وفيه آثار من كذب بني آدم.

“Zamir Allah’a racidir. Mana şöyle olmaktadır: Allah’ın yaratmış olduğu meyvelerden ve olgunlaşıp yenilmeye elverişli olana kadar insanların elleriyle yaptıkları dikim, sulama, kuyu ve icrâ ettikleri başka işlemlerle (yetişen) ürünlerden yesinler. Yani; yemişin kendisi Allah’ın fiili ve yaratması olup Âdemoğlunun da bu (yemişin yenilecek seviyeye gelene kadar olgunlaşması aşamalarında gerçekleştirdiği bir takım) işlemleri vardır.”¹⁰²⁹

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, ثَمَرِهِ lafzında geçen zamirin Allah’a râci’ olduğunu belirtmiş ve sonra da bunun manaya olan etkisini ortaya koymuştur.

e) Âyetlerin irabında nahivcilerin görüşlerini zikreder:

1. Örnek:

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَغُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ.

“Allah, bir sivrisineği, ondan daha da ötesi bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez. İman edenler onun, Rablerinden (gelen) bir gerçek olduğunu bilirler. Küfre saplananlar ise, “Allah, örnek olarak bununla neyi kastetmiştir?” derler. (Allah) onunla birçoklarını saptırır, birçoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fasıkları saptırır.”¹⁰³⁰

¹⁰²⁸ Yâsîn, 36/35.

¹⁰²⁹ Sadrâ, Tefsîr, VII, 135. Krş., Zemahşerî, Keşşâf, IV, 15.

¹⁰³⁰ Bakara, 2/26.

و(أن يضرب) مجرور المحلّ عند الخليل بإضمار الجارة (من)، ومنصوب عند سيبويه بإفضاء الفعل إليه

بعد حذفها.

“أن يضرب” kelimesi, Halil’e (v. 175/791) göre مِنْ cer harfinin izmârı (gizlenmesi) ile mahallen mecrûrdur. Sibeveyh’e (v. 180/796) göre cer harfinin hazfedilmesinden sonra fiilin kendisine ulaşmasıyla mansuptur.”¹⁰³¹

Burada Molla Sadrâ, أَنْ يَضْرِبَ ifadesinin i’râbı ile alakalı olarak nahiv ilminin önde gelenlerinden Halil ve Sibeveyh’in görüşlerine yer vermiştir.

2. Örnek:

وَأَمِنُوا بِمَا أَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا وَإِذَا تَقَاتُوا

“Yanınızdaki Tevrât’ı tasdik edici olarak indirdiğim (Kur’ân’a) iman edin. Onu inkâr edenlerin ilki olmayın. Âyetlerimi az bir karşılığa değiştirmeyin ve bana karşı gelmekten sakının.”¹⁰³²

Molla Sadrâ ب harfi cerrinin, ثَمَن kelimesinin başına gelip gelmemesi konusunda Ferrâ’nın (v. 207/822) görüşünü şöyle aktarır:

إِنَّمَا أَدْخَلَ الْبَاءَ فِي (الآيَاتِ) دُونَ (الثَّمَنِ) وَفِي سُورَةِ يُوسُفَ أَدْخَلَهُ فِي الثَّمَنِ فِي قَوْلِهِ: (وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ)، لِأَنَّ الْعُرُوضَ كُلَّهَا أَنْتَ مَخِيرٌ فِيهَا، إِنْ شِئْتَ قُلْتَ: “اشْتَرَيْتَ الثَّوْبَ بِكَسَاءٍ” وَإِنْ شِئْتَ قُلْتَ: “اشْتَرَيْتَ بِالْثَّوْبِ كَسَاءً” أَتَيْهَمَا جَعَلْتَ ثَمَنًا لِسَاحِبِهِ جَازٍ. فَإِذَا جِئْتَ إِلَى الدَّرَاهِمِ وَالْدَنَانِيرِ وَضَعْتَ “الْبَاءَ” فِي الثَّمَنِ كَقَوْلِهِ: (وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ)، لِأَنَّ الدَّرَاهِمَ ثَمَنٌ أَبَدًا.

“ب harfi (burada) آيَاتِ kelimesinin başına gelip ثَمَن kelimesinin ise başına gelmemesi, Yusuf sûresindeki, “onu ucuz bir fiyata, birkaç dirheme sattılar. Zaten ona değer vermiyorlardı”¹⁰³³ sözünde ثَمَن’in başına gelmesinin sebebi; tüm eşyâ[nın kullanımın]da senin muhayyer olmandır; istersen اشتريت الثوب بكساء, istersen اشتريت بالثوب كساء dersin. İkisinden hangisini sahibine değer (kıymet/bedel) yaparsan

¹⁰³¹ Sadrâ, Tefsîr, III, 619. Krş., Beyzâvî, Envâru’l-Tenzîl, I, 44.

¹⁰³² Bakara, 2/41.

¹⁰³³ Yûsuf, 12/20.

caiz olur. ب (cer) gibi (eşyâyı) dirhem ve dinarla kullanacak olursan وَ شَرُّهُ بِثَمَنِ بَحْسٍ harfini ثمن'in başına koyarsın. Çünkü dirhem, daimi semendir (bedeldir).¹⁰³⁴

f) Birden fazla irap şekli mümkün olan yerlerde bu irab şekilleri arasında tercih yapar:

1. Örnek:

الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ.

“Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar.”¹⁰³⁵

Molla Sadrâ bu âyetteki يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ cümlesinin i'râbına dair şöyle demektedir:

وهو اختيار أبي مسلم الإصفهاني أن يكون صفة للمؤمنين، معناه أنهم يؤمنون بالله حال الغيبة كما يؤمنون حال الحضور لا كالمنافقين... من التأكيد في بيان عظمة القرآن بكونه كتاباً من عند الله وعلماً إلهياً لا يحويه الشكّ وحققاً لا يأتيه الباطل ونورا يهتدي به المتقون في طريق الآخرة وسبيل النجاة.

“Ebû Müslim İsfahanî'nin (v. 137/755) tercih ettiği görüşe göre o, müminlerin sıfatıdır. Bunun manası şudur: Yani müminler, münafıkların aksine huzûr (şehâdet) halinde olduğu gibi, gayb halinde de Allah'a iman ederler.

Bu cümle Kur'an'ın, Allah katından olan bir kitap, şüphenin ihata etmediği ilim, batılın karışmadığı hak, ahiret ve necat yolunda müttakilerin kendisiyle hidâyet buldukları nûr oluşu bakımından Kur'an'ın azametinin beyanı konusunda te'kid eder.”

Molla Sadrâ bu vecihlerden ikincisi olan te'kid i tercih etmektedir.

Birinci görüşün (sıfat olmasını) zayıf ve rekâketten (kusûrdan) hali olmadığını ve kelâmın siyakının da bu makamda (te'kid makamında) olduğunu belirtmektedir. İkinci görüşü benimsediğini şu sözleriyle dile getirmektedir: والحق هو

“doğru olan, -gizli kalmayacak şekilde- ikinci görüştür.”¹⁰³⁶

2. Örnek:

الم ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ.

¹⁰³⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1096.

¹⁰³⁵ Bakara, 2/3.

¹⁰³⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 104. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 37.

“Elif lâm mîm. Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için yol göstericidir.”¹⁰³⁷

Molla Sadrâ, الم’in sûrenin ismi olması durumunda bunun şu şekillerde irab edildiğini belirtmektedir:

أن يكون (الم) مبتدأ، وذلك مبتدأ ثانيا، والكتاب خبره، والجملة خبر المبتدأ الأول. ومعناه: إنَّ ذلك هو الكتاب الكامل، كأنَّ ما عداه من الكتب في مقابلته ناقص، وأتته الذي يستأهل أن يسمى كتابا.

وأن يكون الكتاب صفة ومعناه: هو ذلك الكتاب الموجود.

وأن يكون (الم) خبر مبتدأ محذوف، أي: هذه (الم) ويكون (ذلك) خبرا ثانيا أو بدلا على أن يكون (الكتاب) صفة.

وأن يكون “هذه الم” جملة و(ذلك الكتاب) جملة أخرى.

وإن جعلت (الم) بمنزلة الصوت كان ذلك مبتدأ خبره (الكتاب) أي ذلك الكتاب المنزل هو الكتاب الكامل، أو (الكتاب) صفته والخبر ما بعده.

أو قدر مبتدأ محذوف، أي هو يعني المؤلف من هذه الحروف ذلك الكتاب.

- أن يكون (الم) خبر مبتدأ محذوف، أي: هذه (الم) ويكون (ذلك) خبرا ثانيا أو بدلا على أن يكون (الكتاب) صفة.

birinci mübtedanın haberi olur. Bu i’râba göre mana şöyle olmaktadır: Şüphesiz bu, kâmil olan kitabın ta kendisidir. Sanki kendi dışındaki kitaplar eksiktirler. Sadece o kitap olarak isimlendirilmeye ehildir.

- أن يكون (الم) خبر مبتدأ محذوف، أي: هذه (الم) ويكون (ذلك) خبرا ثانيا أو بدلا على أن يكون (الكتاب) صفة.

haberdir. Ya da الكتاب’unun sıfat olması durumunda ذلك ikinci haber veya bedeldir.

- أن يكون (الم) خبر مبتدأ محذوف، أي: هذه (الم) ويكون (ذلك) خبرا ثانيا أو بدلا على أن يكون (الكتاب) صفة.

indirilmiş kitap, kâmil olan kitaptır. Ya da الكتاب’nın sıfatı olur, haberi ise kendinden sonra gelen cümledir.

¹⁰³⁷ Bakara, 2/2.

- Mahzûf bir mübteda takdir edilir. Yani, o harflerden oluşan şey bu kitaptır.”¹⁰³⁸

Molla Sadrâ, söz konusu ifadeye dair i'râb vecihlerini belirttikten sonra tercih ettiği vechi şöyle ortaya koymaktadır:

وعلى ما اخترناه من كون (الم) جملة قسمية إما أن يكون (ذلك) مبتدأ و(الكتاب) خبره، أو عطف بيان، أو صفة له أو بدل منه، و(لا ريب فيه) جملة في موضع الخبر. والمعنى: أقسم بالله ذي الخلق والأمر أن ذلك الكتاب هو الكتاب الذي لا ريب فيه. لأن علومه برهائيات لا يعترىها تبديل وتغيير ولا نسخ وتحريف، ومقدماتها يقينيات لا يشوبها شك وشبهة ولا يشوشها وهم وريب.

و أما جعل (لا ريب) فيه في موضع الحال وعاملها اسم الإشارة وجعل (هدى) خبراً عن ذلك الكتاب، فلا يخلو عن بعد.

“Bizim tercih ettiğimiz görüşe göre, الم kasem cümlesi olması durumunda, ya mübteda, الكتاب; bunun haberi ya da atf-ı beyan veya onun sıfatı veyahut ondan bedel olur. لا ريب فيه cümlesi haber yerinde olan bir cümledir. Manası da şöyle olmaktadır: ‘Halk ve emir sahibi olan Allah’a yemin ederim ki şüphesiz bu kitap, içinde şüphe olmayan o kitaptır.’

Çünkü onun ilimleri, tebdil, tağyir, nesih ve tahrifin olmadığı delillerdir. Öncülleri kesin olup ona, şek ve şüphe karışmaz. Vehm ve kuşku onu bozamaz.

لا ريب cümlesinin hal konumunda, amilin ism-i işaret, هدى kelimesinin de içinde şüphe olmayan o kitaptır.”¹⁰³⁹

Böylece Molla Sadrâ, ilgili âyetin i'râbına ilişkin birçok vechi sıralamış ve nedenle meydana gelen anlam farklılıklarına işaret ve etmiş, sonra da kendi tercihini ortaya koymuştur.

g) Yaptığı irablara misal verir:

1. Örnek:

وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكُنُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ.

“Bildiğiniz halde hakkı bâtil ile karıştırmayın ve hakkı gizlemeyin.”¹⁰⁴⁰

¹⁰³⁸ Zemahşerî, Keşşâf, I, 33.

¹⁰³⁹ Sadrâ, Tefsîr, II, 58-59. Krş., Zemahşerî, Keşşâf, I, 33; Tabersî, Mecme'u'l-Beyân, I, 50.

Molla Sadrâ'ya göre;

و”الباء” التي في (الباطل) إما للاستعانة كقولك ”كتبت بالقلم“ وكان المعنى: ”ولا تلبسوا الحق بسبب إبداء الشبهات على السامعين“ وإما للصلة كقولك: ”لبست كذا بكذا“ ولا تجعلوا الحق ملتبساً عليهم بسبب الباطل الذي تكتبونه في خلاله أو تذكرونه في تأويله، ولا تكتبوا في التوراة ما ليس منها حتى لا يتميز فيختلف الحق المنزل بالباطل الذي تخرعون عنه وتكتبونه.

بِالْبَاطِلِ kelimesindeki ب harfi, ‘kalemin yardımıyla yazdım’ sözünde olduğu gibi ya istianedir (yardım istemedir) ki buna göre âyetin manası şöyledir: ‘Dinleyicilere şüphe izhar etmek suretiyle hakkı karıştırmayın’, ya da ‘şununla şunu karıştırdım’ sözünde olduğu gibi sıla içindir. Buna göre mana şöyle olur: “Arasına yazmış olduğunuz veya onun te’vîlinde zikrettiğiniz bâtil sebebiyle onlara hakkı iltibas etmeyin, Tevrat’ta olmayanı ona yazmayın, taki, (doğru olan ile olmayan) birbirinden ayırdedilmez ve nâzil olan hak ile uydurmuş ve yazmış olduğunuz bâtil (birbirleriyle) çelişir.”

Ayrıca Molla Sadrâ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ cümlesinin أن’in idmarıyla (gizlenmesiyle) mansub olduğunu ve و harfinin ise cem manasında kullanıldığını ifade ettikten sonra و (سُتْلَةً/لا تأكل السمك وتشرب اللبن) misalini de zikrerek buradaki و harfinin vav-ı ma’iyye olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁴¹

2. Örnek:

وَمَا لَكُمْ أَلَّا تُنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا يَسْتَوِي مِنْكُمْ مَنْ أَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ وَقَاتِلَ أُولَئِكَ أَكْثَرُ دَرَجَةً مِنَ الَّذِينَ أَنْفَقُوا مِنْ بَعْدِ وَقَاتِلُوا وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَى وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ.

“Size ne oluyor da, Allah yolunda infâk etmiyorsunuz? Halbuki göklerin ve yerin mirası Allah’ındır. İçinizden, fetihten (Mekke fethinden) önce harcayanlar ve savaşanlar, (diğerleri ile) bir değildir. Onların derecesi, sonradan harcayan ve

¹⁰⁴⁰ Bakara, 2/42.

¹⁰⁴¹ Sadrâ, Tefsîr, IV, 1115-1116. Krş., Zemahşerî, Keşşâf, I, 132.

savaşanlardan daha yüksektir. Bununla beraber Allah, hepsine de en güzel olanı (cenneti) va'etmiştir. Allah, bütün yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”¹⁰⁴²

Molla Sadrâ, konuya ilişkin olarak şu bilgileri aktarmaktadır:

كُلُّ âyetindeki كَلَّ kelimesini, meful olmasından dolayı İbn Amir (v. 118/736) dışındaki kırâat alimleri mansup okumuşlardır. Bu da şu örnekte olduğu gibidir: “(زَيْدًا وَعَدْتُ خَيْرًا) Zeyd’e hayır vaat ettim.”

İbn Amir ise كَلَّ lafzını merfu olarak okumuştur. Ona göre meful fiilden önce zikredilirse fiilin amel etmesi zayıf olur. Delili de şudur: زَيْدٌ ضَرَبَ mana bakımından زَيْدٌ kelimesi, ضَرَبَ fiilinin mefuludur. Meful, fiilden sonra olursa i'râbı mansup olarak değişir. Allah'ın كَلَّ وَعَدَ اللَّهُ الْخُسْنَى kavli de aynı şekildedir. Zamir, sıfat ve sılalarda hazfedildiği gibi, burada da var kabul edilip hazf edilmiştir.¹⁰⁴³

Görüldüğü üzere Molla Sadrâ, yapmış olduğu i'râblara misal verip âyetleri izah etmeye çalışmaktadır.

h) Zayıf olan irap şekillerine işaret eder:

1. Örnek:

صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ.

“(Bizi) kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanların ve sapıkların yoluna değil.”¹⁰⁴⁴

و(الذين) موصول و(أنعمت عليهم) صلته... ولا يقال في موضع الرفع “الذون” لأنه اسم غير متمكن.

وقد حكى ذلك شاذًا كما حكى الشياطون في حال الرفع.

الذون ism-i mevsûl, أنعمت عليهم ise onun sılasıdır... Merfu durumunda الذون denilmez. Çünkü bu mütemekkin olmayan bir isimdir. Şüphesiz الشياطون kelimesi ref halinde hikâye edildiği gibi bu kelime de şaz olarak hikâye edilmiştir.”¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴² Hadîd, 57/10.

¹⁰⁴³ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 247. Krş., Zemaşşerî, *Keşşâf*, IV, 474; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, II, 468.

¹⁰⁴⁴ Fâtiha, 1/7.

¹⁰⁴⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 156.

Molla Sadrâ, ism-i mevsul olan (الَّذِينَ) kelimesinin, ref' halinde (الَّذُونَ) şeklinde olamayacağını belirtmiş ve bu husûsa, (شَاطِئِينَ) kelimesinin ref' halinde (شَاطِئُونَ) olarak gelemeyeceğini delil olarak zikretmiştir. Söz konusu kelimelerin (الذُونَ) ve (شَاطِئُونَ) şeklinde gelmelerinin şâz olduğunu söylemiştir.

3.7.3.1. Merfûât

Merfûât; Arap gramerinde ref' halindeki kelimelerdir. Burada Molla Sadrâ'nın âyetleri yorumlarken konuya ilişkin verdiği bazı bilgilere değinelim:

a) Zamiru'l-Fasl

1. Örnek:

أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ.

“İyi bilin ki, onlar bozguncuların ta kendileridir. Fakat farkında değildirler.”¹⁰⁴⁶

(وَإِنَّ) حرف التأكيد والتحقيق، وعزف الخبر ووسط الفصل.

“İn te'kid ve tahkik edatıdır (harfidir). Haberi ma'rife yapılmış ve zamiru'l-fasl araya konulmuştur.”¹⁰⁴⁷

Molla Sadrâ, bu âyette geçen İn'nin tekid ve tahkik edatı, haberinin de marife olduğunu belirtip arasında da zamiru'l-fasl olan (هُمْ) zamirinin zikredildiğini söylemiştir.

2. Örnek:

الَّذِينَ يَبْخُلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَمَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ.

“Onlar cimrilik edip insanlara da cimriliği emreden kimselerdir. Kim yüz çevirirse bilsin ki şüphesiz Allah Ğanî'dir (zengindir), Hamîd'dir (övülmeye lâyıktır).”¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁶ Bakara, 2/12.

¹⁰⁴⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 306. Krş., Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebibekir b. Fereh el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kâhire, 1964, I, 204.

¹⁰⁴⁸ Hadîd, 57/24.

والضمير ينبغي أن يكون فصلا، لا مبتدأ، لأن حذف الفصل أسهل -إذ لا موضع له من الإعراب- بخلاف المبتدأ، ألا ترى أنه قد يحذف فلا يخل بالمعنى.

“Zamirin, mübteda değil, zamiru’l-fasl olması gerekir. Çünkü -i’râbta yeri (mahalli) olmadığı için- zamiru’l-faslın hazfı daha kolaydır. Onun, -mübtedanın aksine- hazfedildiğinde manaya zarar vermediğini görmüyor musun?”¹⁰⁴⁹

Görüldüğü üzere müfessir, yukarıdaki âyette geçen هُو zamirinin, mübteda değil, zamiru’l-fasl olduğunu söylemiştir.

b) Mübteda-Haber

1. Örnek:

الم ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ.

“*Elif Lâm Mîm. Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır.*”¹⁰⁵⁰

Müfessirimiz bu âyetin i’rabını şöyle yapmaktadır:

أن يكون (الم) مبتدأ، وذلك مبتدأ ثانيا، و(الكتاب) خبره، والجملة خبر المبتدأ الأول.

“Bu cümle birinci mübtedanın haberidir. Bu da kitabın haberidir. İkinci mübteda olur. ذلك de ikinci mübteda olur. mübteda, الم”¹⁰⁵¹

2. Örnek:

وَمَا يَغْلَمْ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا.

“Onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, ‘Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır’ derler.”¹⁰⁵²

Molla Sadrâ, bu âyetin i’rabına dair şu bilgileri vermektedir:

(وَمَا يَغْلَمْ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ) والوقف ههنا لازم، إذ لو عطف عليه قوله: (وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ) لبقى قوله (يَقُولُونَ آمَنَّا) منقطعا عنه وهو غير جائز. وهو مجاب لا بأن (يقولون) حال. وإلا لكان حالا للمعطوف عليه كما للمعطوف فيلزم أن يكون الله قائلا: (يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا) وهو كفر بل بأنه خبر مبتدأ محذوف بقرينة سابقة.

¹⁰⁴⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 356. Krş., Beyzâvî, *Envâru’l-Tenzîl*, II, 471.

¹⁰⁵⁰ Bakara, 2/2.

¹⁰⁵¹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 58.

¹⁰⁵² Al-i İmrân, 3/7.

وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ وَمَا يَخْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ“ ta vakıf yapmak lazımdır. Çünkü bu ibare, *الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ* ifadesinin üzerine atıf yapıldığında *يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا* sözü kopuk kalır. Bu da câiz değildir. *يَقُولُونَ* hal olamaz. Aksi takdirde hem ma'tûfun aleyh hem de ma'tûfun hali olur. O zaman Allah'ın *يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا* 'ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır, derler' demesi gerekir. Bu ise küfürdür. Aksine geçmiş bir karineden dolayı mahzûf bir mübtedanın haberi olur.”¹⁰⁵³

Yani o, *وَمَا يَخْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا* şeklinde belirtip hazfedilen mübtedanın *يَقُولُونَ* haberinin de *يَقُولُونَ* olduğunu belirtmek istemiştir.

Bu örnekte Molla Sadrâ âyetleri i'rab etmiş ve esnada kendi görüşlerini de ortaya koymuştur.

3.7.3.2. Mansûbât

Molla Sadrâ, nasb halinde olan bazı isimleri zikretmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

a) Mef'ûl-un bih

وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا.

“Öyle bir günden sakının ki, o gün hiç kimse bir başkası adına bir şey ödeyemez.”¹⁰⁵⁴

Molla Sadrâ âyette geçen *يَوْمًا* kelimesinin i'rabına dair şunları söylemektedir:

ليس انتصابه انتصاب الظروف، بل انتصاب المفعول به، لأنَّ معناه: اتَّقُوا هذا اليوم واحذروه. وليس معناه: اتَّقُوا في هذا اليوم. لأنَّ يوم القيامة لا يؤمر فيه باتقاء شيء، بل إنما يؤمر في غيره باتقائه أو اتقاء ما يقع فيه.

“Onun (*يَوْمًا*) mansûb oluşu, zarfların mansûb oluşu gibi değil, bilakis mef'ûlun bihin mansûb oluşu gibidir. Çünkü bunun manası şöyledir: ‘Bu günden

¹⁰⁵³ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 31.

¹⁰⁵⁴ Bakara, 2/48.

korkup sakının', yoksa 'bugünde sakının' anlamına gelmemektedir. Zira kıyamet gününde herhangi bir şeyden korkulması/sakınılması emredilmeyecektir. Aksine kıyamet günü dışında kendisinden veya o günde vuku olacak şeylerden korkulması emredilmektedir.”¹⁰⁵⁵

Anlaşıldığı üzere Molla Sadrâ, âyetin i'râbını yaparken يوم kelimesi üzerinde durarak onun mefû'lün bih olduğunu belirtmiş ve bu esnada meydana gelen anlam farklılıklarına da işare etmiştir.

b) Hal

1. Örnek:

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ.

“Allah’ı nasıl inkâr edersiniz? Hâlbuki siz ölüler idiniz de O size hayat verdi. Sonra sizi öldürecek, tekrar sizi diriltecek ve sonra da O’na döndürüleceksiniz.”¹⁰⁵⁶

Konuya ilişkin olarak Molla Sadrâ şöyle demektedir:

(وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا) وما بعده منصوب الموضع على الحال والعامل فيه (تكفرون) أي: تكفرون عالمين بهذا

البرهان.

“ (وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا) ve sonrası, hal olması nedeniyle mahallen mensûbtur. Burada amel eden fiil تَكْفُرُونَ’dur. ‘Siz bildiğiniz halde bu delili nasıl inkâr ediyorsunuz?’ demektir.”¹⁰⁵⁷

Molla Sadrâ vâv-ı haliyenin sadece كُنْتُمْ أَمْوَاتًا cümlesinin başına gelmediğini, aksine تَكْفُرُونَ’ye kadar tüm cümlenin başına geldiğini söylemektedir. Çünkü bazı kıssa ve hâl; mazi, bazıları da istikbaldir. Her ikisinin (mazi ve istikbalin) hali olması caiz değildir. Çünkü geçmiş/bitmiş olanla beklenen/ gelecek aynı anda hazır ve mevcûd olmamaktadır. Lakin bu kıssanın bilgisi hazır ve mevcuttur. Sanki şöyle

¹⁰⁵⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1209. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, VIII, 51. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 121; Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân*, I, 150; Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, I, 60.

¹⁰⁵⁶ Bakara, 2/28.

¹⁰⁵⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 674-675. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, III, 749. Krş., Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân*, I, 100.

denilmiştir: “Siz bu kıssayı başından sonuna kadar tamamıyla bildiğiniz halde nasıl inkâr edersiniz?”

2. Örnek:

عَلَى سُرُرٍ مَوْضُونَةٍ مُتَكِّينَ عَلَيْهَا مُتَقَابِلِينَ.

“Mücevheratla işlenmiş tahtlara yaslanarak karşılıklı otururlar.”¹⁰⁵⁸

Molla Sadrâ, مُتَكِّينَ kelimesinin عَلَى'daki zamirin hâli olduğunu şöyle belirtmektedir:

أي مستندين عليها جالسين، من جلوس الملوك على أسرتهم، أو معتمدين عليها ساكنين إليها سكون الأرواح إلى النفوس. وهو حال من الضمير في (علي) أي: استقرّوا عليها متكئين متقابلين، ينظر بعضهم بعضا لعدم الحجاب بينهم.

“Yani onlar, padişahların tahtları üzerinde yaslanarak oturdukları gibi otururlar ya da ruhların nefislere sükûn ettiği gibi koltuklara yaslanarak otururlar. مُتَكِّينَ kelimesi عَلَى'daki zamirin hâlidir. Yani onlar karşılıklı olarak -aralarında hiçbir engel olmadığı için- yaslanır bir halde birbirine bakmaya devam ederler.”¹⁰⁵⁹

Ayrıca Molla Sadrâ, vâv-i hal ile ilgili şu örneği de vermektedir:

وَمَا لَكُمْ لَا تَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالرَّسُولِ يَدْعُوكُمْ لِتُؤْمِنُوا بِرَبِّكُمْ وَقَدْ أَخَذَ مِيثَاقَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ.

“Peygamber sizi, Rabbinize iman etmeye çağırdığı halde niçin Allah’a inanmıyorsunuz? Hâlbuki O, sizden kesin söz de almıştı, eğer inanırsanız.”¹⁰⁶⁰

Molla Sadrâ, وَالرَّسُولِ kelimesinin hal olduğunu şöyle izah etmektedir:

وجملة: (لا تؤمنون) حال من معنى الفعل في (ما لكم). حاصله: وما تصنعون كفارا بالله -مع وضوح البراهين على وحدانيته- والحال أن الرسول يدعوكم للإيمان بقواطع الحجج والبيانات ويتلو عليكم الكتاب الناطق والآيات المبينات؟

“Varlığına apaçık deliller olmakla beraber, Allah’ın birliğini inkâr ederek ne

¹⁰⁵⁸ Vâkı’a, 36/15-16.

¹⁰⁵⁹ Sadrâ, Tefsîr, VIII, 74.

¹⁰⁶⁰ Hadîd, 57/8.

yapıyorsunuz?! Hâlbuki Resûl, sizi kesin delil ve kanıtlarla imana çağırmakta, natık olan kitabın apaçık olan âyetlerini size okumaktadır.”¹⁰⁶¹

Molla Sadrâ'nın, âyetleri sarf-nahiv yönünden incelerken mansûbâtan olan hâl konusuna da temas ettiği görülmektedir.

c) Zarf

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً .

“*Hani, Rabbin meleklerine ‘ben yeryüzünde bir halife yaratacağım’ demişti.*”¹⁰⁶²

Konuya ilişkin olarak Molla Sadrâ şöyle demektedir:

فَقَوْلُهُ: “إِذْ” وَضَع -كَمَا قِيلَ- لَزْمَانَ نِسْبَةِ مَاضِيَةٍ ... وَمَحَلُّهُمَا النَّصَبُ أَبَدًا بِالظَّرْفِيَةِ لِفِعْلِ مَضْمَرٍ كـ “اذْكُرْ” وَنَحْوَهُ، أَوْ مَذْكُورُكَ “قَالُوا” فِي هَذِهِ الْآيَةِ.

İkisinin (إِذْ) lafzı, -denildiği gibi- mâzî (geçmiş) zaman için konulmuştur... İkisinin (اذْكُرْ) mahalli; ya اذْكُرْ gibi müdmer (gizli) bir fiille ya da bu âyetteki (قَالُوا) gibi mezkûr bir fiilin zarfı olması nedeniyle daima mensuptur.”¹⁰⁶³

Görüldüğü üzere Molla Sadrâ, âyette geçen إِذْ kelimesinin mahallen mensûb bir zarf olduğunu belirtmiştir.

3.7.4. SARF-NAHİV KAİDELERİ

Bir müfessirin sahip olması gereken ilimler arasında sarf-nahiv de sayılmaktadır.¹⁰⁶⁴ Çünkü sarf-nahiv kurallarını iyi bilen bir müfessir, hata yapmadan daha doğru yorumlarda bulunabilir.

Müfessirimiz de tefsirinde yeri geldikçe sarf ve nahiv kurallarına yer vermiş, konuya ilişkin bazı tanımlamalar yapmıştır.

Şimdi biz de onun vermiş olduğu malûmâtı aktararak konuya nasıl yaklaştığını ortaya koymaya çalışalım.

¹⁰⁶¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 238. Ayrıca başka örnekler için bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 500, IV, 362, 1116.

¹⁰⁶² Bakara, 2/30.

¹⁰⁶³ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 731. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, III, 536, VI, 57, 81, VIII, 13. Krş., Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, I, 105.

¹⁰⁶⁴ Zerkeşî, *Burhân*, s. 1028; Suyûtî, *İtkân*, s. 363.

A. İsim

الاسم: كلمة دلّت على معنى في Molla Sadrâ, ismin tarifini şöyle yapmaktadır: ¹⁰⁶⁵ Başka bir yerde İsim: Kendi bünyesinde bir manaya delalet eden kelimedir. ¹⁰⁶⁶ Başka bir yerde de ismi şöyle tanımlamıştır: ¹⁰⁶⁶ İsim, üç (mazi, müzari ve istikbal) zamandan herhangi birine bağlı olmaksızın kendi içinde bir manaya delalet eden müfred kelimedir.

Mastarlar da isim oldukları için Molla Sadrâ onlar hakkında bazı bilgiler vermektedir. Şimdi burada örnek olarak onlardan bir-iki tanesini aktaralım:

(إِنَّ الْمَصْدَرَ لَا يَعْمَلُ فِيمَا بَعْدَ الْخَبَرِ). “Mastar haberden sonra gelen şeyde amel etmez.”¹⁰⁶⁷

(المصادر لا تجمع). “Mastarlar çoğul yapılmazlar.”¹⁰⁶⁸

Molla Sadrâ tefsirinde isimleri şu şekillerde sınıflandırmaya çalışmıştır:

a) Müşterek isim

Molla Sadrâ,

وَإِذْ اسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ نَضِيبًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ

مَشْرِبُهُمْ.¹⁰⁶⁹

âyetindeki عين kelimesi hakkında şöyle demektedir:

والعين: من الأسماء المشتركة، ويمكن أن يكون استعمالها في بعض المعاني على سبيل المجاز

والتشبيه. فالعين في الحيوان مشبهة بالعين في الماء في خروج الدمع منها كخروج الماء، و بالعين في الشمس في

خروج الشعاع منها.

“عين, müşterek isimlerdendir. Bu kelimenin mecaz ve teşbîh yoluyla bazı

manalarda da kullanılması mümkündür. Canlılardaki عين kelimesi, gözyaşının gözden

¹⁰⁶⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 171. Krş., Ebu'l-İrfân Muhammed b. Ali es-Sebân eş-Şafîi, *Haşiyetü's-Sebân 'ala Şerhi'l-Eşmûnî li Elfiyeti Ibn Malik*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmi, Beyrût, 1997, II, 451.

¹⁰⁶⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 755. Krş., Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 51.

¹⁰⁶⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 29.

¹⁰⁶⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 225. Krş., İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arap*, “sbr” md., IV, 99.

Te'kid olan mastarlar çoğul olmazlar. Ancak nev' ve adet için mastarlar cem' olarak gelebilir.

Örneğin, جلسْتُ جُلُوسًا çoğul gelmez. Ancak, جلسْتُ جُلُوسًا sayı olduğundan çoğul olarak gelir.

¹⁰⁶⁹ Bakara, 2/60.

-suyun çıkması gibi- çıkması konusunda sudaki göze (kaynağa); ışınların güneşten çıkması husûsunda da güneşteki göze benzetilmiştir.”¹⁰⁷⁰

Böylece o, tefsîrinde müşterek isimlere değinmiştir.

b) Cem‘ isim

Molla Sadrâ, ¹⁰⁷¹(قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبُهُمْ) âyetindeki (أُنَاسٍ) kelimesi için şöyle demektedir:

والأناس جمع لا واحد له من لفظه.

“¹⁰⁷²أُنَاسٍ (kendi) lafzından müfredi olmayan bir çoğuldur.”

Ayrıca o, ¹⁰⁷³âyetinde geçen وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَيُؤْمِنُونَ بِالْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ kelimesinin aslının فعال vezninde أَنَاسٍ şeklinde bir cem‘ ismi olduğunu da söylemektedir.¹⁰⁷⁴

c) İsm-i Fâil

Molla Sadrâ, ¹⁰⁷⁵(مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ) âyetini gramer açısından incelerken şöyle demektedir:

إنَّ إضافة اسم الفاعل إذا أُريدَ به معنى الحال والاستقبال لا يكون حقيقية معطية للتعريف فلم يجز وقوعه صفةً للمعرفة فكان في تقدير الانفصال، وأما إذا أُريدَ به معنى الماضي والاستمرار كانت حقيقة، فالأوليان كقولك: مالك الساعة ومالك غد. والآخرتان كقولك: زيد مالك عبده أمس وهو مالك العبيد وهذا هو المراد في مالك يوم الدين.

“Şimdiki ve gelecek zaman manası kastedildiği zaman, ism-i failin izafesi, ta’rîf (ma’rifelik) manası veren hakiki izâfe olmaz. Bu durumda ma’rife bir isme sıfat olarak gelmesi caiz olmaz, infisal takdirinde olur. (Muzaf ve muzafun ileyh ortadan kalkar). Ancak, mazi ve istimrar (süreklilik) manası kastedildiğinde hakikî izafe olur. İlk ikisi (hal ve istikbal) şu söz gibidir: مالك الساعة (şimdiki zamanın sahibi) ve مالك غد (yarının sahibi); son ikisi (mazi ve istimrar için) ise şu söz olduğu gibidir: زيد مالك

¹⁰⁷⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1348. Krş., Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi ‘l-Kur’ân*, I, 420.

¹⁰⁷¹ Bakara, 2/60.

¹⁰⁷² Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1348. Krş., Taberî, *Câmiu ‘l-Beyân*, II, 119.

¹⁰⁷³ Bakara, 2/8.

¹⁰⁷⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 265. Krş., Taberî, *Câmiu ‘l-Beyân*, I, 268.

¹⁰⁷⁵ Fâtiha, 1/4.

(o, kölelerin sahibi olarak Zeyd dün kölesinin sahibiydi) ve عبده أمس (Zeyd dün kölesinin sahibiydi) ve هو مالك العبيد (o, kölelerin sahibi olarak devam eder). İşte bu, مالك يوم الدين tamlamasında kastedilen husûstur.”¹⁰⁷⁶

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, مالك يوم الدين cümlesindeki izafenin bir anlam ifade etmesi için ondan, mazi ve istimrarın kastedilmesinin gerekliliğini belirtmiştir.

d) İsm-i İşâret

Örnek:

هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ.

“İşte bu, size vaadedilen cehennemdir.”¹⁰⁷⁷

Molla Sadrâ, bu âyetteki ism-i işâret hakkında şu bilgileri vermektedir:

ولفظه (هذه) الموضوع للشار إليه القريب مع لفظة “الوعدة” الموضوع للأمر المتسوف حصوله مشعرتان بأن ماهية النار والجنة من أقرب الأشياء إلى ذات العبد ونفسه وروحه، وأن ظهور موعودهما موقوف على قيام الساعة.

“هذه” lafzı yakın olan muşârun ileyh için va’z edilmiştir. İşâret isminin daha sonra vaki olacak bir şey için vaz edilen وعدة lafzıyla beraber gelmesi, cennet ve cehennemin mahiyetinin; kişinin zatına, nefsine ve ruhuna daha yakın şeyler olduğunu iş’ar eder. Cennet ve cehennemin zuhûru ise, kıyametin kopmasına bağlıdır.”¹⁰⁷⁸

Böylece Molla Sadrâ, هَذِهِ kelimesinin yakın olan şeyler için va’zedildiğini/konulduğunu belirtmektedir.

B. Fiil

الفعل ما دلّ على معنى مقترَب بالزمان.

“Fiil; zamanla birlikte olan bir manaya işaret eden kelimedir.”¹⁰⁷⁹

Molla Sadrâ tefsirinde, fiillerle ilgili olarak şu kâideye de yer vermektedir:

¹⁰⁷⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 106. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 267.

¹⁰⁷⁷ Yâsîn, 36/63.

¹⁰⁷⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 405.

¹⁰⁷⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 171.

والفعل إذا تقدم الاسم المؤنث وحال بينه وبين فاعل حائل جاز التذكير والتأنيث.

“Fiil, müennes bir isimden önce gelir ve fiil ile fâil arasına bir fâsıla girerse bu durumda fiilin, müzekker ve müennes gelmesi câiz olur.”¹⁰⁸⁰

Bu kurala göre ¹⁰⁸¹ وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ âyetindeki أخذ kelimesinin, وَأَخَذَتْ şeklinde müzekker ve müennes gelmesi mümkün olmaktadır.

Molla Sadrâ, fiilin mübteda veya haber olarak gelemeyeceğine dair öne sürülen görüşlerin yanlış olduğunu belirtmektedir. Şâyet mana değil de lafız murad edilirse ضرب على وزن فعل (lafzı) ضرب (vezni üzeredir) misalinde olduğu gibi fiilin mübteda olabileceğini söylemektedir. Nahiv kitaplarında sıkça geçen تسمع بالمعيدي خير يؤم ينفع يوم ينفع âyeti istidlal olarak getirmiştir: الضادقين صدقهم.¹⁰⁸²

Yani ona göre ينفع lafzı fiil olmakla beraber aynı zamanda müsnedün ileyhtir.¹⁰⁸³

a) Mazi Fiil

Örnek:

خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ.

“Allah, onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Onların gözlerinde de perde vardır. Onlar için büyük bir azab vardır.”¹⁰⁸⁴

Molla Sadrâ, yukarıdaki fiilin (ختم) mazi olarak gelmesinin olayın, kesin gerçekleşeceğine ve aynı zamanda yakında vuku bulacağına işaret ettiğini söylemektedir.

Bundan dolayı mazi formunda gelen mühür olayının âhirette meydana geleceğine işaret ettiğini söylemenin mümkün olabileceğini belirtmektedir. Ayrıca o,

¹⁰⁸⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1339.

¹⁰⁸¹ Hûd, 11/67.

¹⁰⁸² Mâide, 5/119.

¹⁰⁸³ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 169. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 310.

¹⁰⁸⁴ Bakara, 2/7.

Kur’ân’da muzari sığayla da bu tür şeylerin olacağını haber veren âyetleri zikretmektedir.¹⁰⁸⁵ Mesela ona göre şu âyet bu kabildendir:

وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِي وَمَنْ يُضِلِّ فَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِهِ وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى وَجُوهِهِمْ عُمِّيًّا وَبُكْمًا وَصُمًّا مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ كُلَّمَا خَبَتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا.

“Allah, kimi doğru yola iletirse işte o, doğru yolu bulmuştur. Kimi de saptırırsa, böyleleri için O'nun dışında dostlar bulamazsın. Onları kıyamet günü körler, dilsizler ve sağırlar olarak yüzüstü haşredeceğiz. Varacakları yer cehennemdir. Cehennemin ateşi dindikçe, onlara çılgın ateşi artırırız.”¹⁰⁸⁶

Molla Sadrâ, mazi fiilin her ne kadar geçmiş zamana işaret ettiğini söylese de bazen Kur’ân’da bu sığaların geleceğe de işaret ettiğini belirtmektedir.

b) Muzârî Fiil

Örnek:

اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ ...

“Allah, onlarla istihza etmektedir...”¹⁰⁸⁷

Molla Sadrâ konuya ilişkin olarak şöyle demektedir:

وإنما لم يقل: “الله مستهزئ بهم” ليطابق قولهم، لأن المضارع يفيد الحدوث وقتا فوقتا، والتجدد حيناً

بعد حين.

“Yukarıdaki âyetle münafikların sözlerine mutabık olsun diye الله مستهزئ بهم şeklinde söylenmemiştir. Çünkü muzari fiil ara sıra hudus, zaman zaman da teceddüt ifade eder.”¹⁰⁸⁸

Molla Sadrâ, şu âyetle geçen muzari fiilin de teceddüt manası ifade ettiğini belirtmektedir:

أَوَلَا يَرَوْنَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِي كُلِّ عَامٍ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ لَا يَتُوبُونَ وَلَا هُمْ يَذْكُرُونَ .

“Görmüyorlar mı ki, onlar her yıl bir veya iki kere belâya çarptırılıp imtihan ediliyorlar. Sonra ne tövbe ederler, ne de ibret alırlar.”¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸⁵ Sadrâ, Tefsîr, II, 223.

¹⁰⁸⁶ İsrâ, 17/97.

¹⁰⁸⁷ Bakara, 2/15.

¹⁰⁸⁸ Sadrâ, Tefsîr, II, 330. Ayrıca bkz., a.m., Tefsîr, III, 630, IV, 1028. Krş., Beyzâvî, Envâru ’t-Tenzîl, I, 28.

c) Muteaddî ve Lazimî Fiiller

Örnek:

اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ.

“Bizi doğru yola ilet.”¹⁰⁹⁰

Âyette geçen اهْدِنَا fiili, bazen tek başına muteaddî, bazen de harf-i cer olan ل veya إلى vasıtasıyla kullanılmaktadır. Şu âyetlerde de aynı durum söz konusudur:

إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا.¹⁰⁹¹

إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ.¹⁰⁹²

Ona göre söz konusu fiil, bizzat kendisi muteaddî olursa manası, إيصال (hidâyete ulaştırma), harf-i cer vasıtasıyla muteaddî olduğunda ise إرادة الطريق (yolu aramak) manasında olur.

Daha sonra¹⁰⁹³ يَضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا âyetinde geçen delâlet (sapıklık) fiili ile ilgili olarak yukarıdaki bilgilere göre أضله الله sözünün iki vecihe hamledilebileceğini belirtmektedir:

أحدهما: صَيَّرَهُ ضَالًّا.

و الثاني: أَنَّهُ وَجَدَهُ ضَالًّا.

“Birincisi: Allah onu saptırıcı kılmıştır.

İkincisi: Allah onu sapık olarak buldu/gördü.”¹⁰⁹⁴

Birinci örnekte hemze sayrûret, ikinci örnekte ise vucûdiyet içindir.

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ bir fiilin hem muteaddî ve hem de lazimî olarak kullanılabileceğini göstermiştir.

¹⁰⁸⁹ Tevbe, 9/126.

¹⁰⁹⁰ Fâtiha, 1/6.

¹⁰⁹¹ İsrâ, 17/9.

¹⁰⁹² Kasas, 28/56.

¹⁰⁹³ Bakara, 2/26.

¹⁰⁹⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 632. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 77, 89, 394, III, 670. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 366.

C. Harf

a) Kalb

Örnek:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ
عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ.

“Şüphesiz, inananlar (Müslümanlar) ile Yahûdiler, Hıristiyanlar ve Sâbiîlerden Allah’a ve âhiret gününe inanan ve salih amel işleyenler için Rableri katında mükâfat vardır; onlar korkuya uğramayacaklar, mahzun da olmayacaklardır.”¹⁰⁹⁵

وترك الهمزة يحتمل وجهين: أحدهما أن يكون من «صبا، يصبو» أي: مال إلى الشيء. والآخر: قلب

الهمزة ياء.

“Hemzeyi terk etmek iki vechi içermektedir:

Birincisi: «صبا، يصبو» den türemesi. Yani ‘bir şeye meyletti’ anlamında olması.

Diğeri de hemzenin ye harfine kalbedilmesi.”

Molla Sadrâ, yukarıdaki bilgileri verdikten sonra birinci görüşün daha evla olduğunu, zîrâ cumhurun bu okuyuş şeklini tercih ettiğini ve tefsîrin manasına daha yakın olması nedeniyle hemzeli okuyuşun benimsendiğini söylemektedir. Zira ilim ehli şöyle demektedir: «الصابئ هو الخارج من دينٍ إلي دينٍ لم يشرع له» “Sabiî; bir dinden meşru olmayan bir dine girendir.”

Kim de söz konusu kelimeyi صابئون şeklinde hemzesiz okursa bu durumda hemze ye harfine kalbedilmiştir.¹⁰⁹⁶

Görüldüğü üzere müfessir burada, الصَّابِئِينَ kelimesi üzerinde durarak söz konusu kelimenin hemzeli olarak okunuşunun tercih edildiğini belirtmiştir.

b) Hazf

Örnek:

¹⁰⁹⁵ Bakara, 2/62.

¹⁰⁹⁶ Sadrâ, Tefsîr, IV, 1366. Ayrıca bkz., a.m., Tefsîr, VI, 405. Krş., Beyzâvî, Envâru 't-Tenzîl, I, 66.

لَيْلًا يَعْلَمُ أَهْلُ الْكِتَابِ أَلَا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ.

“Böylece kitap ehli, Allah’ın lütfundan hiçbir şey elde edemeyeceklerini bilsinler.”¹⁰⁹⁷

وقرأ الحسن: “ليلا يعلم” -بفتح اللام وسكون الياء- وروي بكسر اللام أيضا وتوجيهه على ما قيل بأن حذفت الهمزة من “لأن” لثقلها حتى صار “لن” ثم أدغمت “النون” في “اللام” للمجانسة بينهما، فصار “للا” -بالكسر.-

“Hasan [Basrî] (v. 110/728) لَيْلًا يَعْلَمُ ibaresini lam harfinin fethası ve ya harfinin sukûnu ile okumuştur. Lam harfinin kesresiyle okunduğu da rivâyet edilmiştir. Denildiğine göre böyle okumanın sebebi şudur: لأن, kelimesi ağır olduğu için hemze hazfedilmiş ve kelime لن; sonra aralarındaki mücânesetten (benzerlikten) dolayı ن harfi ل harfine idğam edilmiş ve لَّا şeklinde kesreli olmuştur.”¹⁰⁹⁸

Ayrıca Molla Sadrâ, Bakara sûresinin 33. âyetinde geçen أنبأهم ifadesindeki hemze ye harfine kalbedilerek (dönüşerek) أنبيهم ve sonra da bu ye’nin hazfedilmesiyle أنبيهم şeklinde okunduğunu belirtmektedir.¹⁰⁹⁹

Molla Sadrâ, vermiş olduğu misallerde hemzenin hazfedildiğini göstermiştir.

c) İdğam

Örnek:

لَيْلًا يَعْلَمُ أَهْلُ الْكِتَابِ أَلَا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ.

“Böylece kitap ehli, Allah’ın lütfundan hiçbir şey elde edemeyeceklerini bilsinler.”¹¹⁰⁰

Molla Sadrâ, bu âyette geçen لَيْلًا kelimesinin idğamına ilişkin şöyle demektedir:

¹⁰⁹⁷ Hadîd, 57/29.

¹⁰⁹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 404. Krş., Beyzâvî, *Envâru ’t-Tenzîl*, II, 472.

¹⁰⁹⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 811. Krş., Beyzâvî, *Envâru ’t-Tenzîl*, I, 51.

¹¹⁰⁰ Hadîd, 57/29.

وقرئ: “لكي يعلم” و “لكيلا يعلم” و “ليعلم” و “لان يعلم” بإدغام النون في الياء.

“لكي يعلم” ve “لكيلا يعلم” harfinin ن şeklinde okunduğunu belirtmiştir.¹¹⁰¹ edilmesiyle okunmuştur.”

Ayrıca hemzenin ye harfine kalbedilip nun harfinin de ye harfine idğam edilmesiyle لين يعلم şeklinde okunduğunu belirtmiştir.¹¹⁰¹

d) İbdal

Örnek:

وَإِذْ نَجَّيْنٰكُمْ مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ.

“Hani, sizi azabın en kötüsüne uğratan, Firavun ailesinden kurtarmıştık.”¹¹⁰²

Bu âyette geçen آل kelimesi hakkında şöyle demektedir:

أصل “آل” أهل. ولذلك يصغر بأهـل أبـدل هاؤه ألفـا.

“آل kelimesinin aslı أهل’dir. Zira bu kelimenin ism-i tasğiri أهـل şeklinde gelmektedir. (Burada) هـ (he) harfi ا’e (elif’e) dönüşmüştür.”

Molla Sadrâ, آل kelimesinin, padişah gibi şeref sahibi olanlar için kullanıldığını, ayakkabıcı ve hacamatçı olanlara آل denilmeyeceğini de belirtmektedir.¹¹⁰³

3.7.4.1. Tevabi’

Arap gramerinde tek başına kullanıldıkları zaman irabı olmayıp bir kelimeden sonra gelip o kelimenin irabına tabi olanlara tevâbi denmektedir. Atıf, sıfat ve bedel tavâbi kapsamında yer almaktadır. İşte Molla Sadrâ da ayetlerde geçen bu husûslara değinmektedir.

¹¹⁰¹ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 405. Krş., Beyzâvî, *Envâru ’t-Tenzîl*, I, 137.

¹¹⁰² Bakara, 2/49.

¹¹⁰³ Sadrâ *Tefsîr*, IV, 1248. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 421, V, 348. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 137.

3.7.4.1.1. Atıf

Örnek:

وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ.

“İman edenlere ve iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele!”¹¹⁰⁴

Konuya ilişkin olarak Molla Sadrâ şöyle demektedir:

وعطف “العمل” على “الإيمان” دالٌّ على خروجه عن الإيمان، لثبوت التغير بين المعطوف والمعطوف عليه، وإلا لزم التكرار كلاً أو جزءاً، وهو خلاف الأصل... فإن الإيمان الذي هو عبارة عن التحقيق والتصديق أش، والعمل الصالح كالبناء عليه، ولا غناء بأش لا بناء عليه، ولذلك قلما ذكرا مفردين.

“Amelin îman üzerine atf edilmesi, amelîn imandan farklı olduğunu gösterir. Çünkü ma’tûf ile ma’tûfun aleyh arasında farklılık vardır. Aksi takdirde ma’tûf ile ma’tûfun aleyh aynı olsaydı, küll veya cüz olarak tekrâr lazım olacaktı. Bu ise aslın hilâfinadır... Tahkik ve tasdikten ibaret olan iman temeldir. Salih amel ise temelin üzerine yapılan binadır. Üzerinden bina olmayan temelin faydası yoktur. Bundan dolayı da Kur’ân’da (iman ile amel) çok az ayrı olarak zikredilmektedir.”¹¹⁰⁵

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ burada bir kelimenin başka bir kelime üzerine atfindan bahsetmiştir. Ayrıca o, yukarıdaki âyette geçen (وَبَشِّرِ) kelimesinin bir önceki âyette zikredilen (فاتقوا) cümlesine ma’tûf olduğunu belirterek cümlelerin cümle üzerine atfindan da bahsetmektedir.¹¹⁰⁶

Molla Sadrâ, atıf harfleriyle ilgili olarak vav (و) harfinin cemiyeti (beraberliği) fe (ف) harfinin ise tertibi ifade ettiğini de belirtmektedir.¹¹⁰⁷

3.7.4.1.2. Sıfat

Örnek:

تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ.

¹¹⁰⁴ Bakara, 2/25.

¹¹⁰⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 580. Krş., Beyzâvî, *Envâru’l-Tenzîl*, I, 41.

¹¹⁰⁶ Bkz., Sadrâ, *Tefsîr*, III, 580.

¹¹⁰⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 926. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 224, IV, 1028, VI, 171, 362.

”¹¹⁰⁸“(O) âlemlerin Rabbinden indirilmedir.”

Molla Sadrâ konuya dair şöyle demektedir:

هذه صفة رابعة للقرآن، أي: منزل من عند رب العالمين إلى أهل هذا العالم، وإنما وصف بالمصدر

لأنه من حيث هذا الوجود الكوني نزل منجما بحسب الدواعي الكونية والمصالح الخلقية في الأوقات المعينة.

”¹¹⁰⁹“فُزَّان kelimesinin dördüncü kelimesi, (aynı sûrenin 77. âyetinde geçen) تَنْزِيلٌ

sıfatıdır. Yani âlemlerin Rabbi katından, bu âlemin ehline indirilmiştir. Bu mastarın sıfat olarak gelmesinin sebebi, belli vakitlerde onun, kevnî varlık açısından, kevnî ihtiyaçlara ve yaratılış maslahatlarına göre parça parça inmesidir.”¹¹⁰⁹

Görüldüğü gibi burada Molla Sadrâ (كریم), (في كتاب مكنون), (لا يمسه إلا المطهرون)

sıfatlarından sonra (تنزيل) in, (فُزَّان) 'nın dördüncü sıfat olduğunu söylemiştir.

3.7.4.1.3. Bedel

Örnek:

لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ الَّذِينَ يَتَخَلَوْنَ وَيَأْمُرُونَ

النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَمَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ.

“(Allah bunu) elinizden çıkana üzülmeyesiniz ve Allah’ın size verdiği nimetlerle şıarmayasınız diye açıklamaktadır. Çünkü Allah, kendini beğenip böbürlenmiş kimseleri sevmez.”¹¹¹⁰

Konuya ilişkin olarak Molla Sadrâ şöyle demektedir:

(الَّذِينَ) بدل من قوله: (كُلُّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ) كأنه قال: لا يحب الذين يتخلون. وفيه دلالة على أن ذا الفرح

المغطي متكبر بما أوتي، فخور على الناس. وإذا رزق هو وأشباهه مالا وحظا من الدنيا فلا يتهاجهم به والتذاذهم

منه وعزته لديهم، وعظمته في أعينهم -لأجل قصور عقولهم ونقص فطرتهم وخلل جوهرهم- يزوونه عن حقوق

الله ويتخلون به، ولا يكفهم ذلك حتى يأمرؤا الناس بالبخل ويحملونهم عليه، ويرغبونهم بالإمساك ويزيتونه لهم.

¹¹⁰⁸ Vâkı’a, 56/80.

¹¹⁰⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 158. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 139, III, 926, VII, 26. Krş., Beyzâvî, *Envâru’l-Tenzîl*, II, 464.

¹¹¹⁰ Hadîd, 57/23-24.

“(الَّذِينَ) (كُلُّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ)”dan bedeldir. Sanki O şöyle demiştir: Allah, cimrilik edenleri sevmez. Bunda şuna işaret vardır: Kendisine verilen nimetlerden dolayı aşırı sevinçli ve şımarık olan kimse insanlara karşı kibirli ve gururludur. Bu ve benzeri olanlara mal ve dünyadan bir pay verildiğinde, onunla sevindikleri, ondan lezzet aldıkları, kendilerinin yanında onun izzeti ve gözlerinde büyük oluşu nedeniyle, kusurlu akılları, noksan fitratları ve zayıf cevherleri olduğu için onu Allah’ın hukukundan uzaklaştırırlar ve cimrilik yaparlar. Bu da onlara kâfi gelmez, (ayrıca) insanlara cimrilik yapmalarını emrederler, onları cimriliğe sevkederler, ellerinde tutmaya teşvik ederler ve onlara cimriliği süslü göstermeye çalışırlar.”¹¹¹¹

Böylece Molla Sadrâ, bedel olan kelimeyi gösterip mana üzerindeki etkisini ortaya koymuştur.

3.7.4.2. Edatlar

Müfessirler, Kur’ân’ı yorumlarken âyetlerde geçen edatların manasını vermişler ve bu edatların, âyetlerin manaları üzerindeki etkisinden söz etmişlerdir. Molla Sadrâ da tefsîrinde yeri geldikçe bazı edatları anlamlarıyla beraber zikretmektedir. İşte biz de bu cümleden olmak üzere onun söz konusu edatlara dair verdiği bilgileri inceleyeceğiz. Ancak bu kısımda mevzuyu uzatmamak için birer örnekle yetineceğiz.

1. Soru edatları: كيف، كم، ما، أي، من، أين، متى، أ

Molla Sadrâ, bazı istifham edatlarını ve kullanılış şekillerini şöyle açıklamaya çalışmaktadır:

و”كيف“ في الأصل سؤال عن الكيفية والحال، كما يتضح ذلك في الجواب فإنكم إذا سألتم أحدا ”كيف رأيت زيدا؟“ فيقول: مسرورا، او مهموما، وما أشبههما من الأحوال، ف”كيف“ سؤال عن الحال، فيجواب عنه بكل ما يليق من الأحوال، كما أن ”كم“ سؤال عن المقدار والعدد، و”ما“ سؤال عن تمام الماهية و”أي“ عن المميز الذاتي أو العرضي، و”من“ عن حقيقة الشخصية إن كان من العقلاء و”أين“ و”متى“ عن نسبة زمانه ومكانه.

¹¹¹¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 356. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 155, II, 375, VII, 348, VIII, 671. Krş., Beyzâvî, *Envâru’-t-Tenzîl*, II, 471.

“*كيف* edatı cevaptan da anlaşıldığı üzere, aslında keyfiyet ve durumu sormak içindir. Mesela; siz birisine, ‘Zeyd’i nasıl gördün?’ diye sorduğunuzda o, ‘sevinçli veya kederli ya da bu ikisine benzer halde gördüm’ vb. şekilde diyecektir. O halde *كيف* durumu/hali sormak içindir. (Mevcut) durumlardan hangisi daha uygunsa onunla cevap verilir. *كَمْ* miktar ve sayıyı sormak için kullanıldığı gibi *مَا* da mahiyetin tamamını sormak içindir. *أَيَّ* *zâtî* (kalıcı) veya *arazî* (geçici) mümeyyiz (ayırıcı olan) için kullanılır. *مَنْ* *şâyet* akıllılarda ise şahsiyetin hakikatını sormak içindir. *متى* ve *أين* zaman ve mekanı sormak üzere kullanılır.”¹¹¹²

Görüldüğü üzere Molla Sadrâ burada, bazı istifham edatlarının manalarını ve kullanılış amaçlarını toplu bir şekilde ele alıp açıklamaya çalışmaktadır.

Bu meseleye *ilmu’l-me’ânî* konusunu işlerken de değineceğimiz için burada onun sade *كَيْفَ* ve *أَ* (hemze) ile ilgili verdiği bilgileri içeren bir örnek üzerinde duracağız:

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أََمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ.

“*Allah’ı nasıl inkâr edersiniz? Halbuki siz ölüler idiniz de O size hayat verdi. Sonra sizi öldürecek, tekrar sizi diriltecek ve sonra da O’na döndürüleceksiniz.*”¹¹¹³

Molla Sadrâ, bu âyeti tefsir ederken şöyle demektedir:

فكيف ههنا مثل “الهمزة” في قوله: (أتكفرون بالله) والفرق بينهما بأن الهمزة إنكار لأصل الفعل، وكيف إنكار للحال التي يقع عليها الفعل، لكن حال الشيء تابعة لأصله وذاته، فإذا امتنعت امتنع، وإذا جاز جازت، فيكون إنكار حال الكفر التابعة لأصله الرديفة لذاته على سبيل الكناية أبلغ وأقوى، لأنه بيان للشيء ببرهانه. فإنك إذا نفيت كل صفة يوجد عليها “زيد” فقد نفيت وجود زيد بوجه برهاني، فيكون أكد وأقوى من إنكار وجوده بلا بيّنة، وذلك لأن وجود الشيء بلا صفة من الصفات وحال من الحالات ممتنع.

“*كَيْفَ* ile hemze arasındaki fark şudur: Hemze, fiilin aslını, *كَيْفَ* ise fiilin vaki olduğu o hali inkâr eder. Fakat bir şeyin hali, aslına ve zatına tabidir. Hal olmazsa o şey de (zi’l-hal de) olmaz. Halin

¹¹¹² Sadrâ, *Tefsîr*, III, 673.

¹¹¹³ Bakara, 2/28.

(meydana) gelmesi câiz olursa o şeyin de (zi'l-halin de) (meydana) gelmesi caiz olur. Böylece aslına tabi ve zatına bitişik olan küfür halinin inkârı -kinaye yoluyla- daha belîğ ve daha kuvvetlidir. Çünkü o delilleriyle beraber bir şeyin beyanıdır. Zeyd'in üzerinde bulunan tüm sıfatları burhanî bir vecihle kendisinden nefiy ettiğin (uzaklaştırdığın) zaman şüphesiz Zeyd'in varlığını da nefiy etmiş olursun. Bu, delilsiz olarak Zeyd'in varlığını inkâr etmekten daha kuvvetlidir. Çünkü bir şeyin, sıfatlardan bir sıfat ve hallerden bir hal (üzere) olmadan bulunması muhaldir."¹¹¹⁴

Molla Sadrâ, bu açıklamalardan sonra “كَيْفَ تَكْفُرُونَ” cümlesinin, küfrün inkârı konusunda أَتَكْفُرُونَ cümlesinden daha belîğ ve kendisinden sonra gelen cümleyle daha uyumlu” diyerek (كَيْفَ) soru edatının burada inkâr anlamında kullanılmasının ne kadar fasih olduğunu belirtmektedir.¹¹¹⁵

2. (أَلْ)

a) Ahd için

Örnek:

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمْ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ.

“Hani sizden kesin söz almış ve Tur dağına üstünüze çıkararak ‘size verdiğimiz kuvvetle tutun ve içindekileri hatırlayın ki, takva sahiplerinden olasınız’ dedik.”¹¹¹⁶

O, bu konuda İbn Abbas’tan gelen bir rivâyete dayanarak bunun, Allah’ın Hz. Musa’yla üzerinde münacaat yaptığı bir dağın ismi olduğunu ve böylece mananın (zihne) daha yakın düşeceğini söylemektedir:

لَأَنَّ لام التعريف حملة على معهود عرف كونه مسمى بهذا الاسم. والمعهود هو الجبل الذي وقعت المناجاة فوقه، فقد يجوز أن ينقله الله إلى حيث هم فيه، فجعله فوقهم وإن كان بعيدا منهم، لأنَّ القادر على أن يجعل الجبل فوق الهواء قادر على قلعه ونقله من موضع بعيد إليهم.

“Çünkü (الطُّور) lafzındaki) أَلْ (ta’rîf) edatı, bu isimle bilinen meşhûr bir dağa hamledilmesini gerektirmektedir. Bu bilinen (ma’hûd olan) dağ, üzerinde münâcâtın

¹¹¹⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 673. Ayrıca hemze ve مَنْ soru edatlarının inkar anlamında kullanışları için bkz., a.m., *Tefsîr*, III, 812, V, 168, VI, 35, 81. Krş., Beyzâvî, *Envâru’l-Tenzîl*, I, 47.

¹¹¹⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 674.

¹¹¹⁶ Bakara, 2/63.

gerçekleştiği dağdır. Şüphesiz Yüce Allah'ın o dağı onların bulundukları yere nakletmesi ve -kendilerinden uzak olsa da- üzerlerine kaldırması imkân dâhilindedir. Çünkü dağı havaya kaldırmaya kâdir olan, onu uzak bir yerden söküp kendilerine yakın olan bir yere nakletmeye de kâdirdir.”¹¹¹⁷

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, الطُّور kelimesindeki أل takısının ahd için olduğunu söylemektedir.

b) Cins için

Örnek:

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ.

“Onlara: İnsanların iman ettiği gibi siz de iman edin, denildiği vakit ‘biz hiç, sefihlerin (akılsız ve ahmak kişilerin) iman ettikleri gibi iman eder miyiz!’ derler. Biliniz ki, sefihler ancak kendileridir, fakat bunu bilmezler.”¹¹¹⁸

Molla Sadrâ, yukarıda geçen النَّاس kelimesindeki أل edatının cins için olduğunu söylemektedir. Ona göre bu, “diğer insanlar (insan cinslerinin) iman ettikleri gibi siz de iman edin” manasına gelmektedir:

والتعريف في الناس للجنس أي كإيمان سائر الناس واستدلّ به على قبول توبة الزنديق وأنّ الإقرار

باللسان إيمان، وإلا لم يفد هذا التقييد.

“النَّاس kelimesindeki tarif, cins içindir. Yani diğer insanların iman (ettiği) gibi (iman edin). Bununla zındığın tevbesinin kabul edileceğine ve dil ile ikrarın iman olduğuna delil getirilmiştir. Aksi durumda bu kayıt (كَمَا آمَنَ النَّاسُ) hiçbir fayda vermeyecektir.”¹¹¹⁹

c) İstiğrak için

Örnek:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اغْبُدُوا لِلَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ.

¹¹¹⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1374. Ayrıca bkz: a.m., *Tefsîr*, III, 921, IV, 1349. Krş., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 51.

¹¹¹⁸ Bakara, 2/13.

¹¹¹⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 311. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, III, 580, IV, 1349, VI, 162. Krş., Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 27.

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin ki, Allah’a karşı gelmekten sakınasınız.”¹¹²⁰

Molla Sadrâ, âyette geçen الثَّاسُ kelimesindeki أل takısının istiğrak için olduğunu söylemektedir:

إن المجموع وأسماءها المحلّة باللام للعموم حيث لا عهد، واستدلّوا عليه بصحّة الاستثناء منها والتوكيد بما يفيد العموم، كقوله تعالى: (فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ).

“أل ile süslenmiş cemiler ve cem’ isimler ahd (için) olmazsa umûm (istiğrak) için olur. Âlimler, “tüm melekler secde ettiler”¹¹²¹ âyetinde olduğu gibi أل ile süslenmiş cemiler ve cem’ isimlerden istisna yapılmasının ve umûm ifade eden te’kidin getirilmesinin caiz oluşuna delil getirmişlerdir.”¹¹²²

d) İvaz/Bedel olarak

Örnek:

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ.

“Dinde zorlama yoktur.”¹¹²³

Molla Sadrâ, tefsîrini yapmış olduğu yukardaki âyette geçen الدِّين kelimesinin, bazılarının rivâyet ettiği gibi izâfeden bedel olduğunu şöyle belirtmektedir:

“اللام” في “الدين” إما أنه لام العهد كما ذهب إليه بعض، أو أنه بدل من الإضافة كما رآه آخرون، وهو مثل قوله تعالى: (فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى) أي: مأواه، والمراد “في دين الله.”

“الدين” kelimesindeki اللام; ya bazılarının dediği gibi aht içindir ya da diğer bazılarının ifade ettikleri gibi izafet tamlamasından bedeldir. Bu Allahu Teâlâ’nın şu sözüne benzer:¹¹²⁴ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى, yani مأواه demektir. Bundan kastedilen في دين الله dir.”¹¹²⁵

¹¹²⁰ Bakara, 2/21.

¹¹²¹ Hicr, 15/30.

¹¹²² Sadrâ, Tefsîr, II, 410. Ayrıca bkz., II, 60. Krş., Râzî, Mefâtihu’l-Ğayb, II, 321.

¹¹²³ Bakara, 2/256.

¹¹²⁴ Naziat, 79/41.

¹¹²⁵ Sadrâ, Tefsîr, V, 241. Krş., Râzî, Mefâtihu’l-Ğayb, V, 15; Beyzâvî, Envâru’t-Tenzîl, II, 566.

مَاوَاه; kelimesinde muzafun ileyh أل takısından dolayı mahzûftur. Aslı مَاوَاه dur. Aynı şekilde الدِّين kelimesinde de muzafun ileyh mahzûf olup فِي دِينِ الله murad edilmiştir.

Bu örnekte Molla Sadrâ, الْمَأْوَى ve الدِّين kelimelerindeki أل'lerin (lâm-ı ta'rîflerin) muzafun ileyhlerden bedel olduklarını belirtmektedir.

3. (إِنْ)

Şart edatı olarak

Örnek:

وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ.

“Eğer kulumuza (Muhammed’e) indirdiğimiz (Kur’ân) hakkında şüphede iseniz, haydin onun benzeri olan bir sûre getirin ve eğer doğru söyleyenler iseniz Allah’tan başka şahitlerinizi de çağırın.”¹¹²⁶

وقوله: (إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ) قضية شرطية جوابها محذوف لدلالة ما قبلها عليه.

“Eğer doğru söyleyenler iseniz” sözü şart cümlesidir. Kendisinden önceki cümle ona delalet ettiği için cevabı mahzûftur.”

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, yukarıdaki âyetin sonundaki إِنْ edatının şart edatı, kendisinden sonra gelen cümlelerin şart fiili, cevabının ise -kendisinden öncekinin buna işaret etmesi nedeniyle- mahzûf olduğunu söylemektedir.

O, buna göre âyeti şöyle tefsîr etmektedir.

إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ فِي أَنَّ الْقُرْآنَ كَلَامَ الْبَشَرِ وَالْإِتْيَانُ بِمِثْلِهِ مُمْكِنٌ فَأَتُوا بِمِثْلِ سُورَةٍ مِنْهُ.

“Şâyet siz, Kur’ân’ın beşer sözü ve onun bir benzerini getirmenin mümkün olduğu konusunda eğer doğru söyleyenler iseniz; o halde onun bir sûresinin benzerini getiriniz.”¹¹²⁷

4. (لَا)

a) Zâid/Te’kid olarak

¹¹²⁶ Bakara, 2/23.

¹¹²⁷ Sadrâ, Tefsîr, III, 540. Ayrıca bkz., a.m., Tefsîr, IV, 1028. Krş., Tabersî, Mecme’u’l-Beyân, I, 88.

Örnek:

فَلَا أَقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ.

“لا” زائدة من قبيل قوله: (لَيْلًا يَغْلَمُ أَهْلُ الْكِتَابِ...)

“Yıldızların yerlerine yemin ederim ki.”¹¹²⁸

“فَلَا أَقْسِمُ” daki لا zâiddir. ‘Kitap ehli (Allah’ın lütfundan hiçbir şey elde edemeyeceklerini) bilsinler’¹¹²⁹ sözü kabilindendir.”¹¹³⁰

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, âyetteki فَلَا أَقْسِمُ kelimesinde bulunan لا edatının zâid yani, manayı te’kid için zikredildiğini söylemektedir.

b) Sebat için

Örnek:

لَا يَغْلَمُ أَهْلُ الْكِتَابِ إِلَّا يَفْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَأَنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ.

“Böylece kitap ehli, Allah’ın lütfundan hiçbir şey elde edemeyeceklerini bilsinler. Lütuf bütünüyle Allah’ın elindedir, onu dilediğine bahşeder. Allah, büyük lütuf sahibidir.”¹¹³¹

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette delil olarak zikrettiği bu Hadîd sûresinin 29. âyetindeki لا’nın ‘sebât’ hükmünde olduğunun ‘söylendiğini’ de belirtmektedir:

و قيل: “لا” ههنا في حكم الثبات.

“Burada لا’nın sebat hükmünde olduğu söylenmiştir.”

Molla Sadrâ لا harfinin sebat hükmünde olduğu kabul edilirse buna göre âyetin manasının şöyle olabileceğini belirtmektedir:

لَيْلًا يَعْتَقِدُ أَهْلُ الْكِتَابِ أَنَّ النَّبِيَّ وَالْمُؤْمِنِينَ بِهِ لَا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَلَا يَنَالُونَهُ.

“Ehl-i Kitap, Nebi (s.a.s) ve kendisine inananların Allah’ın fazlından hiçbir şeye güçlerinin yetmeyeceğini ve onun fazlına ulaşamayacaklarını düşünmesinler.”¹¹³²

¹¹²⁸ Vâkı’a, 56/75.

¹¹²⁹ Hadîd, 57/29.

¹¹³⁰ Sadrâ, Tefsîr, VIII, 178. Ayrıca bkz., a.m., Tefsîr, VI, 403. Krş., Tabersî, Mecme’u’l-Beyân, IX, 290.

¹¹³¹ Hadîd, 57/29.

5. (أى)

Mübhem olarak

Örnek:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اغْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ.¹¹³³

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin ki, Allah’a karşı gelmekten sakınasınız.”¹¹³⁴

Molla Sadrâ, يَا أَيُّهَا النَّاسُ ifadesindeki أَيْ edatının mübhem bir isim olduğunu, onun mübhemliğinin bir sıfatla geldiğinde ancak giderilebileceğini söylemektedir:

إِنَّ “أَيْ” اسم مبهم يقع على أجناس كثيرة، لكنه لإبهامه لا يتم إلا بأن يوصف.

“Şüphesiz أَيْ, çok cinse gelen mübhem bir isimdir. Lakin o, mübhemliğinden dolayı vasıflandığı takdirde ancak tamamlanır.”¹¹³⁵

6. (ب)

a) Te’kid için

Örnek:

وَمِنْ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ.¹¹³⁶

“İnsanlardan bazıları, inanmadıkları hâlde, “Allah’a ve ahiret gününe inandık” derler.”¹¹³⁷

أَكَّدَ النِّفْيَ بِالْبَاءِ.

“Nefîy, ب harf ile te’kîd edilmiştir.”¹¹³⁸

Böylece Molla Sadrâ, وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ ifadesinde bulunan ب harfinin te’kid için olduğunu belirtmiştir.

b) Sebebiyet, Gaye ve Mulabese için

¹¹³² Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 404. Krş., Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân*, IX, 313; Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, II, 472.

¹¹³³ Bakara, 2/21.

¹¹³⁴ Bakara, 2/21.

¹¹³⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 408. Krş., Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân*, I, 84. قَبْلُ ve بَعْدُ kelimelerinden sonra muzafun ileyh zikredilmediği zaman, bu kelimeler damme üzerine mebnî olurlar.

¹¹³⁶ Bakara, 2/8.

¹¹³⁷ Bakara, 2/8.

¹¹³⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 267. Krş., Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân*, I, 66.

وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمْ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ.¹¹³⁹

“Ve bir vakit sizin için denizi yardık da, sizi kurtardık. Âl-i Firavun’u ise boğuverdik, sizler de bakıp duruyordunuz.”¹¹⁴⁰

وقوله: بِكُمْ الباء إمّا للسببية الفاعلية، أي حصلت فيه فرق ومسالك بسلوكهم فيه كما يُفَرِّق بين الشيئين بما توسط بينهما أو الغائية، أي بسبب إنجائكم ولأجله. أو للملابسة، ويكون في موضع الحال، أي فرقناه متلبّسًا بكم.

“بِكُمْ sözündeki ب, ya sebebiyet-i fâiliyye içindir (yani, sizden dolayı deniz ikiye ayrılmıştır). Yani, bir şeyin araya girmesiyle iki şeyin birbirinden ayrılması gibi, (İsrailoğullarının) denize girmesi nedeniyle birtakım meslekler ve fırkalar hâsıl olmuştur manasına gelmektedir. Ya da gâiyye içindir. Yani, sizi kurtarmak ve kurtulmanız için denizi yardık demektir. Veya mulabese içindir. Bu durumda hal konumunda olur. Yani denizi size mulabese ederek ayırdık.”¹¹⁴¹

Molla Sadrâ, âyette geçen بِكُمْ kelimesinde bulunan ب harfinin ifade ettiği manaları serdettiği görülmektedir.

c) Zâid olarak

Örnek:

يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا نَقْتِسِبْ مِنْ نُورِكُمْ قِيلَ اذْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا

فَضْرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ.¹¹⁴²

“Münafık erkeklerle münafık kadınların, müminlere: Bizi bekleyin, nûrunuzdan bir parça ışıık alalım, diyeceği günde kendilerine: ‘Arkanıza dönün de bir ışıık arayın!’ denilir. Nihâyet onların arasına, içinde rahmet, dışında azap bulunan kapılı bir sur çekilir.”¹¹⁴³

Molla Sadrâ, فَضْرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ cümlesindeki ب harfinin zaid olarak geldiğini şöyle belirtmektedir:

¹¹³⁹ Bakara, 2/50.

¹¹⁴⁰ Bakara, 2/50.

¹¹⁴¹ Sadrâ, Tefsîr, IV, 1260. Ayrıca bkz., a.m., Tefsîr, VIII, 672. Krş., Zemahşerî, Keşşâf, I, 138.

¹¹⁴² Hadîd, 57/13.

¹¹⁴³ Hadîd, 57/13.

فَضْرَبَ بَيْنَهُم بِسُورٍ وَالْبَاءُ مَزِيدَةٌ أَيْ حِجَابٌ حَائِلٌ بَيْنَ شَقِّ الْجَنَّةِ وَشَقِّ النَّارِ. وَقِيلَ: هُوَ حَائِطٌ بَيْنَ الْجَنَّةِ

وَالنَّارِ.

“فَضْرَبَ بَيْنَهُم بِسُورٍ” cümlesindeki ب harfî meziddir. Yani, cennet yakası ile cehennem yakası arasına engel bir perde konulmuştur. Bunun, cennet ve cehennem arasında bir duvar olduğu da söylenmiştir.”¹¹⁴⁴

7. (ثَم)

a) Terâhî için

Örnek:

هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ

عَلِيمٌ.

“O, yeryüzünde her ne varsa sizin için yarattı. Sonra göğe yöneldi ve onu yedi kat olarak düzenledi. O, herşeyi bilendir.”¹¹⁴⁵

Müfessirimiz Molla Sadrâ, ثَم edatının terâhî, mühlet ve fazilet için geldiğinin söylendiğini belirtmektedir:

...إِنْ “ثَم” كَمَا يَكُونُ لِلتَّرَاخِي بَيْنَ الشَّيْئَيْنِ بِحَسَبِ الزَّمَانِ فَقَدْ يَكُونُ لِلتَّفَاوُتِ بَيْنَهُمَا فِي الشَّرَفِ

وَالْفَضِيلَةِ، وَ”ثَم” هَهُنَا لِفَضِيلَةِ خَلْقِ السَّمَوَاتِ عَلَى خَلْقِ الْأَرْضِ، لَا لِلتَّرَاخِي فِي الْوَقْتِ.

“ثَم edatı, zaman açısından iki şey arasında terahî (vakit açısından sonralık) için olduğu gibi bazen şeref ve fazilet bakımından -yine- iki şey arasındaki farklılık için de olur. (Buna göre) buradaki ثَم lafzı, zaman açısından terâhî/sonralık için değil, gökyüzünün yaratılmasının, yeryüzünün yaratılmasından daha faziletli olduğunu göstermek içindir.”¹¹⁴⁶

Ayrıca Molla Sadrâ, sonra telaffuz edilenin (zikirde müteahhir olanın) vücûdda (varlıkta) önce (mukaddem) olabileceğini de söylemektedir. Ona göre ثَم nin terahî için olması bu görüşle çelişmemektedir. Çünkü bunun manası şöyle

¹¹⁴⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 266. Krş., Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, IX, 302.

¹¹⁴⁵ Bakara, 2/29.

¹¹⁴⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 706. Krş., Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, I, 102.

olmaktadır: “Yüce Allah yeryüzünde olan şeyleri yaratmayı bitirdikten sonra semaya yöneldiği (yarattığı) zaman bunun arasında hiçbir şey var etmedi.”¹¹⁴⁷

b) İsti'bâd (Uzak bulma) İçin

Örnek:

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِآيَاتِ رَبِّهِ ثُمَّ أَعْرَضَ عَنْهَا إِنَّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ مُنتَقِمُونَ.

“Kendilerine Rabbinin nimetleri hatırlatıldıktan sonra onlardan yüz çevirenlerden daha zalim kim olabilir? Muhakkak biz günahkârlara, hakettikleri cezanın karşılığını vereceğiz.”¹¹⁴⁸

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette geçen ثُمَّ edatıyla ilgili şöyle demektedir:

ولفظ “ثم” يستعمل في هذا الموضع للاستبعاد، والمعنى أن هذا القسم من الإعراض مستبعد في العقل، كما تقول لصاحبك: “وقع بيدك مثل تلك الفرصة، ثم لم تنتهزها” استبعادا لتركه.

“ثم” lafzı burada (âyette) istib'âd için kullanılmıştır. Buna göre, mana şöyle olmaktadır: Bu tür yüz çevirme, akıldan uzaktır. Bu, arkadaşına söylediğin şu söze benzetmektedir: Bunun gibi bir fırsat eline düştü. Sonra sen bu fırsatı ganimet bilmedin. (ثم), fırsatın terkedilmesinden dolayı istib'âd (uzak bulmak) için zikredilmiştir.”¹¹⁴⁹

Molla Sadrâ, buradaki ثُمَّ lafzının isti'bad için geldiğini belirtmiş ve bu münasebetle meydana gelen anlam değişikliğine işaret etmiştir.

8. (عَلَى)

a) İst'ilâ

Örnek:

أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ.

“İşte onlar Rablerinden (gelen) bir doğru yol üzeredirler ve kurtuluşa erenler de işte onlardır”¹¹⁵⁰

¹¹⁴⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 706.

¹¹⁴⁸ Secde, 32/22.

¹¹⁴⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 159. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 515.

¹¹⁵⁰ Bakara, 2/5.

Molla Sadrâ, âyette geçen عَلَى'nın temekkünü (sağlam/mükemmel bir şekilde yapmayı) beyan etmek için isti'lâ manasında olduğunu şöyle belirtmektedir:

معنى هذا الاستعلاء بيان لتمكّنهم من الهدى واستقرارهم عليه تشبيها بحال من اعتلى الشيء وركبه.

“(أُولَئِكَ عَلَى هُدًى)”deki isti’lanın manası; (onları) bir şeye hâkim olanın/üstünlük sağlayının ve binenin haline benzeterek onların hidâyete sapasağlam yapıştıklarını (temekkün) ve hidâyet üzere kararlı bir şekilde devam ettiklerini beyan içindir.”¹¹⁵¹

b) Hükmün bağımsız/ayrı olması

Örnek:

خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ.

“Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Onların gözlerinde de perde vardır. Onlar için büyük bir azab vardır.”¹¹⁵²

Molla Sadrâ, yukarıda عَلَى cer harfinin tekrâr edilmesinin, her ikisinin hükümlerinin bağımsız yani ayrı olmasından ötürü olduğunu belirtmektedir:

والفائدة في تكرير الجار في قوله: (وَعَلَى سَمْعِهِمْ)، لاستقلال كلّ منهما بالحكم ولأنّها لما أعيد في

السمع كان أدلّ على شدة الختم في الموضعين.

“(وَعَلَى سَمْعِهِمْ)” cümlesindeki عَلَى cer harfinin tekrâr edilmesi; her ikisinin hükümlerinin farklı (bağımsız) olması nedeniyledir. Çünkü سَمِعَ kelimesi üzerine harf-i cer tekrar edince iki yerdeki (kalp ve basar/göz) mühürlenmenin şiddetine daha fazla delâlet etmektedir.”¹¹⁵³

9. (ف)

a) Fesihî anlamında

Örnek:

وَإِذْ اسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ نَضِيبًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ

مَشْرِبُهُمْ كُلُّوا وَأَشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ وَلَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ.

¹¹⁵¹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 157. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 44.

¹¹⁵² Bakara, 2/7.

¹¹⁵³ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 225.

“Hani, Mûsâ kavmi için su dilemişti. Biz de, ‘asanı kayaya vur’ demiştik, böylece kayadan on iki pınar fişkırmış, her boy kendi su alacağı pınarı bilmişti. ‘Allah’ın rızından yiyin ve için. Yalnız, yeryüzünde bozgunculuk yaparak fesat çıkarmayın’ demiştik.”¹¹⁵⁴

Molla Sadrâ, فَانْفَجَرَتْ kelimesindeki ف atıf harfinin fâ-i fesîhiyye olduğunu şöyle belirtmektedir:

وقوله: (فَانْفَجَرَتْ) الفاء متعلقة بمحذوف. أي: فضرِب فانفجرت. ... كما في قوله: (فَتَابَ عَلَيْكُمْ)

وهي على هذا التقدير فاء فصيحة.

“فَانْفَجَرَتْ sözündeki ف harfi, mahzûf bir fiile mütealliktir. Yani, ‘vurdu ve fişkırdı’... Bu ف harfi ¹¹⁵⁵ فتَاب عَلَيْكُمْ sözündeki ف anlamındadır. O, bu takdire göre fâ-i fesîhiyye olur.”¹¹⁵⁶

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, buradaki ف harfinin fâ-i fesîhiyye olduğunu örnek vererek açıklamıştır.

b) Tefrî’î anlamında

Örnek:

الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ

هَٰذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ.

“Ayakta dururken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah’ı ananlar (şöyle dua ederler:) Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın. Seni tesbih ederiz. Bizi cehennem azabından koru!”¹¹⁵⁷

Molla Sadrâ, Resûllulah’ın (s.a.s) göğe bakarak orada bulunan yıldızları tefekkür edip yukarıdaki âyeti okuduğunu ve akabinde “bu âyeti okuyup da tefekkür etmeyene yazıklar olsun!”¹¹⁵⁸ dediğini zikrettikten sonra şöyle bir açıklama yapmaktadır:

¹¹⁵⁴ Bakara, 2/60.

¹¹⁵⁵ Bakara, 2/54.

¹¹⁵⁶ Sadrâ, Tefsîr, III, 1350.

¹¹⁵⁷ Ali İmran, 3/191.

¹¹⁵⁸ Tabersî, Mecme’u’l-Beyân, II, 362.

وأقول: قوله صلى الله عليه وآله عقيب قراءة الآية إشارة إلى تفسير الآية ولمية عذاب النار، المفهوم من فحواها بواسطة ”الفاء“ التفريعية الدالة على أن التدبر في النجوم والعلم بحقيقة ما في السماء يوجب الوقاية عن عذاب النار، والجهل بها والإعراض عن آياتها يوجب العذاب الدائم والحرمان عن لقائه.

“Derim ki: Resûlullah’ın (s.a.a) bu âyeti okuduktan sonraki bu sözü, âyetin tefsirine ve cehennem azabının sebebine işaret etmektedir. Tefrî’î anlamında olan ف harfinin vasıtasıyla âyetin içeriği anlaşılmakta ve şuna delalet etmektedir: Yıldızları tefekkür etmek ve gökte olanların mahiyetini bilmek cehennem azabından sakınmayı gerektirir. Onları bilmemek ve âyetlerinden yüz çevirmek ise daimî azabı ve Allah’a kavuşmaktan mahrum olmayı gerektirir.”¹¹⁵⁹

Yukarıdaki örnek gösteriyor ki, müfessirimiz ف harfinin tefrî’î anlamında olduğunu belirtmiştir.

c) Tertib anlamında

Örnek:

فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ.

“Âdem, Rabbinden birtakım kelimeler aldı, bunun üzerine tevbesini kabul etti. Şüphesiz O, tevbeleri çok kabul edendir, çok bağışlayandır.”¹¹⁶⁰

Molla Sadrâ, فَتَابَ عَلَيْهِ cümlesindeki ف’nin tertib için olduğunu şöyle açıklamaktadır:

قال: (فَتَابَ عَلَيْهِ) بالفاء الدالة على الترتيب، لأنه لم يتب و[لا] يتوب عليه إلا بأن سأل بتلك الكلمات،

وكان الله قد علمه طريق الإنابة، وعرفه وجوب التوبة، وهده إلى التوصل بتلك الكلمات.

“(Allah) ف cümlesinde ف harfinin tertibe delalet ettiğini söylemektedir.

Çünkü o, (Âdem) tevbe etmedi. O, bu kelimelerle istekte bulunmadan Allah onun tevbesini kabul etmez. Yüce Allah, Hz. Âdem’e dönüş yolunu göstermiş, tevbenin vacip olduğunu bildirmiş ve bu lafızlarla tevessüle gitmesini öğretmiştir.”¹¹⁶¹

¹¹⁵⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 505. Ayrıca bkz., VII, 624.

¹¹⁶⁰ Bakara, 2/37.

¹¹⁶¹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 979.

10. (في)

a) İştirak ve mecaz anlamında

Örnek:

لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ.

“Göklerde ve yerde olanların hepsi O’nundur.”¹¹⁶²

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette في harfinin kullanıldığı anlamlarla ilgili şunları söylemektedir:

إن لفظة “في” استعمل في معان مختلفة تدلّ على بعضها بالاشتراك، وعلى بعضها بالتجوّز، فإن كون الماء في الكوز، وكون الشيء في الزمان، وكون الجزء في الكلّ وكون الشيء في المكان، وكون الخاص في العام، وكون الكلّ في الأجزاء، وكون الكلّي في الجزئيات، وكون الشيء في الخصب والراحة، وكونه في الحركة، ليست لفظة “في” في جميعها بمعنى واحد؛ فكون الماء في الكوز ليس بمعنى كون الشيء في الشهر والسنة، وكون السواد في الثوب ليس بمعنى كون الجسم في المكان، وكذلك كون الماهية في الخارج ليس بمعنى كونها في الذهن، وكون اللفظ في المعنى ليس بمعنى كون النقوش في الكتاب، بل لفظة “في” يختلف معناها في هذه المواضع وغيرها اختلافا كثيرا لا يحصى.

“Şüphesiz في lafzı çeşitli manalarda kullanılmaktadır. Bazıları iştirak, diğerlerinde de mecaz ile işaret eder. Çünkü suyun testide, bir şeyin zamanda, cüz’ün küllde, bir nesnenin mekânda, hâssın âmmda, küllün eczâda, küllînin cüziyatta, bir şeyin rahatlık ve bollukta ve bir şeyin harekette olması gibi durumların hepsinde في lafzının aynı anlamda olması mümkün değildir.

Suyun testide olması; bir şeyin ay ve yılda olması anlamında değildir. Siyahın elbisede olması, cismin mekânda olması manasına gelmemektedir. Aynı şekilde mahiyetin hariçte bulunması, onun zihinde olması anlamını ifade etmemektedir. Lafzın manada olması nakışların (harflerin) kitapta olması demek değildir. Aksine bu ve diğer konularda في harfi, sayılamayacak kadar değişik anlamlar ifade etmektedir.”¹¹⁶³

¹¹⁶² Bakara, 2/255.

¹¹⁶³ Sadrâ, Tefsîr, V, 158.

Daha sonra Molla Sadrâ, âyetteki في lafzından muradın ya muhtemel olan tüm mana ya da bazı manaların kastedildiğini ve sıyakından anlaşıldığı üzere bunlardan birincisinin daha evlâ olduğunu¹¹⁶⁴ söylemektedir.

b) Zarf anlamında

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyeti tefsîr ederken bazı müfessirlerin في cer harfinin zarf olduğunu söylediklerini belirtmektedir:

وذلك لأن لفظة «في» موضوعة لنسبة الظرفية، وطرفاً هذه النسبة وهو الظرف والمظروف كلاهما جسمانيان، وكلّ ما في السموات والأرض لا يكون إلّا جسمانياً.

“في lafzı zarf nisbeti için konulmuştur. Bu nisbetin iki tarafı olan zarf ve mazrûfun her ikisinin de cismânî olması gerekir. O halde yerde ve gökte ne varsa hepsi cismânîdir.”¹¹⁶⁵

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ burada, في cer harfinin zarf anlamında kullanıldığını aktarmaktadır.

11. (أَوْ)

Örnek:

أَوْ كَصَيْبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ.

“Yahut onların durumu, gökten yoğun karanlıklar içinde gök gürültüsü ve şimşekle sağanak hâlinde boşanan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir. Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.”¹¹⁶⁶

Molla Sadrâ, أَوْ edatının esasen şüphede (şekte) müsâvî, daha sonra ise mecâzen şek olmayan şeylerde müsâvî için kullanıldığını şöyle ifade etmektedir:

وكلمة “أو” في الأصل للتساوي في الشكّ ثم اتسع فيها فاستعمل للتساوي من غير شكّ مثل جالس

الحسن أو ابن سيرين، ومنه قوله تعالى: (وَلَا تُطِغْ مِنْهُمْ آيْمًا أَوْ كُفُورًا).

¹¹⁶⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 158.

¹¹⁶⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 157.

¹¹⁶⁶ Bakara, 2/19.

“أو” kelimesi (edatı) esasen şüphede (şekte) müsâvî olan şeyler içindir. Daha sonraları bu edatın kullanımı genişlemiştir. Böylece şek olmayan şeylerde müsâvî olanlar için de kullanılmıştır. ‘Ya Hasan ile ya da İbn Sîrîn ile otur’ gibi. Allah’ın, ‘onlardan hiçbir günahkâra veya hiçbir nanköre itâat etme’ ¹¹⁶⁷ sözü de bundandır.”¹¹⁶⁸

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, “أو” edatının “şek” manasında kullanıldığını belirtmiştir.

12. (لَوْ)

وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُءُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ.

“O günahkârların, Rableri huzurunda başları öne eğik halde, ‘Rabbimiz! Gördük, duyduk. Şimdi bizi dünyaya geri döndür de salih ameller yapalım. Artık kesin olarak inandık.’ diyecekleri zamanı bir görsen!”¹¹⁶⁹

Molla Sadrâ, لَوْ edatının şart edatı olduğuna dair şöyle demektedir:

جزاء “لو” محذوف، وهو مثل: “لرأيت أمرا فظيعا.”

“لو” kelimesinin cezâ (cevap) şartı mahzûftur. Bu mahzûf olan cevap şart, ‘sen korkunç bir şey göreceksin’ gibi bir ifadedir.”¹¹⁷⁰

Ayrıca o, burdaki لَوْ kelimesinin temennî anlamında olabileceğini de söylemektedir.¹¹⁷¹

13. (مِنْ)

Beyan olarak

Örnek:

سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُثْبِتُ الْأَرْضُ وَمِنْ أَنْفُسِهِمْ وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ.

“Yerin bitirdiklerinden, kendi nefislerinden ve daha bilmedikleri şeylerden bütün çiftleri yaratan (Allah çok) yücedir.”¹¹⁷²

¹¹⁶⁷ İnsan, 76/24.

¹¹⁶⁸ Sadrâ, Tefsîr, II, 381. Krş., Beyzâvî, Envâru ’t-Tenzîl, I, 32.

¹¹⁶⁹ Secde, 32/12.

¹¹⁷⁰ Sadrâ, Tefsîr, VI, 116. Ayrıca bkz., a.m., Tefsîr, II, 395. Krş., Zemahşerî, Keşşâf, III, 510.

¹¹⁷¹ Sadrâ, Tefsîr, VI, 116.

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette geçen مِنْ edatı ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

ويحتمل أن يكون كلمة «من» في المواضع الثلاثة بيانية، فتكون إشارة إلى أعيان أجناس المخلوقات الثلاثة بذواتها، لا إلى موادها وقوابلها وموضوعاتها، إعلاماً بكثرة ما خلق وأنواعها وأصنافها وأعدادها، الخارجة عن ما يحصره علم البشر وعن ضبطه وإحصائه دلالة على عظم قدرة بارئها وإتساع مملكة خالقها ومنشئها جل ذكره.

“(Bu) üç yerde geçen مِنْ edatının beyânî olması ihtimal dahilindedir. Bu taktirde مِنْ, bizzat üç varlığın (yerin bitirdiği, nefisler ve bilinmeyen objeler) cinslerinin özüne işâret etmiş olur. Bu; (onların) maddelerine, yeteneklerine ve mevzûlarına işâret etmez. Ayrıca مِنْ, insan ilminin hasredemediği, zabt ve hesap edemediği varlıkların; tür, sınıf ve sayılarının çokluğunu, onları yaratan ve inşâ eden zikri yüce Yaratıcı’nın kudretinin büyüklüğünü ve hâkimiyetinin/saltanatının genişliğini gösterir.”¹¹⁷³

Böylece Molla Sadrâ burada, مِنْ cer harfinin beyan için geldiğini söylemektedir.

3.8. ŞİİR İLE TEFSİRİ

Arap edebiyatının en önemli edebî türlerinden biri de şüphesiz ki şiirdir. Özellikle dилciler (sarf-nahiv âlimleri) ve lügat kitabı yazarlar yeri geldikçe şiire yer vermişlerdir. Müfessirler de eserlerinde çeşitli maksatları şiirle istişad etmişlerdir. İşte bu nedenle Molla Sadrâ da tefsirinde şiiri kullanmıştır. Meselâ şu âyeti tefsir ederken şiire yer vermiştir:

اعْلَمُوا أَنَّهَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُوَ زِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا وَفِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَغْفِرَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٌ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ.

¹¹⁷² Yâsîn, 36/36.

¹¹⁷³ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 157.

“Bilin ki, dünya hayatı oyun, oyalanma, süslenme, aranızda övünme ve daha çok mal ve çocuk sahibi olmaktan ibarettir. Bu, yağmurun bitirdiği, ekicilerin de hoşuna giden bir bitkiye benzer; sonra kurur, sapsarı olduğu görülür, sonra çerçöp olur. Ahirette çetin azap da vardır. Allah’ın hoşnutluğu ve bağışlaması da vardır; dünya hayatı ise sadece aldatıcı bir geçinmedir.”¹¹⁷⁴

Her ne kadar gerçek, sâbit ve lezzetli olsa da zevâle ve fenaya yüz tutmasından dolayı kevn (madde) âleminin hayal olduğunu şu şiirle ortaya koymaya çalışmıştır:

كُلُّ مَا فِي الْكَوْنِ وَهْمٌ وَخِيَالٌ أَوْ عَكُوسٌ فِي الْمَرِيَا أَوْ ظَلَالٌ.

Kâinata bulunan her şey kuruntu ve hayaldir,
Ya da aynadaki yansımalar veya gölgelerdir.

Aks; asl, hayal; ayan, gölge de şahıs olsa, o zaman her biri (aks, hayal ve gölge) batıl olur. Ayrıca Lebîb’in şiirini de zikrederek Allah’ın dışındaki şeylerin ma’lul ve mümkün olduğunu belirtmektedir.

أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللَّهَ بَاطِلٌ وَكُلُّ نَعِيمٍ لَا مُحَالَاةَ زَائِلٌ.

Dikkat et! Allah’ın dışında her şey batıldır.

Her nimet şüphesiz ki, zâil (yok) olacaktır.¹¹⁷⁵

Molla Sadrâ, bazen âyetleri izah ederken Farsça şiirleri de istişad olarak kullanmaktadır. O, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ, “Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağırıldığı (ezan okunduğu) zaman, hemen Allah’ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilmiş olsanız, bu, sizin için daha hayırlıdır”¹¹⁷⁶ âyetinin tefsîrini yaparken gönlü geniş olduğu bir zamanda yazdığı şu şiiri zikretmektedir:

چون ظهور دین پیغمبر شدی دین توحید خدا ظاهر شدی
مسجد جامع بانجام آمده در یکی هفته با تمام آمده
روزا این هفته بود هر یک هزار زین شمار دوره لیل ونهار

¹¹⁷⁴ Hadîd, 57/20.

¹¹⁷⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 620. Krş., Ebû Hayan, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayan Esîru’-Din el-Endulusî, *el-Bahru’l-Muhîd fi’t-Tefsîr*, (Thk., Sıdkî Muhammed Cemîl), Dâru’l-Fikr, Beyrût, 1420, III, 131.

¹¹⁷⁶ Cuma, 62/9.

پس ز آدم تا بخاتم هفته دان	”إِنْ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ“ را بخوان
شد خطیبِ انبیاء اندر نیاز	روز جمعه چون شدی گاه نماز
می شود قائم قیامت، بی شکی	در میان روز آدینه، یکی
می رسد پیش از قیامت، یک زمان	بانگی ”قد قامت“ بگوش مردمان
تا بسمت الرأس، زین عالی صفت	مرتفع شد آفتاب معرفت
ز اوّل این روز، اعلامی بگاه	این مثذّن گفته: ”قد قامت الصلاة“
در درون هر کسی کاندر رهست	جذبهٔ «فاسعوا إلی ذکر الله» است
که محمد (ص) را رسالت شد درست	اوّل این روز وقت بعثت است
روح قدسی با ملائک صف زدند	از اذانش خفتگان آگه شدند
کز قیامت نیست در جانت اثر	توز ”قد قامت“ کجا داری خبر

Peygamber'in dini ortaya çıkınca

Allah'ın tevhîd dini apaçık oldu.

Mescid-i câmi hazır oldu.

Bir hafta içinde tamamlandı.

Haftanın bugünü, bin günden biri oldu

Gece ve gündüz devarânı bundan sayılır

اَیَّتِیْنِیْ اِنِّ یَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ oku

Bu haftayı Âdem'den ta Peygamber'e kadar bil.

Cuma günü namaza durduğunda

Peygamberlerin hatibini, duana dâhil et.

Bir Cuma gününün içinde

Kuşkusuz kıyamet kopacak.

قد قامت sesi halkın kulağına

Kıyametin kopmasından önce ulaşacak.

Ma'rifet güneşi yükseldi

Sıfatı yüksek olan Allah'tan, baş tarafına gelinceye kadar.

قد قامت sözünü müezzin söyleyince

Bugünün başında haberi bil.

âyetinin cazibesi فاسعوا إلى ذكر الله

Herkesin içinde bulunur.

Bugünün başı dirilme vaktidir

Ki, Hz. Muhammed'e (s.a.a) risâlet geldi.

Onun ezanıyla uyuyanlar uyandılar

Cebrâil ve melekler saf saf tuttular.

Senin قد قامت'ten ne haberin var ki?!

Sende kıyâmetin eseri hiç yok.¹¹⁷⁷

3.9. BİLİMSEL TEFSİR

Bilimsel tefsir, Kur'an'ın ibarelerindeki bilimsel ıstılahları açıklamaya, onlardan çeşitli ilimler ve felsefî görüşler çıkarmaya çalışan bir tefsir çeşidi olarak tanımlanmaktadır.¹¹⁷⁸

Bilimsel tefsir hareketi, bağımsız bir tefsîr ekolü haline gelinceye kadar, “dirâyet tefsîri” içinde mütalaa edilmiştir. Bilimsel tefsîr hareketi, Emeviler döneminde ortaya çıkmıştır. Abbâsîler döneminde başlayan pozitif ilim ve Batı'dan yapılan tercümelerle İslâm dünyasında felsefe, astronomi, matematik, tıp, fizik, kimya gibi ilimler Kur'an'daki kevnî âyetlerin tefsîrine de yansımıştır.¹¹⁷⁹

“Tarihte bilimsel tefsîr konusunda en ciddi eser yazan Gazâlî (v. 505/1111) olmuştur. O, gerek *İhyâ* ve gerekse *Cevâhiru'l-Kur'an* adlı eserlerinde gelmiş geçmiş tüm ilimlerin Kur'an'da bulunduğunu; Allah'ı ve Kur'an'ı tanımak için bütün ilimlerin bilinmesinin gerekli olduğunu savunmuştur. Gazâlî'den sonra Fahreddin er-Râzî (v. 606/1210), *Mefatihü'l-Ğayb* adlı tefsîrinde kevnî âyetleri yaşadığı dönemin bilimsel teori ve görüşlerine göre tefsîr etmiştir. Ebu'l-Fadl el-Mursî (v. 655/1257) ve Suyûtî (v. 911/1505) gibi âlimler de bu yönetime başvuranlardandır.”¹¹⁸⁰

¹¹⁷⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 46.

¹¹⁷⁸ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, II, 418; Cerrahoğlu, *Tefsîr usûlü*, s. 303.

¹¹⁷⁹ Celâl Kırca, *Kur'an-ı Kerîm ve Modern İlimler*, Marifet Yay., İstanbul, 1982, s. 52; Muhsin Demirci, *Tefsîr Tarihi*, MİFY., İstanbul, 2012, s. 234.

¹¹⁸⁰ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, II, 460-461; Kırca, *Modern İlimler*, s. 72.

Molla Sadrâ ise, kendi döneminden önceki Bîrûnî (v. 453/1061?) ve Gazâlî (v. 505/1111) gibi âlimlerin görüşlerinden ve kendi çağında bilinen bilimsel birikimlerden faydalanıp Kur'ân'a yaklaşım husûsunda irfânî bir anlayış geliştirmeye çalışmaktadır. Aslında o, tefsîre almış olduğu bazı bilimsel verileri kullanırken bilimsel bilgi üretmek amacıyla olmayıp bu bilimsel bilgi ile kâmil anlamda marifetullahı götürecektir bilginin alt yapısını oluşturma çabasıdır. Bugün bilimsel tefsîre önem veren bazı müfessirlerin yorumları ile Molla Sadrâ'nın tefsîr yorumunu karşılaştırdığımızda önemli farklılıklar olduğunu görmekteyiz. Günümüzün bilimsel tefsîr yaklaşımında Kur'ân'da yeni buluşlar çıkarmaya çalışmak söz konusu iken, Molla Sadrâ'nın yaklaşımında müsbet ilimleri kullanarak âyetleri derinlemesine anlamak, insan-ı kâmil yetiştirmek ve keşfî bir boyut katmak vardır.

Kur'ân'ı Kerîm, hidâyet kılavuzu olmakla birlikte o, tüm ilimlerden bahseden bir kitaptır. Onda bilimsel verilerin bulunması, o âyetlerin bilimsel olarak yorumlamasını gerektirmektedir. Kur'ân her asra hitap etmesi nedeniyle herkes ondan kendi hissesini almaktadır. Molla Sadrâ da yaşadığı asırda bilinen bazı bilimsel kanunlara değinmekte ve bunları ilahî hikmet çerçevesinde yorumlamaktadır.

Molla Sadrâ'nın, nakille gelen bilgiler ile bilimsel veriler arasında zıtlık olmadığını belirtip nakil ile bilimsel bilgiyi bağdaştırmaya çalıştığı da görülmektedir. Meselâ o, husûf (ay) ve kusûf (güneş) tutulmasıyla ilgili olarak “*bunların, Allah'ın kullarını korkutması ve kudretini izhar etmesi içindir*”¹¹⁸¹ şeklinde gelen rivâyetle, hendese ilmindeki “ayın tutulması; dünyanın araya girmesiyle güneşten gelen ışınların aya ulaşmasına engel olmasıyla. Güneşin tutulması ise, güneşten gelen ışınların gözlere (dünyaya) ulaşmasına ayın engel olmasıyla meydana gelmektedir” şeklindeki veri arasında çelişki olmadığını, iman ehli olanların hendesinin ortaya koyduğu delilleri (verileri) inkâr etmediklerini, lakin dinin nûrunu kabul etmeyenlerin gayb hükümlerini inkâr ettiklerini ifade etmektedir.¹¹⁸²

Bunların şu âyetler üzerinde kafa yormalarını tavsiye etmektedir:

الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ.

¹¹⁸¹ Bkz., Müslim, Kusûf, 6, 9. Buhârî'deki rivayet ise şöyledir: “Şüphesiz Güneş ve Ay bir kimsenin ölümü nedeniyle tutulmaz. Bu ikisinin tutulduğunu gördüğünüzde size açılana kadar namaz kılıp dua ediniz.” Başka bir rivayette ise: “Ancak, Allah bu tutulma ile kullarını korkutur.” Buhârî, Kusuf, 2.

¹¹⁸² Sadrâ, Tefsîr, II, 391.

“Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar.”¹¹⁸³

وَلِلّٰهِ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأُمُورُ كُلُّهَا فَاغْبِذْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ.

“Göklerin ve yerin gaybını bilmek Allah’a mahsustur. Bütün işler O’na döndürülür. Öyle ise O’na kulluk et ve O’na tevekkül et. Rabbin yaptıklarınızdan habersiz değildir.”¹¹⁸⁴

مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَاسْمِعْ غَيْرَ مُسْمِعٍ وَرَاعِنَا لَيَّا بِالْبَيْتِهِمْ وَطَعْنَا فِي الدِّينِ وَلَوْ أَنَّهُمْ قَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَاسْمِعْ وَانظُرْنَا لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَقْوَمَ وَلَكِنْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا.

“O Yahûdî olanlardan kimileri kelimelerin yerlerini değiştirip, “dinledik, isyan ettik.” “Dinle dinlenilmez olsaydın” ve “bizi güüt” diyorlar. Böyle diyeceklerine “dinledik, itaat ettik, dinle ve bizi gözet” deselerdi elbette haklarında daha hayırlı ve daha dürüst olurdu. Fakat inkârları yüzünden Allah, kendilerini lanetlemiştir. Onun için pek azı dışında imana gelmezler.”¹¹⁸⁵

وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَيَوْمَ يَقُولُ كُنْ فَيَكُونُ قَوْلُهُ الْحَقُّ وَلَهُ الْمُلْكُ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْحَكِيمُ.

“O, gökleri ve yeri, hak ve hikmete uygun olarak yaratandır. Allah’ın “ol” deyip de her şeyin oluvereceği günü hatırla. O’nun sözü gerçektir. Sûr’a üflendiği gün de mülk (hükümranlık) O’nundur. Gaybı da, görülen âlemi de bilendir. O, hüküm ve hikmet sahibidir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır.”¹¹⁸⁶

Daha sonra Molla Sadrâ, bilimsel verilerle yetinip Allah’ın kudretini düşünmeyenlere şöyle hitap etmektedir:

فما بالك أيها الأعور، هلاً نظرت بالعينين وأثبتت العالمين، فالله أظهر الملك والشهادة لقضية اسمه الظاهر، والغيب والملكوت لقضية اسمه الباطن، فلو كنت أدركت العالمين لجمعت بين الفلك والملك وأثبتت المعقول والمنقول. على أن في نظر العارف المحقق الفلك ملك متمثل والمنقول معقول ينتقل إلى عالمك الذي أنت فيه والشرع عقل ظاهر والعقل شرع باطن، فالجسماني للفلك والروحاني للملك.

¹¹⁸³ Bakara, 2/3.

¹¹⁸⁴ Hûd, 11/123.

¹¹⁸⁵ Nisâ, 4/46.

¹¹⁸⁶ En’âm, 6/73.

“Ey kör! Sana ne olmaktadır! İki gözle baksaydın da iki âlemi ispat etseydin ya. Allahu Teâlâ ‘Zâhir’ isminin tecellisiyle mülk ve şehadet âlemini, ‘Bâtın’ isminin tecellisiyle de ğayb ve melekût âleminin izhar etmiştir. Şâyet sen iki âlemi bilmiş olsaydın, felek ile melek arasını birleştirir, akledileni ve nakledileni ispat ederdin. Muhakkik ârifin nazarına göre felek mümessel bir melektir. Nakledilen ise içinde bulunduğu âleme intikal eden ma’kûldur. Şeriat; zâhir olan akıldır. Akıl da bâtın olan şeriattır. Cisim ile ilgili olan felek için, rûh ile ilgili olan ise melek içindir.”¹¹⁸⁷

O, kendi zamanındaki dehrîlerin bazı bilimsel gerçeklerin sebep ve illetleri ile alakalı görüşlerini, Allah’ın hikmetine ve kudretine bağlamadıkları için eleştirmektedir. Meselâ şu âyetin tefsirinde, tabiat olaylarından ibret alınmasına teşvik amacıyla bazı sorular sormaktadır:

أَأَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمُنْزِلُونَ.

“İçtiğiniz suyu buluttan indirenler sizler misiniz yoksa onu Biz mi indiririz?”¹¹⁸⁸

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyeti yorumlarken şöyle demektedir:

“Aldanmış ve akli noksan olan bu cahil; suyun, tabiatı gereği ağır ve tabiatının bu şekilde oluşunun yağmurun inmesine sebep olduğunu söylemektedir. Bu bilgiyi, keşfetmiş olduğu yeni bir bilgi zannetmekte ve bununla sevinmektedir. Şâyet ona şöyle denilse, “tabiat nedir?” Suyun göğe kadar yükselmesini zorlayan şey nedir? Daha sonra başka bir yönü hayal eder ve şöyle derlerse, ‘hava (atmosfer) zemherir küresinde/tabakasında tabiatı gereği suya dönüşür.’ Biz de kendisine, ‘ey tabiatüstünde ilmi olandan câhil kalan! Ve ey halk ve emir âlemini elinde bulundurandan gafil olan! Havanın tabiatını suya dönüşecek şekilde mecbur kılan kimdir? Burûdet (soğukluk) arazî bir keyfiyettir. Arazî (mahiyet) cevherî (öz) şeklini ifade etmez. Sonra suyu -ağır olduğu halde- ağaçların aşağısından, dalların en yükseğine yükselmesine zorlayan kimdir? Şâyet su en aşağıya inerse, ikinci kez, yavaş yavaş ağaçların içinden yukarıya nasıl yükselir? Öyle ki tüm dallar ve yaprakların etrafına yayılır...’ deriz.”¹¹⁸⁹

Böylece bilimsel bir konuda, yüzeysel bilgiye sahip olan mülhidlere, onları ilahî hikmetler husûsunda düşünmeye sevk eden sorular sorarak, Yüce Allah’ı

¹¹⁸⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 391.

¹¹⁸⁸ Vâkı’a, 56/69.

¹¹⁸⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 160.

yukarıdaki âyette geçen “içtiğiniz suyu buluttan indirenler sizler misiniz yoksa onu Biz mi indiririz?” ifadesini bu şekilde açıklamaya çalışmaktadır.

3.9.1. TIB

Örnek:

أَفَرَأَيْتُمْ مَا تُمْنُونَ أَأَنْتُمْ تَخْلُقُونَهُ أَمْ نَحْنُ الْخَالِقُونَ.

“Akıttığınız meniye gördünüz mü? Onu siz mi yaratıyorsunuz, yoksa yaratan biz miyiz?”¹¹⁹⁰

Molla Sadrâ, Fahreddin er-Râzî'nin (v. 606/1210) *Tefsîrû'l-Kebir* adlı eserine atıfta bulunarak meni (sperm) ile ilgili o gün bilinen şu bilimsel verileri aktarmaktadır:

“Meni (sperm) dördüncü sindirim artığından hâsıl olmaktadır. Meni organların ufuklarında dağılmış çisinti (hafif yağmur) gibidir. Bundan dolayı cima anında lezzet almada tüm organlar müşterek olur. Tüm organlardan ayrışma (inhilal) meydana gelmesi nedeniyle cenâbetten gusûl yapmak vacip olur. Sonra Allahu Teâlâ bünye (insan vücudu) üzerine şehvet gücünü musallat kılmıştır ki, meni damarlarında dağılmış ve ayrılmış bu parçacıkları toplansın.”

Molla Sadrâ, embriyo ile ilgili bu bilgileri aktardıktan sonra özetle şöyle demektedir:

إن تلك الأجزاء كانت متفرقة جدًا أولاً في أطراف العالم، ثم إنه تعالى جمعها في بدن ذلك الحيوان منبثة في أطراف بدنه، ثم جمعها بقوة المولدة في أوعية المنى، ثم أخرجها ماء دافقا إلى قرار الرحم؛ فإذا كانت هذه الأجزاء متفرقة فجمعها وكون منها ذلك الشخص فإذا تفرقت بالموت مرة أخرى فكيف يمتنع عليه جمعها مرة أخرى. فهذا تقرير هذه الحجة في هذا المنهج.

“Tüm bu parçacıklar önce dünyanın her tarafında parça parça dağınık idi. Sonra Yüce Allah o parçacıkları bu canlının bedeninde -bedeninin her tarafına (uç noktalarına kadar ulaşır) dağılacak şekilde- topladı. Daha sonra onları mutevellid bir güçle¹¹⁹¹ meni damarlarında bir araya getirdi. Sonra onları rahime fişkıran su olarak çıkardı. Bu parçalar ayrı ayrı iken onları topladı ve onlardan bir şahıs (beden) oluşturdu. Onlar ölüm ile bir kez daha parça parça ayrıldıktan sonra onların bir daha

¹¹⁹⁰ Vâkı'a, 56/58-59.

¹¹⁹¹ Doğum yapma yetisi.

bir araya toplanması O'na nasıl imkansız (mümteni') olur!? İşte bu, bu yöntemde bu delilin açıklamasıdır.”¹¹⁹²

Ayrıca Molla Sadrâ, bu bilimsel metoda işaret ederek Cenabı Hakk'ın çok sayıda âyetleri zikrettiğini de söylemektedir.¹¹⁹³

Kur'ân'ın ve bilimin aynı konuda benzer şeyler söylediği görülmektedir. Ancak kullandıkları dil ve amaçlar farklı olmaktadır. Kur'ân, kâinattaki rüzgâr, yağmurun yağması, bulutların gökle yer arasında asılı kalması gibi bazı unsurları ve yine kâinatta cereyan eden birtakım tabiat olaylarını Yüce Allah'ın kudret ve azametinin birer nişanesi olarak zikretmek suretiyle insanları imana teşvik etmektedir. Bilim ise, doğal bir realiteyi araştırıp anlaşır hale getirme amacını gütmektedir. Diğer müfessirler gibi Molla Sadrâ da Kur'ân âyetlerinde geçen bilimsel gerçeklikleri tefsîr sadesinde bazı şeyler söylemiştir. Ancak müfessirler bazı yorumlarını çağlarındaki bilimsel çalışmalarıyla desteklemişlerdir. Bununla beraber Kur'ân'la çelişen o günkü bilgileri kabul etmemişlerdir.

Molla Sadrâ'nın yukarıdaki açıklamaları modern tıpla uyusmaktadır. Mesela modern tıp insanda eşeyssel üremenin ilk maddesinin nutfe olduğunu söylemektedir.

Erkeğin vücûdunda üreyen nütfe maddesi, cinsel temas yoluyla annenin yumurtasıyla birleşir. Döllenmeden sonra da anne rahminde gelişmeye, merhaleden merhaleye geçerek büyümeye başlar. Ancak 'nutfe' denilen bu maddenin de oluşmasının bir alt yapısı vardır. Bu, topraktan yetişip insan vücûduna gelen besinlerle beslenme sonucu ortaya çıkmaktadır. Yani yaratılan her insan nutfe haline gelinceye kadar toprak ve çamur içinde geçen uzun bir serüven yaşamakta, birçok aşamadan geçmekte ve sonunda erkeğin üreme organından kadının yumurtasına geçip insan canlılığının başlangıcını oluşturacak kıvama erişmektedir.¹¹⁹⁴

3.9.2. ASTRONOMİ

Örnek:

هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ

عَلِيمٌ.

¹¹⁹² Sadrâ, *Tefsîr*, III, 567. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, VII, 538. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 354.

¹¹⁹³ Hacc, 22/5-7; Kıyâme, 75/37-38; Mü'minûn, 23/15-16; Târik 86/5-8.

¹¹⁹⁴ Ömer Çelik, *Kur'ân'dan Teknolojik Yansımalar*, İzmir, 2009, s. 118.

“O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratan, sonra göğe yönelip onları yedi gök hâlinde düzenleyendir. O, her şeyi hakkıyla bilendir.”¹¹⁹⁵

Molla Sadrâ, yukarıdaki سَبْعَ سَمَاوَاتٍ “yedi gök” ifadesini yorumlarken Kur’ân’ı Kerîm’de göklerin sayısının yediyi aşmadığını söylemektedir:

وأما أهل الهيئة وأصحاب التعاليم الرصدية فزعموا أَنَّ الأفلاك الكلية تسعة: سبعة للسيارات -كُلٌّ في فلك- وثامنها للكواكب الثابتة في أوضاعها، البطيئة في حركتها الخاصة بها. وأما الفلك التاسع فهو الفلك المحيط بالكلِّ، المحرَّك للكلِّ حركة سريعة يخالف في الجهة لحركات البواقي.

“Astronomi (heyet) ve rasat ilmiyle uğraşanlar tüm feleklerin dokuz olduğunu iddia etmişlerdir; (bunlar) yörüngelerde olan yedi gezegen; sekizincisi -sabit gezegenlerde- kendisine özgü yavaş hareketleri olan felek; dokuzuncusu ise, diğer feleklerin hareketlerinin aksi yönde tüm felekleri hızlı bir şekilde hareket ettiren ve onları kuşatan felektir.”¹¹⁹⁶

Molla Sadrâ, onların astronomi ilmine göre önce dokuz ayrı hareket gördüklerini ve dolayısıyla hareket eden bu dokuz feleği ispat etmeye çalıştıklarını belirtmektedir. Ayrıca bunların güneşin ve diğer feleklerin, hangi felekler arasında olduğu hakkında yaptıkları tartışmaları kabul etmemektedir. O, rasat ve his yönteminin semâvî işleri/halleri idrak etmekte âciz olduğunu belirterek ancak felekleri inşâ edip yaratanın ihâta edeceğini ve nakil yoluyla gelen bilgiyle yetinmenin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ona göre nakil ile (Kur’ân ile) gelen bilgi, göklerin kesin olarak yedi adet olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca şâyet bu ikisinden murat kullî akıl ve kullî nefis veya levh ve kalem ile kaza ve kader olmazsa bu yedi gök dışında iki büyük cisim daha var ki; biri arş, diğeri de Kürsî’dir.¹¹⁹⁷

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, kendi zamanındaki bazı bilimsel verileri zayıf görmekte, Kur’ân’da geçen verilerin mutlak doğru olduğunu belirtmektedir. Ayrıca onun, sahip olduğu derin felsefî birikimine dayanarak konuya irfânî açıdan yaklaştığı da görülmektedir.

Burada konunun gereğinden fazla uzamaması için Kur’ân’da geçen âyetlerin

¹¹⁹⁵ Bakara, 2/29.

¹¹⁹⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 718. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 172, II, 475, 486, VI, 233, 414, VII, 160, VIII, 126.

¹¹⁹⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 722-723.

bilimsel yorumlarının geçtiği yerleri dipnotta göstermekle yetinmek istiyoruz.¹¹⁹⁸

3.10. EDEBÎ SANATLAR AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ

Hız. Muhammed'in (s.a.s) peygamber olarak gönderildiği Arap Yarımadasında edebiyatın zirvede olmasından dolayı kendisine gönderilen Kur'an da bu geleneğe uygun olarak edebiyat sahasında eşsizliğini ortaya koymuştur. O dönemdeki Arapların edebiyat alanındaki seviyesini de aşarak otoritesini kabul ettirmiştir. Kur'an'ın fesahat, belâğat ve üslûp açısından muciz olduğu herkes tarafından kabul edilmektedir.¹¹⁹⁹

Müfessirler tefsirlerinde yeri geldikçe Kur'an'ın fesâhat ve belâğat yönlerine değinmişler, hatta bu alanda müstakil eserler kaleme almışlardır. Molla Sadrâ da tefsirinde edebî sanatlara ait konulara temas etmiştir.

Bu kısa girişten sonra şimdi Molla Sadrâ'nın bu konuya ilişkin yaklaşımını - fazla detaya girmeden- ele almaya çalışalım.

3.10.1. İLMU'L-BEYÂN

Mananın farklı üsluplarla, çeşitli yollarla ifade edilmesi ilmidir. Bu yollar (konular) teşbih, istiare, mecaz, hakikat ve kinayedir. Biz de müfessirin tefsirinde ele almış olduğu bu konuları örneklerle açıklayacağız.

3.10.1.1. Teşbîh

Kur'an-ı Kerîm, konularını bazen teşbîh ve temsil yoluyla anlatmaktadır. Kur'an, en soyut meseleleri, teşbîh ve temsillerle insanların anlayacağı seviyeye indirmektedir.¹²⁰⁰

Bilindiği gibi teşbîhin birkaç çeşidi vardır. Teşbîh; teşbîh edatı ve yönünün (vech-i şebah) zikredilip zikredilmemesi bakımından şu kısımlara ayrılmaktadır:

¹¹⁹⁸ Coğrafya hakkında bkz., Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 160. Tıp hakkında bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 172. Ziraat hakkında bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 167.

¹¹⁹⁹ Kur'an, bir benzerini getirmeleri hususunda müşriklere meydan okumuştur. Buna rağmen Kur'an'ı inkâr eden müşrikler bile onun lafzının üstünlüğünü kabul etmekten başka bir çare bulamamışlardır. Lafız olarak da mucize olan Kur'an-ı Kerîm birçok edebî güzelliklere yer vermiştir. Beyân, meânî ve bedî ilimlerine ait konular incelendiğinde bunlara ait örneklerin Kur'an âyetlerinde de mevcut olduğu görülür. Bazı örnekler için bkz., Bakara, 2/18; A'raf, 7/179; Secde, 32/14; Yâsîn, 36/37; Câsiye, 45/21.

¹²⁰⁰ Şadi Eren, *Kur'an'da Teşbih ve Temsiller*, İstanbul, 2006, s. 13.

1. Teşbîh-i Mürsel: Teşbîh edatı zikredilen teşbîhtir.
2. Teşbîh-i mü'ekked: Teşbîh edatı hazfedilen teşbîhtir.
3. Teşbîh-i Mücmel: Teşbîh yönü (vech-i şebah) hazfedilen teşbîhtir.
4. Teşbîh-i Mufasssal: Teşbîh yönü (vech-i şebah) zikredilen teşbîhtir.
5. Teşbîh-i Belîğ: Teşbîh edatı ve teşbîh yönü (vech-i şebah) hazfedilen teşbîhtir.¹²⁰¹
6. Teşbîh-i Temsil: Benzetme yönü birçok şeyden alınır sa teşbîh-i temsil olur.¹²⁰²

Bu temsil çeşidi orijinal teşbîhlere dendir.¹²⁰³

Molla Sadrâ da tefsirinde Kur'ân âyetlerini yorumlarken bazen teşbîhin kısımlarını belirttiği gibi bazen de bu sanatın bulunduğu âyetlerde sadece teşbîhin olduğunu söylemekle yetinmektedir.

a) Teşbîhü'l-Belîğ

Örnek:

صُمُّ بُكْمٌ عُمِّي فَهَمْ لَا يَزِجَعُونَ.

“Onlar sağır lar, dilsizler ve körlerdir. Onlar dönmezler.”¹²⁰⁴

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette hangi edebî sanatın olduğu konusunda ihtilaf ettiklerini, söz konusu ayette bazılarının istiâre, bazılarının ise teşbîh-i belîğ olduğunu söylediklerini belirtmektedir.

O, konuya ilişkin görüşünü şu sözleriyle ortaya koymuştur:

فالمحققون منهم على أنه تشبيه بليغ وليس باستعارة لأن من شرطها أن يطوى ذكر المستعار له بحيث

يمكن حمل الكلام على المستعار منه لولا القرينة.

“Muhakkik âlimlere göre âyette geçen, teşbîhi'l-belîğ olup istiâre olmadığıdır. Çünkü istiârenin şartı müsteâr leh'un (müşebbehin) zikrinin dürülmesidir. (terkedilmesidir). Şöyle ki şâyet karîne olmazsa kelâmı, müsteâr minhuya (müşebbehün bihe) hamletmek mümkün olacaktır.”¹²⁰⁵

¹²⁰¹ Nusrettin Bolelli, Belâgat, *Beyan, Meanî, Bedî İlimleri Arap Edebiyatı*, İFAV Yay., İstanbul, 2012, s. 41. Ayrıca bkz., Suyûtî, *İtkân*, s. 582.

¹²⁰² Suyûtî, *İtkân*, s. 583.

¹²⁰³ Bolelli, *Arap Edebiyatı*, s. 62.

¹²⁰⁴ Bakara, 2/18.

¹²⁰⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 378. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 77; Sa'dud'Dîn Mes'ud b. Ömer et-Teftâzânî, *Muhtasarü'l-Me'ânî fi'l-Belâğa*, Mektebetü'l-Haşemiyye, İstanbul, 2017, s. 292.

Görüldüğü gibi müfessir yukarıdaki âyette, teşbîh edatı ve yönünün (vech-i şebihin) hafzedildiğini düşünerek teşbîhü'l-beliğ olduğunu belirtmektedir.

b) Teşbîh-i Temsil (Mürekkab)

Örnek:

اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ
دُرِّيُّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي
اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ.

“Allah, göklerin ve yerin nûrudur. O’nun nûrunun temsili, içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir. O lamba kristal bir fanus içindedir; o fanus da sanki inciye benzer bir yıldız gibidir ki, doğuya da, batıya da nisbet edilemeyen mübarek bir ağaçtan, yani zeytinden (çıkan yağdan) tutuşturulur. Onun yağı, neredeyse, kendisine ateş değmese dahi ışık verir. (Bu,) nûr üstüne nûrdur. Allah dilediği kimseyi nûruna eriştirir. Allah insanlara (işte böyle) temsiller getirir. Allah her şeyi bilir.”¹²⁰⁶

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette geçen teşbîhlerle ilgili şöyle demektedir:

كَمِشْكَاةٍ, الْمِصْبَاحُ, الزُّجَاجَةُ ve زَيْتٌ kelimelerinde vâki‘ olan tüm teşbîhler; Hakkın sıfatının zuhûrunu ve vuzûhunu ispat etmek içindir. Sanki şöyle denilmiştir:

الحق الذي به هدى الناس كنور في سراج اشتعل مصباحه بزيت صاف، كان في قنديل زجاجي شفاف في غاية اللطافة، بحيث يكون في لطافته وزهرته شبيها بإحدى الدراري المشهورة، كالمشترى والزهرة، وكانت الزجاجة في كوة غائرة في جدار غير نافذة، حتى لا ينشر نور المصباح، فلا محالة يكون النور في غاية الإضاءة والظهور، فكَذَلِكَ الحق المنبث في العالم المنتشر في الخلائق.

“İnsanları kendisiyle hidâyet ettiği hak; saf zeytinyağı ile tutuşan bir lambadaki nûr (ışık) gibidir. Lamba, son derece şeffaf cam olan bir kandilliktedir. Şöyle ki, letâfet (incelik) ve parlaklıkta müşteri ve zühre gibi meşhur olan yıldızlardan birine benzetilmiştir. Cam, duvardaki oyukta bir cam mahfaza içinde bulunur ki (böylece) lambanın ışığı dağılmamaktadır. Şüphesiz nûr (ışık) son derece parlaktır. İşte mahlûkata dağılan âlemdeki hak da böyledir.”¹²⁰⁷

¹²⁰⁶ Nûr, 24/35.

¹²⁰⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 464. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 386, VII, 32. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 241.

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ bu misâlde, âyetteki edebî sanatın teşbîhü't-temsîl (mürekkab) olduğunu açıklamaya çalışmaktadır.

c) Teşbîh-i Mücmel

Örnek:

وَالْقَمَرَ قَدْزَنَاهُ مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ.

“Ay için de birtakım menziller (yörüngeler) tayin ettik. Nihâyet o, eğri hurma dalı gibi (hilâl) olur da geri döner.”¹²⁰⁸

Molla Sadrâ, “nihâyet o eski hurma dalı gibi (hilâl) olur da geri döner” âyetindeki edebî sanatın, mücmel teşbîh olduğunu şöyle belirtmektedir:

وإنما شبه الله تعالى القمر عند ما كان في آخر منازلها بالرجون... لدقته واستقواسه، ووصفه بالقديم زيادة في وجه الشبه، فإنه إذا قدم ازداد دقة وانحناء واصفرارا فشبه القمر به من وجوه ثلاثة.

“Çünkü Allah, son menziline gelen ayı, inceliği ve kavisliğinden dolayı... hurma dalına benzetmiş, vech-i şebih (teşbih yönü) ziyâde olsun diye onu eski diye nitelemiştir. Çünkü hurma dalı eskidiğinde incelik, kavislik ve sarılık daha da artmaktadır. Böylece ay, üç yönden hurma dalına benzetilmiştir.”¹²⁰⁹

3.10.1.2. İstiare

وَآيَةٌ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ فَإِذَا هُمْ مُظْلِمُونَ.

“Gece de onlar için bir delildir. Gündüzü ondan çıkarırız, bir de bakarsın karanlık içinde kalmışlardır.”¹²¹⁰

Molla Sadrâ سَلَخَ kelimesinin “giyilen bir şeyi çıkarmak” anlamına geldiğini belirttiikten sonra yukarıdaki âyette geçen bu kelimenin müsteâr olduğunu söylemektedir:

فوقع ههنا مستعاراً لإزالة نور الشمس وكشفه بحركتها عن سطوح الأجرام الأرضية... لأنها كلها مظلمة الذوات قابلة للأنوار الكوكبية والعنصرية، التي أصلها مستفاد من ضوء الشمس، فإذا غربت عنها الشمس رجعت إلى ظلمتها الأصلية.

¹²⁰⁸ Yâsîn, 36/39.

¹²⁰⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 172. Ayrıca teşbih çeşitleri ile ilgili diğer örnekler için bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 329, 371, 493, V, 463, VII, 32, III, 603.

¹²¹⁰ Yâsîn, 36/37.

“Burada (yani yukarıdaki ifade) güneş ışığının izâlesi ve güneşin hareketiyle ışığın yeryüzü cisimlerinden kalkması yerine kullanılmıştır (müstear)... Çünkü yer tümüyle karanlık olup aslı güneşin ışığından faydalanan gezegenlerin ve unsûrların ışığına kabildir. Güneş battığında yeryüzü aslî karanlığa döner.”¹²¹¹

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette istiâre olduğunu belirtmiştir.

3.10.1.3. Mecâz-Hakikât

Örnek:

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ.

“Allah’ı nasıl inkâr edersiniz? Hâlbuki siz ölüler idiniz de O size hayat verdi. Sonra sizi öldürecek, tekrâr sizi diriltecek ve sonra da O’na döndürüleceksiniz.”¹²¹²

Molla Sadrâ, âyette geçen أَمْوَاتًا cümlesindeki ميت kelimesinin, hakikî-mecâzî mana ifade edip etmediğiyle ilgili olarak şöyle demektedir:

والأكثر على أنه مجاز، لأنه شبه الموات بالميت، لأن الموت عدم الحياة عما من شأنه أن يقبل الحياة بما فيه من اللحمية والرطوبة، والحمل على الحقيقة أولى، كما دلّ عليه ظاهر هذه الآية وغيرها، إذ لا داعي للعدول عن الحقيقة.

“Âlimlerin çoğuna göre (buradaki ميت kelimesi) mecâzdır. Çünkü cansızlar ölüye benzetilmiştir. Çünkü ölüm, hayatı kabul edecek et ve rutûbet olan şeylerde hayatın olmamasıdır. Bu ve diğer âyetlerin zâhirlerinin işaret ettiği gibi (bu kelimenin) hakikî anlamda kullanılması daha evlâdır. Zira hakikâten (mecâzî manaya) dönmeyi gerektiren herhangi bir sebep yoktur.”¹²¹³

O, daha sonra sözlerine şöyle devam etmektedir:

إن الحياة في المشهور عند الجمهور حقيقة في القوة الحساسة أو ما يقتضيها، وبها سمي الحيوان

“حيواناً” ويطلق على القوة النامية مجازاً... والموت بإزائها يطلق على ما يقابلها في كل مرتبة.

¹²¹¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 159. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 145, 158, III, 535, VII, 159, 248, V, 256.

¹²¹² Bakara, 2/28.

¹²¹³ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 678-679. Krş., Beyzâvî, *Envâru’l-Tenzîl*, I, 47. Ayrıca mecaz ile ilgili örnekler için bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 145, III, 587, IV, 1373, V, 70, 306, VII, 488. Hakikat için bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 91, III, 757, IV, 1348, VI, 257, VIII, 488.

“Şüphesiz cumhûra göre meşhur anlamıyla hayat, hassas kuvvette veya onun gerektirdiği şeyde bir hakîkattır. İşte bundan dolayı canlılara heyevân denilmiştir. Nâmî kuvvetlere (ilm, iman ve akılla) mecâzen hayat denilmiştir... Mevt ise her mertebede hayatın zıttı olarak kullanılmaktadır.”

Görüldüğü gibi müfessir, میت kelimesinin mecâz ve hakikât anlamlarına dair görüşleri aktarmış ve bu arada kendi tercihini ortaya koymuştur.

3.10.1.4. Kinâye

Örnek:

وَفُزِّشَ مَرْفُوعَةً إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنْشَاءً .

“Ve yükseltilmiş yataklardadırlar. Şüphe yok ki, biz onları bir yaratılış ile yarattık.”¹²¹⁴

Bu âyeti tefsir ederken müfessirimiz şöyle demektedir:

ونساء مرتفعات القدر في عقولهنَّ وحسنهنَّ وكمالهنَّ بدلالة تعقبها بقوله: (إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنْشَاءً) لَأَنَّ

المرأة تكنى عنها بالفراش، فيقال امرأة الرجل: فراشه.

“Kendisinden sonra gelen, ‘biz onları bir yaratılış ile yarattık’ âyetinin delâletiyle (onlar) akıllılık, güzellik ve olgunluk bakımlarından değerleri yüksek kadınlardır. Çünkü kadın firâş (yatak) ile kinaye yapılmıştır. Nitekim karısına, kendi firâşı denilir.”¹²¹⁵

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, âyette geçen ‘firâş’ kelimesinin kadınlara kinaye olduğunu belirtmiştir.

3.10.2. İLMU’L-MEÂNÎ

Sözün yerinde kullanılması ve muhatabın haline uygun söylenmesidir. Yani insanların seviyesine göre konuşma biçimidir. Emir, nehiy, istifham, nida, kasr-hasr, vasl-fasl, i’câz, tekid, ta’hir-takdim, tekrâr ve itnâp konularına şamil olmaktadır.

¹²¹⁴ Vâkı’a, 56/34-35.

¹²¹⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 110. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 461. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 137, II, 230, VIII, 73, 224.

Müfessirimiz ayetlerde geçen meânî ile ilgili hususlara yer vermektedir. Bunları birer örnekle açıklayacağız.

3.10.2.1. Emir

Molla Sadrâ, emrin tarifini şöyle yapmaktadır:

و”الأمر“ هو القول الطالب للفعل. وقيل: ”مع العلوّ والاستعلاء.“

“Emir; bir işin yapılmasını isteyen sözüdür. (Bazılarınca emr), üstünlük ve galebe yoluyla (bir şeyin yapılmasını istemektir) denilmiştir.”¹²¹⁶

Emrin, tarifini böyle yapan Molla Sadra, çeşitlerini ise şu şekillerde vermektedir:

a) Tekvînî ve Teşrî’î Emir

Molla Sadrâ, önce emri iki kategoride değerlendirmektedir:

واعلم أنَّ الأمر من الله على ضربين: تشريعي وهو المعروف، كقوله [تعالى]: (كُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ).
وتكويني، كقوله: (كُنْ فَيَكُونُ).

“Bil ki! Allah tarafından olan emir, iki kısma ayrılır.

1- Teşrîî emir: manası bilinen emirdir. (Yani emir anlamında kullanıldır).

Allah’ın şu sözünde olduğu gibi: كونوا مع الصادقين ‘Sadıklarla beraber olun.’

2- Tekvinî emir: كن فيكون ‘Ol, hemen oluverir’ sözünde olduğu gibi.”

Molla Sadrâ, ¹²¹⁷ وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ

âyetin كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ cümlesindeki emrin tekvinî anlamda emir ve bundan murad

olanın, şu anlam olduğunu izah etmektedir:

لأنهم ما كانوا قادرين على أن يقلبوا أنفسهم على صورة القردة، فيكون أمرا تكوينيًا.

“Çünkü onlar, kendilerini maymun suretinde değiştirmelerine kâdir değillerdir. Dolayısı ile bu, tekvinî bir emir olmaktadır.”¹²¹⁸

Molla Sadrâ, emrin diğer çeşitlerini de şu şekillerde zikretmektedir:

b) İbâhe

¹²¹⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 670.

¹²¹⁷ Bakara, 2/65.

¹²¹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1389. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, III, 541. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 441, 499, IV, 1336, VIII, 583.

Örnek:

وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ

الظَّالِمِينَ.

“Dedik ki: “Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin, fakat şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zâlimlerden olursunuz.”¹²¹⁹

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette geçen كَلَّا emrinin ittifakla ibâhe manasına geldiğini söylemektedir:

وأما قوله: “وَكَلَّا” فهو إباحة بالاتفاق.

“¹²²⁰ كَلَّا kelimesi ittifakla ibâhe[manasına gelmekte]dir.”

c) Tahyîr

Örnek:

وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِنْ الْأَرْضِ مِمَّا تُنْبِئُ الْآرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ .

“Hani siz, Ey Musa! Bir tek yemekle yetinmeyiz; bizim için Rabbine dua et de yerin bitirdiği şeylerden; sebzelerinden, salâatalığından, sarımsağından, mercimeğinden ve soğanından bize çıkarsın, dediniz. Musa ise: Daha iyiyi daha kötü ile değiştirmek mi istiyorsunuz? O halde şehre inin. Zira istedikleriniz sizin için orada var, dedi.”¹²²¹

Molla Sadrâ, اهْبِطُوا مِصْرًا emrini, ibâhe manasına gelebildiği gibi tahyîr manasında da olabileceğini söylemektedir:

والظاهر أنه للتخيير والإباحة. يعنى: إذا لم تصبروا على ما هو خير لكم اهبطوا مصرا فإن ما سألتم

يوجد في الأمصار.

“Zâhir görüşe göre o, ibâhe ve tahyîr manası içindir. Yani, şayet kendiniz için daha iyi olana sabretmezseniz, herhangi bir şehre inin, çünkü sizin istedikleriniz şehirlerde bulunur.”¹²²²

¹²¹⁹ Bakara, 2/35.

¹²²⁰ Sadrâ, Tefsîr, III, 927. Krş., Râzî, Mefâtîhu'l-Ğayb, III, 451.

¹²²¹ Bakara, 2/61.

¹²²² Sadrâ, Tefsîr, IV, 1362. Krş., Taberî, Câmiu'l-Beyân, II, 132.

d) Tebe‘uud (uzaklaşma)

Molla Sadrâ, yukarıdaki (Bakara, 2/35) âyette “*Sen ve eşin cennete yerleşin*” cümlesinde yer alan nehyin/yasaklamanın bazılarına göre, tebe‘uud anlamında kullanıldığını ifade etmiştir:

وكذا وَلَا تَقْرَبَا تَبَعًا بِالْإِتِّفَاقِ.

“Aynı şekilde لَا تَقْرَبَا nehyi de ittifakla tebe‘uud (uzaklaşmak) anlamındadır.”¹²²³

e) Du‘â

Örnek:

اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ.

“*Bizi doğru yola ilet.*”¹²²⁴

Molla Sadrâ, emir ve du‘ânın, sîğa ve anlam yönünden talep manasına gelmesi nedeniyle müşterek olduğunu söylemektedir. Onların birbirinden ayrılması; üstünlük, aşağılık ve rütbe iledir.

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette geçen اهْدِنَا emrinin du‘â manasına geldiğini ve bu manaya gelmesinin birkaç veçhini şöyle açıklamaktadır:

منها: أَنَّ معناه ثَبَّتْنَا عَلَى الدِّينِ الْحَقِّ لِأَنَّ اللَّهَ قَدْ هَدَى الْخَلْقَ كُلَّهُمْ إِلَى الصِّرَاطِ، أَيِ طَرِيقِ الْحَقِّ مِنْ مِلَّةِ الْإِسْلَامِ إِلَّا أَنَّ الْإِنْسَانَ قَدْ تَزَلَّ قَدَمُهُ عَنْ جَادَتِهِ وَتَرَدَّ عَلَيْهِ الْخَوَاطِرُ الرَّدِيَّةُ فَيَحْسِنُ مِنْهُ أَنْ يَسْأَلَ اللَّهَ التَّثَبُّتَ عَلَى دِينِهِ وَالزِّيَادَةَ عَلَى هَذَا.

ومنها: أَنَّ الْمُرَادَ دَلَّنَا عَلَى الدِّينِ الْحَقِّ فِي مُسْتَقْبَلِ الْعَمْرِ.

ومنها: أَنَّ نَفْسَ الدَّعَاءِ عِبَادَةٌ شَرِيفَةٌ مِنْ جَمَلَةِ الْعِبَادَاتِ وَفِيهِ إِظْهَارٌ لِلانْقِطَاعِ إِلَيْهِ تَعَالَى.

“1- Bunun manası şudur: ‘Bizi hak din üzere sâbit eyle’. Zira Yüce Allah tüm insanlara, gerçek yol olan İslâm dininin yolunu göstermiştir. Ancak insanın ayakları kayabilir ve kalbine kötü düşünceler gelebilir. Bu durumda kişinin, Rabbinden, dini üzere sâbit kalmasını veya onun (îman, takvâ vb.) artmasını istemesi güzel bir davranış olur.

¹²²³ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 927. Krş., Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, III, 451.

¹²²⁴ Fâtîha, 1/6.

2- Bundan maksadın ‘(geçmiş ömrümüzde bize hak dinini gösterdiğin gibi) gelecek ömrümüzde de göster’ olduğudur.

3- Bizzat duâ, ibadetler arasında şerefli bir ibadettir. Duâda Allah’a yönelmeyi izhâr (ortaya çıkarma) vardır.”¹²²⁵

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette geçen اهْدِنَا ifadesinin emir sığasında olduğunu ancak, duâ manasına geldiğini ve kullanımının birkaç şekilde olduğunu belirtmektedir.

f) Tevbîh veya gerçek emir anlamında

Örnek:

يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ قِيلَ ارْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا
فَضُرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ.

“Münafık erkeklerle münafık kadınların, müminlere: Bizi bekleyin, nûrunuzdan bir parça ışık alalım, diyeceği günde kendilerine: ‘Arkanıza dönün de bir ışık arayın!’ denilir. Nihâyet onların arasına, içinde rahmet, dışında azap bulunan kapılı bir sur çekilir.”¹²²⁶

Molla Sadrâ, ارْجِعُوا “dönünüz” emrinin, geri dönüşün mümkün olmamasından dolayı tevbîh anlamında olduğunu söylemektedir.

Ayrıca bunun gerçek emir olup şu anlamda olabileceğini belirtmektedir:

تَنَحَّوْا عَنَّا خَائِبِينَ. فَالْتَمِسُوا نُورًا آخَرَ. فَلَا سَبِيلَ لَكُمْ إِلَى هَذَا النُّورِ.

“Ümitsiz bir şekilde bizden uzaklaşınız. Başka bir nûr arayınız. Bu nûra ulaşmanızda herhangi bir yol yok.”¹²²⁷

Ayrıca Molla Sadrâ, münafıkların arkalarında nûr olmadığını bildiklerini belirtmektedir. Ona göre onlarda, cennete gidemeyecek kadar çok zayıf bir nûr vardır. Münafıklar, bundan dolayı da nûrun ziyadeleşmesini istiyorlar. Ancak müminler tarafından engellenip şöyle denilecek: “Size ancak arkanızda (dünyada) kazandığınız vardır. Arkanıza dönün, amellerinizde bir nûr arayın.” Molla Sadrâ,

¹²²⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 124. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 15.

¹²²⁶ Hadîd, 57/13.

¹²²⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 266.

yaptığı yorumunun sonunda yukarıdaki âyette geçen emir kipinin tevbih ve gerçek anlamda emir olduğunu söylemektedir.¹²²⁸

3.10.2.2. Nehiy

Molla Sadrâ, nehyin tanımını şöyle yapmaktadır:

النهي يدل على فساد المنهي عنه مطلقا، عبادة كان أو غيرها.

“Nehiy; İbadet olsun veya olmasın mutlak olarak yasaklanan şeyin fasid (geçersiz) olmasına işaret eder.”¹²²⁹

Bazı sebeplerden dolayı nehyin haram kılınabileceğini şöyle belirtmektedir:

إنَّ النهي وإن كان في الأصل للتنزيه ... لكنه قد يجعل للتحريم لدلالة منفصلة.

“Nehiy, her ne kadar aslında tenzîhî olsa da ... lakin ayrı bir delâletten dolayı bu nehyi bazen tahrim için kılınır.”¹²³⁰

Bilindiği üzere nehyi iki kısma ayrılmaktadır:

Tahrîmî ve Tenzîhî

Örnek:

وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ

الظَّالِمِينَ.

“Dedik ki: “Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz.”¹²³¹

Molla Sadrâ, müfessirlerin bu âyetteki nehyi hakkında ihtilaf ettiklerini şu şekilde belirtmektedir:

واختلف في هذا النهي، فقل: إنه نهى التحريم. وقيل: نهى التنزيه، دون التحريم. كمن يقول لغيره: “لا

تجلس على الطريق.” وهو مذهب أصحابنا، وموافق لأصولنا العقلية.

فَعِنْدَهُمْ أَنَّ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ مَدْبُوبًا إِلَى تَرْكِ التَّائُولِ مِنَ الشَّجَرَةِ، فَكَانَ بِالتَّائُولِ مِنْهَا تَارِكًا نَفْلًا

وَفَضْلًا. وَلَمْ يَكُنْ آتِيًا بِقَبِيحٍ وَفَاعِلًا لِمَحْرَمٍ، لِأَنَّ الْأَنْبِيَاءَ لَا يَجُوزُ عَلَيْهِمُ الْقَبَائِحُ صَغِيرًا وَكَبِيرًا.

¹²²⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 266. Bkz., Beyzâvî, *Envâru 't-Tenzîl*, II, 468.

¹²²⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 385.

¹²³⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 934-935. Krş, Râzî, *Mefâtihu 'l-Gâyb*, III, 451.

¹²³¹ Bakara, 2/35.

“Bu nehiy hakkında ihtilaf edilmiştir. (Bazılarınca) nehy-i tahrîm, (diğer bazılarınca da), birisinin diğerine ‘yolda oturma’ demesi gibi, nehy-i tahrîm olmayıp nehy-i tenzîh olduğu söylenmiştir. Bu, bizim arkadaşlarımızın (İmamiye’nin) mezhebi olup aklî kâidelerimize de uygundur.

Onlara göre Hz. Âdem’in ağaçtan meyve yemeyi terk etmesi manduptur. Hz. Âdem ağaçtan meyveyi almakla nâfile ve faziletli olanı terketmiştir. Çirkin bir şey yapmamış ve haram işlememiştir. Çünkü Peygamberlerin, -küçük olsun büyük olsun- çirkin şeyleri işlemeleri câiz değildir.”¹²³²

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, bu nehyin türü hakkında mezhebinin görüşünü de esas alıp onun tenzîhî bir nehiy olduğunu söylemiştir.

3.10.2.3. İstifham

Molla Sadrâ, istifhamın tanımını şu şekilde belirtmektedir:

الاستفهام الذي مفاده التقرير والتحقيق، وفحواها طلب الإذعان والتصديق.

“İstifham; içeriği takrir (açıklama) ve tahkik (araştırma) olandır. Aynı zamanda konusu iz’anı (ikrarı) ve tastîki (onayı) istemektir.”¹²³³

Başka bir yerde de istifham hakkında şöyle bir açıklamada bulunmaktadır:

الاستفهامية المستعملة لطلب تمام حقيقة الشيء أو شرح ماهيته.

“İstifham; bir şeyin tam hakikatını istemek veya mahiyetinin açıklaması için kullanılan şeydir (edattır).”¹²³⁴

a) Kendi anlamında kullanılan istifham

Örnek:

وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ.

“Eğer doğru söyleyenlerseniz, bu tehdit ne zaman gelecek? diyorlar.”¹²³⁵

¹²³² Sadrâ, *Tefsîr*, III, 928. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, III, 927, 934. Krş., Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, III, 453; Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, I, 123.

¹²³³ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 577.

¹²³⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 493.

¹²³⁵ Yâsîn, 36/48.

Molla Sadrâ, bu âyette zikredilen مَتَى kelimesinin kıyâmetin kopma saatinin isti'lamı (ne zaman olduğunu sorup öğrenmek) için olduğunu söyleyerek istifhamın kendi anlamında kullanılan bir istifham olduğunu söylemektedir:

كلمة "متى" ههنا للاستعلام عن وقت قيام الساعة، وهي في عرف أهل الحكمة سؤال عن نسبة الشيء إلى زمانه المعين أو حد منه، والزمان كالمكان من موجودات هذا العالم.

"متى" kelimesi burada kıyâmetin kopma saatinin isti'lamı (ne zaman olduğunu sormak) içindir. Bu kelime, hikmet ehlinin örfünde, bir şeyin belli veya belirlenmiş bir zamana nisbet[ediliş]ini sormaktır. Zaman da mekân gibi bu âlemin varlıklarındandır."¹²³⁶

Ayrıca Molla Sadrâ, أين edatının kendi anlamında belli bir mekânı belirlemek için kullanılan bir istifham edatı olduğunu da söylemektedir.¹²³⁷

b) Takrîr ve Ta'accub için

Örnek:

أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ.

"Sizler Kitab'ı (Tevrât'ı) okuduğunuz halde, insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?"¹²³⁸

Molla Sadrâ, bu âyette geçen hemze ile alakalı olarak şöyle demektedir:

الهمزة للتقرير مع التقرير والتعجب.

"Hemze; takri' ve ta'cib için olmakla beraber, aynı zamanda takrîr içindir."¹²³⁹

Görüldüğü üzere Molla Sadrâ burada hemzenin, takri', ta'cib ve takrîr için olabileceğini ifade etmiştir.

c) Tevbîh için

Molla Sadrâ, bir önceki âyetin أَفَلَا تَعْقِلُونَ ifadesinde geçen soru edatının tevbîh için olduğunu söylemektedir:

¹²³⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 239. Krş., Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVI, 289.

¹²³⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 239.

¹²³⁸ Bakara, 2/44.

¹²³⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1140. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 133.

وفي قوله: (أَفَلَا تَعْقِلُونَ) توبيخ عظيم أي: كأنكم في عدم تفطنكم لقبح ما أقدمتم عليه مسلوبو العقول.

وإلا فلا وجه لصدور مثله عمن يعقل ويميز بين الحسن والقبح.

“أَفَلَا تَعْقِلُونَ” âyetindeki hemze büyük bir tevbîhtir. Sanki yapmış olduğunuz

çirkinliklerden ötürü anlayışınız yok, akıllarınız alınmış gibidir. Yoksa iyi ve kötü arasını temyîz ve ta‘akkul edenden bu gibi çirkinlikler sâdır olamaz.”¹²⁴⁰

d) İnkâr için

Molla Sadrâ bazı âyetleri zikrederek bunlardaki istifhamın inkar için olduğunu söylemektedir. Söz konusu âyetlerden bazıları şunlardır:¹²⁴¹

أَفَنَجْعَلُ الْمُسْلِمِينَ كَالْمُجْرِمِينَ.

“Biz müslümanları suçlular gibi kılar mıyız?”¹²⁴²

أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ.

“Yoksa iman edip de salih amel işleyenleri biz, o yeryüzündeki bozguncular gibi yapar mıyız? Yoksa o takva sahiplerini azgın günahkârlar gibi yapar mıyız?”

1243

أَمْنَ هُوَ قَانَتْ أَنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَخْذُرُ الْأَخِرَةَ وَيَزْجُو رَحْمَةً رَبِّهِ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَغْلُمُونَ

وَالَّذِينَ لَا يَغْلُمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ.

“Yoksa o, gece saatinde kalkıp da secde ederek ve kıyama durara gönülden itaat (ibadet) eden, ahiretten sakınan ve Rabbinin rahmetini umud eden (gibi) midir? De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Şüphesiz, temiz akıl sahipleri öğüt alıp düşünürler.”¹²⁴⁴

أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُم كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ

سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ.

¹²⁴⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1143.

¹²⁴¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 679.

¹²⁴² Kalem, 68/35.

¹²⁴³ Sâd, 38/28.

¹²⁴⁴ Zümer, 39/9.

“Yoksa kötülük işleyenler, kendilerini, inanıp salih amel işleyenler gibi kılacağımızı; hayatlarının ve ölümlerinin bir olacağını mı sanıyorlar? Ne kötü hüküm veriyorlar!”¹²⁴⁵

Ayrıca Molla Sadrâ, Secde sûresinin şu 10. وَقَالُوا أَإِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ

âyetinde geçen hemzeye ilişkin şöyle demektedir:

”إِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ“ استفهام إنكاري لغاية كونه مستبعدا، بل مستحيلا عندهم، أي أنحن أحياء

مبعوثون بعد الفساد والاضمحلال؟

“Yeni bir yaratılış içinde mi olacağız?” cümlesinde (ki istifhâm), akıldan son derece uzak ve kendilerince muhal olan anlamında istifhâm-ı inkarîdir. Yani ‘biz bozulup helak olduktan sonra mı dirilip haşredileceğiz’ anlamındadır.”¹²⁴⁶

Görüldüğü gibi müfessir yukarıdaki âyetlerde geçen hemzelerin istifhâm-ı inkarî olduğunu söylemektedir.

3.10.2.4. Nidâ

Örnek:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ.

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin ki, Allah’a karşı gelmekten sakınasınız.”¹²⁴⁷

Molla Sadrâ, bu âyet bağlamında nida ile ilgili şu açıklamalarda bulunmaktadır:

وإنما كثر في كتاب الله النداء على هذه الطريقة للإيذان بهذه التأكيدات والمبالغات بأن كل ما نادى الله به عباده من الأوامر والنواهي، والوعد والوعيد، واقتصاص أخبار المتقدمين أمور عظام وأشياء مهمة يجب التفطن لها والاهتمام باستماعها والإقبال عليها بقلوبهم، وأكثر الناس عنها غافلون أحقاء بأن ينادى لهم بآكد النداء.

“Allah’ın kitabında nidanın bu şekilde çok geçmesi; tekitleri ve mübâlağaları ilan etmek içindir. Çünkü Yüce Allah’ın kullarına emir, nehiy, va‘d, va‘id ve

¹²⁴⁵ Câsiye, 45/21.

¹²⁴⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 81. Bkz., Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 509.

¹²⁴⁷ Bakara, 2/21.

öncekilerin haberlerini kıssa yoluyla anlatma şeklindeki bütün nidaları; idrak edilmesi, işitildiğinde kendilerine önem verilmesi, kalpleriyle yönelinmesi gereken büyük işler ve önemli husûslardır. İnsanların çoğu bunlardan gafildirler. Bu nedenle onlar, en kuvvetli nida ile çağırılmalıdırlar.”¹²⁴⁸

Görüldüğü üzere Molla Sadrâ, yukarıdaki âyet vesilesiyle nidânın Kur’ân’da sık geçmesinin hikmetlerini çalışmıştır.

3.10.2.5. Kasr-Hasr

Örnek:

يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِي.

“Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın. Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size verdiğim sözü yerine getireyim. Yalnız benden korkun.”¹²⁴⁹

Molla Sadrâ, وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِي cümlesinin hasra delâlet ettiğini söylemektedir:

(وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ) دلالة على الحصر، وإنَّ المرء يحب أن لا يخاف أحدا إلا الله، فكل خوف يرجع إلى

خوف جلاله.

“‘Yalnız benden korkun’ cümlesi, hasra delalet etmektedir. Muhakkak kişi Allah’tan başka hiç kimseden korkmamayı sever. Öyleyse her korku Yüce Allah’ın korkusuna râci olmaktadır.”¹²⁵⁰

Yine Molla Sadrâ, وَإِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ “Onlara, yeryüzünde fesat çıkarmayın” denildiğinde, “Biz ancak ıslah edicileriz!” derler”¹²⁵¹ âyetinde geçen وَإِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ cümlesinin kasr ifade ettiğini söylemektedir.”¹²⁵²

¹²⁴⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 410. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 320.

¹²⁴⁹ Bakara, 2/40.

¹²⁵⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1077.

¹²⁵¹ Bakara, 2/11.

¹²⁵² Sadrâ, *Tefsîr*, II, 305. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 62. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, III, 806, VII, 39.

3.10.2.6. Vasl-Fasl

a) Vasl

Vasılda cümleler arasında atıf yapılmamaktadır. Molla Sadrâ, vasl ile ilgili şu âyeti zikretmektedir:

وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّةِ وَالْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ.

*“Andolsun biz, cinler ve insanlardan, kalpleri olup da bunlarla anlamayan, gözleri olup da bunlarla görmeyen, kulakları olup da bunlarla işitmeyen birçoklarını cehennem için var ettik. İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar. İşte bunlar gafillerin ta kendileridir.”*¹²⁵³

O, *وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا* ile *وَلَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا* cümleleri arasında atıf bulunmadığını dolayısıyla iki cümlelerin birbirinden farklı olmadığını yani, vasl olduğunu belirtmektedir:

لاختلاف الحكمين ههنا واتحادهما هناك، فإن التسجيل عليهم بالبهمة وبالغفلة شيء واحد فكانت الجملة الثانية مقررة للأولى فهي من العطف بمعزل.

“Burada (yukarıdaki âyetteki cümleler arasına) her iki hüküm ayrı, orada ise bu iki hüküm aynı olduğu için atıf girmemiştir. Çünkü onların, hayvanlık ve gafletle tescil edilmiş olmaları aynı şeydir. Bu durumda ikinci cümle birinci cümlelerin açıklamasıdır. Dolayısı ile (bu) cümle atıftan uzaktır.”¹²⁵⁴

b) Fasl

Hükümlerde aykırılık olması nedeniyle Molla Sadrâ aşağıdaki âyetin atıf ile birbirine bağlanmasını fasl konusuna bir örnek olarak göstermektedir:

وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ .

*“Ve bilerek hakkı bâtil ile karıştırmayın ve hakkı gizlemeyin.”*¹²⁵⁵

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyetin kendisinden önceki *وَأْمِنُوا بِمَا أَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ*

“Ve elinizdeki Tevrât’ı tasdik edici” ve *وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا وَإِنِّي فَاتَّقُونِي*

¹²⁵³ A`raf, 7/179.

¹²⁵⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 159.

¹²⁵⁵ Bakara, 2/42.

olarak indirdiğim (Kur'ân'a) iman edin. Onu inkâr edenlerin ilki olmayın. Âyetlerimi az bir karşılığa değiştirmeyin ve bana karşı gelmekten sakının” ¹²⁵⁶ âyeti عَطُفْ عَلَيَّ مَا فِيهِ “önceki âyet üzerine atıftır” diyerek fasl olduğunu belirtmektedir. ¹²⁵⁷

3.10.2.7. Î'câz

Örnek:

وَإِذْ اسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ نَضِيبًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَّشْرِبَهُمْ كُلُّوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ وَلَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ.

“Hani, Mûsâ kavmi için su dilemişti. Biz de, ‘asânı kayaya vur’ demiştik. böylece kayadan on iki pınar fışkırmış, her boy kendi su alacağı pınarı bilmişti. ‘Allah’ın rızkindan yiyin ve için. Yalnız, yeryüzünde bozgunculuk yaparak fesat çıkarmayın’ demiştik.”¹²⁵⁸

Molla Sadrâ âyetindeki **كُلُوا وَاشْرَبُوا** sözünde *hazf* yani *î'câz* olduğunu belirtmektedir. O, yukarıdaki ifadeden kastın, **كلوا من المني والسلوى واشربوا من ماء العين** “kudret helvası ve bıldırcın kuşunun etinden yiyiniz ve kaynak suyundan da içiniz” olduğunu söylemektedir.¹²⁵⁹

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, âyette ihtisar için hazf ve dolasıyla î'câz yapıldığını ifade etmeye çalışmıştır.

فَإِنْ لَمْ تَأْتُوا، فَإِنْ لَمْ تَعْمَلُوا cümlesinin, Ayrıca Bakara sûresinin 24. âyetinde geçen

1260

¹²⁵⁶ Bakara, 2/41.

¹²⁵⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1115. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 121, II, 302, 381.

¹²⁵⁸ Bakara, 2/60.

¹²⁵⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1350. Krs., Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, III, 530.

¹²⁶⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 17; *Envârü'l-Envâr*, II, 12; *Envârü'l-Envâr*, III, 561. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 37, 375, IV, 1387. Krş., Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, I, 40.

3.10.2.8. Itnâb (Tekrâr)

Örnek:

أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ.

“İşte onlar Rableri tarafından hidâyet üzerindeler ve işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.”¹²⁶¹

Molla Sadrâ, âyette geçen أُولَئِكَ ifadesinin tekrâr edilmesini şöyle izah etmektedir:

وفي تكريره تنبيه على أَنَّ اتِّصافهم بالصفات المذكورة يقتضي كل واحد من الأمرين: الهدى والفلاح على سبيل الاستقلال، وَأَنَّ كَلًّا مِنْهُمَا كاف في تميّزهم عن غيرهم.

“أُولَئِكَ ifadesinin) tekrâr edilmesinde, onların mezkûr sıfatlarla nitelenmesinin, iki şeyden -hidâyet ve felahtan- birinin bağımsız bir şekilde olmasını gerektirdiğine dair bir vurgu (tenbîh) vardır. Bu iki şeyden biri, onların (müminlerin) diğerlerinden temyîz edilmeleri için yeterli olmaktadır.”¹²⁶²

Görüldüğü gibi müfessir, tekrârın anlamsız olmadığını, aksine her bir tekrârın farklı nükteler/manalar ortaya koyduğunu ifade etmektedir.

3.10.2.9. Te’kîd

Örnek:

¹²⁶³الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ.

Molla Sadrâ bu âyette Allah’ın (c.c) iki sıfatının iki defa zikredilmesinin tekrâr olmadığını, aksine te’kîd için olduğunu şöyle izah etmektedir:

وإنَّما وقع ذكرها ثانيا للمبالغة والتأكيد.

“الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ sıfatlarının (besmeleden sonra) ikinci kez zikredilmesi,

¹²⁶¹ Bakara, 2/5.

¹²⁶² Sadrâ, *Tefsîr*, II,159. Krş., Râzî, *Meîâtîhu ’l-Ğayb*, II, 279. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 225, 267, IV, 1021.

¹²⁶³ Fâtiha, 1/3.

mübâlağa ve te'kid içindir.”¹²⁶⁴

Ayrıca Molla Sadrâ, manevi te'kid türlerinden olan کَلَّ kelimesinin فَسَجَدَ kelimesinin 1265 المَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ âyetindeki kelimesinin, en belîğ te'kidlerden biri olduğunu ifade etmektedir.

Molla Sadrâ, bu âyette geçen te'kidin anlam üzerindeki etkisini de şöyle belirtmektedir:

فَدَلَّ عَلَى أَنَّهُمْ كَلَّمُوا مَأْمُورِينَ بِالسُّجُودِ.

“Bu, bütün meleklerin secde ile emredildiklerine işaret etmektedir.”¹²⁶⁶

3.10.2.10. Takdîm-Te'hîr

1267 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ.

Molla Sadrâ, Fatiha suresinin birinci âyeti olan besmelede takdim ve tehirin olduğunu söylediğini belirtmektedir. Rahmân sıfatının Rahîm sıfatından önce gelmesinin تحرير فلان عالم نحير ve فلان شجاع باسل örneklerinde olduğu gibi kıyas olanın, birçok sıfat zikredildiğinde ednâdan (en aşağıdan) a'lâya (en yukarıya) doğru terakkî etmesini gerektirir. Bu sıfatların aleme (özel isme) dönüşmüş olmaları nedeniyle takdimle olması evlâdır. Çünkü الرَّحْمَن sıfatı, yüce/büyük ve asıl nimetlere işaret eder. الرَّحِيم kelimesinin zikredilmesi, büyük ve asıl nimetlerin dışında kalan diğer nimetleri de barındırması içindir.¹²⁶⁸

Ayrıca Molla Sadrâ'ya göre, Fatiha sûresinin 5. (إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ) âyetinde mef'ûlun önce, fiil ve fâilin de sonra gelmesinin şu hikmetleri vardır:

1- Bu takdimde, ibadet edenin ibadetten beklediği şeyin sevap isteme veya azabı defetme gibi bir durumun söz konusu olmadığına, aksine sadece ma'bûdun kendisini gözetlediğine tembih (vurgu) vardır.

2- Allah'ın kendisini takdim etmesi, ibadet edenin işin başında iken gerçek

¹²⁶⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 104.

¹²⁶⁵ Sâd, 38/73.

¹²⁶⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 913. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 326, III, 925, IV, 1139, 1364, V, 137, 150.

¹²⁶⁷ Fâtiha, 1/1.

¹²⁶⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 87. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 8.

mabûdun Allah olduğunu tembih etmek/vurgulamak içindir. Böylece ibâdet eden sağına soluna bakmaz ve ibadetinde gevşeklik göstermez.¹²⁶⁹

3.10.2.11. Tağlib

Örnek:

وَإِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يَدَّبْحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ.

“Hani, sizi azabın en kötüsüne uğratan, kadınlarınızı sağ bırakıp, oğullarınızı boğazlayan Firavun ailesinden kurtarmıştık. Bunda, size Rabbinizden (gelen) büyük bir imtihan vardı.”¹²⁷⁰

Molla Sadrâ, bu âyette yer alan نِسَاءكُمْ kelimesinin zikrediliş nedeninin şöyle izah etmektedir:

إِنَّمَا قَالَ (نِسَاءُكُمْ) عَلَى التَّغْلِيلِ، فَإِنَّهُمْ كَانُوا يَسْتَبْقُونَ الصَّغَارَ وَالْكِبَارَ مِنْهُنَّ.

“ (نِسَاءُكُمْ) (lafzını) tağlib olarak/tağlib yoluyla söylemiştir. Çünkü onlar (Firavun ve erkânı), küçük veya büyük (olsun) tüm kadınları diri bırakıyorlardı.”¹²⁷¹

Görülüyor ki Molla Sadrâ, asıl anlamı kadın olan نساء kelimesinin tağlib edilerek (tağlib yoluyla) بنات (kızları) da kapsadığını söylemeye çalışmaktadır.

Ayrıca Bakara sûresinin 4. âyetinde geçen وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ cümlesinde tağlib uslûbu olduğunu söylemektedir. Buna باب التغليب للموجود علي ما لم يوجد “daha mevcûd olmadan mevcûd için olan tağlib babı” demektedir. Ona göre bu âyet indiği sırada tüm Kur’ân henüz inmemişti. Dolayısıyla inmesi beklenen Kur’ân inmiş olarak kabul edildiği için burada tağlib uslûbu kullanılmıştır.¹²⁷²

¹²⁶⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 111. Bkz., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 13. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 106, 122, II, 61, VI, 1059.

¹²⁷⁰ Bakara, 2/49.

¹²⁷¹ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1250. Krş., Râzî, *Mefâtihi'l-Ğayb*, III, 506.

¹²⁷² Sadrâ, *Tefsîr*, II, 142. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 42.

3.10.3. İLM-İ BEDÎ‘

İlm-i bedî‘, lafız ve mananın söz sanatlarıyla süslenmesidir. Biz, müfessirin tefsirine yer verdiği müşâkele, mübâlağa ve iltifât sanatlarına ilişkin örnekleri inceleyeceğiz.

3.10.3.1. Müşâkele

Örnek:

فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ.

“(Onlara şöyle denilecek:) “O halde, bu gününüze kavuşmayı unutmanıza karşılık azabı tadın. Biz de sizi unuttuk. Yapmakta olduklarınıza karşılık ebedî azabı tadın.”¹²⁷³

Molla Sadrâ, âyette geçen nisyânın (unutmanın) Allah’a nisbet edilmesini müşâkale sanatı olarak kabul etmektedir:

”والنسيان“ خلاف ”التذكر“ ونسبته إليه تعالى إما من باب صنعة المشاكلة، كما في قوله سبحانه (وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا) والمعنى: أن إيهماكم في الشهوات أغفلكم وأنساكم عن معرفة الله وعلم المعاد، فنسيناكم أي جازيناكم جزاء نسيانكم. وإما لأن علمه تعالى بالممكنات لما كان ناشئا عن علمه تعالى بذاته الذي هو عين إيجاده لها، ويكون علمه بها تذكرا لها لأنه علمها أولا في مرتبة ذاتها علما كامليا إجماليا.

“Allah’ın “bir kötülüğün karşılığı, onun gibi bir kötülüktür (ona denk bir cezâdır)”¹²⁷⁴ sözünde olduğu gibi, unutmanın Allah’a nisbet edilmesi ya müşâkele sanatı babındandır, Buna göre mana (şöyle olmaktadır:) “Şehvetlerin içine dalmanız sizi Allah’ın marifetinden ve me’âd ilminden gâfil bırakmış ve unutturmuştur, bundan dolayı biz de sizi unuttuk yani, unutmanızın cezası olarak sizi cezalandırdık” ya da unutmanın Allah’a nisbet edilmesi, yaratmasının tıpkısı olan zatının ilminden Allah’ın mümkinatla ilgili olan ilminin ortaya çıkmasındandır. Böylece mümkinatla ilgili olan ilmi, mümkinata hatırlatır. Çünkü onun ilmi ilk olarak tam icmalî bir ilim mertebesinde.”¹²⁷⁵

Ona göre yukarıdaki âyet, Şûra sûresindeki (وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا) “Bir kötülüğün

¹²⁷³ Secde, 32/14.

¹²⁷⁴ Şûrâ, 42/40.

¹²⁷⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 125. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 511.

karşılığı, onun gibi bir kötülüktür (ona denk bir cezâdır).¹²⁷⁶ âyeti gibi müşâkele olmaktadır.

3.10.3.2. Mübâlağa

Örnek:

أَوْ كَصَيْبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ
وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ.

“Yahut onların durumu, gökten yoğun karanlıklar içinde gök gürültüsü ve şimşekle sağanak hâlinde boşanan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir. Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.”¹²⁷⁷

Molla Sadrâ, Yüce Allah’ın أنامل yerine أصابع kelimesinin kullanılmasını mübâlağa sanatı oluşuna bağlamaktadır:

وإنما ذكر “الأصابع” موضع “الأنامل” للمبالغة، أو لأن المراد بعضها.

“أصابع kelimesinin أنامل kelimesi yerine zikredilmesi, mübalağa içindir. Ya da parmaklardan maksadın (tüm parmaklar olmayıp) bazı parmakların oluşudur.”¹²⁷⁸

Ayrıca Adem Rabbinden فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ birtakım kelimeler aldı, bunun üzerine tövbesini kabul etti. Şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir, çok bağışlayandır”¹²⁷⁹ âyetinde zikredilen الرَّحِيمُ sıfatının, rahmet kelimesinin mübâlağası olduğunu belirtmektedir:

وَالرَّحِيمُ هُوَ الْمُبَالِغُ فِي الرَّحْمَةِ.

“الرَّحِيمُ lafzı rahmet konusunda mübâlağadır.”¹²⁸⁰

Ona göre, ma‘siyet fazla, günah büyük olsa da Allah, kulun tövbesini kabul etmektedir. Bu iki sıfatın (التَّوَّابُ ve الرَّحِيمُ) bir araya gelmesi, affetmekle beraber

¹²⁷⁶ Şûrâ, 42/40.

¹²⁷⁷ Bakara, 2/19.

¹²⁷⁸ Sadrâ, Tefsîr, II, 393. Krş., Râzî, Mefâtihu’l-Ğayb, II, 315.

¹²⁷⁹ Bakara, 2/37.

¹²⁸⁰ Sadrâ, Tefsîr, II, 986. Krş., Râzî, Mefâtihu’l-Ğayb, III, 468. Ayrıca bkz., a.m., Tefsîr, I, 84, 99, II, 301, III, 805, 986, IV, 1022, V, 256, VI, 303.

tövbekâra iyilikle va'ad da vardır. Bu sıfatların mübâlağa formunda gelmesi şu anlama gelir: Şâyet kul günah işler sonra tövbe eder, hatta defalarca tövbekâr olursa, Yüce Allah da onun tövbesini defalarca kabul eder ve ona defalarca merhamette bulunur.

3.10.3.3. İltifât

Molla Sadrâ, iltifât sanatı ile ilgili şöyle demektedir:

اعلم أن الدنيا لما كانت دار التعب والكلال والسَّامة والملال فمن عادة فصحاء العرب التفتن في الكلام والعدول من طرز إلى طرز تنشيطا للسامع وتنبهها لذهنه عند العدول من الغيبة إلى الخطاب ومن الخطاب إلى التكلم وبالعكس وهذا أحسن من الجري على نسق واحد والزموم لمسلك متكرر.

“Bilki, dünya hayatı yorulmak, bıkmak, usanmak[tan ibaret] olunca, dinleyicileri şevklendirmek ve zihinlerini uyandırmak için, gayptan hitâba, hitâbtan tekellüme ve bunların aksilerine dönmek suretiyle konuşmalarında tefennün yapmak (sözü çeşit çeşit söylemek), bir tarzdan öteki tarza geçmek, Arap fasîhlerin âdetlerinden olmuştur. Böyle yapmak, sözü tek bir tarzda söylemek ve tekrâr etme yoluna bağlanmaktan daha güzeldir.”¹²⁸¹

Molla Sadrâ, iltifat sanatının kısımlarını şöyle belirtmektedir:

a) Gaybdan hitâba

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اغْبُدُوا رَبِّكُمْ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ.

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin ki, Allah’a karşı gelmekten sakınasınız.”¹²⁸²

Molla Sadrâ, Bakara süresinin 20. âyetinde gâib, sonraki âyette hitâb olduğuna işaret edip şöyle demektedir:

كما أنك تشكو من أحد -مخاطبا لصاحبك- “إن فلانا فعل كذا وكذا” ثم تتوجه إليه مخاطبا إياه: “يا فلان الزم الطريقة الحسنة، واكتسب السيرة المرضية.” فهذا الانتقال منك والالتفات من الغيبة إلى مواجهة المقال يؤثر في قلبه ما لا يؤثر فيه استمرارك على لفظ الغيبة. ومنها: كأنه تعالى يقول: إني قد جعلت واسطة بيني

¹²⁸¹ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 112.

¹²⁸² Bakara, 2/21.

وبينك أولا، والآن أزيد في إكرامك وتقريبك، فأخاطبك من غير واسطة ليحصل لك مع التنبيه على الأدلة شرف المخاطبة والمكالمة.

“Sen arkadaşına -hitapla- filan şahıs şunu şunu yapmıştır diye birini şikayet eder, sonra o arkadaşına yönelerek ona şöyle hitapta bulunursun: Ey filan! Güzel olan yola gir ve razı olunan ahlakı kazan. İşte senden (olan) bu intikal (geçiş) ve gayptan, söylenene iltifat, onun kalbine tesir eder. Şâyet gayb formunda devam etmiş olsaydın (bu) ona tesir etmezdi. Sanki Cenab-ı Allah şöyle buyurmaktadır: ‘İlk önce, benimle senin aranda bir vasıta (vesîle) meydana getirdim. Şimdi ikramını ve bana daha yakın olmanı artırırım. Delillere tenbihle beraber, muhatab alma ve mukâleme (karşılıklı konuşma) şerefini elde edesin diye sana vasıtasız hitap ediyorum.”¹²⁸³

Molla Sadrâ’ya göre bir kul ibâdetle meşgul olursa onun kurbiyyeti, huzuru ve ünsiyeti artar. Böylece gaybdan hitâba intikalın gerçekleşmesini sağlar.

b) Tekellümden gaybete

وَجَعَلْنَا فِيهَا جَنَّاتٍ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ وَفَجْرْنَا فِيهَا مِنَ الْعُيُونِ لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَمَا عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ أَفَلَا يَشْكُرُونَ.

“Biz yeryüzünde nice nice hurma bahçeleri, üzüm bağları yarattık ve oralarda birçok pınarlar fışkırttık. Onların meyvelerinden ve elleriyle bunlardan imal ettiklerinden yemeleri için (bu nimetleri verdik.) Hal böyle iken onlar şükretmezler mi?”¹²⁸⁴

Molla Sadrâ, Keşşâf’tan¹²⁸⁵ naklen¹²⁸⁶ âyetinde geçen kelimenin aslının *ثَمَرِنَا* olduğunu söylemektedir:

“أصله ‘من ثمرنا’ كما قال: ‘وجعلنا، وفجّرنا’ فنقل الكلام من التكلم إلى الغيبة على طريقة الالتفات.”

‘(من ثمرنا) dır. ‘kıldık, fışkırttık (kipinde) olduğu gibi bunun aslı (من ثمرنا) dır.

‘Bizim meyvelerden’dir. Böylece söz, iltifat yoluyla tekellümden gaybete nakledilmiştir.”¹²⁸⁷

¹²⁸³ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 406. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, III, 676. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 89; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, II, 320.

¹²⁸⁴ Yâsîn, 36/34-35.

¹²⁸⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 15.

¹²⁸⁶ Yâsîn, 36/35.

¹²⁸⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 135. Krş., Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 15.

Bu âyetin sıbakında geçen *وجعلنا* ve *وفجرنا* ifadelerini delil göstererek bunda iltifat üslubu olduğunu ve ifadenin tekellümden gaybete nakledildiğini belirtmiştir.

Buna göre, “onun yemişlerini yiyiniz” ifadesinin aslı, “bizim yemişlerimizi yiyiniz” şeklindedir. Kur’ân’da iltifat sanatının kullanımı ifadelere dikkat çekmeye sevketmektedir. Burada da aynı üslup kullanılmıştır.¹²⁸⁸

4. TASAVVUF, KELÂM VE FELSEFE AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ

Ele aldığımız tefsirde naklî ve aklî hususlara yer verildiği gibi irfan, keşf, remz gibi hususlara da yer verildiği müşahede edilmektedir. Müfessirimiz sahip olduğu ilmi birikiminden dolayı tasavvuf, kelam ve felsefe ile ilgili kavram ve konular incelemiş ve bunları ayetlerin anlaşılmasında istihdam etmiştir.

Biz de bu ilimlere ilişkin yaklaşımını ayrı ayrı ele alacağız.

4.1. TASAVVUFÎ AÇIDAN ÖZELLİKLERİ

Tasavvuf, zühd ve takva ile rûhî bunalımlardan, kötü duygulardan temizlenme ve dünyevî meşgalelerden kalbi uzak tutma yoludur. Asıl hedefi ise kalpten mâsivâyı yani dünya ile ilgili her şeyi atıp onun yerine Allah sevgisini yerleştirmek, beşerî varlığı ilahî varlıkta yok etmek ve nefisten geçip Allah’ın varlığında yaşamaktır.¹²⁸⁹

Sûfilere göre Kur’ân’ın kelime, lafız ve cümlelerinin ilk bakışta akla gelen zâhirî/dışsal anlamlarından başka sûfinin tasavvuftaki marifet derecesine göre halka halka genişleyen bâtînî/içsel anlamları da vardır. Kur’ân’ın zâhirî anlamını Arapça’ya vâkıf âlimler; bâtînî anlamını ise tasavvufta makam sahibi olan arifler bilirler. Bâtın anlama ulaşmak, bilgi birikimi, tefekkür kabiliyeti, ahlakî olgunluk ve ledünnî ilim, keşf ve ilham derecesini gerektirir. Sûfî, tasavvuf geleneğinde mürşidin terbiyesinde seyr u sülûk aşamalarını geçerek manevî tarafını güçlendirir. Böylece

¹²⁸⁸ Teftâzânî, *Muhtasaru’l-Me’âni*, s. 130.

¹²⁸⁹ Muhammed b. Ali b. Atiyye el-Hârisî Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü’l-Kulûb fî Muâmeleti’l-Mahmûd ve Vasfı Tariki’l-el-Mürîd ilâ Makâmi’t-Tevhîd*, (Thk., Âsım İbrâhîm el-Keyâlî), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 2005, I, 414; Gazâlî, *İhyâ*, VIII, 291; Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitabu’t-Ta’rifât*, Dâru’n-Nefâis, (Thk., Muhammed Abdurrahman, el-Mer’aslı), Beyrût, 2012, s. 123; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, AÜİF Yay., Ankara, 1974, s. 12.

kendisine ilahî sırlar açılır, ilham yoluyla kalbine ledünnî ilim verilir ve bu gizli bilgilerle âyetleri yorumlar.¹²⁹⁰

Bilindiği gibi, Molla Sadrâ, Safevî döneminde yetişmiş bir ârifdir. Bu dönemin ilk yıllarında İran’da birçok tarikat kolları ortaya çıkmıştır. 17. Yüzyıldan günümüze, tasavvufi ziyade irfân hakkında konuşmayı tercih eden Şîî ulema sınıfı arasında da tasavvufa karşı bir muhalefet etme düşüncesini doğurmuştur. Molla Sadrâ da tasavvufa, felsefe ve hikmet karıştırarak ilahî hikmet (Hikmetu’l-Muteâliyye) görünümünde, yeni bir yapı kazandırmıştır.¹²⁹¹

Molla Sadrâ’nın takipçileri ve ilahî hikmet öğreticileri, tasavvufun teorik boyutunu kabul etmekle ve sûfilere karşı müsamaha göstermekle birlikte, “sûfî” isminden kaçınmışlardır. Hatta günümüzde dahî olumsuz çağrışımlarından kaçınmak için, tasavvuf teriminin yerine irfân kelimesi kullanılmaktadır.¹²⁹²

Çalışmamızın bu bölümünde Molla Sadrâ’nın tefsirinde zikrettiği kavramları ve yer verdiği tasavvufî/irfânî konuları sistematik bir şekilde incelemeye çalışacağız.

4.1.1. ZİKRETTİĞİ KAVRAMLAR

Molla Sadrâ, tasavvufa ilgili bazı kavramlara ayetler ışığında açıklamalarda bulunmaktadır. Tefsirinde bahsetmiş olduğu bazı kavramlar şunlardır:

4.1.1.1. Zâhir-Bâtın

Zâhir, manası kendiliğinden anlaşılan yani haricî bir karineye ihtiyaç duymayacak şekilde bu manaya delâlet eden lafızdır.¹²⁹³

Bâtın ise gizli olanı bilmek, bir şeyin iç yüzüne ve bir kimsenin sırlarına vâkıf ve muttali olmak manalarına gelir.¹²⁹⁴

Bâtinî mana, zâhirî mana olmadan anlaşılmaz. Bâtinî manada basiret, zâhirî manada ise duyular önem arzetmektedir.

Molla Sâdra, zâhir ve bâtın konusuyla ilgili olarak şöyle demektedir:

¹²⁹⁰ Süleyman Uludağ, “İşârî Tefsiri” *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, 425.

¹²⁹¹ Bkz., Seyyid Hüseyin Nasr, “Nazârî İrfân, Doktriner Tasavvuf ve Bugünkü Önemi”, (Çev., Adnan Arslan), *İslam Araştırmalar Dergisi*, 19, 2004, s. 15.

¹²⁹² Nasrullah Pürcevâdî, “On iki İmam Şiîliğinde Tasavvufa Muhalefet”, (Çev., Abdullah Kartal), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, XXI-1, Bursa, 2002, s. 241.

¹²⁹³ Cürcânî, *Ta’rifât*, “zhr” md., s. 218.

¹²⁹⁴ İsfahânî, *Müfredât*, s. 62; Bekir Topaloğlu, “Bâtın”, *DİA*, İstanbul, 1992, V, 186.

“İnsanın bedeni ve ruhu var olduğu gibi, Kur’ân’ın da lafız, kâğıt ve cildin dışında bir de ruhu vardır. Hadîste sözü edilen ‘Kur’ân’ın batnı’¹²⁹⁵ ifadesi ile kastedilenin de bu olduğu söylenebilir.

Kur’ân’ın zâhirini, insanın zâhiri ve bedeni şeklinde anlamak mümkündür. Kur’ân’ın bâtını ise beşerî hissin ötesi manasına gelen insanın bâtnı olarak anlaşılabilir. Lafızlarının sathî ve zâhirî anlamından ibaret olan Kur’ân’ın zâhiri, hukuk ve fıkıh alanında hüccettir. Ancak Kur’ân’da öyle ifadeler vardır ki, her Arapça bilen onları anlayamaz. Zâhirin ve lafızların sınırının ötesine geçebilen kimseler ancak onları anlayabilir.”¹²⁹⁶

Molla Sadrâ’ya göre kâinatın madde, manâ ve manâ ötesi şeklinde üç mertebesi vardır. Kur’ân ise bu üç mertebenin manâ ve ilim alanındaki tezahürüdür. Birinci mertebesi lafız mertebesidir ki, Arapça’yı bilen herkes bunu anlar. Fakat diğer mertebeleri gizli ve bâtındır. Bunlar, ancak diğer varlık mertebelerinde olanlar tarafından anlaşılabilir.¹²⁹⁷

O, zâhir, bâtın, matla‘ ve hadd için şöyle demektedir:

لهم الظهر والحد ولنا البطن والمطلع.

“Zahr ve had onlar (Kur’ân’ı zâhiren tefsîr edenler) için, batın ve matla‘ ise bizim (irfân ehli) içindir.”¹²⁹⁸

O, Kur’ân’ın çeşitli mana katmanlarına sahip olduğunu şu şekilde açıklamaktadır:

“Bil ki Kur’ân, insanlar gibi gizli ve açık olarak iki farklı yöne sahiptir. Bunların her ikisi de anılan sıraya göre daha fazla zâhir (dışsal), diğeri bâtın (içsel) yönüdür. Kur’ân’ın bâtın yönü, sadece Allah’ın bildiği ve yorumunu Allah’tan başka hiç kimsenin bilmediği bir başka içsel yöne sahiptir. Hadîs’te denildiği üzere إِنَّ لِلْقُرْآنِ

ظَهْرًا وَبَطْنًا, “Kur’ân’ın zâhiri ve bâtını vardır. Bâtının da yedi

¹²⁹⁵ Şihâbuddin b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî, *Hâşiyetu’s-Şihâb a’lâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, Dâru Sâdır, Beyrût, tsz, II, 29. Yaptığımız araştırmalar sonucunda bu hadisi, kutub-i sittede bulamadık. Ancak bunun, birçok tefsîr ve Şîî kaynaklarında geçtiğini gördük. *Biharü’l-Envâr*’da bu hadisle ilgili bir bab da vardır. İbn Aşûr, bu rivayetin ravisi İbn Abbas’ın ya da diğer ravilerin sözü olabileceğini söylemektedir. (Bkz., Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed Tâhir b. Aşûr en-Tûnusî, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, Dâru’t-Tûnûsiye, Tûnus, 1984, I, 34).

¹²⁹⁶ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 89.

¹²⁹⁷ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 89.

¹²⁹⁸ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 117.

bâtına kadar dereceleri vardır”¹²⁹⁹ ifadesini aktaran Sadrâ, bunun tıpkı insanın sahip olduğu; tab‘, nefis, kalp, akıl, ruh, hafi ve ahfâ’dan oluşan içsel boyut safhaları şeklinde¹³⁰⁰ dıştan içe doğru yer alan yedi deruni idrak derecelerine benzediğini savunmaktadır.¹³⁰¹ Böylece Kur’ân-insan arasındaki yapısal benzerliklerden yola çıkarak Kur’ân’ın farklı katmanlarda yorumlanabileceğini belirtmektedir.

Molla Sadrâ’ya göre Kur’ân gizli ve açık iki manaya sahiptir. Onlardan her biri daha sonra bâtın/içsel ve zâhir/dışsal anlamlara ayrılır. Dolayısıyla bütün bölümler dört düzeyden meydana gelir: Açık-dışsal, açık-içsel, örtülü-dışsal, örtülü-içsel. Bu dört düzeyin birincisi olan açık-dışsal kısım gözlerimizle okuyabildiğimiz Kur’ân’ın yazılı sözcükleridir. Açık-içsel olan ikinci düzey ise, -hayal gibi- içsel duyularımızın algılabildiği düzeydir. Bizim duyularla algılamamız, haricî gerçeklikte kendisini karşılayacak varlık olmasa bile eşyayı içsel duyumuzda sezebilir. Başka ifadeler eklemek için, hayal yetimiz aracılığıyla her ne kadar onun nesnesi dış dünyada kendisini karşılayacak bir varlık sahibi olmasa da herhangi bir formu hayal edebiliriz. Fakat onun hayalî biçimi, konuyla ilgili hayalî form olduğu kadar aynı zamanda maddî yapıdır. Kur’ânî anlamın bu iki düzeyinin birincisi bu dünyayla ilgilidir ve bu dünyadaki tüm insanlar tarafından algılanabilir. Diğer taraftan Kur’ân’ın üçüncü derecesi insan ruhu tarafından kavranabilen bir şeydir. Yine de insan ruhu belirgin hissî tozların (maddîyâtın) ve yaratılmışın ötesine geçip ilahî düzenin hükümlerine varmadıkça Kur’ân’ın üçüncü düzeydeki anlamını kavrayamaz. İnsan ruhu zihinsel yetisinin aracılığıyla ilahî düzen hükümlerinden bilgi kavrayabilir. İdrak, ilahî düzen hükümleriyle alakalıyken, algılama nesneleri maddeyle ilişkilendirilmiş hayal, vehim gibi iç ve dış duyular yaratıklarla alakalıdır. Dördüncü ve son Kur’ânî anlam olan örtülü-dışsal düzey, hem yaratıkların hem de ilahî düzenin ötesindedir; ayrıca hem duyulardan hem de zihinden gizlenmiştir.¹³⁰²

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ Kur’ân’daki anlam düzeyini dörde ayırmaktadır. İlk iki düzey bu dünyaya yani, bu dünyadaki yaratıklara tahsis edilmiş iç ve dış duyusal algılamaya tekâbül eder. Üçüncü düzey, sadece zihnin kavrayabildiği ilahî düzen hükümlerine tahsis edilmiş salt anlam alanıdır. Sonuncusuna ise, hiçbir

¹²⁹⁹ Hafâcî, *Hâşiyetu ’ş-Şihâb*, II, 29.

¹³⁰⁰ Sadrâ, *Mefâtih*, I, 115.

¹³⁰¹ Bkz. Orhan Atalay, “Kur’ân’ın İşârî Te’vili ve Molla Sadrâ Örneği”, *Eskiye*, 27, 2013, s. 44.

¹³⁰² Sadrâ, *Mefâtih*, I, 115-116.

duyu ve zihnin ulaşamadığı şeye ve bilinmeyen Allah'ın hükümlerine tekâbüle eder.¹³⁰³

Molla Sadrâ'nın Kur'ân'ın mana katmanları anlayışına işaret ettikten sonra *Tefsîrü'l-Kur'ân-ı Kerîm*'de geçen bazı işârî tefsîr örneklerini sunmak istiyoruz.

Molla Sadrâ eserinde işârî tefsîr örneklerine çokça yer vermiştir. Farklı konulardaki âyetlerin işârî yorumlarının bütününe burada yer vermek, çalışmamızın sınırlarını aşacağından bu konuyla ilgili birkaç örnekle yetineceğiz.

1. Örnek:

وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ.

“Hani doğru yola gelesiniz diye Musa'ya Kitab'ı ve Furkân'ı verdik.”¹³⁰⁴

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyette geçen Furkân kelimesinin zâhir manasını verdikten sonra bazıları tarafından yapılan işârî yorumları aktarmıştır. Buna göre Furkan; Hz. Musa ve ashabının üzerinde oldukları hak ehli ile Firavun ve kâfir arkadaşları olan batıl ehli arasında meydana gelen farktır. Ve bu iki grup arasındaki farklar çoktur.

Zâhirî yoruma göre Hz. Musa ve taraftarları kurtulmuş, Firavun ve avanesi ise denizde boğulmuşlardır.

Batinî/işârî yoruma göre ise Hz. Musa ve arkadaşları, alevlenmiş tabiat denizinde boğulmaktan kurtulmuşlardır. Böylece kıyametteki ateş azabından halas olmuşlardır. Firavun ve askerleri ise tabiat ateşinde boğulmuşlardır. Bundan dolayı Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Şunlar cennet içindir. Onlara aldırış etmem. Şunlar da cehennem içindir, onlara da aldırış etmem.”¹³⁰⁵

Molla Sadrâ bu işârî yorumda şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: “Bu manevi fark/ayrımın aynısı hak üzerinde olanlar arasında şu ana kadar hâsıl olmuştur. Bu durum bâtinî-şuhûd ehlince görülmüştür.”¹³⁰⁶

2. Örnek:

¹³⁰³ Shigeru Kamada, “Kur'ân Tefsîri ve Mistik Felsefe Arasında Molla Sadrâ -Onun Zilzal Sûresi'ni Tefsîri Aracılığıyla-” (Çev., Enes, Erdim) *Dini Araştırmalar*, X-28, 2007, s. 278.

¹³⁰⁴ Bakara, 2/53.

¹³⁰⁵ İbn Hanbel, 1, 400; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'l-Haşemî, (Thk., İhsan Abbâs), *Tabakâtü'l-Kubrâ*, Dâru Sâdir, Beyrût, 1968, I, 30.

¹³⁰⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1303.

Molla Sadrâ, *وَأَيَّةٌ لَهُمْ أَنَا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِي الْفُلِّ الْمَشْحُونِ* “Onların soylarını dolu gemide taşımamız da onlar için bir delildir”¹³⁰⁷ âyetinde geçen ذُرِّيَّة kelimesinin insan ruhuna, الْمَشْحُون ifadesinin de nefsin kemâlâta ermesine, bu yurttan ve kötü olanların evinden kurtulması için yaratılanların gemi gibi bedenine işaret ettiğini belirtmektedir. Çünkü ilk yaratılışta beden, yokluğa benzeyen zayıf bir nesne ve kemâlâta ermesi ancak kuvvetle olan hayûlanî bir akıldır. Çocuk gibi içinde bulunacağı bir beşiğe muhtaçtır. Bu beden dolmuş oluşu onun, gemi ve sakinlerin derecesinde olan kuvve-i müdrike ve kuvve-i mutaharrikeyle dolu oluşuna işaret eder. Geminin akması/yüzmesi için her birinin özel bir işi ve aleti olduğu anlamını ifade eder.

Molla Sadrâ, *وَخَلَقْنَا لَهُمْ مِنْ مِثْلِهِ مَا يَرْكَبُونَ* “Onlar için, bunun gibi binecekleri başka şeyler de yarattık”¹³⁰⁸ âyetinin, öldükten sonra ve dirilişten önce kabir hayatı esnasında berzah âlemindeki misalî bedene (temsili/sembolik vücuda) işaret ettiğini söylemektedir.¹³⁰⁹

3. Örnek:

وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ.

“Onlar için orada tertemiz eşler de vardır. Onlar orada ebedî kalacaklardır.”¹³¹⁰

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyetin zâhir yorumunu yaptıktan sonra bâtın ehlinin bu âyetle ilgili yaptığı birkaç işarî yorumu aktarmaktadır:

1- Bir kadın hayıza girdiği zaman, onunla ilişkiye girmek şu âyetle yasaklanmaktadır. “Sana kadınların ay hâlini sorarlar. De ki: “O bir ezadır (rahatsızlıktır). Ay hâlinde kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri vakit, Allah’ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın.”¹³¹¹ Necasetinden dolayı -ki kendisi bu konuda mazurdur- onunla ilişkiye girmen sana yasaklanmaktadır.

¹³⁰⁷ Yâsîn, 36/41.

¹³⁰⁸ Yâsîn, 36/42.

¹³⁰⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 208.

¹³¹⁰ Bakara, 2/25.

¹³¹¹ Bakara, 2/222.

Cennetteki hanımlar pak olduklarından, isyan necasetiyle kirlenmişsen; -ki bu konuda mazaretli olmadığın halde- onlara yaklaşımdan Allah'ın seni men etmesi daha evla olur.

2- Her iyi veya günahkâr kişinin girebildiği mescide, kendi şehvetini helal yolla sağlayan kişinin girmesi yasaklanmışsa, şehvetini haram yolla gideren birinin, sadece muttahrârûn/pak olanların kaldığı cennete yerleşmesi nasıl mümkün olacaktır?!

İşte bundan dolayı Hz. Âdem (a.s) yasaklı ağaca dokunduğu zaman Cennetten çıkarılmıştı.

3- Elbisesi üzerinde necaset bulunan birinin namazı sahih olmaz. Kalbinin üzerinde masiyet necaseti bulunan kişinin namazı ve Allah'ı zikretmesi nasıl kabul edilecektir?¹³¹²

Görüldüğü Molla sadrâ, yukarıdaki âyetin zâhir yorumunu yaptıktan sonra üç bâtinî yorumu da yer vermiştir.

4. Örnek

تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ.

“Korku ve umutla Rablerine yalvarmak üzere (ibadet ettikleri için), vücutları yataklardan uzak kalır ve kendilerine verdiğimiz rızıktan Allah yolunda harcarlar.”¹³¹³

Molla Sadrâ “yataktan uzaklaşma”nın, zâhirî manasının teheccüd namazını kılmak için yataklardan uzaklaşmak; işarî yorumunun ise kuvve-i ameliyeye göre cismanî meşguliyetlerden ve cismî âlemden uzak durmak olduğu şeklinde yapmaktadır.¹³¹⁴

Ona göre “verdiğimiz rızıklardan infâk ederler” ifadesinden maksat; zâhirî olarak kendi mallarının zekatını vermeleri, bâtinî olarak ise marifet ve hakikâtı ehil olana öğretmeleridir.”¹³¹⁵

5. Örnek:

فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ.

¹³¹² Sadrâ, *Tefsîr*, III, 594. Krş., Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 360.

¹³¹³ Secde, 32/16.

¹³¹⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 131. Krş., Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, VIII, 82.

¹³¹⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 133.

“Namaz kılınınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lütfundan isteyin. Allah’ı çok zikredin; umulur ki kurtuluşa erersiniz.”¹³¹⁶

Molla Sadrâ âyette namaz kılındıktan sonra yeryüzüne dağılma ve Allah’ın fazlını aramanın; işarî olarak şunlara işaret ettiğini söylemektedir: İnsanlara irşad ve ta’lim yapmak, hakikât yerlerine dağılmak, iyilikleri neşretmek/yaymak, kuvvetlerine göre kemâlât şekillerini dökmek için dönmeye işaret ettiğini söylemektedir.¹³¹⁷

Yukarıdaki işarî tefsîr örneklerini zikrettikten sonra onun zâhirî tefsîrden işarî/irfânî tefsîre geçişte kullandığı anahtar ifadelerle geniş yer verdiği bahsetmek de gerekir.

İmkânlarımız nispetinde yaptığımız tespitlere göre Molla Sadrâ’nın âyetlerin zâhir yorumlarını yaptıktan sonra işarî tefsîre başlarken şu anahtar ifadeleri kullandığı görülmektedir:

إشارة كشفية¹³¹⁸, إشارة حكمية¹³¹⁹, نكتة¹³²⁰, حجة¹³²¹, برهان¹³²², برهان عرشي¹³²³, مكاشة¹³²⁴, بصيرة¹³²⁵, تأييد إستبصارية¹³²⁶, تمثيل نوري¹³²⁷, تنمة إستبصارية¹³²⁸, فتوح استفاضية¹³²⁹, كشف غطاء¹³³⁰, تحقيق فيه إشارة¹³³¹, إشارة فيه إنارة¹³³², تنوير عقلي¹³³³, مكاشة عقلية¹³³⁴, تذكرة فيها تبصرة¹³³⁵, تحقيق عرشي¹³³⁶, تبصرة مشرقية¹³³⁷, فيه ذكر مشرقى¹³³⁸, تنبيه فيه تذكير¹³³⁹, فيها حكمة مشرقية¹³⁴⁰, فيه

¹³¹⁶ Cuma, 62/10.

¹³¹⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 391. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 11, II, 27, V, 49, 294, VI, 30, 184, 229, VIII, 227.

¹³¹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 11.

¹³¹⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 12.

¹³²⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 32, II, 70.

¹³²¹ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 65.

¹³²² Sadrâ, *Tefsîr*, I, 68.

¹³²³ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 70.

¹³²⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 91, 98, 108, II, 123.

¹³²⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 115, 121.

¹³²⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 137, III, 712.

¹³²⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 184.

¹³²⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 210.

¹³²⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 9.

¹³³⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 19.

¹³³¹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 25.

¹³³² Sadrâ, *Tefsîr*, II, 83.

¹³³³ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 96.

¹³³⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 117.

¹³³⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 137, 377, III, 683.

¹³³⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 161.

¹³³⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 177.

إشراق¹³⁴¹ , بصيرة¹³⁴² , إضاءة وإشراق¹³⁴³ , تذكرة¹³⁴⁴ , إشراق¹³⁴⁵ , تنبيه¹³⁴⁶ , لمعة شرقية¹³⁴⁷ , تميم¹³⁴⁸ ,
 إشراق نور قرآني¹³⁴⁹ , تمثيل¹³⁵⁰ , إشارة وتنبيه¹³⁵¹ , قاعدة مشرقية¹³⁵² , حكمة عرشية¹³⁵³ , حقيقة مثالية¹³⁵⁴ ,
 فصل¹³⁵⁵ , إشراق كمالي¹³⁵⁶ , حكمة مشرقية¹³⁵⁷ , إشارة عرفانية¹³⁵⁸ , توضيح برهاني¹³⁵⁹ , حكمة آدمية¹³⁶⁰ ,
 إشارة قرآنية¹³⁶¹ , إشارة مشرقية¹³⁶² , فصل مشرقى¹³⁶³ , عقدة وحل¹³⁶⁴ , حكمة قرآنية¹³⁶⁵ , فصل عرشى¹³⁶⁶ ,
 وهم وإزالة¹³⁶⁷ , تنوير فيه تنبيه¹³⁶⁸ , إشارة¹³⁶⁹ , كشف وتحقيق¹³⁷⁰ , مشرع¹³⁷¹ , مقصد¹³⁷² , مطلب¹³⁷³ ,
 مشعر¹³⁷⁴ , مسألة¹³⁷⁵ , اللمعة¹³⁷⁶ , الفائدة¹³⁷⁷ , اللطيفة¹³⁷⁸ , الطور¹³⁷⁹ , الرشحة¹³⁸⁰ , التحقيق¹³⁸¹ , القول¹³⁸² ,

- ¹³³⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 228.
¹³³⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 268.
¹³⁴⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 274, 299.
¹³⁴¹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 323.
¹³⁴² Sadrâ, *Tefsîr*, II, 330.
¹³⁴³ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 342.
¹³⁴⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 463, IV, 1088, V, 542.
¹³⁴⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 480.
¹³⁴⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 485, 508.
¹³⁴⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 559.
¹³⁴⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 561.
¹³⁴⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 644.
¹³⁵⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 650.
¹³⁵¹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 681.
¹³⁵² Sadrâ, *Tefsîr*, III, 707.
¹³⁵³ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 708, V, 474.
¹³⁵⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 716.
¹³⁵⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 723.
¹³⁵⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 734.
¹³⁵⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 743.
¹³⁵⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 456.
¹³⁵⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 778.
¹³⁶⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 813.
¹³⁶¹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 821.
¹³⁶² Sadrâ, *Tefsîr*, III, 943, 976.
¹³⁶³ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1058.
¹³⁶⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1277.
¹³⁶⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1289.
¹³⁶⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1292.
¹³⁶⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1325.
¹³⁶⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1355.
¹³⁶⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1361.
¹³⁷⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 57.
¹³⁷¹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 95.
¹³⁷² Sadrâ, *Tefsîr*, V, 135.
¹³⁷³ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 148.
¹³⁷⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 164.
¹³⁷⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 182.
¹³⁷⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 194.
¹³⁷⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 225.
¹³⁷⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 232.
¹³⁷⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 241.

اللائحة¹³⁸³، المعراج¹³⁸⁴، المطلع¹³⁸⁵، البصيرة¹³⁸⁶، المنظر¹³⁸⁷، تذكرة تفصيلية¹³⁸⁸، لمعة إشرافية¹³⁸⁹، تأييد¹³⁹⁰، إستكشافي¹³⁹¹، كشف إستناري¹³⁹²، فصل تقديسي¹³⁹³، كشف إشرافي¹³⁹⁴، نكتة عرشية¹³⁹⁵، تمثيل عرشي¹³⁹⁶، تنبيه وإشارة¹³⁹⁷، كشف حال لتحقيق مقال¹³⁹⁸، دقيقة إلهامية¹³⁹⁹، إنارة تذكيرية¹⁴⁰⁰، هداية¹⁴⁰¹، كلمة جامعة¹⁴⁰²، نور جمعي ومظهر جامع إلهي¹⁴⁰³، حكمة إلهية في كلمة آدمية¹⁴⁰⁴، مرآة آدمية فيه آيات ربانية وأنوار رحمانية¹⁴⁰⁵، إشرافات وإشارات¹⁴⁰⁶، حكمة محمدية¹⁴⁰⁷، بسط كلام لتوضيح مقام¹⁴⁰⁸، أساس حكمي بيتني عليه أصول عرفانية¹⁴⁰⁹، تأييد¹⁴¹⁰، ذكر تنبيهي¹⁴¹¹، إزاحة شك¹⁴¹²، ختم ووصية¹⁴¹³، تمهيد فيه تشييد¹⁴¹⁴، كشف إلهامي¹⁴¹⁵، تبيان¹⁴¹⁶، بسط حكمة ربانية¹⁴¹⁷، تلويح عرشي¹⁴¹⁸، تفصيل تنبيهي¹⁴¹⁹، تنبيه مقال لكشف

-
- ¹³⁸⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 250.
¹³⁸¹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 254.
¹³⁸² Sadrâ, *Tefsîr*, V, 279.
¹³⁸³ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 281.
¹³⁸⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 293.
¹³⁸⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 305.
¹³⁸⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 321.
¹³⁸⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 372.
¹³⁸⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 463.
¹³⁸⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 476.
¹³⁹⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 478.
¹³⁹¹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 478.
¹³⁹² Sadrâ, *Tefsîr*, V, 499.
¹³⁹³ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 501.
¹³⁹⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 503.
¹³⁹⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 506.
¹³⁹⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 508.
¹³⁹⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 509.
¹³⁹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 515.
¹³⁹⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 515.
¹⁴⁰⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 518.
¹⁴⁰¹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 519.
¹⁴⁰² Sadrâ, *Tefsîr*, V, 520.
¹⁴⁰³ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 523.
¹⁴⁰⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 524.
¹⁴⁰⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 528.
¹⁴⁰⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 530.
¹⁴⁰⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 535.
¹⁴⁰⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 536.
¹⁴⁰⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 540.
¹⁴¹⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 544.
¹⁴¹¹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 545.
¹⁴¹² Sadrâ, *Tefsîr*, V, 546.
¹⁴¹³ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 12.
¹⁴¹⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 42.
¹⁴¹⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 46.
¹⁴¹⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 50.
¹⁴¹⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 52.
¹⁴¹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 59.

حال¹⁴¹⁹ , كشف إستفاضي¹⁴²⁰ , تنوير تمثيلي¹⁴²¹ , تنبيه فرقاني¹⁴²² , لمعة إلهية لإزاحة ظلمة شيطانية¹⁴²³ , تمتة
تنبيه¹⁴²⁴ , رموز قرآنية ولوائح ربانية¹⁴²⁵ , سر إفاضي¹⁴²⁶ , إيضاح تفصيلي¹⁴²⁷ , مكاشفة¹⁴²⁸ , مشكاة فيها
مصباح¹⁴²⁹ , إيضاح قرآني¹⁴³⁰ , مكاشفة سرية ونفثات روعية¹⁴³¹ , مكاشفة إلهامية¹⁴³² , نصيحة¹⁴³³ , مكاشفة
قرآنية¹⁴³⁴ , كشف تنبيهي¹⁴³⁵ , تكميل وتوضيح¹⁴³⁶ , قاعدة فرقانية فيها مكاشفة قرآنية¹⁴³⁷ , زيادة كشف¹⁴³⁸ , سر
آخر¹⁴³⁹ , تلويح تأويلي¹⁴⁴⁰ , تنبيه عرفاني¹⁴⁴¹ , حكمة قرآنية تتجلى بها عناية رحمانية¹⁴⁴² , مكاشفة قلبية¹⁴⁴³ ,
تعليم فرقاني فيه سر¹⁴⁴⁴ , إفتتاح كشفي¹⁴⁴⁵ , إنذار قرآني¹⁴⁴⁶ , كشف إلهامي¹⁴⁴⁷ , رمز عرشي¹⁴⁴⁸ , حكمة
فرقانية¹⁴⁴⁹ , بصيرة قلبية¹⁴⁵⁰ , حجة قرآنية¹⁴⁵¹ , بصيرة أخروية¹⁴⁵² , مكاشفة برهانية¹⁴⁵³ , تأييد كشفي¹⁴⁵⁴ , مباحثة
عقلية¹⁴⁵⁵ , تأييد تنبيهي¹⁴⁵⁶ , تبصرة برهانية¹⁴⁵⁷ , تقسيم إستكشافي¹⁴⁵⁸ , تمتة إستبصارية¹⁴⁵⁹ , دقيقة كشفية¹⁴⁶⁰ ,

-
- ¹⁴¹⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 62.
¹⁴²⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 66.
¹⁴²¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 68.
¹⁴²² Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 75.
¹⁴²³ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 83.
¹⁴²⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 89.
¹⁴²⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 98.
¹⁴²⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 118.
¹⁴²⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 138.
¹⁴²⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 147.
¹⁴²⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 154.
¹⁴³⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 160.
¹⁴³¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 164.
¹⁴³² Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 182.
¹⁴³³ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 183.
¹⁴³⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 185, VII, 263.
¹⁴³⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 178.
¹⁴³⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 347.
¹⁴³⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 43.
¹⁴³⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 47.
¹⁴³⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 181.
¹⁴⁴⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 206.
¹⁴⁴¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 209.
¹⁴⁴² Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 213.
¹⁴⁴³ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 219.
¹⁴⁴⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 222.
¹⁴⁴⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 226.
¹⁴⁴⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 229.
¹⁴⁴⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 247.
¹⁴⁴⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 248.
¹⁴⁴⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 280.
¹⁴⁵⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 293.
¹⁴⁵¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 299.
¹⁴⁵² Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 307.
¹⁴⁵³ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 316.
¹⁴⁵⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 319.
¹⁴⁵⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 323.

كشف حالٍ وتزييف مقال¹⁴⁶¹، إشارة قرآنية¹⁴⁶²، تبيان كلامي وبرهان حكمي¹⁴⁶³، تفريع شهودي¹⁴⁶⁴، شك¹⁴⁶⁵ وتحقيق¹⁴⁶⁶، تبصرة عقلية¹⁴⁶⁷، نكتة فرقانية في كرامة نبوية¹⁴⁶⁸، وهم وتنوير¹⁴⁶⁹، توضيح تشبيهي وتمثيل¹⁴⁷⁰، تذكرة عرفانية فيها تبصرة فرقانية¹⁴⁷¹، ظل فرشي لتمهيد نور عرشي¹⁴⁷²، إشراق نور برهاني لإراءة¹⁴⁷³ سرّ قرآني¹⁴⁷⁴، تتمة فيها تبصرة¹⁴⁷⁵، موعد تحقيقي¹⁴⁷⁶، حجاب كشفي¹⁴⁷⁷، تفريع¹⁴⁷⁸، وهم وتنبيه¹⁴⁷⁹، ذكر¹⁴⁸⁰ تشبيهي¹⁴⁸¹، إشراق إفاضي¹⁴⁸²، حكمة برهانية¹⁴⁸³، حكمة قرآنية فيها إشارة ربانية¹⁴⁸⁴، إشراق¹⁴⁸⁵، إشراق¹⁴⁸⁶، عرشي¹⁴⁸⁷، غشارة حكمية¹⁴⁸⁸، إشراق شمسي¹⁴⁸⁹، بحث وتفصيل¹⁴⁹⁰، ظل فرشي¹⁴⁹¹، ظل قمري¹⁴⁹²، نور¹⁴⁹³ عرشي¹⁴⁹⁴، تبصرة كشفية¹⁴⁹⁵، إشراق شمسي¹⁴⁹⁶، تذكرة شمسية¹⁴⁹⁷، شك وتحقيق¹⁴⁹⁸، استشهاد قرآنية¹⁴⁹⁹،

- ¹⁴⁵⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 338.
¹⁴⁵⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 372.
¹⁴⁵⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 374.
¹⁴⁵⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 399.
¹⁴⁶⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 415.
¹⁴⁶¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 449.
¹⁴⁶² Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 455, 489.
¹⁴⁶³ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 486.
¹⁴⁶⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 491.
¹⁴⁶⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 495.
¹⁴⁶⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 514.
¹⁴⁶⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 540.
¹⁴⁶⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 544.
¹⁴⁶⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 553.
¹⁴⁷⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 570.
¹⁴⁷¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 572.
¹⁴⁷² Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 575.
¹⁴⁷³ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 577.
¹⁴⁷⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 579.
¹⁴⁷⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 605.
¹⁴⁷⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 609.
¹⁴⁷⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 611.
¹⁴⁷⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 617.
¹⁴⁷⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 618.
¹⁴⁸⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 619.
¹⁴⁸¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 625.
¹⁴⁸² Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 239.
¹⁴⁸³ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 243.
¹⁴⁸⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 245.
¹⁴⁸⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 255.
¹⁴⁸⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 277.
¹⁴⁸⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 278.
¹⁴⁸⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 283.
¹⁴⁸⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 284.
¹⁴⁹⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 287.
¹⁴⁹¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 290.
¹⁴⁹² Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 336.
¹⁴⁹³ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 337.
¹⁴⁹⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 363.

هداية عرفانية¹⁴⁹⁵, لمعة إشراقية¹⁴⁹⁶, هداية عقلية¹⁴⁹⁷, كشف¹⁴⁹⁸, لمعات قرآنية عن أنوار رحمانية¹⁴⁹⁹, حجة كلامية¹⁵⁰⁰, تنوير قرآني وتذكير برهاني¹⁵⁰¹, إشارة نورية¹⁵⁰², هداية حكيمية¹⁵⁰³, حكمة إلهية¹⁵⁰⁴.

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, işârî tefsîre yer verirken pek çok kavram kullanmıştır ki bu durum onun, söz konusu alanda fikrî zenginliğinin ve ilmî derinliğinin bir hayli fazla olduğunun bir göstergesidir.

4.1.1.2. Keşf-Şuhûd

Keşf sözlükte, kendisini örten ve kapatan bir şeyi kaldırmak, açmak, perdenin kalkması manalarına gelmektedir.¹⁵⁰⁵ Terim manası ise, perdenin arkasındaki gaybî manalara ve gerçeklere, bunları yaşayarak ve temaşa ederek mutallî olmaktır.¹⁵⁰⁶ Yani keşf/mükâşefe veya şuhûd/müşâhede, gerçeklerin insanın kalbinde belirmesi anlamına gelmektedir. Başka bir ifade ile maddî olmayan gerçekleri maddî olmayan göz (basiret) ile görmek demektir.¹⁵⁰⁷

Molla Sadrâ, keşf ve şuhûdu iki kısma ayırmaktadır:

1- ‘Keşf-i sûrî’ olarak adlandırılan işârî/sembolik keşf. Sembolik keşf, bâtinî duyularla hakikâtlerin sembollerini idrak etmektir. Molla Sadrâ’ya göre insanın maddî duyuları olduğu ve bu duyularla dünyayı algıladığı gibi, insan ruhunun da kendine has duyuları vardır. Bu tarz keşifte gerçekler, ruhî duyulara semboller şeklinde belirir. Meselâ Hz. Peygamber, bazı mükâşefelerinde ilim ve marifet edinmeyi süt içmek şeklinde algılıyordu. Bundan dolayıdır ki Molla Sadrâ, te’vîli rüya tabirlerine benzetir. Bu benzetmeyi tuhaf görmemek gerekir. Zira bu dünyadaki

¹⁴⁹⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 406.

¹⁴⁹⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 474.

¹⁴⁹⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 481.

¹⁴⁹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 526.

¹⁴⁹⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 527.

¹⁵⁰⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 651.

¹⁵⁰¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 651.

¹⁵⁰² Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 653.

¹⁵⁰³ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 662.

¹⁵⁰⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 676.

¹⁵⁰⁵ İbn Manzûr, *Lisânu ’l-Arap*, “kşf” md., IX, 300.

¹⁵⁰⁶ Cürcânî, *Ta’rifât*, “kşf” md., s. 265.

¹⁵⁰⁷ Süleyman Uludağ, “Keşf”, *DİA*, Ankara, 2002., XXV, 315.

maddî hayat, âhiretteki hayata nisbeten bir rüya gibidir.¹⁵⁰⁸ Nitekim Hz. Ali şöyle demiştir: “*İnsanlar uykudadırlar, öldüklerinde uyanırlar.*”¹⁵⁰⁹

2- ‘Keşf-i manevî’ olarak isimlendirilen bilgisel (aynî) keşf. Bu keşif türünde semboller yoktur. Bu keşifte insan zihni ve ruhu bir olgudan/durumdan veya cümleden öyle gerçeklere sahip olur ki, normalde onlara sahip olması mümkün değildir. Bu durum, sadece anahtarının çevrilmesi ile bir bahçedeki güzelliklere aniden muttalî olmaya benzer. Bu basit hareketle pek çok gerçek açığa çıkmış olur. Bu tür keşiflere ilham ya da kuvve-i kudsiyye (kutsal güç) adı verilmiştir.¹⁵¹⁰

Molla Sadrâ yukarıdaki izahlardan da anlaşıldığı gibi keşfi, sûri ve manevî olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Biz tasavvufî konulardan keşf ehli konusuna geniş yer verdiğimizden dolayı burada onun keşf-şuhûd hakkındaki bu açıklamasını yeterli görmekteyiz.

4.1.1.3. Seyr u sülûk

Sözlükte “seyr”; gezmek, “sülûk” ise yürümek ve gitmek anlamına gelmektedir. Tasavvuf ıstılâhında ise seyr; cehaletten ilme, kötü ve çirkin huylardan güzel ahlaka, kendi vücudundan Hakk’a doğru hareket etmektir. Sülûk ise tasavvuf yoluna girmiş kişiyi Hakk’a vuslata hazırlayan ahlâkî eğitimidir. Başka bir ifade ile seyr u sülûk; “tasavvuf ve tarikata giren sâlikin manevî makamlarını tamamlayıncaya kadar geçirdiği aşamalar” diye tarif edilmiştir.¹⁵¹¹

Molla Sadrâ’ya göre, varlıklar, vücûd ve kemâlât konusunda birbirinden farklı şeylerdir. İnsanın Allah’ın yoluna sülûk etmesi ve derecelerde/makamlarda yavaş yavaş ilerlemesi varlığın en aşağı mertebesinde en yüce mertebesine seyr etmesi, yer ve sıvı varlık derecesinin evvelinden, havaî ve nârî (ateş) varlığın derecesinin sonuna kadar terakkî etmesi gerekir. Oradan da nûrânî varlıkların derecelerine -ki en yüce melekût mertebesidir- seyr etmeğe (yürümeye) başlar. İlk önce bâtinî seyrine varır, oradan da ateş oluşumuna (neş’etine) ulaşır. Bu, dünyada

¹⁵⁰⁸ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 225-226.

¹⁵⁰⁹ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 81. Bkz. Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, II, 312.

¹⁵¹⁰ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 226-227.

¹⁵¹¹ Bkz., Abdunnebi b. Abdurresûl el-Ahmed Nefrî, *Câmiu’l-Ulûm fî Istılâhi’l-Fünûn*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmî, Beyrût, 2000, II, 115; Ebû Abdillâh Zeynu’d-Dîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdî’l-Kâdîr el-Hanefî er-Râzî, (Thk., Yûsuf Şeyh Muhammed), *Muhtâru’s-Sihâh*, “slk” md., el-Mektebetu’l-Asrîyye, Beyrût, 1999, s. 152; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “syr” md., IV, 389; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf*, s. 183.

da ahirette de aynıdır. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “*Aranızda cehenneme uğramayacak hiç kimse kalmayacaktır. Bu Rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür.*”¹⁵¹²

Eğer dünyada ateşe maruz kalırsa ondan kurtulacaktır. Aksi takdirde ahirette onunla (ateşle) azap görecektir. Dünyada ateşe maruz kalma; tevbe ve pişmanlık ateşiyle kalbinin yanmasından ibarettir. Sonra riyâzât ve meşakkatli yükümlükler ateşiyle bedeninin yanması, sonra fikrî hareketler ve nefsanî intikaller ateşiyle zihninin tutuşması ve böylece burhan kuvveti ve iman nuru ile bu makamlardan melekût/nûrlar âlemine geçinceye kadar... ateş azabından kurtulur, cennet menziline ve Rahmân'ın komşuluğuna girer.¹⁵¹³ Nitekim Allah şöyle buyurmuştur: “*Sonra Allah'a karşı gelmekten sakınanları kurtarırsınız da zalimleri orada diz üstü çökmüş hâlde bırakırsınız.*”¹⁵¹⁴

Böylece Molla Sadrâ, seyr u sülûka devam etmenin riyâzât ve meşakkat ile bir takım aşamalardan geçmekle mümkün olabileceğini belirtmektedir.

4.1.1.4. Vahdet-i Vücûd

Vücûdun birliği manasına gelen vahdet-i vücûd tasavvufî bir terim olarak, “Allah'tan başka varlık olmadığının idrâk ve şuuruna sahip olup bilme ve tanıma esasına dayanan bir düşünce tarzıdır.”¹⁵¹⁵

Molla Sadrâ “*Allah göklerin ve yerin nûrudur*”¹⁵¹⁶ âyetini yorumlarken, O'nun tüm mevcûdâtı yarattığını, eşyanın varlığının, mahiyetin vücûd ile nitelenmesi sonucunda olmadığını, aksine Mubdî'nin/Yaratıcı'nın yaratmasıyla oluştuğunu söylemektedir. Böylece ona göre Allah, mevcûdâtın vücûdudur. Allah mevcûdâtın vücûdu olunca, mevcûdât ve mâhiyet ancak O'nunla meydana gelir.

O, bu âlemde gerçek varlık olarak Hak Teâlâ'yı kabul edip diğer varlıkların vücûdunu, O'na nisbetle parlak bir aynada görünen gölge ve hayallerden ibaret görmektedir.

Vahdet-i vücûd anlayışını İbn Arabî'den (v. 638/1240) iktibas ettiği görülen Molla Sadrâ, bu konuda bazı vahdet-i vücûdçu mutasavvıfların görüşlerine de yer

¹⁵¹² Meryem, 19/71.

¹⁵¹³ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 113, VIII, 392.

¹⁵¹⁴ Meryem, 19/72.

¹⁵¹⁵ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimler Sözlüğü*, Otto Yay., Ankara, 2014, s. 512.

¹⁵¹⁶ Nûr, 24/35.

vermiştir. Meselâ Hallac-ı Mansûr'a (v. 309/922) göre, "Allah mevcûdâtın kaynağıdır." Bazıları da "Allah göklerin ve yerin vücûdudur" demişlerdir. Şiblî'nin (v. 334/946) şu sözünün de bu anlamda olduğunu söylemektedir: "Cennette Allah'tan masivâ (Allah'tan başka) hiç kimse yoktur." Molla Sadrâ, Şiblî'nin Cennette hakikî olan vücûdu kastettiğini ifade etmektedir. O, Ebû Abbas'ın "dareynde sadece Rabbim vardır; O'nun varlığı dışında hiçbir mevcûdât yoktur" sözünün de aynı husûsa işaret ettiğini belirtmektedir. Hz. Ali'nin şu sözünün vahdet-i vücûd anlayışını pekiştirdiğini söylemektedir: لا أعبد ربًّا لم أره "Görmediğim bir Rabbe ibadet etmem."¹⁵¹⁷ Ayrıca Müfessir, bu anlayışı desteklemek için Resûlullah'ın şu hadîsini de zikretmektedir: لا راحة للمؤمن من دون لقاء الله "Allah'ın huzuruna varmadan mümin için rahat yoktur."¹⁵¹⁸

O, vahdet-i vücûd anlayışını şu sözüyle özetlemektedir: Varlıklar daha yok iken onlar Allah'ın ilminde vardı.¹⁵¹⁹ Yani, Cenab-ı Hak ezelde vardı ve kendisiyle beraber hiçbir varlık yoktu. Bizi nasıl yaratacağını biliyordu. Allah'ın bilgisinde şeklimiz vardı.

Görüldüğü gibi müfessirimizin vahdet-i vücûd anlayışı, diğer vahdet-i vücûdçuların anlayışı gibidir.

4.1.1.5. Zühhd ve Takva

"Zühhd; "Allah'tan başka her şeyi gönülden çıkarmak; değer vermemek; ne varlığa sevinmek, ne de yokluğa üzülmek, Allah ile ğanî, Allah ile azîz olmak" demektir.¹⁵²⁰

¹⁵¹⁷ Muttahhir b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bid'u ve 't-Târîh*, Mektebetu's-Sakâfeti e'd-Dîniyye, Port Said, tsz, I, 74. Bu kaynakta yukarıdaki rivayet şöyle geçmektedir: Bir adam, Muhammed b. Ali veya Cafer b. Muhammed'e şöyle sordu: "Ey Resulûllah'ın oğlu! Rabbine ibadet ettiğinde Onu gördün mü? O da, şöyle cevap verdi: "Görmediğim bir Rabbe ibadet etmedim." Adam: "Onu nasıl gördün?" dedi. O, "göz müşahadeyle Onu görmez, lakin iman gerçeğiyle kalpler Onu görür. O, duyu organlarıyla idrâk edilmez. Kıyaslarla da mukayese edilmez. Delillerle tanınır ve sıfatlarla nitelenir. Yaratma ve emretme Ona aittir. Hakikat ile azîz, adâletle de zelîl kılar. O herşeye kâdîrdır" şeklinde cevap verdi.

¹⁵¹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 472-473; Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, II, 172.

¹⁵¹⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 758. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 114, II, 451.

¹⁵²⁰ Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 184; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf*, s. 179.

Takva ise sözlükte; tehlikeden korunmak demektir. Tasavvufî ıstılahta ise kalbi günahlardan temizlemek ve kişiyi Allah'tan uzaklaştıracak şeylerden kaçınmaktır.¹⁵²¹

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ.

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin ki, Allah’a karşı gelmekten sakınasınız.”¹⁵²²

Molla Sadrâ, tasavvufî bir konu olan takvanın; helal olan şeylerin fazlasından sakınmak manasına da gelebileceğini şu hadîse dayandırmaktadır:

إِنَّمَا سُيِّئَ الْمُتَّقُونَ مَتَّقِينَ لِتَرْكِهِمْ مَا لَا بَأْسَ حَذَرًا عَمَّا بِهِ بَأْسٌ.

“Muttakilere muttaki denilmesinin sebebi, kötü olan şeyden sakınmak için kötü olmayan şeyleri terk etmeleridir.”

Molla Sadrâ, âyette geçen mana ile hadîsteki manayı uzlaştırmak için şu izahı yapmaktadır:

التقوى هو الاجتناب عما يخاف منه ضرر في الدين؛ ثم الذي يخاف الضرر منه في أمر الدين قسمان: محض الحرام والمعصية، وفضول الحلال -لأنّ الانهماك فيه أيضا يجزّ إلى الحرام المحض، لأنّه يوجب شره النفس وطغيانها وتمرّدها وعصيانها- فمن أراد أن يأمن الضرر في أمر دينه فليجتنب عن فضول الحلال لئلا يقع في الحرام حتى يصير ذلك وقاية له عن كل شر.

“Takva dinde korkulması gereken zarardan uzaklaşmak demektir. Din konusunda korkulması gereken zarar iki kısma ayrılmaktadır: Sırf haram, masiyet ve helalin fazlası olan. Zira helalin fazlasına dalmak da sırf harama celbetmektedir. Çünkü o nefsin aç gözlülüğünü, azgınlığını, serkeşliğini ve isyanını gerektirmektedir. Kim din husûsunda zarardan emin olmak istiyorsa, harama düşmemek için helalin fazlasından uzaklaşması gerekir. Taki bu kendisini her şerden korusun.”

Molla Sadrâ’ya göre, zühd ve takva gibi riyazî ibadetlerin hikmeti; marifetin başlangıcını, batnın (iç dünyanın) tasfiyesini, sırrın temizlenmesini, matlubun yüzünü görünceye kadar kalp aynasının perde ve pastan arındırılmasını sağlamaktır.

Dünyada zühd hangi bakımından olursa olsun, hiçbir şeydir. Çünkü dünya sırf bir hiçliktir.

¹⁵²¹ İsfehânî, *Mufredât*, s. 603; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf*, s. 157.

¹⁵²² Bakara, 2/21.

Konuya ilişkin olarak Resûlullah'tan (s.a.s) rivâyet edilen hadiste, “*eğer Allah katında dünyanın değeri bir sivrisineğin kanatı kadar olsaydı; dünyada kâfirlere bir yudum su içirmezdi*”¹⁵²³ denmektedir.

Molla Sadrâ, zaman bakımından dünya hayatının ahiret hayatına nazaran bir lahza (çok kısa bir zaman dilimi), mekân genişliği olarak da ahirete kıyasla bir zerre kadar olduğunu âyet ve hadîslerle ortaya koyup bu az olan şeyi terk etmenin vacip olduğunu, hakikâtte bunu terk etmeden zühd olmayacağını ifade etmektedir.

Allah'ın ve isimlerin azametini tanımak isteyen, ahiretten de hatta zühtten de züht etmesi gerekir ki, nefsinden ve kalbinden tamamıyla kurtulsun.

Molla Sadrâ, sûfilerden şu rivâyeti nakletmektedir: “Dünyada zühd; nefsi rahatlatır. Ahirette zühd kalbi rahatlatır. Tamamıyla Allah'a yönelmek ise ruhu rahatlatır.”¹⁵²⁴

Böylece bazı sûfilerde görülen terk-i dünya, terk-i ukbâ, terk-i hestî (sâlikin kendi varlığını terkedip Hak'ta fânî olması) ve terk-i terk düşüncesi Molla Sadrâ'da da görülmektedir.

4.1.1.6. Zikir

Zikir kelime olarak “anmak, hatırlamak, zihinde tutmak, unutmamak ve yâd etmek manalarına gelmektedir. Tasavvufî ıstılâhta ise “Allah'ı anmak ve hatırlamak, O'nu unutmamak ve gaflet halinde olmamak, Allah'ı tehlîl, tekbîr, tesbîh, tahmîd cümleleriyle tekrarlamak” demektir.¹⁵²⁵

Molla Sadrâ, uygulama biçimlerine göre zikri açıklamaya çalışmaktadır. O, hafî zikri, cehrî zikre tercih eder görünmektedir. Ona göre zikrin uygulama alanları şunlardır:

1- Dilin üzerine bir şeyin lafzını cârî kılmak. Bu, -bir şeyin lafzının o şeyin varlığı olmadığı gibi- gerçekte bir şeyin zikri olmamaktadır..

¹⁵²³ Ebû Abdilah Muhammed b. Selâme b. Ca'fer b. Ali b. Hekmûn el-Kûdâî, *Musnedu's-Şihâb*, (Thk., Hamdî b. Abdilmecid, Müessesü'r-Risâle, Beyrût, 1986, II, 316; Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetillah b. Asâkir, *Mu'cemu İbni Asâkir*, Dâru'l-Beşâir, Dimeşk, 2000, II, 840. Ayrıca bkz., Âl-i İmrân, 3/185.

¹⁵²⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 548.

¹⁵²⁵ İsfahânî, *Müfredât*, s. 200; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf*, s. 162.

2- Bir şeyin zikri, nefiste o şeyin manasını canlandırmaktan ibarettir. Yüce Allah şöyle buyurur: “*Ben, beni zikredenin celîsiyim (arkadaşıyım).*”¹⁵²⁶ Şâyet bundan maksad kalp olmaksızın sadece dil ile zikir olsaydı o zaman Yüce Allah’ın bu cirm (yani zikreden beden) ile celîs olması gerekirdi.

3- Zikir, bazen zikreden şey manasına gelmektedir. Dinin tafsilatından bahseden kitaba da zikir denilir.¹⁵²⁷ Bu anlamda peygamberlere inen tüm kitaplar zikirdir.

4- Zikir, namaz ve dua manasına da gelmektedir. Rivayette şöyle geçer: “Bir iş, Peygamberleri sıkıntıya düşürdüğünde, hemen zikre yani namaza sığınarlardı.”¹⁵²⁸

Ona göre zikrin en şereflişi şu zikirdir: “(يا هو يا من لا هو إلا هو)” “*Ey O, ey kendisinden başka olmayan O.*” Çünkü bu zikir, bazı sırları içermekle beraber her şeye şahit olduğu halde Yüce Allah’ın, basit (mürekkebe olmayan) hakikâtiyle herkesten gâib olduğunu da iş’âr eder.”¹⁵²⁹ Bu münasebetle o yukarıdaki zikri tefsîrinde sıklıkla tekrâr etmektedir.¹⁵³⁰

Molla Sadrâ Cuma sûresinin 10. âyetini tefsîr ederken, ticaret, alışveriş, yemek, içmek gibi şeylerin, marifetullahtan ve O’na ibadet etmekten kulları meşgul etmesin diye çok zikir yapmalarını emrettiğinden bahsetmektedir. Ona göre bunun manası, Allah’ı ticaretinizde ve sokaklarınızda zikrediniz. Bir şeyi veya ismi devamlı zikreden, ona ulaşmayı gerektirir. Sevginin alameti, mahbûbu (sevileni) zikretmekle gerçekleşmektedir. Ona göre gerçek zikir, kalbinin lisanıyla zikretmek ve zikredilenin şeklini kalbinde hatırlamaktır.¹⁵³¹

Ona göre zikir; rûhî, kalbî, nefsânî ve bedenî amellerin en faziletidir.¹⁵³²

Molla Sadrâ, “*Allah’ı çok zikredin ki kurtuluşa eresiniz*”¹⁵³³ âyetinin tefsîrini yaparken de zikrin çeşitlerini ve neticelerini şöyle sıralamaktadır:

Zikrin çeşitleri:

1- Dilin zikri

2- Organ ve el ayakların zikri

¹⁵²⁶ Beyhakî, *Şuabu’l-İman*, II, 171.

¹⁵²⁷ Bkz., Zuhurf, 43/44.

¹⁵²⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1040.

¹⁵²⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 58.

¹⁵³⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 83.

¹⁵³¹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 394-395.

¹⁵³² Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 403.

¹⁵³³ Cuma, 62/10.

3- Nefsin zikri

4- Kalbin zikri

5- Ruhun zikri

6- Sırrın zikri

Zikrin neticeleri:

1- Lisanın (dil) zikri: İkrar etmek olup neticesi can ve malın güvenle korunmasıdır.

“Siz imanla beni zikredin ki, ben de eman ile sizi zikredeyim.”

2- El-ayak zikri: Onları sevaba ulaşmak için itâat ve ibadet ile kullanmakla olur.

“İtaat ile beni zikredin ki, ben de sevaplarla sizi zikredeyim.”

3- Nefsin zikri: İslam nûruna ermek için emirleri kabul etmek ve yasaklardan kaçınmakla olur.

“Teslim olmakla beni zikredin ki, ben de sizi İslam nûruyla zikredeyim.”

4- Kalbin zikri: Allah’ın ahlakına benzemek ve huzuruna ulaşmak için yerilmiş ahlakların değiştirilmesi, güzel ahlakların tahsil edilmesiyle olur.

“Beni, güzel ahlaklarla zikredin ki, ben de sizi istiğrak ile zikredeyim.”

5- Ruhun zikri: Marifet ve hikmete ulaşmak için O’nu birlemek ve muhabbetle olur.

“Beni birlemek ve muhabbetle zikredin ki, ben de sizi tevhîd ve yakınlık ile zikredeyim.”

6- Sırrın zikri: Yaratanın varlığına vücudu (varlığı) feda etmekle olur.

“Vücûd ve fenayı feda etmekle beni zikredin ki, ben de sizi şühûd ve bekâ ile zikredeyim.”¹⁵³⁴

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ’nın tefsirinde zikir konusuna yeteri kadar yer verdiği söylenebilir.

4.1.1.7. Sabır

Sabrın sözlük anlamı “engellemek, hapsetmek; güçlü ve dirençli olmak” demektir. Tasavvuf terimi olarak ise “üzüntü, başa gelen sıkıntı ve belâlar karşısında

¹⁵³⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 405. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, VIII, 209.

direnç gösterme; olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metanet” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁵³⁵

Molla Sadrâ, “*sabrederek ve namaz kılarak (Allah’tan) yardım dileyin*”¹⁵³⁶ âyetinde geçen sabır kelimesinin lügatta şu anlama geldiğini belirtmektedir:

Sabır, “nefsin, sevdiklerini men etmesi ve hevâsını engellemesi” demektir. İnsanın lezzet ve ma’siyete sabretmesi için onda bir kuvvetin olması gerekir ki, bu da sabırdır.

Molla Sadrâ, sabrın ne olduğu ile ilgili bazı sûfilerden gelen tanım ve görüşleri de nakletmektedir:

1- Sehl b. Abdullah: “Sabır, kurtuluşun Allah’tan olduğunu beklemektir. Sabır en faziletli hizmet ve hizmetlerin en yücesidir.”

2- Ehl-i Beyt imamları: “Sabırdan murat; oruç tutmaktır. Nitekim hadîste de bu anlamda vârid olmuştur. Ramazan ayı için وهو شهر الصبر “*bu sabır ayıdır*”¹⁵³⁷ demiştir. Çünkü oruçlu olan kendi nefsinin orucu bozacak şeylerden alıkoyar. Böylece nefsin hevası, onun yardımıyla yok olur.

3- Bazılarına göre: “Sabır, sabrın üzerine sabretmektir.”¹⁵³⁸

4. İmam Gazâlî’ye (v. 505/1111) göre, sabır; sâlikin derecelerinden, dinin ve salihlerin makamlarından biridir.¹⁵³⁹ O, sabrın insana özgü bir nitelik olduğunu şöyle anlatmaktadır:

Sabır, insanın özelliklerindendir. Hayvanlarda ve meleklerde sabır tasavvur edilmez. Hayvanlarda sabrın olmayışı, eksik olmalarındandır. Meleklerde sabrın olmayışı onların kâmil olmalarındandır. Melekler şehvet olmaksızın akıldan yaratılmışlardır. Hayvanlar da akıl olmaksızın şehvetten yaratılmışlardır. İnsan ise şehvet ve akıl ile yaratılmıştır.¹⁵⁴⁰

Sabır, her faydalıyı sana celbeder, zararlı olan her şeyi de senden defeder, o acı bir ilaç ve hoş olmayan bir içecektir. Bu ilaç böyle olunca, akıllı olan insan onu

¹⁵³⁵ İsfahânî, *Müfredât*, s. 306; Mustafa Çağrıcı, “Sabır” *DİA*, DİBY, İstanbul, 2008, XXXV, 337.

¹⁵³⁶ Bakara, 2/45.

¹⁵³⁷ Ebû Dâvûd, *Sünnet*, 16; Nesâî, *Sıyam*, 82; Kuleynî, *el-Furû’ mine’l-Kâfi*, IV, 63.

¹⁵³⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1165-1167.

¹⁵³⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1171.

¹⁵⁴⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 1173. Krş., Gazâlî, *İhyâ*, VII, 214.

içmek ve yutmaktan hoşlanmaz ve acı keskin olmasına rağmen sabredip şöyle der: “Bir saatin acısı, bir senenin rahatıdır.”¹⁵⁴¹

5. Suhreverdî (v. 587/1191) ise şöyle demiştir: “Her şeyin bir cevheri vardır. İnsanın cevheri akıldır. Aklın cevheri ise sabırdır.”¹⁵⁴²

6. O, Ebu Hasan b. Eslem’in (v. 242/856) sabredenleri şu kısımlara ayırdığını söyler: “(Sabredenler) üçtür.

1- Mutessabbir: Allah hakkında sabredip bazen sabreder, bazen de sabırsız olur.

2- Sâbir: Allah rızası için Allah hakkında sabreder, sabırsızlık göstermez. Lakin ondan şikâyet beklenir. Bazen de kendisinde sabırsızlık görülür.

3- Sebbâr ise Allah için Allah’la Allah hakkında sabredendir. Şâyet kendisinin üzerine tüm belalar gelse bile bunlardan aciz olmaz.”¹⁵⁴³

Molla Sadrâ, sabrın en şiddetlisinin ne olduğuna şu olayı anlatmaktadır: “Bir adam Şibli’nin yanında durup şöyle dedi: Sabır edenlere en zor gelen sabır hangisidir? Şibli dedi ki: “Allah hakkında sabretmektir.” Adam: “Hayır” dedi. Şibli “Allah için sabr etmektir.” dedi. Adam “Hayır” dedi. Şibli “Allah’la beraber sabretmektir.” dedi. “Adam “hayır” deyince Şibli kızıp şöyle dedi: “Sana yazıklar olsun, peki sabır hangisidir?” Adam “Allah’tan sabır etmektir” deyince Şibli neredeyse ölecek gibi bağırdı.”¹⁵⁴⁴

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ’nın tefsirinde sabır konusuna, hem kendi verdiği ve hem de yaptığı nakillerden yeterli ölçüde yer verdiğini söylemek mümkündür.

4.1.1.8. Tevekkül, Rıza, Şükür

Sözlükte tevekkül; “işini gördürmek için birini vekil tayin etmek ve işini başkasına havale etmek” demektir. Terim olarak ise, “hareketlerini tabî-ilahî kanunlara uydurduktan sonra Allah’a dayanıp güvenmektir.”¹⁵⁴⁵

¹⁵⁴¹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 1184. Krş., Gazâlî, *İhyâ*, VII, 281.

¹⁵⁴² Sadrâ, *Tefsîr*, III, 1179.

¹⁵⁴³ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 1184.

¹⁵⁴⁴ Bkz., Gazâlî, *İhyâ*, VII, 281.

¹⁵⁴⁵ İsfahânî, *Müfredât*, s. 604; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf*, s. 172.

Rıza; “hoşnut ve memnun olma, kabul etme, seçme” gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta ise “kaderin acı tecellileri karşısında kalbin huzur ve sükûn halinde bulunması” demektir.¹⁵⁴⁶

Şükür lügatte; “yapılan iyiliği bilmek ve onu yaymak, iyilik edeni iyiliğiyle övmek; minnettarlık duymak” anlamına gelir. Terim olarak ise, “Allah’tan veya insanlardan gelen nimet ve iyilikten dolayı minnettarlığını ifade etme, nimete söz ve fiille mukabelede bulunma, Allah’a itaat edip günah işlemekten uzak durmak suretiyle nimetin gereğini yapma” şeklinde tarif edilmiştir.¹⁵⁴⁷

Molla Sadrâ, “*Allah’ın verdiği rızka O’nu yalanlayarak mı şükrediyorsunuz?*”¹⁵⁴⁸ âyetinin tefsîrinde tevekkül ve rıza makamı için şöyle demektedir: Bir insan tevekkül ve rıza makamına ulaştığında vahdet makamına da ulaşır. Böylece tamamıyla şirk şâibesinden muhlis olan bir kul haline gelir. Çünkü daha fazlasını celb etmek amacıyla ettiği şükürde gizli bir şirk vardır. Tevekkülde de aynı durum söz konusudur. Çünkü tevekkül; tevekkül eden ve tevekkül edileni gerektirir. İşini havale etme konusunda yükümlü olan kişi vekili tayin eder.

Rıza makamı; her ne kadar Allah’ın büyük kapısı olsa dahi bunda da şirk kokusu vardır. Çünkü razı olan, kendisinden razı olunan bir varlığa karşılık, kendisinde bir varlık iddia eder. Bu rıza makamı da tevhit derecesine ulaşanların derecelerinden aşağıdır. Şâyet bu derecelerden (tevekkül-şükür-rıza) geçerse tamamıyla saf olan fena makamına ulaşır. Çünkü sonuç ve dönüş Allah’adır.¹⁵⁴⁹

Molla Sadrâ, tevekkül-şükür-rıza kavramlarını vahdet derecesine ulaşmak için birer derece olarak görmektedir. Ona göre bu makamların gereğini yapıp şirk kokusundan uzaklaşanların “fena fillah” makamına ulaşamamaları mümkün değildir.

¹⁵⁴⁶ Cürcânî, *Ta’rifât*, s. 181.

¹⁵⁴⁷ İsfehânî, *Müfredât*, s. 298; Mustafa Çağrıçı, “Şükür”, *DİA*, DİBY, İstanbul, 2010, XXXIX, 259.

¹⁵⁴⁸ Vâkı’a, 56/82.

¹⁵⁴⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 168.

4.1.1.9. Vesvese ve İlham

Vesvese sözlükte; “fısıltı, hışırtı, gizli söz, kuruntu” gibi anlamlara gelmektedir. Istılâhta ise “şeytanın ilkâ’ı, kötü bir işin yapılması ve iyi bir şeyin terkedilmesi için insanı kışkırtması” demektir.¹⁵⁵⁰

İlham, sözlükte; yutturmak ve feyz yoluyla bildirmek anlamına gelmektedir. Terim olarak ise, herhangi bir mananın tefekkür ve istidlal yoluna başvurmaksızın insanların kalbine yerleştirilmesi demektir. Yani “kalpleri tasfiye edilmiş kişilere, âni olarak verilen tefekkür ve istidlal dışı bilgiler” kastedilmektedir. İlham, hem Peygamber hem de normal insanlar için sözkonusudur. Peygamberler için bağlayıcı iken normal insanlar için bağlayıcı değildir. İlham ile elde edilen bilgiler birbirleriyle çelişebilir.¹⁵⁵¹

Molla Sadrâ, “*ey Adem oğulları! Size şeytana tapmayın, çünkü o sizin apaçık bir düşmanınızdır, demedim mi?*”¹⁵⁵² âyetini tefsîr ederken, Allah’ın âlemde, insanoğlunun kalbi üzerine dört husûsta (hayır, şer, saadet ve şekavette) etki eden iki mahlûku olduğunu belirtmektedir.

Birisinin ismi, melektir. O, Allah’ın rahmet nûrundan yaratılmıştır. Diğerinin ismi, şeytandır. O da Allah’ın gazap ateşinden yaratılmıştır. İşte bu iki özelliğe şu kutsî hadîs işaret etmiştir: “*Müminin kalbi, Rahmân’ın parmaklarından iki parmak arasındadır. (Onu) istediği şekilde çevirir...*”¹⁵⁵³ Ayrıca Resûlullah’tan şu hadîs rivâyet edilmiştir: “*Şeytanın insanoğluna lemmesi/dokunuşu (telkini) vardır. Meleğin de lemmesi/dokunuşu (telkini) vardır. Şeytanın lemmesi, kötülüğü va’d etmesi ve gerçeği yalanlamasıdır. Meleğin lemmesi ise hayrı va’d etmesi ve gerçeği tastik etmesidir. Kim bunu bulursa onun Allah’tan olduğunu bilsin ve Allah’a hamd etsin. Kim de diğerini bulursa kovulmuş şeytandan Allah’a sığınsın.*”¹⁵⁵⁴ Daha sonra Resûlullah (s.a.s) şu âyeti okudu: ¹⁵⁵⁵ “*Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size,*

¹⁵⁵⁰ Ebu’l-Kâsım Ali b. Ca’fer b. Ali e’s-Sa’dî İbn Kettâ’, *Kitâbu’l-Efâl*, Alemu’l-Kutub, Riyâd, 1983, III, 336; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “vsvs” md., VI, 255.

¹⁵⁵¹ İsfehânî, *Müfredât*, s. 510; Demirci, *Vahiy Gerçeği*, s. 85; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf*, s. 223.

¹⁵⁵² Yâsîn, 36/60.

¹⁵⁵³ Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zamahşerî, *el-Fâik fi Ğarîbi’l-Hadîsi ve’l-Eseri*, (Thk., Ali Muhammed Becâvîl-Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhîm), Dâru’l-Ma’rife, Beyrût, tsz, II, 282.

¹⁵⁵⁴ Tirmizî, *Tefsîru Sûre*, 2, 35.

¹⁵⁵⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 354.

*çirkinliği ve hayâsızlığı emreder. Allah ise size kendi katından mağfiret ve bol nimet va‘dediyor. Şüphesiz Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.”*¹⁵⁵⁶

Molla Sadrâ, ilhamın melek tarafından, vesvesenin de şeytan tarafından insanın kalbine dört şekilde vaki olmasından bahsetmektedir:

1- Kalbin sağ tarafında hâsıl olan ilim ve yakine karşılık kalbin sol tarafından sadır olan hevâ ve şehvet.

2- İnsânî âlem şekline benzer, büyük âlemden hâsıl olan ilmî şekil.

Bu, vesvese ile ilham arasında geçiş mertebesidir. Şayet sen âfâk ve enfüs âyetlerine, iştibah, gaflet ve yüz çevirme yöntemiyle bakarsan avâmm ve mukallidlerde olduğu gibi hayal ve vehmde, sana şüphe ve vesvese doğacaktır. Şüphe ve vesvese sol yöndedir. *“Göklerde ve yerde nice deliller vardır ki yanlarına uğrarlar da onlardan yüzlerini çevirerek geçerler.”*¹⁵⁵⁷

Molla Sadrâ, şüphe ve vesvesenin sol taraftan geldiğini belirtmek için yukarıdaki âyeti delil getirmektedir.

Şayet bu âyetlere tefekkür ve te’emül ile beraber nizam ve ihkam metoduna göre bakarsan, bu şüphe ve vehimler senden zâil olur, sağ tarafta olan kuvve-i akliyyede marifet ve yakîn meydana gelir. Böylece mukarreb meleklerden olur ve şeytanın askeri olmaktan kurtulursun. Çünkü muhkem âyetler, melekler, akıllar ve küllî nefisler mertebesindendir.

3- Seçkin Resûl, tâhir imamlar ve alimlere itaat etme karşılığında, tekzib, inkar, ta’tîl ve müşebbehe ehline uyma.

Sapıklık yoluna giren şeytanların derecesindendir. Kim sapıklık yoluna uyarı şüphesiz lanetlenmiş şeytana uymuştur. Hidâyet yoluna giren meleklerin grubundandır.

Her kim ehlullaha ve gerçek ilham sahiplerine uyarı şüphesiz o, Allah’ın Peygamberlerine ve iman ile yakine ilham olunan kutsal meleklerle uymuş olur.

4- Gaye yönü ve dereceye göre; aklî, melekûtî küllî müdebbirat meleklerle yönelmek; onlarla beraber olmayı ve onlardan marifeti tahsîl etmeyi gerektirir. Meleklerden alınan ilimler, ta’akkul ve küllî ilhamlar kabilindendir.

¹⁵⁵⁶ Bakara, 2/268.

¹⁵⁵⁷ Yûsuf, 12/105. Ayrıca bkz., Bakara, 2/164.

Buna karşılık Allah tarafından hacbedilmiş (engellenmiş), karanlıklarda hapsedilmiş ve uzaklaştırılmış şeytanlara yönelmek, hile ve tuzakları kazanmak, onlardan istifade etmek, süflî işlerle ilgili cüz'î fikirler kabilindendir.

İnsan birinci yönde melekler ve Rahmân'ın askerlerine benzer. İkinci yönde cehennem tabakalarında olan şeytan ve azgın cinlere benzer.

Molla Sadrâ, vesvese ve ilhamın kaynağı ile alakalı olarak şöyle demektedir: Cehaletin aslı şeytandandır. Hidâyet, basîret ve yakînin aslı ise melektendir.¹⁵⁵⁸

Molla Sadrâ, melek ve şeytanın lemmeşinin birbirinden ayırt edici bir özelliğın olduğunu şöyle ifade eder: İçten gelen seslenmeler (lemmeler) melekler tarafından olup onlara güvenmek ve itimat etmek gerekir, dıştan gelenler ise şeytandandır (ki, onlara da itibar etmemek lazımdır).¹⁵⁵⁹

4.1.2. ELE ALDIĞI TASAVVUFÎ KONULAR

Müfessirimiz tasavvufî kavramlardan sonra birtakım tasavvufî konulara da değinmektedir. Başlıca şu tasavvufî konulara ağırlık vermektedir:

4.1.2.1. Tehliyeden Önce Tahliye

Tahliye (التَّحْلِيَة); nefsin kötü hasletlerden temizlenmiş olması demektir. Tehliye (التَّحْلِيَة) ise nefsin iyi hasletlerle bezenmesi anlamına gelmektedir.¹⁵⁶⁰ Kişi maddî necislerle Allah'a yaklaşmadığı gibi, manevî necislerle de O'na yaklaşamaz. Bunun için nefsinin kötü hasletlerden arındırdıktan sonra iyi hasletlerle süslemesi gerekir.

Molla Sadrâ, “o halde kim tâğutu reddedip Allah'a inanırsa, kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır”¹⁵⁶¹ âyetini açıklarken tasavvufî konulardan olan tehliye ve tahliyeye büyük önem verdiği görülmektedir.

¹⁵⁵⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 366-370.

¹⁵⁵⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 34.

¹⁵⁶⁰ Bkz., Cürcânî, *Ta'rifât*, “hly” md., 116; Muhammed Emin el-Kurdî el-Erbilî, *Tenvîru'l-Kulûb fi Muameleti Allami'l-Guyûb*, (Thk., Mâcid el-Hamavî), Dâru İbn Hazm, Beyrût, 2014, s. 493.

¹⁵⁶¹ Bakara, 2/256.

O, büyük saadet olan gerçek marifet ve dinî öğretilerle ruhun süslenmesi için kesin bir şekilde dünya ile bağlantının kesilmesini ve hayalî âlemin terkedilmesini öngörmektedir.

Ona göre “tâğûtun reddedilmesi” dünya ile alakayı kesme ve hayalî âlemi terk etme; “Allah’a inanma” ifadesi ise celâl ve cemâl sıfatlarıyla birlikte ilk hakikatı tanıyarak nefsin süslenmesine işaret etmektedir. Bunlardan birincisi tahliye, ikincisinin tehliye olduğunu belirttikten sonra kim bu iki vesileye (tahliye ve tehliye) tabi olursa “kopması mümkün olmayan sağlam ipe tutunmuş olur” diye konuya açıklık getirmektedir.¹⁵⁶²

Anlaşıldığı üzere Müfessir bu âyeti tefsir ederken nefsin dünyevî bağlılıktan arındıktan sonra iyi hasletlerle süslenmesi gerektiğini savunmaktadır.

4.1.2.2. Kalplerin Çeşitleri

Molla Sadrâ, “*Ey Âdemoğulları! Ben, size, şeytana kulluk etmeyin. Çünkü o, sizin için apaçık bir düşmandır. Bana kulluk edin. İşte bu dosdoğru yoldur, diye emretmedim mi?*”¹⁵⁶³ âyetlerini tefsîr ederken insan kalbinin, hayır üzerinde sebat ederek Hakk’a kulluk; şer üzerinde sebat ile şeytana kulluk ve her iki tarafa taalluk ettiği husûsunda tereddüt etmek şeklinde üç kısım olduğunu belirtmektedir.

a- Takva ve riyazatla temiz olmuş ve kötü ahlaktan arınmış kalp.

Bu kalp; işlerin iyi akibeti için, aklını tefekkür ile çalıştırır. Hayır ve itâatın sınırlarına muttalî olur. Böylece basîret nûruyla hayır yönlerini keşfeder. Aklı, hayır işleri yapmaya ve masiyeti terketmeye teşvik eder. Şeytanın tuzakları kendisini etkilemez. Allah’a ve O’nun zikrine yönelir. Bu kalbin özelliklerine dair şu âyeti de delil gösterir: “(Allah’tan) sakınanlara şeytandan bir vesvese eriştiğinde iyice düşünürler (Allah’ı zikredip anarlar), sonra hemen bakarsın ki görüp bilmişlerdir.”¹⁵⁶⁴

b- Rüsva, heva ile dolu, şehvetle kahrolmuş, şeytanın kapılarının üzerine açıldığı ve meleklerin kapılarının ise üzerinde kapalı olduğu kalp.

¹⁵⁶² Sadrâ, *Tefsîr*, V, 259.

¹⁵⁶³ Yâsîn, 36/60-61.

¹⁵⁶⁴ A’raf, 7/201.

Hevanın yayılmasından dolayı bu kalbin mekânı genişlemiş, bundan dolayı da şeytanın kalp üzerindeki sultanı kuvvetli olmuştur. Şeytan kötü amellerini süslü göstererek kendisine yönelmiştir. Va'd ve va'îdle ilgili iman nûrunu ondan gidermiştir. İçi heva karanlığının dumanıyla dolmuş, akıl lambası sönmüş, anlayışı körelmiş, işitme özelliği kalmamıştır: Allah'ın şu sözü buna işaret etmektedir: *“Onlar sağırlar, dilsizler ve körler. Bu sebeple düşünmezler.”*¹⁵⁶⁵

Bu tür kalbe de şu âyetin işaret ettiğini belirtmiştir: *“Şâyet tanrılarımıza inanmakta sebat göstermeseydik, gerçekten bizi neredeyse tanrılarımızdan saptıracaktı” diyorlar.*¹⁵⁶⁶

c- Hakka ve şeytana itaat konusunda tereddüt eden kalp.

Bu kalp Rahmân'ın askerleri ile şeytanın ordusu arasında gidip gelen kalp çeşididir. Buna, Allah'ın kaza ve kaderine göre bu iki ordudan biri galip gelir.¹⁵⁶⁷

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, âyetler çerçevesinde kalbi; pak, şehvetlerle dolu ve şüpheli şeklinde üç kısma ayırmış ve her birinin özelliklerini belirtmiştir.

4.1.2.3. İnsan-ı Kâmil

İlâhî, küllî ve cüzî olan kevnî âlemleri içinde barındıran insana insan-ı kâmil denir. O, ilâhî ve kevnî kitapları cem eden kitaptır. Ayrıca, nefis perdelerini yırtıp en son mücerred ruh haline ulaşan insandır. Abdülkerîm el-Cîlî (v. 565/1170)'ye göre insan-ı kâmil, baştanbaşa bütün varlığın çevresinde döndüğü kutuptur. Varlığın yaratılmasından beri insan-ı kâmil tektir ve tek kalacaktır. İnsan-ı kâmilin kendine öz bir hakîkatı vardır. Bununla beraber her çağda, çeşitli suretlerde ve çeşitli adlar altında görünür. Onun asıl adı Muhammed'dir. Ancak dünyanın başlangıcından bu yana çeşitli peygamberlerin sûretinde görünen odur.¹⁵⁶⁸

Bazı filozof ve mutasavvıflar tarafından bir ilk örnek veya ruhanî prototip olarak kabul edilen insan-ı kâmil ile aynı özellikleri taşıyan 'kâmil tabiat' arasında ilk örnek veya prototip olma bakımından bir benzerlik görülmektedir. Meselâ, Molla Sadrâ'ya göre insan-ı kâmil, insan türünün ilk örneği olan semâvî bir insandır. Ona

¹⁵⁶⁵ Bakara, 2/171.

¹⁵⁶⁶ Furkan, 25/42.

¹⁵⁶⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 374-379.

¹⁵⁶⁸ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 96; Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 282.

göre her varlık giderek kendi semâvî ilk örneğine yaklaşacak; böylesi bir insan berzah olma niteliğine ulaşarak semâvî bir insana (insan-ı kâmile) dönüşecektir.¹⁵⁶⁹

Abdulkerîm el-Cîlî insan-ı kâmilin, Hz. Peygamberin her asırda bir velide tecellisi olduğunu düşünürken Molla Sadrâ'nın, bu düşüncüyü daha tutarlı bir zeminde açıklamaya çalıştığı görülmektedir. Ona göre insan-ı kâmilin tarifi şöyledir:

İnsan-ı Kamil âlem-i kebirde olan her şeyi içinde toplayandır. O, Allah'ın yerdeki ve gökteki halifesidir.

Molla Sadrâ, “göklerdeki ve yerdeki her şeyi kendi katından (bir nimet olarak) sizin hizmetinize verdi. Elbette bunda düşünen bir toplum için deliller vardır”¹⁵⁷⁰ âyeti ile “göklerde, yerde ne varsa hepsini Allah'ın sizin hizmetinize verdiğini ve açıkça yahut gizlice üzerinizdeki nimetlerini tamamladığını görmediniz mi?”¹⁵⁷¹ âyetini zikrederek insan-ı kâmilin konumunu şöyle açıklamaktadır: Allah'ın mülk ve melekûtta yaratmış olduğu her şey, insan-ı kâmile boyun eğmek ve secde etmek zorundadır. Çünkü O, Allah'ın halifesidir ve Allah'ın tüm isimlerinin mazharıdır.¹⁵⁷²

Ayrıca ona göre insan-ı kâmil; Rabbinin âyetlerini cem eden kitaptır. Akıl ve nefis gerçeklerinin, içinde dürülmüş olarak bulunduğu kayıttır. Tüm ilim çeşitleriyle dolu olan kelimedir. كن فيكون örneğinden yazılmış bir nüshadır. (ن), (ك) harflerinden vârid olmuş emirdir. Tüm isimler için cami' olan ism-i a'zamdır. O, rûhî ve aklî yönden “ümmül kitap” olarak isimlendirilen kutsal kalemdir. Hakikî kalbî yönüyle kitab-ı levh mahfûzdur. Hayvânî nefis yönüyle kitab-ı mahv ve ispattır. Cismânî tabiatı yönüyle de defter-i cismânî veya siccill-i heyûlânîdir.¹⁵⁷³

Aklî olan insan; insan-ı kâmildir ki, tüm melekler ona secde ve itaat etmekle emrolunmuştur. Nefsî olan insan bu evrene inmeden önce cennette yaşıyandır. Sufî insan ise topraktan yaratılmış, ölüm, bozulma, kötülük, düşmanlık ve husumete maruz kalmış insandır.¹⁵⁷⁴

¹⁵⁶⁹ İsmail Erdoğan, “İslam Düşüncesinde Kamil Tabiat/Tıbâu't-Tamm Fikri”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 17, 2006, s. 136.

¹⁵⁷⁰ Câsiye, 45/13.

¹⁵⁷¹ Lokman, 31/20.

¹⁵⁷² Sadrâ, *Tefsîr*, V, 533.

¹⁵⁷³ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 519.

¹⁵⁷⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 952.

“Onları siz öldürmediniz, فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى fakat Allah onları öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı”¹⁵⁷⁵ âyeti gereğince insan-ı kâmil, Rabbinin sûretinde olup Allah’ın yeryüzündeki bakiyesidir. Yaratılanlara Allah’ın hüccetidir.¹⁵⁷⁶

İnsan-ı kâmil, her ne kadar cismî açıdan hakîr ve süflî olsa da rûhî ve irfânî yönüyle unsurlar ve felekler kendisini tavaf eder. Nitekim hadîste vârid olduğu gibi “Sen olmasaydın, sen olmasaydın felekleri yaratmazdım”¹⁵⁷⁷ diye buyurulmuştur.¹⁵⁷⁸

Molla Sadrâ, insan-ı kâmil hakkında bazı âriflerden alıntılar yapmaktadır. Bazılarının insan-ı kâmil; ezel, ebed, dünya ve ahiret açısından alemin varlık ve sonsuz oluş sebebi olarak gördüğünü zikretmektedir. Ayrıca İbn Arabî’nin (v. 638/1240) de onu, hâdis olan ezeli insan ve ebedî bir oluşum olarak tanımladığını aktarmaktadır.¹⁵⁷⁹

Ona göre insan-ı kâmil; Allah’ın nâibi, halifesi, mukarreb kulu olup şu iki husûstan dolayı kâinattaki herşeyden üstün kılınmıştır:

a- Bütün eşyanın hakîkatını bilme ilmi,

b- İsteddiğini gerçekleştiren tam kudreti.

İlmi ikiye ayrılmaktadır:

a) Zâhir ilmi,

b) Bâtın ilmi.

Tüm kudreti, ikinci neş’ette ortaya çıkacaktır. İşte orada onun gerçek hilafeti gerçekleşecektir.¹⁵⁸⁰

Molla Sadrâ’ya göre insan-ı kâmilin farklı dereceleri ve oluşumları vardır. Resûlullah’ta bütün makam ve oluşumlar vardır. O, bir vakit ve makamda şöyle der: “De ki, ‘ben de ancak sizin gibi bir insanım. (Ne var ki) bana, ‘sizin ilâhınız ancak bir tek ilâhtır’ diye vahyolunuyor.”¹⁵⁸¹

¹⁵⁷⁵ Enfâl, 8/17.

¹⁵⁷⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 12.

¹⁵⁷⁷ Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, II, 164. San’ânî bu hadîsin, zayıf olduğunu belirtmektedir. Lakin Aclûnî’ye göre, bu söz hadîs olmasa da mana yönüyle sahîhtir.

¹⁵⁷⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, 516.

¹⁵⁷⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 171. Krş., Muhayyeddin b. Arabî, *Fusûsu’l-Hikem*, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrût, 1947, I, 50.

¹⁵⁸⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 535-336.

¹⁵⁸¹ Kehf, 18/110.

Başka bir makamda da şöyle der: “Benimle Allah arasında öyle bir vakit oldu ki, ne mukarreb bir melek ne de mürsel bir nebi bulunuyordu.”¹⁵⁸²

“Kim bana itaat ederse, Allah’a itaat etmiş olur. Kim bana buğz ederse Allah’a buğz etmiş olur.”¹⁵⁸³

Molla Sadrâ, insan-ı kâmilin sahip olacağı makamın makam-ı mahmûd olduğunu da belirtmektedir.¹⁵⁸⁴

4.1.2.4. Tesbih ve Çeşitleri

Molla Sadrâ tesbihi şu şekilde tanımlamaktadır:

“Tesbihin hakîkatı ve ruhu, kâinatın bağlantılarından ve hades olanların şâibelerinden ilâhî zatı tecrîd etmektir (soyutlamaktır).

Kim kevnî maddelerden daha fazla soyutlanarak uzaklaşmış ve dünya kabuklarından kurtulmuşsa o, Hakk’ı tam bir şekilde tesbih etmiş olur.”

O, tesbih mertebelerini şöyle sıralamaktadır:

a- Bir olan ilahî zat mertebesi: سُبُّوحٌ قَدُّوسٌ رَبُّ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ “O, (noksanlıklardan) münezzehtir, kutsaldır, melekler ve Cebrâîl’in (a.s) Rabbidir.”¹⁵⁸⁵

b- Mukarrebûn melekler ile idare eden ukûlların tesbihi:

Bunların her birinin çok sayıda kapsayıcı tesbihleri vardır.

c- Semavî meleklerin tesbihi:

Bunların her birinin felek ve gezegenlerin devirlerine göre çeşitli tesbihleri bulunmaktadır.

d- Yerdeki meleklerin ve süflî nefislerin tesbihleri.

e- Azaları ve parçalarıyla beraber beden ve boyutların zikri.

Bunlardan her biri kendisine has olan dilleriyle Rablerini zikredip tesbih ederler.¹⁵⁸⁶

¹⁵⁸² Ali el-Kârî, hadis olduğu belirtilen sözün sûflerin ağzında çok zikredilen bir söz olduğunu belirtip bu sözü mevzû’ hadisler kategorisinde değerlendirmektedir. (Bkz., Ali b. Sultân Muhammed Ebu’l-Hasan Nûreddîn el-Melâ el-Herevî el-Kârî, *el-Esrâru’l-Merfûati fi’l-Ahbâri’l-Mevdûati* (Tkh., Muhammed es-Sebbâğ), Dâru’l-Emâme, Beyrût, tsz. s. 299).

¹⁵⁸³ Yukarıdaki hadis biraz değişik lafızlarla Buhârî’de geçmektedir. مَنْ أَطَاعَنِي فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ، وَمَنْ عَصَانِي فَقَدْ عَصَى اللَّهَ “Bana itaat eden Allah’a itaat etmiş olur, bana isyan eden Allah’a isyan etmiş olur.” (Buhârî, Ahkâm, 1. Ayrıca bkz., İbn Mâce, Cihâd, 39; Nesâî, Bey’at, 37).

¹⁵⁸⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 97.

¹⁵⁸⁵ Ebû Dâvûd, Salat, 147; Nesâî, Tadbîk, 11.

4.1.2.5. Muhabbet (Sevgi)

Muhabbet sevmek demektir. Kişi ya Rabbini ya da nefsinin sever. Aşırı sevgi tapınmaya kadar götürür.

Molla Sadrâ, bir şeye muhabbet etmenin, ona kulluk etme anlamına geldiğini belirtip bu muhabbeti şu iki kısma ayırmaktadır:

a- İnsan nefsinin özelliklerinden olan muhabbet. Bu, kötülüğü emreden nefse tabi olanın muhabbetidir.

b- Hakkın özelliklerinden olan muhabbet. Bu da marifet ve hikmet muhabbetidir. Allahu Teâlâ bu konuda şöyle buyurmaktadır: *“Ben gizli bir hazineydim. Tanınmak istedim. Beni tanısinlar diye mahlûkatı yarattım.”*¹⁵⁸⁷

Allah’ın sevdiği kullar bellidir. Onlar da Allah’ı seven dostlarıdır. Allah şu sözyle buna işaret etmiştir: *يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ* “Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler.”¹⁵⁸⁸

Molla Sadrâ’ya göre kim nefsanî muhabbeti vekil tayin ederse onun muhabbeti, nefsin ve şehvetin arzusuna uygun olan put ve benzeri şeylerin muhabbetine bağlı hale gelir. Bazı kâfirlerin Lat’ı, bazıları da Uzza’yı sever ve ona taparlar. Dünya ehlinden bazıları malları, bazıları da çocukları sevip onlara taparlar: Yüce Allah insanları, bunların fitnesine karşı uyarmış ve onların düşman olduklarını şu âyetle ifade etmiştir: *“Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan size düşman olabilecekler vardır. Onlardan sakının.”*¹⁵⁸⁹

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyeti şu şekilde yorumlamaktadır: “Onlara muhabbetten sakının, çünkü onlar sizi Allah’ın muhabbetinden men eden düşmanlarınızdır. Allah gerçek dost ve asıl maksuttur, diğerleri ise düşmandırlar.”

Kim Allah’ı severse Allah’ın dışındakilere baksın. Hz. İbrahim Halilullah gibi onları düşman olarak görsün: *“Âlemlerin Rabbi dışında, şüphesiz onlar benim düşmanımdır.”*¹⁵⁹⁰

¹⁵⁸⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 250.

¹⁵⁸⁷ Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, II, 132. İsmail Hakkı Bursevi, “Ben gizli bir hazine idim ...” hadîsi üzerinde dururken bu hadîsin rivayet açısından sabit olmasa bile keşfen sahih olduğunu söylemiştir. (Uludağ, Süleyman, “Keşf” *DİA*, DİBY, Ankara, 2002, XXV, 316).

¹⁵⁸⁸ Mâide, 5/54.

¹⁵⁸⁹ Tağabun, 64/14.

¹⁵⁹⁰ Şuarâ, 26/77.

Molla Sadrâ, “*Belki kendilerine yardım edilir diye Allah’ı bırakıp da ilâhlar edindiler*”¹⁵⁹¹ âyetinden muradın şu olduğunu belirtmektedir: Bazı varlıklarla ilgili olarak nefislerine sızmış aşırı sevgiden dolayı onlar, Allah’ı bırakıp bir takım vehmî putlara yönelmişlerdir.

Çünkü Allah’ın dışındakini seven; masivaya ibadet, hizmet ve tevessül eder. Ona ulaşma ve yaklaşma yollarını arar. Ona ulaşmanın, kendisine yardım gerektirdiğini tasavvur eder. Böylece kalblerine sevinç girer, lezzet bulur, rahat ve mutmain olurlar. Bu durum, hissi lezzetler konusunda, insanların çoğunun durumudur.

Ehl, mal, çocuk, makam, derece, şöret ve padişahlara yakınlık gibi şeyler şeytanı ve batıl din sahiplerini sevenlerin halidir.

Aynı şekilde bir şeyhi veya bir imamı, iman ve marifet elde etmek gibi maksatlar ile değil de taassup ve iftihar için sevenler, Allah’tan başka ilahlar edinmişlerdir.”¹⁵⁹²

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, sevgi konusunda İbrahimî bir davranış sergilenmesi gerektiğini, masivayı put haline getirmemeyi tavsiye etmektedir. Ona göre sevginin bir sınırı olmalıdır. Aksi takdirde insanın yersiz olarak beslemiş olduğu muhabbet, kendisini olumsuz bir sonuca götürecektir.

4.1.2.6. Keşf Ehli

“Keşf, perdenin açılmasıyla gizli olanın ortaya çıkması anlamına gelmektedir. Gaybî gerçeklere yaşayarak ve temaşa etmek suretiyle muttalî olmaktır. Riyâzât, mücâhede ve tasfiye perdeyi ortadan kaldırınca gayb âlemi görülmeye başlar.”¹⁵⁹³ İşte tasavvufî açıdan nefsini kötü hasletlerden temizleyip güzel hasletlerle süsleyenler ehl-i keşf olurlar.

Molla Sadrâ, “*Ey sağdaki! Sana selam olsun! Ama haktan sapan yalancılardan ise, işte ona da kaynar sudan bir ziyafet vardır. Bir de cehenneme*

¹⁵⁹¹ Yâsîn, 36/74.

¹⁵⁹² Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 527-530.

¹⁵⁹³ Cürcânî, *Ta’rîfât*, “Keşf” md., 265; Süleyman Uludağ, “Keşf”, *DİA*, Ankara, 2002, XXV, 315; Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Târikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 222.

atılma vardır”¹⁵⁹⁴ âyetlerini yorumladıktan sonra keşf ehlinin şu anda cennet ve cehennemi idrak edebileceklerini savunur.

O, okuyucusuna şöyle der: “Ahirette cehennem ehlinin varacağı ateş şekli yönüyle değil, konu ve kapsamı yönüyle sana bugün görünür. Cehennem ehli, üzerinde bulundukları hal üzerinde gidip gelir. Aynı şekilde cennet de sana görünür. Sen, orada gezinirsin, bir dereceden bir dereceye, bir kapıdan bir kapıya yükselirsin. Şâyet cennet ve terakkî ehli olursan sen bunu bilmez ve göremezsın. Çünkü dünya sûreti senin, hakîkatın ve sûretin görüntüsünü elde etmeni engellemektedir.

Gaib olan şeyleri idrak eden keşf ehline gelince, onlar uhrevî şeylerin yerlerini, cennetliklerin, yeşil çimenlerde gezindiklerini ve makamlarına yükseldiklerini görürler.

Cehennemliklerin ne zaman oraya yerleştiklerini, orada nasıl yaşadıklarını, alt derece ve derekelerine nasıl indiklerini, sıkıntı, yorgunluk, sıcaklık ve zemherir (çok soğuk) halindeki durumlarını görürler.”¹⁵⁹⁵

Molla Sadrâ, keşf ehlinin çoğunun bunları gördüklerini söylemektedir. Yüce Allah’ın, gözünden perdeyi kaldırmadığı kişilerin ve körlük içinde kalanların, bostandaki kör biri gibi olduğunu ve dolayısıyla bunları göremeyeceğini savunur.

Molla Sadrâ, şeriatın bu konuda şu âyetle uyarıda bulunduğunu belirtir: “*Şüphesiz ki cehennem, kâfirleri elbette kuşatacaktır.*”¹⁵⁹⁶

Resûlullah (s.a.s) cennetin yerini şu şekilde tasvir etmektedir:

مَا بَيْنَ بَيْتِي وَمَنْبَرِي رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ.

“*Kabrimle mihrabım arası, cennet bahçelerinden bir bahçedir.*”¹⁵⁹⁷

Resûlullah (s.a.s) minadaki muhassar vadisinin cehennem vadilerinden biri olduğunu dolayısıyla ümmetine oradan acele geçmelerini tavsiye etmiştir. Çünkü onların görmediğini o, görmektedir.

Yine Resûlullah (s.a.s) Nil, Fırat, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin cennet nehirleri olduğunu haber vermiştir. Keşf ehli bu nehirleri, cennette oldukları halde bal, su, içki ve süt nehirleri olarak görmüşlerdir.

¹⁵⁹⁴ Vâkı’a, 56/91-94.

¹⁵⁹⁵ Bkz., Şûrâ, 42/22.

¹⁵⁹⁶ Tevbe, 9/49.

¹⁵⁹⁷ Buhârî, Mescidü Mekke, 5; Tirmizî, Menâkıb, 67; Nesâî, Mesâcid, 7.

İnsanlardan bazıları bunları keşfeder, bazıları da Allah'ın kullarından gizlemiş olduğu bir hikmete binaen keşfedemez.¹⁵⁹⁸

4.2. KELÂMÎ/MEZHEBÎ AÇIDAN ÖZELLİKLERİ

Mezhebî veya kelâmî tefsîr; kelâm ilmi ile ilgilenen mezheplerin inanç sistemleri üzerine bina edildiği Kur'ânî anlayış demektir.¹⁵⁹⁹

Tefsîr alanında “kelâmî/mezhebî ekolü” Kur'ân anlayışlarını içinde barındıran sistematik yapıdaki doktrinleri ifade etmektedir.

“İslâm toplumunun sınırlarının genişlemesi ve Arap olmayanların İslâm'a girmesi neticesinde itikâdî, siyasî ve amelî düzeyde bir kısım mezhepler ortaya çıkmaya başlamıştır. Allah'ın isim, sıfat ve eylemleri; ahiret hayatı ile ilgili kavramların mahiyeti konusu müteşâbih âyetlerdendir. Müteşâbih âyetler, mezheplerin ortaya çıkmasında ciddi bir fonksiyon icra etmiştir.

Her bir mezhep, kendi doktrinlerinin ve görüşlerinin doğruluğunu ispat etmek için Kur'ân'a ve Sünnet'e başvuruyorlardı. Bu iki kaynağa dayandığı ölçüde bir mezhep, güçlenip taraftar bulabiliyordu. Bir kısmı, görüşlerini Kur'ân ve Sünnet'e dayandırırken, bir kısmı da mezhebi esas kabul edip Kur'ân âyetlerini mezhebin görüşlerine göre yorumluyorlardı. Mezhebe uygun düşen âyetler yoruma tabi tutulduğu gibi, uymayanları zorlama te'villerle tefsîr ediyorlar; te'vîl edemedikleri nassları ise terk ediyorlardı.”¹⁶⁰⁰

Ehl-i Sünnet dışında kelâmî/mezhebî tefsîr ekolleri, Mu'tezile, şîa/imamiye ve hâricîyye ekolleri olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.

Müfessirimiz İmamiye mezhebine mensûb olmasından dolayı kelâm ile ilgili âyetleri kendi mezhebinin ilkelerine göre yorumlamaya gayret etmiştir. Onlara göre imamet, vahiy kurumunun devamıdır. Bundan dolayı Kur'ân'ın gerçek tefsîrini yalnız imamlar bilir ve onlardan gelen tefsîrlere makbul olarak addedilmiştir. Zâhirî tefsîrden ziyade bâtinî te'villere fazla önem vermişlerdir. İmamiyeye göre Kur'ân'ın hem zâhirî hem de bâtinî manaları vardır. Kelimelerden bir takım semboller çıkarmak için özel bir gayret göstermişlerdir. Molla Sadrâ da âyetleri izah ederken

¹⁵⁹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 221-223.

¹⁵⁹⁹ Demirci, *Tefsîr Tarihi*, s. 197.

¹⁶⁰⁰ Demirci, *Tefsîr Tarihi*, s. 198.

kendi düşünce sisteminde olan ricat, takiyye, imâmet, velayet gibi husûsları aklî bir süzgeçten geçirerek delillerle isbat etmeye çalışmaktadır. Bu yorumları yaparken sadece mezhebinin verileriyle kalmaz, filozofların, Sünnî ve Şîî kelâmcıların görüşlerinden de istifade etmektedir.

Nasîruddîn Tûsî'den (v. 460/1067) sonra İmamiyye kelâmının felsefî rengi, her gün giderek daha da arttı. Artık itikadî bahisler, hikmet/felsefe esaslarına göre incelendi. Molla Sadrâ, ilahî marifetlerin derinliklerine ulaşma konusunda cedeleye dayalı kelâmı ve arzu edilen gaye için de felsefîyi yeterli görmedi. Tam tersi o, Allahu Teâlâ'yı tanımayı, ahiret bilgisini ve ahiret yolunda yürümeyi yakîne ulaşmada görüyordu. Ona göre, bu yakîn de kuds âlemine ulaşma, riyaset sevgisini ve dünya dostluğunu meydana getiren cehalet ve kötü ahlaktan kurtulma ve sıyrılma vasıtasıyla müminin kalbinde meydana gelen bir nûrun sonucudur. Molla Sadrâ'nın hikmet ve felsefesinin İmamiyye âlimleri üzerinde özellikle İran'da bir asır kadar tesirinin devam ettiği söylenir. O, hikmet konusunda özellikle ilahiyat meselelerinde yeni söylemler, özgün fikirler, yeni yorum ve çözümlemeler ortaya koymuştur.¹⁶⁰¹

Bu kısa bilgilerden sonra onun kelâmî görüşlerini âyetler bağlamında incelemeye çalışalım.

4.2.1. ULÛHİYET

Ulûhiyet, ilahî olanla ilgili malumattır. Allah'ın zatı, sıfatları ve fiilleriyle alakalı husûsları ihtiva etmektedir. Molla Sadrâ tefsirinde ulûhiyet konusunu ayetlere dayanarak açıklamaktadır. Onun bu konudaki görüşlerini aşağıdaki başlıklar altında inceleyebiliriz:

4.2.1.1. Allah'ın Hakikâtına İman

Molla Sadrâ, Allah'a iman etmekten kastın; "Allahu Teâlâ'nın, meleklerin, kitapların, peygamberlerin ve ahiret gününün hakikâtine iman etmek" olduğunu belirtmektedir. O, şu âyeti bu görüşüne delil göstermektedir:

"Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, müminler de (iman

¹⁶⁰¹ Ali A. Badaştî, "Nasîruddîn et-Tûsî'den Molla Sadrâ'nın Hikmet-i Mûteâliyesi'ne (Aşkın Hikmet) İmâmiyye Kelâmının Değişim Süreci", (Çev., Naim Döner), *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, Bingöl, 2015, s. 248-249.

ettiler). Her biri; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler."¹⁶⁰²

Molla Sadrâ, Allah'ın hakikâtine iman etmeyi şu dört kategoride değerlendirmektedir:

1- Allah'ın varlığına iman

Onun varlığına iman; yer edinme (mekân) ve olabilirlik/imkân ötesinde, mevcûd, kadîm ve kadîr olduğunun, yani zatıyla vacip ve âlemleri yaratan bir varlık olarak bilinmesi demektir. Yaratıcı olduğunu bilmek, herhangi bir yönüyle belli olan vücudun hakikâtine bakmakla mümkün olur. Zatıyla mevcûd bir fert olması ile bilinir.

Molla Sadrâ'ya göre uyuşturuculardan ve psikolojik hastalıklardan sâfi olan bir akıl, hiç kimseye muhtaç olmadan kâinatı yöneten bir kayyumun olduğuna hükmeder. Bu konuda zikrettiği âyetlerden biri şudur: *"Görmediniz mi, Allah yedi göğü tabaka tabaka nasıl yaratmıştır? Onların içinde ayı bir nûr kılmış, güneşi de bir lamba yapmıştır. Allah, sizi yerden bir bitki (gibi) bitirdi."*¹⁶⁰³

Molla Sadrâ, en ufak akıllı bir şahsın yeryüzüne, gökyüzüne, hayvanlara, bitkilere ve insanlara bakıp te'emmül ettiği zaman, bunları düzene koyan ve hükmü altına alan bir yaratıcı görmesi, kendisine gizlenmediğini belirtmektedir.¹⁶⁰⁴

2- Allah'ın sıfatlarına iman

Molla Sadrâ'ya göre Allah'ın sıfatları mücerrettir. Kesinlikle herhangi bir mahiyet için arazî değildir. O'nun her sıfatı gerçek olup samettir, ferttir. Tüm kemal sıfatları zatının aynısıdır. İlmi; gerçek ilim, kudreti; gerçek kudrettir. Böyle olan birinde tereddütün olması muhaldir. Aksi takdirde bir şey zatından eksik olur. Böylece O'nun ilmi, her şeyi bilen ilim, kudreti her şeye gücü yeten kudret ve iradesi her şeyin iradesi olur. O'nun tüm sıfatları böyledir.

Allah'ın ilmi birdir. İlmin bir olmasıyla beraber her şeyi bilmesi gerekir. Küllî ve cüzî olsun hiçbir şey onun ilminde kaybolmaz. Allah'ın kudreti gerçek kudrettir. Makdûrâtan hiçbir şey O'nun kudretinden çıkmaz, aksi takdirde kendisinin tam kudreti olmaz; bir yönüyle kudreti olur, diğer yönüyle acizlik oluşur.¹⁶⁰⁵

¹⁶⁰² Bakara, 2/285.

¹⁶⁰³ Nuh, 71/15-17.

¹⁶⁰⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 260-261.

¹⁶⁰⁵ Bkz., Bakara, 2/284; Zümer, 39/62.

İradesinin kıyası da aynı şekildedir. *“Allah ne dilemişse o olur, neyi dilememişse o da olmaz.”*¹⁶⁰⁶ Tüm sıfatların kıyası bu şekildedir.¹⁶⁰⁷

Molla Sadrâ'ya göre, vücûd ve hakikât bakımından sıfatın, Allah'ın zatından ziyade olmadığı söylendiği takdirde, “sıfatları aynısıdır, ya da gayrısıdır veya ne aynısıdır ne de gayrısıdır” diyenlerin sözleri sahih olur.¹⁶⁰⁸

Molla Sadrâ, Allah'ın selbî veya sübûtî diye iki sıfatının bulunduğunu belirtmektedir.

a) Selbi sıfatları

Allahu Teâlâ, tüm terkip/mürekkeb çeşitlerinden mücerret ve münezzehtir. Çünkü mürekkeb olan imkânı gerektirir. Bu vacibe munâfî'dir. Allahu Teâlâ vacibul-vücûd olduğu gibi tüm işlerinde, zihnî ve haricî neşetlerde de vacibu'l-vücûttur. Kesret/çokluk ve terkipten münezzehtir. Akılda da olsa vahdet/birlik gerekir. Cenab-ı Allah vehme ve akla sığmaktan çok çok büyüktür. O nev' ve cinsin altına girmez. O, ister mütehayyiz (alan kaplasın), ister mücerret olsun, cevher değildir. İster nitelik, ister nicelik ve ister göreceli olsun, o araz da değildir. O, mahal/yer de değildir. O, birdir, değişmezdir.¹⁶⁰⁹

Örneğin, Molla Sadrâ, rahmet ve gazap sıfatlarındaki tepki ve değişimlerin mecazî kullanımlar olduğunu söylemektedir. Aksi durum da ise “O'nun, merhamet veya gazaplı olmasını gerektirirdi”¹⁶¹⁰ demektedir.

b) Subuti sıfatları

Molla Sadrâ'ya göre, vacip olanın varlığının nisbeti, tüm mümkinâta olan nisbetinin aynı nisbet olduğunu, hiçbirinden aciz olmadığını, mükemmel bir tertip ve düzenle kendisinden sadır olan varlıklar olduklarını bilen biri, hangi tertip ve düzen üzerinde olursa olsun tüm mümkinâta kâdir olduğunu bilir. Kim de bu düzenin, en güzel ve en sağlam bir düzen olduğunu bilirse, O'nun mürîd (irade sahibi) olduğunu anlar, O'nun iradesinin hikmet üzere gerçekleştiğini, tereddüt üzerine olmadığını bilir.¹⁶¹¹

¹⁶⁰⁶ Necefî, *Mevsûâ'tu Ehâdisi Ehli'l-Beyt*, I, 284.

¹⁶⁰⁷ Sadrâ, *Esrâru'l-Âyât*, s. 159-160.

¹⁶⁰⁸ Sadrâ, *Esrâru'l-Âyât*, s. 162.

¹⁶⁰⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 261.

¹⁶¹⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 262.

¹⁶¹¹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 264.

3- Allah'ın fiillerine iman

Bu, Allahu Teâlâ'nın herşeye kadîr olduğuna inanılmasıdır. O'nun dışındakiler mümkün ve muhdestir (sonrada meydana gelmedir). Bunların, kuvveden fiile çıkmasına sebep olmaları caiz değildir. Allah'ın gücü tüm zerrelere şâmindir. Vasıta (sebeup) olanların hiçbir etkisi yoktur. Çünkü tüm vasıtalar O'na musahhardırlar.

Molla Sadrâ, hareket ve sükûn halinin insanın meşî'etinde olduğunu, ancak bu meşî'etin/ihtiyarın onun ihtiyarı olmadığını, aksine Allahu Teâlâ'nın kaza ve kaderi ile olduğunu belirtmektedir.¹⁶¹²

4- Allah'ın hükümlerine iman

Allah'ın hükümlerine iman etmek, kişinin söz konusu hükümlerin, Allah'ın zâtı üzere zâid olup O'na rücû' eden bir takım iddia ve maksatlar ile mualllel olmadığına inanması demektir. Zira zâtının dışında herhangi bir illetle mualllel olan her hüküm, zâtının kendisi açısından nâkıs, başkası ile birlikte tamamlanmış olduğu anlamına gelmektedir. Bu ise, zâtı gereği vacip olan Allah hakkında muhaldir.¹⁶¹³

Allahu Teâlâ'nın hükümleri ga'î bir illet ile illetlendirilmese de O'nun zatından bağımsızdır. Söz konusu hükümlerin mümkünâta dönen bir takım amaçları, faydaları ve sonuçları vardır. Bazı mümkün bireylerin, münasip olan mükemmeliğe ulaşmasını engelleyen kötülükleri işlemeleri normal sayılır. Mesela; Molla Sadrâ, insanın hayatını devam ettirebilmesi için bazı hayvanları kesmesini, zülûm olarak değil, Allah'ın kendisine bir ikramı olarak görmektedir. İnsanların birbirlerine yaptıkları kötülüklerin, onları Allah'ın rahmetinden uzaklaştırıp ebedî azaba sebep teşkil ettiğini de ifade etmektedir.

Molla Sadrâ, Allah'ın büyük günah sahipleriyle ilgili hükmüne dair ise şöyle demektedir:

“Yüce Allah'ın büyük günah işleyenlere azap etmesi vacip değildir. Büyük günah işleyenin, herhangi bir sebepten dolayı Rabbinin rahmetine nail olması ihtimal dâhilindedir. Allah (c.c.) fazlıyla istediğini bağışlar ve adaletiyle istediğine azap eder.”¹⁶¹⁴

¹⁶¹² Sadrâ, *Tefsîr*, V, 264.

¹⁶¹³ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 267.

¹⁶¹⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 267-268.

4.2.1.2. Allah'ın zâtı

Molla Sadrâ, Allah'ın zâtıyla ilgili olarak da şunları zikretmektedir: Yüce Allah'ın vacip olan zâtının nasıllığı ve bir olmasının mahiyeti kendisinden başka hiç kimseye malum olmamış ve kesinlikle onun tarifini yapmak da mümkün değildir. Çünkü hiçbir şey O'ndan daha nûrânî ve inkişâfî değil ki, O'nun zâtının keşfedilmesine vesile olsun.

Bir şeyi tarif edenin, o şeyden daha fazla görünür olması gerekir. Allah'ın görünmemesinin sebebi son derece apaçık olması ve onun inkişafıdır. Fakat bize düşen görev, Allah'a has olan ilahlık, kayyumluk ve yaratıcılık gibi sıfatlarını bilmemizdir. Çünkü bu sıfatlar mümkün zatlarla ilgili olan küllî kavramlardır.

Zâtını zâtıyla itibar ederek, ilk hak olanı akletmek, -kesin delillerin onun muhal olduğuna işaret ettiği gibi- muhaldır. Lakin Allah'ın âlemlerin yöneticisi, varlıkların mebde'i (kaynağı), yer ve göktekilerin yaratıcısı, kesret ve iştirakın kendisinden kaldırıldığı ve kendisinin tek olduğu yönüyle tasavvur etmek gibi husûsları, akıllı olanın derinlemesine araştırması gerekir.¹⁶¹⁵

4.2.1.3. Allah'ın isimleri

Molla Sadrâ'ya göre Allah; vucûbî, zâtî ve kemal sıfatları barındıran zâtın adıdır.¹⁶¹⁶ الله ismi; bütün işleri, ihtiramı, sıfatları ve kemâlâtı içeren uluhiyet mertebesinde ibarettir. Ona göre, imkân âleminde olan her şey Allah'ın isimlerinin tecellisidir.¹⁶¹⁷

Molla Sadrâ, الرحمن الرحيم isimlerinin mübalağa sıfatlarından olduklarını, فعلان vezninin فعيل vezninden daha fazla mübalağa manası ifade ettiğini, bunun için رحمان “dünya Rahîmi” denildiğini belirtmektedir.

Molla Sadrâ الله ve الرحمن isimlerinin esmau'l-ğalibeden olması nedeniyle

¹⁶¹⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 150.

¹⁶¹⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 86.

¹⁶¹⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 45.

Allah dışında kullanılamayacağını söylemektedir. Ben-i Hanife'nin رحمان اليمامة ismini kullanmaları onların küfürlerindeki inatlarındandır. Ona göre, esmâu'l-ğalibeden olan bu isimlerin/sıfatların başkaları için kullanılamamasının sebebi; onların asıl ve hakikî manalarının rahmeti son dereceye ulaşan olmasındandır. Bu manalar Yüce Allah'tan başkasına şamil olamaz. Bunların başka varlıklar için isim olarak kullanılması mecazendir.¹⁶¹⁸

القَيُّوم: Yüce Allah'ın zâtıyla kâim ve kendi dışındakilere mukavvim oluşuna işaret eder.¹⁶¹⁹

الأول والآخر والظاهر والباطن sıfatları hakkında Molla Sadrâ, İbn Abbas'ın şu görüşünü nakletmektedir: “Evvel, evveli ve başlangıcı olmaksızın her şeyden önce; âhir, ihâtası olmaksızın her şeyin fenâ olmasından sonra olandır. Zâhir: Her şeyin üzerinde yüce ve gâlip olan ve her şey kendisinden aşağı olandır. Bâtın: Hiç kimse kendisinden daha bilgili olmayan ve her şeyi bilendir.

Molla Sadrâ, yukarıdaki dört sıfatın zaman ve mekânla ilgisi olmadığını belirtmektedir. Çünkü Yüce Allah, zaman ve mekâna muhtaç değildir, onlardan müstağnidir. Zira O var iken, ne mekân, ne de zaman vardı, demektedir.¹⁶²⁰

4.2.2. NÜBÜVVET

Molla Sadrâ'nın nübüvvet ile ilgili görüşleri şöyledir:

Peygamberlere iman; Peygamberlerin küçük, büyük, kasten ve sehven yapılan tüm günahlardan masum olduklarını ve Hz. Peygamberin, gök ve yeryüzündeki meleklerden daha üstün olduğunu bilmektir. Peygamberlerden bazıları, diğerlerinden üstündür.¹⁶²¹ Allahu Teâlâ'nın, Arabî-ümmî Peygamberi, tüm Arap, acem, cin ve insanlara gönderdiğini bilmektir. O'nun şeriatı, diğer tüm şeriatları nesh etmiştir. Allah onu, beşerin efendisi ve ona uymayı gerekli kılmıştır:

“Peygamber size ne veriyse onu alın, وَمَا آتَيْكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا

¹⁶¹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 84-85.

¹⁶¹⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 97.

¹⁶²⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 202.

¹⁶²¹ Bkz., Bakara, 2/253.

neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin."¹⁶²²

Hız. Muhammed (s.a.s), Allah'a yaklaştıracak her şeyi ümmetine bildirmiş, Allah'tan uzaklaştıracak şeylerden de onları neyhetmiştir. Peygamber olmadan bu emirler ve nehiyler sadece akıl ve zekâ yoluyla bilinmez.

Molla Sadrâ'nın, Caferî mezhebine mensup olması nedeniyle, nübüvvet konusuna kendi mezhebinin görüşleri doğrultusunda yaklaştığı görülmektedir. Ona göre, "Peygamberler kendilerinden sonra bir halife atamak zorundadırlar. Bu husûsu şüpheyeye yer bırakmayacak şekilde bir nass ile belirlemeleri gerekir. Bunu nasla tayin etmelerinin sebebi, unsûrî vücûdlarının baki kalmayacak olmalarındandır. Kendisinden sonra ümmetin iktida edebileceği (tabi olabileceği) bir imamı, açık bir nas ile istihlaf etmeleri gerekir. İmamların, günahlardan masum olmaları şarttır; kemal sıfatlarıyla Allah tarafından teyid edilmeleri gerekir. Böylece onlar, yerde ve gökte Allah'ın halifeliğine müstehak olurlar."¹⁶²³

O, Peygamberlerin faydalarını şöyle ifade etmektedir:

Peygamberlerin, "ümmetlerine doğru yolu gösterip ahiret hallerini onlara açıklamak, helal ve haramı belirtmek, farzları öğretmek,¹⁶²⁴ yasakları haram kılmak¹⁶²⁵ ve kıyamet günü ümmetine hüccet/delil olmak" gibi görevlerinin olduğunu bildirmiştir.¹⁶²⁶

Molla Sadrâ, Peygamberimizin risâlet şartlarını ve elçilik özelliklerini üç kategoride özetlemektedir:

1- İlahî ilimlere muttalî olarak eşyanın gerçekliğini bilmesi nedeniyle herkesten daha şerefli olması.

2- Bâtinî kuvvet sahibi olması. Onun bu kuvveti dış duylara sirâyet eder ve böylece Cebrail'i görür. Allah'ın kelâmını ondan dinler, onun öğretmesiyle gayba muttalî olur ve geçmiş-gelecek olaylardan haber verir.

3- Güçlü bir kuvvete sahip olması. Bu kuvvetle inatçıları ve kâfirleri kahreder. Allah'ın düşmanlarına ve şeytanın dostlarına musallat olur. Sıkıntı ve belalara karşı sabreder.¹⁶²⁷

¹⁶²² Haşr, 59/7.

¹⁶²³ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 272-273.

¹⁶²⁴ Bkz., Nisâ, 165.

¹⁶²⁵ Bkz., A'raf, 157.

¹⁶²⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 236-237. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, VIII, 258.

¹⁶²⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 254. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 314, III, 534, 781, 955, IV, 1035, VIII, 596.

4.2.2.1. Mu‘cize

Mu‘cize, sözlükte “bir şeye güç yetirememek” anlamındaki a-c-z kökünden türemiş, mû‘cizin (âciz bırakan) isim şeklidir. Kelâm ıstılâhında ise, “Peygamber olduğunu ileri süren kimsenin elinde doğruluğunu kanıtlamak için Allah tarafından yaratılan hârikulâde olay” olarak tarif edilmiştir.¹⁶²⁸

Her Peygamber, peygamberliğini ispat etmek için mu‘cize göstermiştir. Kur‘ân âyetlerinde de bazı Peygamberlerin mu‘cizeleri zikredilmiştir. Örneğin Hz. Musa’nın mu‘cizesi ile ilgili olarak bir âyette şöyle buyrulmaktadır.

*“Musa (çölde) kavmi için su istemişti de biz ona: Değneğinle taşa vur! Demiştik. Derhal (taştan) oniki kaynak fışkırdı. Her bölük, içeceği kaynağı bildi. (Onlara:) Allah’ın rızından yiyin, için, sakın yeryüzünde bozgunculuk etmeyin, dedik.”*¹⁶²⁹

Molla Sadrâ da mu‘cize olgusunu yukarıdaki âyet doğrultusunda açıklamaya çalışmış, bu küçük taştan, “bol suyun fışkırmasının nasıl mümkün olabileceği” sorusuna şöyle cevap vermiştir:

“Yüce Allah, tüm mümkünâta kadîrdır. Bu mu‘cizeler, Allah’ın, Nebi ve Resûllerinin doğruluğuna işaret eden açık âyetleri ve zâhir delilleridir. Böylece O’nun, istediği her şeyi inşa eden olduğu tüm çıplaklığı ile ortaya çıkmaktadır. O’na zorluklar boyun eğer. Sanatının güzelliğine, hikmetinin inceliğine ve Peygamberlerinin tasdik edilmesine işaret eden garip şeylerin bazı zamanlarda zuhur etmesi şaşılacak bir şey değildir.”

Molla Sadrâ, Hz. Musa’ya verilen “taş mu‘cizesinden” daha acaip olan Peygamberimizin bazı savaşlarda gösterdiği “az suyun çoğalması mu‘cizesini” örnek göstermektedir. Hz. Peygamber’in, içinde az su bulunan bir kaba elini soktuğunu ve parmaklarının arasından herkese yetecek kadar su fışkırdığını zikretmiştir.¹⁶³⁰

Molla Sadrâ, Hz. Musa’nın mu‘cizesi ile Resûlullah’ın mu‘cizesini kıyaslayıp Resûlullah’ın mu‘cizesinin, Hz. Musa’nın mu‘cizesinden daha büyük ve ilginç olmasının sebebini, suyun taştan çıkmasının normal, parmaklardan çıkmasının ise

¹⁶²⁸ Halil İbrahim Bulut, “Mu‘cize”, *DİA*, DİBY, İstanbul, 2005, XXX, 350.

¹⁶²⁹ Bakara, 2/60.

¹⁶³⁰ Buhârî, Vudû’, 33; Müslim, Fedâil, 4, 5; Tirmizî, Menâkib, 6; Darimî, Mukaddime, 5.

alışılmışın dışında bir durum olduğuna bağlamaktadır.

Molla Sadrâ, taşın suyun çıkması mu'cizesinin mümkün olup olmaması meselesinde şu dört husûsun bulunduğunu belirtmektedir:

- 1- Taşın içinde bol suyun olması.
- 2- Taşın içinde suyun (içiçe) sıkıştırılmış olması.
- 3- Taşın içindeki suyun yavaş yavaş oluşup tedricen çıkması.
- 4- Suyun doğal sebeplere ve fiilî yardımlara bağlı olmaksızın nefsanî sebepler ve vehmî tasavvurlarla oluşması.

Müfessir, ilk iki seçeneğin batıl, son iki seçeneğin de mümkün olabileceğini savunur. Birincisinin batıl olmasının sebebi şudur: Bu suyun çok olmasıyla beraber taşın içinde saklı olması ve sonrasında suyun dışarı çıkması muhaldir. Çünkü küçük zarf, büyük cisimleri ihtiva etmez. Su ile taşın içiçe girmesi suretiyle suyun taşın içinde depolanması da mümkün değildir. Burada üçüncü bir şık ihtimal dâhilindedir ki o da şudur: Sözü edilen su, birbirini takip eden sonsuz şekiller ve ard arda meydana gelen elementlerden oluşmaktadır. Böylece taşın bazı parçalarının suya dönüşmesi veya kendisine yakın olan havanın dar deliklerinden geçtikten sonra suya dönüşmesi mümkün olmaktadır. Dördüncü seçeneğin mümkün olması, güçlü nefislerin, kâinat maddelerine istedikleri şekli vermedeki tesirlerindendir.¹⁶³¹

Molla Sadrâ, avucundaki çakıl taşının tesbih etmesi, işitmesi ve karşısındakinin duyması, ağaçların kendisine selam vermesi gibi Peygamberimizin hissî birçok mu'cizesi hakkında rivâyetlerin meşhur olduğunu zikretmektedir. Ayrıca bu mu'cizelerin, keşf, şuhûd, iman ve teslim ehli katında kabul edildiği ve bu mu'cizelerin, zâhirlerinin dışına hamledilmesinin hiçbir sebebe dayanmadığını söylemektedir.¹⁶³²

¹⁶³¹ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1351-1352. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, III, 529-530. Molla Sadrâ'ya göre bedenimizde ve küçük dünyamızda oluşan kevnî olaylar iki şekilde gerçekleşmektedir: 1- Sebeplere bağlı doğal mecrada gerçekleşen olaylar, 2- Doğal mecra dışında bedenın kızışmasında ve rutûbetin çözülmesinde tesir eden şiddetli gazab, şehvet anında koku ve suyun oluşması gibi bedende etki eden nefsanî tasvirlerle gerçekleşen olaylar.

¹⁶³² Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 193.

4.2.2.2. Mirac

Kelâmcılar, Resûlullah'ın gecenin az bir vaktinde Mescidi-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya götürülmesinin uyanikken gerçekleştiğini ve bunun ayetle sabit olmasından dolayı dinde bilinmesi zorunlu olan bir husûs olduğunu belirtirler. Mescid-i Aksa'dan Sıdretü'l-Münteha'ya kadar götürülmesinin ehl-i sünnete göre sabit olduğunu söylerler. İsrâ'yı inkâr eden, kâfir; miracı inkâr eden ise bidatçı görürler. Hz. Aişe ile Hz. Muaviye'nin miracın rüya halinde gerçekleştiği şeklindeki rivayetlerini de dikkate alarak miracın bir defa ruhen, ikinci defa bedenen gerçekleştiği şeklinde cevap vermektedirler.¹⁶³³

Molla Sadrâ da, miracın bir defa ruhen ve bir defa da bedenen gerçekleştiğine dair imada bulunmaktadır.

Molla Sadrâ Resûlullah'ın miracını; felekleri delip çok az bir zamanda uzak mesafeyi geçmesi şeklinde tanımlamaktadır.¹⁶³⁴

Ona göre Resûlullah'ın iki miracı vardır.

1- Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya, oradan da göğün melekûtuna doğru olan miracı. Bu mirac, his âlemindeydi.

2- Ruh âlemine gelince şehadetten gayba, sonra da oradan gaybın gaybına olan miracı. Bu, yayın iki ucu arası mesabesindeydi.

فكان قاب قوسين أو أدنى /“o kadar ki (birleştirilmiş) iki yay arası kadar, hatta daha da yakın oldu”¹⁶³⁵ âyeti, Hz. Muhammed (s.a.s)'ın kendi nefsinde fena olduğuna işaret eder.

Molla Sadrâ'ya göre şehâdet âleminden maksat; cisim ve cismanî ile ilgili olan her şeydir. Ruhlar âlemi ise suflî ruhların ötesinde olanlardır. O, Resûlullah'ın semada arşın etrafını kuşatan meleklerle, oradan yiyecek ve içecekleri muhabetullah ve övgü olan, “göklerde ve yerde kimler varsa O'na aittir. O'nun huzurunda bulunanlar, O'na ibadet husûsunda kibirlenmezler ve yorulmazlar. Onlar, bıkıp

¹⁶³³ Râzi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XX, 292; Kurtubî, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an*, VIII, 85; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî İbn Kayyim el-Cevziyye ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Zâdu'l-Meâd*, Mısır, 1970, II, 54; İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Ahmet b. Ali b. Muhammed b. Ahmet b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bâri*, Kahire, 1998, I, 575; Molla Ömer es-Si'irdî, *Sa'dul-İslam*, y.y., 1992, s. 21-22.

¹⁶³⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1380. Molla Sadrâ, miracı İsrâ sûresinde açıklayacağını söylemiş ancak müfessir, ömrü yetmediği için bu sûrenin tefsirini yapamamıştır.

¹⁶³⁵ Necm, 53/9.

usanmaksızın gece gündüz (Allah'ı) tesbih ederler”¹⁶³⁶ âyetleriyle nitelenen hameletu'l-arş meleklerine, böylece nûru'l-envâra ve rûhu'l-ervâha yükselmektedir, diye ifade etmektedir.¹⁶³⁷

Molla Sadrâ, Peygamberimiz dünyaya döndüğünde Rabbi ile olan diyalogundan da şöyle bahseder:

Peygamberimiz uructan sonra dönmek istediğinde izzetin Rabbi ona şöyle dedi:

Bir misafir, kendi vatanına döndüğü zaman arkadaşlarına hediye götürür. Senin ümmetine götüreceğin hediye iki miracın arasını cem eden namazdır.

Müfessire göre iki miraç şunlardır:

- 1- Fiillerde cismânî olan miraç.
- 2- Zikir ve niyetlerde rûhânî miraç.

O halde namaz kılanın elbisesinin ve bedeninin tahir olması gerekir.¹⁶³⁸ Çünkü namaz Müslümanların miracını sembolize etmektedir.

4.2.3. SEM'İYÂT

Sem'iyât, İslam itikadının, nakle dayalı gaybî bilgilerini ihtiva eden kısmıdır. Akıl ve yorumdan çok Kur'ân ve Sünnet tarafından açıklanan hükümleri ifade etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de sem'iyât ile ilgili konular bol miktarda geçmektedir. Müfessirler bu tür ayetler hakkında muhtelif yöntemlerle farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Biz burada Molla Sadrâ'nın tefsir anlayışında sem'iyâta dair konuların yerini ve önemini tesbit etmeye çalışacağız.

¹⁶³⁶ Enbiyâ, 21/19-20.

¹⁶³⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 570. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, I, 234.

¹⁶³⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 570. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 21, 208. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, I, 234.

4.2.3.1. Kıyamet İlmi (İlmu's-Sâ'a)

Sem'iyât konularının başında Kıyamet ve Kıyamet vakti gelmektedir. Bilindiği üzere bu konuda bazı ayetler bulunmakta ve hepsi de kıyamet zamanının ancak Allah tarafından bilinebileceğini ifade etmektedir. Bu sebeple konuyla ilgili olarak daha çok kıyamet alametleri husûsunda geniş bir literatür oluşmuştur.

Kıyamet ilmi gayb bilgisi içinde yer aldığından ona inanmak İslam inanç esasları içinde yer almaktadır.

Kıyamet; “kainattaki düzenin ve sistemin bozularak dehşetli bir halin yaşanması” demektir. Kur'ân, kıyametin birçok sahnesini sunmaktadır. Kıyametin kopmasından sonra Cenab-ı Hak, bütün insanları ve diğer canlıları diriltecektir.

Müfessirler de bu konudaki ayetlerden hareketle birçok malumat sunmuşlardır.

Molla Sadrâ, Keşşâf'tan naklen kıyamete saat denilmesinin sebebinin; nefislerin kendisine yaptıkları sa'y (çaba, koşma) ile irtibatlandırıldığını söylemektedir.¹⁶³⁹

Ona göre, kıyamet-i suğra ve kıyamet-i kübra diye iki kıyamet vardır. İnsanın ölümü kıyamet-i suğradır. Marifet ehli, gaflet ehli gibi kıyametin kopuşu hakkında şüpheyi düşmezler, onun kopuş vaktini sormazlar: “Eğer doğru söylüyorsanız bu (kıyamet) vaadi ne zaman?” diyorlar.”¹⁶⁴⁰ Ehl-i yakîn ise, kıyamet için hazırlanır, Allah'ın “Allah, hak olarak Kitab'ı ve mizanı indirendir. Sen nereden bileceksin belki de o saat (kıyamet) yakındır”¹⁶⁴¹ sözünde olduğu gibi, onu kopmuş gibi görürler.¹⁶⁴²

Molla Sadrâ kıyametin, göklerin ve yerin (örtüsü) içinde olduğunu, bu durumun annesinin karnındaki ceninin durumuna benzediğini söylemektedir. Kişi bu örtünün dışında kaldığı müddetçe kıyametin bilgisi kendisine sır olur. Şâyet örtü ortadan kaldırılırsa o zaman kıyamet zâhir olur. Bundan dolayı Allah'ın görülmesi, ahiret ile ilgili husûslar; ne bir peygamber ne de bir veli, dünyada oldukları müddetçe bu konuları bilir. Rasulullah'ın yanında kıyametin aleni olması; göklerin ve yerin örtüsünün kaldırılmasıyla mümkün olmuştur. Sonra karar kıldığı yere inince şuhûd

¹⁶³⁹ Sadrâ, *Esrâru'l-Âyât*, s. 376.

¹⁶⁴⁰ Yâsîn, 36/48.

¹⁶⁴¹ Şûrâ, 42/17.

¹⁶⁴² Sadrâ, *Esrâru'l-Âyât*, s. 376-379.

olan durum, kendisine sır ve gayb olmuştur.¹⁶⁴³

Böylece o, kıyametin bu dünya sınırları içerisinde kopmayacağına, ancak bu fizikî âlem dışında kopacağına inanmaktadır. Resûlullah'ın kıyametle ilgili müşâhadelerinin ise miraçta iken gerçekleştiğini savunmaktadır.

4.2.3.2. Kabir Azabı

Kabir azabı konusu Mu'tezile, Ehl-i sünnet, Şia ve diğer mezhepler arasında tartışmalı olan konulardandır. Müfessirler de bu konudaki ayet ve hadisleri mezhep ve meşreplerine göre yorumlayarak farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Taberî (v. 310/923), Mâturîdî (v. 333/945), Râzî (v. 606/1210), Kurtubî (v. 671/1273) gibi müfessirler olumlu yönde görüş beyan ederken bazı filozoflar da kabir azabının olmadığı veyahut rûhânî veya cismânî olarak olabileceği yönünde görüş beyan etmişlerdir. Esasen konunun tartışmalı olmasının arka planında kabir azabı ile ilişkilendirilen ayetlerin farklı tefsir yöntemleriyle tefsir edilmesi gerçeği bulunmaktadır.

Molla Sadrâ da bu konuda görüş beyan eden müfessirlerdendir. Bu cümleden olarak onun kendine mahsus yöntemiyle bazı farklı ve dikkat çekici açıklamalarda bulunduğu görülmektedir.

Molla Sadrâ bazı büyük âlimlerin, öldükten sonra insandan geriye kalan kısmının, his kuvveti bir yana, hayal kuvvetinin bile eşlik edemediği bir cevher olduğunu düşündüklerini söyleyip bu düşünceye sahip olanların hissî idrak yönünden kabir azabını ve sevabını ispat edemediklerini belirtmektedir.

İnsan için bu doğal bedenden farklı, uhrevî şekil ve sûretleri idrak eden; kulak, göz, tat, koku ve dokunma gibi duyulara sahip nefsanî bedenler olduğunu kabul edenlere (kendisi de dâhil), Peygamberler tarafından va'dedilen sevap ve ikaplar şeklinde gelen rivâyetlerde geçen kıyamet ve ölümden sonraki husûsların çoğunu ispat etmek zor değildir.

Molla Sadrâ, ölümden sonra araz nasıl baki kalacaktır? şeklinde düşünenlerin görüşlerini garip karşılamaktadır. O, insanda bulunan hassas ve mutahayyil cevherin tabîî ölümden sonra da devam edeceğine dair düşüncelerin gerçeği yansıttığını belirtmektedir.

¹⁶⁴³ Sadrâ, *Esrâru'l-Âyât*, s. 381.

Molla Sadrâ, bu konuyla ilgili Şiâ âlimlerinden Ebu Cafer Muhammed b. Ali el-Babeveyhi'nin (v. 381/991) şu sözlerini nakletmektedir:

“Kabir konusunda bizim itikadımız şöyledir: Kabir azabı şüphesiz haktır. Kim (sorulara) doğru bir şekilde cevap verirse, kabrinde ravh ve reyhân, ahirette ise, na'îm cenneti ile kurtulacaktır. Kim de (sorulara) cevaplarını doğru veremezse, kabrinde hamîm'e girecek ve ahirette ise cahîm'e yaslanacaktır.”

Keşf ve şuhûd ehli, gözlerinden perde kaldırılıp (dünyada) kalb (bâtın) gözüyle görenler, yırtıcı hayvan türleri ile batınların dolu olduğunu görür. Molla Sadrâ, bu düşünceyle insanın batnına -kötü ahlaklarından dolayı- yılan, akrep vb. şeylerin yerleştiğini, öldükten sonra bunların çeşitli şekillerde görüneceğini söylemektedir.

O, kabir azabının oluşuyla ilgili şu rivâyeti zikretmektedir:

Rasulullah (s.a.v.): “Siz, فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا / *mutlaka ona dar bir geçim vardır*”¹⁶⁴⁴ âyetinin kimler hakkında nazil olduğunu bilir misiniz? buyurdu. Sahabîler, ‘Allah ve Rasulu daha iyi bilir’ dediler. O, kâfirin azabı doksan dokuz tinnîn kendisine musalât olur. Tinnîn’in ne olduğunu bilir misiniz? Doksan dokuz yılan...”¹⁶⁴⁵

Molla Sadrâ, ahiretle ilgili bu ve benzeri âyet ve hadîslerin gerçeği yansıttığını, keşf ve şuhûd ile beraber ayânî bir imanla inandığını şu âyetle izah etmektedir:

“Ben, onların görmediklerini gördüm.”¹⁶⁴⁶ قَالَ بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ

O, bazı filozofların kabir ve kıyamet halleriyle ilgili rivâyetleri inkâr etmelerini eleştirip “ben filanca kişinin kabrine baktım. Bu yılanlardan hiç birini görmedim” gibi sözlerinin gerçek olmadığını, kendi bâtınına işlenmiş bu yılanların ve yırtıcı hayvanların, kabir hayatında veya ahirette ortaya çıkıp kendilerine eziyet edeceklerini belirtmektedir.¹⁶⁴⁷

Molla Sadrâ, كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أََمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ

“Siz cansız iken size can veren Allah’ı nasıl inkâr edersiniz? Sonra sizi öldürecek,

¹⁶⁴⁴ Tâhâ, 20/124.

¹⁶⁴⁵ Suyûtî, *Dürrü'l-Mensûr*, V, 608.

¹⁶⁴⁶ Tâhâ, 20/96.

¹⁶⁴⁷ Sadrâ, *Esrâru'l-Âyât*, s. 392-394. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 351, V, 219, 532, VI, 102.

tekrâr sizi diriltecek ve sonunda O'na döndürüleceksiniz”¹⁶⁴⁸ âyetini yorumlarken bu âyetin kabir azabını inkâr edenlere karşı güçlü bir delil olduğunu söylemektedir. O, *ثُمَّ يُحْيِيكُمْ* cümlesinin; kabir hayatının daimî bir hayat olmadığı için kabirdeki hayata, *ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ* cümlesinin ise, uhrevî ve daimî olan hayata işâret ettiğini belirtmektedir.¹⁶⁴⁹

4.2.3.3. Ba's (Dirilme)

Ba's konusu, İslam akaidinin ve kelam ilminin en önemli konularından biridir. Kur'ân-ı Kerîm'de bu konuda birçok âyet geçmektedir.¹⁶⁵⁰ Kur'ân'ın bu konudaki haberlerine bakıldığında nâzil olduğu cahiliye devri kültüründe de ba's ile ilgili olarak farklı anlayışların olduğu görülmektedir. Meselâ Yasin Suresi, bu konuda Müslümanlar ve Hz. Peygamberle Mekke Müşrikleri arasında bazı tartışmaların yaşandığını beyan etmektedir. Tefsir kitapları da yeniden diriliş konusunu önemli konulardan biri sayarak birçok malumat sunmuşlardır.

Molla Sadrâ'ya göre diriliş; ceninin rahimden çıktığı gibi, nefsin, bedeni çevreleyen mükemmel formdan çıkmasıdır. Kabirde ölünün kalış müddeti, ceninin rahimde kalış müddeti kadardır. Kabir durumunun, dirilme durumuna oranı, ceninin, doğuma olan oranı gibidir. *“Onların gerisinde ise, yeniden dirilecekleri güne kadar (süren) bir berzah vardır”*¹⁶⁵¹ âyetinin, insanın ontolojik yaşamında bazı yönlerin diğer yönlerden daha mükemmel olduğuna ve bu unsûrî oluşumdan sonra başka bir oluşum olacağına işâret ettiğini söylemektedir.

Sadrâ, özgün teorisi olan hareket-i cevherî'ye dayanarak ruhânî ve salt cismânî meâd arasında maddî olmayan cismanî bir meâdî öngörür. Ona göre varoluş bakımından ahiret, bu dünyadan farklı bir inşâ ve ibdâ' olduğundan, insanın ahirette bürüneceği sûret de bu dünyadaki gibi tabîî/fizyolojik bir suret olmayacaktır. Uhrevî varoluş düzeyinde insanlar her ne kadar aralarında bir derecelenme olsa bile var olma ve gerçekleşme bakımından bu dünyadaki maddî suretlerle karşılaştırılamayacak derecede daha güçlü, daha kâmil ve kalıcı duyusal sûretlere sahip olacaklardır.

¹⁶⁴⁸ Bakara, 2/28.

¹⁶⁴⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 694.

¹⁶⁵⁰ Bakara, 2/28; Hacc, 22/6-7; Mü'minûn, 23/14-16; Yâsîn, 36/77-79.

¹⁶⁵¹ Mu'minûn, 23/100.

Ancak salt cismanî meâda inanan zahirci Müslümanların sandıkları gibi uhrevî durumların şu fani, bozulan ve çürüyen duyularla idrak edilmesi mümkün değildir. Diğer taraftan salt ruhanî meâda inananların da sandığı gibi bir gerçekliğe sahip olmayan hayalî/sanal varlıklar da değildir. Aynı şekilde kimi Meşşâî filozofların da anladığı gibi aklî durumlar ve manevî haller de değildir. Sadrâ'ya göre uhrevî fenomenler aynı cevherî suretlerdir. Başka bir ifade ile maddi olmadıkları için her ne kadar bu dünyanın duyularıyla algılanmasalar da aynada veya ekranda gördüğümüz görüntülere benzeyen ancak fiilen onlardan daha güçlü bir varoluşa sahip suretlerdir. Bir gerçekliği olan ve duyusall varlıklardır.¹⁶⁵²

Böylece Molla Sadrâ, haşrin ispatı konusunda en kuvvetli delilin hareket-i cevheriye olduğunu belirtmektedir. Çünkü hareket-i cevheriye en aşağı aşama olan nutfeden, en yüksek aşamaya doğru imkanî sınırlardaki oluşumlara işaret eder. Bakara sûresinin 28. âyetini şöyle yorumlamaktadır: *وَكُنْتُمْ أَفْوَاثًا* “ölü idiniz” ifadesi, daha hayvanî ruh içinize girmeden önce bitki ve cemadat gibi hayata, *فَأَحْيَاكُم* “sizi diriltti” ifadesi, bu hissî hayata, *ثُمَّ يُمِيتُكُم* “sonra sizi öldürecek” ifadesi, bu doğal hayata ve *ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ* “sonra O'na döndürüleceksiniz” cümlesi ise, kutsal olan diğer bir hayata işaret eder.

Molla Sadrâ, yukarıdaki âyeti yorumlarken, konuya ilişkin olarak Resûlullah'tan rivâyet edilen şu hadîsi zikretmektedir:

يا عجباً كل العجب من الشاك في الله وهو قد يرى خلقه. وعجباً ممن يعرف النشأة الأولى وينكر النشأة الآخرة. وعجباً ممن ينكر البعث والنشور وهو كل يوم وليلة يموت ويحيى -يعنى النوم واليقظة- وعجباً ممن يؤمن بالجنة وما فيها من النعيم. ويسعى لدار الغرور. وعجباً للمتكبر الفخور وهو يعلم إن أوله نطفة مذرة، وآخره جيفة قذرة.

“Yaratılışını gördüğü halde Allah'tan şüphelenene tüm hayretimle şaşarım. Birinci dirilişi bilip de ikinci (son) dirilişi inkâr edene şaşarım. Her gün ve her gece ölüp dirildiği (yani uyuduğu ve uyandığı) halde ba's ve nuşûrî inkâr edene şaşarım. Cennet ve içinde bulunan nimetlere iman ettiği halde aldanma yurdu için çalışana

¹⁶⁵² Sadrâ, *Esfâr*, III, 104; Mahmut Meçin, “Molla Sadra'da Meâd Problemi”, *Artuklu Akademi/Journal Of Artuklu Academia*, I-1, Mardin, 2014, s. 163-164.

şaşarım. İlki kokmuş bir nutfе ve sonu da pis bir leş olduğunu bildiği halde kibirli ve gururlu olana şaşarım.”

Molla Sadrâ, Resûlullah’ın “birinci dirilişi bilip te ikinci dirilişi inkâr edene şaşarım” sözünü söylemesinin sebebini şöyle açıklamaktadır:

لأنهما متضايقتان، والمتضايقتان معان في التعقل. فمن أنكر الآخرة فكأنه لم يعرف الدنيا بحسب

التعقل بل بالحس فقط.

“Çünkü bu ikisi birbirine komşudur. Komşular ta’akkul/tasavvur halinde beraberdir. Kim ahireti inkâr ederse, ta’akkule göre o dünyayı tanımamıştır. Bilakis, dünyayı sadece hisle tanımıştır.”¹⁶⁵³

Ona göre Allah’a doğru olan yolculukta çeşitli aşamalar vardır. Bu aşamalardan bazıları dünyada, bazıları da ahirette olacaktır. Dünyadaki varlık maddesinin aslı; hissî ve hayvanîdir; âhirette ise nefsin oluşumları; kalp, ruh, sır, hafi ve bunların ötesi şeklindedir.¹⁶⁵⁴

4.2.3.4. Haşr

Haşr konusu da sem’iyat konularındandır. Bu konu akaid ve kelam ilminin en tartışmalı konuları arasında yer almaktadır. İslâm âlimleri, bu konuda daha çok ahireti inkâr eden gruplar ve felsefecilerle tartışmışlardır. Kelam ve felsefe konusundaki tartışmalar tefsir kitaplarına da yansımıştır. Molla Sadrâ da tefsîrinde kelam ve felsefe konu ve metotlarına geniş yer ayırdığı için bu konuya da büyük önem vermiştir.

Konuyu zaman ve mekân açısından değerlendirmekle tahlile başlayan Molla Sadrâ’ya göre zaman ve mekân, bazı varlıkların diğerlerinden gizlenmesinde iki etkindir. Bu iki etken kıyamet gününde kaldırıldığında yaratılanlar arasındaki örtüler de kaldırılmış olacaktır. Böylece ilk ve son yaratılanlar bir araya gelecektir:

“De ki: “Şüphesiz öncekiler ve sonrakiler, mutlaka belli bir günün belli bir vaktinde toplanacaklardır.”¹⁶⁵⁵

O, Kur’ân’da haşr ile alakalı âyetlerden istifade ederek insanların kazanmış oldukları melekeler ve tekrarladıkları amellerden dolayı çeşitli sûretlerde haşr

¹⁶⁵³ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 154.

¹⁶⁵⁴ Sadrâ, *Esrâru’l-Âyât*, s. 398-400.

¹⁶⁵⁵ Vâkı’a, 56/49-50.

edileceklerini öne sürmektedir.¹⁶⁵⁶

Haşr; bazıları için Hakk’a heyetler şeklinde olacağını: “*O gün, takva sahiplerini, heyet olarak Rahmân’ın huzuruna toplayacağız.*”¹⁶⁵⁷ Bazıları için ise cehenneme sevkedilmek suretiyle gerçekleşeceğini öne sürmüştür: “*Allah’ın düşmanlarının, toplanıp yığın yığın cehenneme sevk edilecekleri günü (hatırla!).*”¹⁶⁵⁸ Diğer bazıları için azap şeklinde olacaktır.

Molla Sadrâ’nın, haşr konusunu, irfânî bir bakış açısıyla değerlendirdiği görülmektedir. Ona göre insanın tekrar tekrar yapmış olduğu eylemler, nefsi üzerinde bazı melekelerin ve davranışların oluşmasına sebep olur. Her alışkanlık/meleke ve özellik, nefis cevherinin üzerinde baskın olacak ve her nefis, kıyamette kendisine uygun forma girecektir. Kendilerinde kötülüğün baskın olduğu insanlar da ahirette çeşitli hayvanlar şeklinde haşr olacaklar. Bunlar bâtın yönünden hayvan ve canavar halinde olup kıyamette perdeler aradan kaldırılınca sarâhaten görüneceklerdir.

Molla Sadrâ, bu düşüncelerini şu âyet ve hadîse dayandırmaktadır:¹⁶⁵⁹

“*Vahşi hayvanlar bir araya toplandığı zaman...*”¹⁶⁶⁰ ve “*bazı insanlar, domuz ve maymunların kendilerinden daha güzel oldukları halde haşredileceklerdir.*”¹⁶⁶¹

Molla Sadrâ, haşrin evvelinin yukarıda anlatıldığı şeklinde olduğunu anlatmakla beraber şahısların dönüşlerinin aynen dünyadaki bedenleriyle olacağını, benzer veya hayal şeklinde olamayacağını da belirtmektedir.¹⁶⁶²

4.2.3.5. Sırat

Molla Sadrâ, “sırat” kavramını irfânî bir boyutla şu şekilde tanımlamaktadır: “Sırat, tüm peygamberlerin ve onlara tabi olanların üzerinde bulundukları hak yolu, tevhid dini, tüm yüce makamlar ve Allah’a yolculuktaki sâliklerin halleridir.”

Molla Sadrâ’ya göre, her bir toplululuğun üzerinden geçtiği bir sırat vardır:

¹⁶⁵⁶ Sadrâ, *Esrâru’l-Âyât*, s. 405.

¹⁶⁵⁷ Meryem, 19/85.

¹⁶⁵⁸ Fussilet, 41/19.

¹⁶⁵⁹ Sadrâ, *Esrâru’l-Âyât*, s. 404-407.

¹⁶⁶⁰ Tekvîr, 81/5.

¹⁶⁶¹ Sadrâ, *Esrâru’l-Âyât*, s. 406-407. Krş., Râzi, *Mefâtihi’l-Ğayb*, XXXI, 13; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XIX, 175; Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, V, 279; Molla Muhsin Muhammed b. Şâh Murtazâ b. Şâh Mahmûd-ı Kâşânî, *İlmu’l-Yakîn*, Dâru’l-Belâğa, 1990, II, 1098.

¹⁶⁶² Sadrâ, *Tefsîr*, V, 105. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, VII, 580.

“Şüphesiz Rabbim dosdoğru bir yol (sırat) üzerindedir.”¹⁶⁶³ Sıratın sapan fitrattan da sapmış olup kendilerine, “o gün cehenneme, ‘doldun mu?’ deriz, o da, ‘daha var mı?’”¹⁶⁶⁴ diye seslenen cehenneme düşmeyi gerektirir. Bu sırat namaz kılanların her namazda “bizi doğru yola (sırata) ilet”¹⁶⁶⁵ şeklinde söyledikleri sıratır.

Ayrıca o, insanın kâmil olmasının, imkanlarını (kuvâlarını) kullanmasına bağlı olduğunu belirtmektedir. Çünkü sırat kıldan ince ve kılıçtan keskindir. Molla Sadrâ’ya göre, kuvve-i nazârî, kıldan daha ince, kuvve-i amelî ise kılıçtan daha keskindir.

Molla Sadrâ’nın düşüncesinde sıratın başka bir bakış açısıyla değerlendirildiği görülmektedir. Kıyamet gününde perde kaldırıldığında mutlu olanları cennete ulaştıracak olan sırat ortaya çıkacaktır. Sözkonusu sırat, bu dünyada gözlerden saklıdır. Ölüm ile perde kaldırıldığında keşfolunacaktır. Kıyamet gününde cehennemin üzerine bir köprü gibi uzatılacaktır. Köprünün başı mevkifte, sonu da cennetin kapısının üzerinde olacaktır. O zaman insan, daha dünyada iken yapmış olduğu ameller neticesinde cehennemin üzerine uzatılan bir köprü olduğunu anlayacaktır.¹⁶⁶⁶

4.2.3.6. Sûra Üfürme

Molla Sadrâ, sûrun tarifini şu hadîse dayanarak yapmaktadır:

قرن من نور التقمه إسرائيل.

“İsrâfîl’in (a.s.) ağzında tuttuğu nurdan (yapılmış) bir boynuzdur.”¹⁶⁶⁷

والصور... جمع الصورة لأن نافخها واهب الصورة بإذن الله.

Sûr kelimesi sûret kelimesinin çoğuludur. Çünkü Allahın izniyle sûra üfüren, sûret verici olandır.¹⁶⁶⁸

Sûrun mahiyeti hakkında üstünün geniş, altının dar veya üstünün dar, altının geniş olduğu söylenmiştir.

Ona göre Allahu Teâla bedenlerden rûhları kabzettiği zaman, o rûhları forma

¹⁶⁶³ Hûd, 11/56.

¹⁶⁶⁴ Kaf, 50/30.

¹⁶⁶⁵ Fâtiha, 1/6.

¹⁶⁶⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 505.

¹⁶⁶⁷ Sadrâ, *Esrâru'l-Âyât*, s. 417. Krş., Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, V, 301.

¹⁶⁶⁸ Sadrâ, *Esrâru'l-Âyât*, s. 417.

koyar ve o formları nurlu olan boynuzla yerleştirir. İnsanın ölümden sonra berzah hayatında idrak etmiş olduğu tüm şeyleri, boynuzun içinde bulunan sûret/form gözüyle idrak eder.

Molla Sadrâ, ateşi söndüren ve ateşi alevlendiren olmak üzere iki nefha (üfürme) olduğu gibi sûrun da iki nefhasının oluşundan bahsetmektedir:

1- İnsanların ölmesi için olan nefha. “*Sûr’a üflenir ve Allah’ın dilediği kimseler dışında göklerdeki herkes ve yerdeki herkes ölür*”¹⁶⁶⁹ âyetinde belirtildiği gibi yer ve gök ehlinin ölmesindeki nefha.

2- Birinci hayattan daha yüksek olan ve öldükten sonra diğer bir hayatta diriltmek için olan nefha: “*Sonra ona bir daha üflenir, bir de bakarsın onlar kalkmış bekliyorlar.*”¹⁶⁷⁰

Her şeyi konuşturan Allah, sûru da konuşturup kabirde olanlar, uykudan uyandıkları gibi kabirlerinden kalkıp dirileceklerdir.¹⁶⁷¹

4.2.3.7. Amel Defterlerinin Neşri (Açılması)

Molla Sadrâ, kalplerde; ameller ve sözlerden meydana gelen husûsların, levha ve sayfalarındaki yazıların nakışları gibi olduğunu belirtmektedir. Bu görüşüne şu âyeti delil getirmektedir:

“*Allah onların kalplerine imanı yazmış ve onları kendi katından bir ruh ile desteklemiştir.*”¹⁶⁷²

Ona göre bu kalbî levhalara amel sayfaları denir. Bu yazı ve nakışları, Kirâmen Kâtibîn melekler tasvir eder ve yazarlar. Bunlar, ashâbu'l-yemînin amellerini yazan sağ melekler, ashâbu's-şimâlin amellerini yazan sol meleklerdir.¹⁶⁷³

Kim hayır ve şerden zerre kadar bir amel işlerse “*o, şerefli ve sâdık yazıcı meleklerin elindeki yüksek, tertemiz ve çok değerli sahifelerdedir*”¹⁶⁷⁴ âyetinde belirtildiği gibi amelinin eserinin; zatının sahifesinde ya da zatından daha yüce bir sahifede yazıldığını görecektir. “*Herkesin yaptığı iyiliği ve yaptığı kötülüğü hazır bulacağı günde kişi, kötülükleri ile kendi arasında uzak bir mesafe bulunmasını*

¹⁶⁶⁹ Zümer, 39/68.

¹⁶⁷⁰ Zümer, 39/68.

¹⁶⁷¹ Sadrâ, *Esrâru'l-Âyât*, s. 418-419.

¹⁶⁷² Mucâdele, 58/22.

¹⁶⁷³ Sadrâ, *Esrâru'l-Âyât*, s. 428.

¹⁶⁷⁴ Abese, 80/13-16.

ister”¹⁶⁷⁵ âyetini zikrederek amel defterlerinin neşri (açılması) halinde kişinin konumunu belirtmektedir.¹⁶⁷⁶

Demek ki Molla Sadrâ’ya göre yazıcı melekler insanların sözlerini ve fiillerini değerli bir sahifede kaydederler. Kıyamet gününde bu yazılanlar gözönünde açılacak ve herkes ona göre muamele görecektir.

4.2.3.8. Mizan-Hesap

Molla Sadrâ, *وَنُضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ* “kıyamet günü için adalet terazilerini koyacağız”¹⁶⁷⁷ âyetinde mizan kelimesinin çoğul olarak gelmesinin, onun çeşitlerine işaret ettiğini belirterek Kur’ân’da beş çeşit mizandan bahsedildiğini zikretmiştir.¹⁶⁷⁸

Mizanu’l-Teâdul (denklik/eşitlik mizanı) üç kısma ayrılır:

I- En büyük mizan, II- Orta mizan, III- En küçük mizan.

1-Mizanu’l-Teâdulun (denklik ölçüsü) en büyük mizanı. Bu, Halil İbrahim’in Nemrut’a karşı kullandığı mizandır: “Allah, kendisine hükümdarlık verdi diye (şımarıp böbürlenerek) Rabbi hakkında İbrahim ile tartışanı görmedin mi? Hani İbrahim, ‘Benim Rabbim diriltir, öldürür.’ demiş; o da, ‘Ben de diriltir, öldürürüm’ demişti. (Bunun üzerine) İbrahim, ‘Şüphesiz Allah güneşi doğudan getirir, sen de onu batıdan getir’ deyince, kâfir şaşırıp kaldı. Zaten Allah, zalimler topluluğunu hidâyete erdirmez.”¹⁶⁷⁹

Bu mizanın tam şekli şöyledir: “Güneşi doğudan doğdurmaya gücü yeten ilahdır” önermesi, iki öncülünden biridir. İkincisi ise şudur: “Benim ilahım güneşi doğudan doğdurmaya kadirdir.” Bu iki öncülünden şu sonuç çıkar: “Benim ilahım hakîkî ilahdır, sen ilah değilsin ey Nemrut!”¹⁶⁸⁰

2- Mizanu’l-Teâdul (denklik ölçüsü) mizanından olan orta mizan: Bu mizan çeşidini ilk vaz’ eden Yüce Allah, ilk kullanan ise Hz. İbrahim’dir. Çünkü o, “üzerine gece karanlığı basınca, bir yıldız gördü. ‘İşte Rabbim!’ dedi. Yıldız batınca

¹⁶⁷⁵ Âl-i İmran, 3/30.

¹⁶⁷⁶ Sadrâ, *Esrâru’l-Âyât*, s. 428; a.m., *Tefsîr*, IV, 1178.

¹⁶⁷⁷ Enbiyâ, 21/47.

¹⁶⁷⁸ Sadrâ, *Esrâru’l-Âyât*, s. 435.

¹⁶⁷⁹ Bakara, 2/258.

¹⁶⁸⁰ Sadrâ, *Esrâru’l-Âyât*, s. 438.

da, 'ben öyle batanları sevmem' dedi."¹⁶⁸¹

Bu kıyasın tam şekli şöyledir: "Ay batandır, ilah ise batmaz, o halde ay ilah olamaz."

3- Mizanu'l-Teâdul (denklik ölçüsü) mizanından olan en küçük mizan: Bunu da vaz' eden Allah'tır. Kur'an'da belirtildiği gibi onu Peygamberi Hz. Muhammed'e (s.a.s) öğretmiştir: "(Yahûdîler) Allah'ı gereği gibi tanımadılar. Çünkü 'Allah hiçbir beşere bir şey indirmede' dediler. De ki: öyle ise Musa'nın insanlara bir nûr ve hidâyet olarak getirdiği Kitab'ı kim indirdi? Siz onu kâğıtlara yazıp (istediğinizi) açıklıyor, çoğunu da gizliyorsunuz. Sizin de atalarınızın da bilemediği şeyler (Kur'an'da) size öğretilmiştir. (Resûlüm) sen 'Allah' de, sonra onları bırak, daldıkları bataklıkta oynayadursunlar!"¹⁶⁸²

Bu mizanın şekli de şöyledir: "Onların, vahyin bir beşere inşinin mümkün olmadığına dari sözleri batıl bir sözdür." Birinci önerme: "Musa ve İsa beşerdir." İkinci önerme: "Her ikisine de kitap inmiştir." Sonuç: "O halde kitap hiçbir beşere inmez, şeklindeki genel iddialar batıldır."¹⁶⁸³

4- Telâzum mizanı: (Gereklilik ölçüsü) Bu mizan türü, "eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök, (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti. Demek ki Arş'ın Rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir"¹⁶⁸⁴ âyetinden istifade edilerek ortaya konmuştur. Bu mizanın sınırı, ruhu ve ölçüsü şöyledir: "Kim melzûmun varlığını bilirse lâzımın varlığını da bilir. Lâzımın olumsuzluğunu bilen melzûmun olumsuzluğunu da bilir."

5- Teânüt mizanı: (İnatlaşma ölçüsü) Bu, Peygamber'ini öğretmek için Yüce Allah'ın buyurduğu şu sözünden çıkarılmıştır:

"De ki: Size göklerden ve yerden kim rızık verir? De ki: Allah. O halde, ya biz hidâyet veya apaçık bir sapıklık üzereyiz, ya da siz!"¹⁶⁸⁵

Bu âyette bir önerme gizlidir. Çünkü bu âyetten kasıt; kendisi ile diğerleri arasında eşitliğin olmadığıdır. Bu önerme malum olduğu üzere, "biz sapıklık içinde değiliz"dir. Bu iki önermeden şu sonuç çıkar: "Siz apaçık bir sapıklık içindesiniz."

Molla Sadrâ yukarıdaki beş mizanı, ahiret ehli için manevi rızıklar olan

¹⁶⁸¹ En'am, 6/76.

¹⁶⁸² En'am, 6/91.

¹⁶⁸³ Sadrâ, *Esrâru'l-Âyât*, s. 438-439.

¹⁶⁸⁴ Enbiyâ, 21/22.

¹⁶⁸⁵ Sebe, 34/24.

gerçek ilimler mizanı olarak belirtmektedir. Amel mizanını da tabiatın karanlığından ve şehvetlerin esaretinden kurtulup temizlenmesi cihetiyle namaz, oruç, kıyam vb. salih olan her amelîn nefisteki etkisinin sonucunda ortaya çıkan bir mizan şeklinde açıklamaktadır. Ona göre kötü amellerin bir ölçütü vardır. Dünya hayatında bu mizanlar gözlerden kayıptır. Kıyamet kopunca işin gerçeği ortaya çıkacaktır. Böylece herkes dünya ve ahirette amelînin sonucunu görecektir.¹⁶⁸⁶

Molla Sadrâ, hesabın sonucunun bilinmesinin, amellerin ayrı ayrı toplanması şeklinde olacağını ifade etmektedir. Herkes, dünya hayatında kendi batnında dürülmüş ve ahirette açılacak olan sahifelerdeki küçük ve büyük amellerinin ve sözlerinin toplamıyla karşı karşıya gelecektir.¹⁶⁸⁷

4.2.3.9. Cennet-Cehennem

Molla Sadrâ, cennet ve cehennem hakkında Muhammed b. Ali b. Babeveyhi el-Kummî'den (v. 381/991) şu haberi nakletmektedir:

“Cennet hakkında itikadımız şöyledir: Cennet beka ve selamet yurduudur. Orada ölüm, ihtiyarlık, hastalık, afet, gam-keder ve fakirlik yoktur. O, zenginlik, selamet, ikamet ve keramet yurduudur. Cennet ehline cennette yorgunluk dokunmaz. Onlara nefislerin iştah çektiği ve gözleri aydınlatan şeyler vardır. Onlar arada ebedi olarak yaşayacaklardır. Oranın ehli, Allah'ın komşuları, dostları, sevgilileri ve ikram ehli olanlardır.”¹⁶⁸⁸

“Cehennem hakkında da itikadımız şöyledir: Cehennem, ehl-i küfür ve isyan için alçaklık ve intikam yurduudur. Küfür ve şirk ehli orada ebedi kalacaktır. Tevhid ehlinden olan günahkârlara gelince, kendilerine ulaşacak rahmet ve nail olacakları şefâat ile oradan çıkacaklardır.”¹⁶⁸⁹

Cennet kapılarına Allah'ın şu sözünde işaret edilmiştir: “(O yurt) *Adn cennetleridir; oraya babalarından, eşlerinden ve çocuklarından sâlih olanlarla beraber girecekler, melekler de her kapıdan onların yanına varacaklardır.*”¹⁶⁹⁰

Molla Sadrâ, cehennemin yedi kapısı hakkında birkaç görüşün bulunduğunu

¹⁶⁸⁶ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 387.

¹⁶⁸⁷ Sadrâ, *Esrâru'l-Âyât*, s. 440-441. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, V, 276.

¹⁶⁸⁸ Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Hüseyin İbn Babeveyhi Sedûk el-Kûmî, *Meâni'l-Ehbâr*, Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, Kum, 1338, s. 176.

¹⁶⁸⁹ Sadrâ, *Esrâru'l-Âyât*, s. 451.

¹⁶⁹⁰ Ra'd, 13/23.

söyleyip bunların en doğrusunun şu olduğunu belirtmektedir: “Bu kapılar yedi duyu organlarıdır. Bunlar zâhirî beş duyu ile bâtinî olan hayal ve vehm duyularıdır. Biri sûretleri diğeri cüzî manaları idrak eden duyudur. Bu kapılar cehennemin kapıları olduğu gibi, insanlar bunları itâatte ve Allah’ın kendisi için yarattığı şeylerde kullanıldıkları zaman cennet kapıları da olurlar. Cennetin sekizinci bir özel kapısı vardır ki, o da kalp kapısıdır. Yedi duyudan her biri, ahirette yakıcı ateşe dönüşecek olan dünyevî şehvetlere birer kapıdır. Aynı zamanda bunlar, kendileriyle sevap kazanılacak marifetlere erişmek için açılan kapılardır. Şüphesiz her birinde batın ve zâhir vardır.¹⁶⁹¹ Cehennemin kapıları kapatıldığında cennetin kapıları açılır. Zira bir kapı açıldığında diğer kapı kapanır. Kalp kapısı ise hicap ve küfür ehline kapalıdır. Bu sekizinci kapı sadece cennet ehline mahsus olup ateş ehline açılmaz.”¹⁶⁹²

Saadet ehli, ebedi olarak Allah’ın vechine bakıp nimetler içerisinde cennete yerleşir. Şekavet ehli ise Allah’ın cemalinden uzak, kovulmuş bir şekilde çeşitli azaplara maruz kalarak cehenneme gidip gelir.¹⁶⁹³

4.3. FELSEFÎ YÖNDEN ÖZELLİKLERİ

İslam tarihinde ortaya çıkan hemen her düşünce ekolü, önce bu dinin temel kaynağı olan Kur’ân’a bakmış, fikir ve söylemlerini, ortaya attıkları görüş ve iddialarını Kur’ân’a dayandırma ve haklılıklarını onunla destekleme ihtiyacı hissetmiştir. İslam felsefecileri de buna dâhildir. Diğer düşünce ekolleri mensubları kadar, Müslüman filozoflar da Kur’ân tefsîrine ilgi duymuşlar, ortaya attıkları görüş ve düşüncelerin ilahî hitâba uygun olup olmadığı konusuna ilgisiz kalmamışlar, muhtelif sûre ve âyetleri, çeşitli dinî ve Kur’ânî kavramları kendi felsefî anlayışları çerçevesinde yorumlamışlardır.¹⁶⁹⁴ Yani, kimi İslam filozofları aynı zamanda tefsîr de yazmıştır.

Molla Sadrâ’ya göre Kur’ân tefsîri, varlık felsefesi için bir kaynak olduğu gibi, felsefe de Kur’ân tefsîri için bir kaynaktır. Çünkü Kur’ân küllî-ilahî nizamıyla

¹⁶⁹¹ Bkz., Hadîd 57/44.

¹⁶⁹² Sadrâ, *Esrâru’l-Âyât*, s. 452-453.

¹⁶⁹³ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 276. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 214, 440, III, 551, 557, VII, 303, 327.

¹⁶⁹⁴ Mesut Okumuş, *Kur’ân’ın Felsefî Okunuşu İbn Sina Örneği*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2003, 90.

varlıktan yazılmış bir nüshadır.¹⁶⁹⁵ Böylece insanın pratik hayatında karşılaşacağı her şeyi içermektedir.

Molla Sadrâ da meşşâî ve işrakî felsefeyi mezcederek/sentezleyerek kendi kurmuş olduğu hikmet-i muteâliyye ekolünü âyet ve hadîslerle desteklemeye çalışmıştır. Esasen o, felsefî birikimini nasların anlaşılması konusunda istihdam etmiştir. Mesela, o, kendi geliştirmiş olduğu hareket-i cevheriyye kuramını açıklamak için aşağıdaki âyeti felsefî olarak yorumlamıştır:

إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا.

“Yer dehşetle sarsıldıkça sarsıldığı zaman...”¹⁶⁹⁶

Yukarıdaki âyette Arapça deprem/zelzele sözcüğü dünya/arz kelimesine râcî‘ olan bir zamirle (he ile) nitelendirilmiştir. Molla Sadrâ bu nitelemenin, bu zelzelenin bilinen, belirli bir hareket olduğunu, onun doğal yapısına ve yaratılışına uygun olarak meydana geleceğini ve tekrâr dünyanın doğal yapısına değişmez bir şekilde yerleştirileceğini akla getirdiğini düşünmektedir. Çünkü eşyanın fitrî içerikleri onlardan ayrılmaz ve azalmaz.¹⁶⁹⁷

Molla Sadrâ, Kur’ânî metindeki zelzelenin ötesinde bulunan dünyanın, doğal yapısı olarak hareket sahibi olduğuna dair işareti sezer. Daha ötesi bu sûrede anlatılan sahneler bütün varlık olarak algılanır.¹⁶⁹⁸

Cennet ve içinde bulunan şeylere benzer olarak, dünya ve içindekiler temel ‘zorunlu hareket/hareke-i cevheriyye’ sahibidir. Hiçbir doğa veya doğal şey yoktur ki ilk hakikâtı arayıp ona dönünceye kadar mükemmelliğe doğru olan temel/zorunlu hareketi üzerine kalmış olmasın.¹⁶⁹⁹ Ayrıca bu cevher Allah’ın izniyle kendi haberlerini okuyacak hale gelecektir. Bu konuşurma, soyut bir varlık olarak yerin/arzın oluşumundan meydana gelen bir gerçekliktir.¹⁷⁰⁰

O, bu âyet yoluyla var olan her şeyin hareket ettiğini ve kendi kendini mükemmelliğe doğru değiştirdiğini anlar. Dünyadan sezdiği, bu dinamik, devamlı

¹⁶⁹⁵ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 54. Ayrıca bkz., Sadrâ, *Hikmetü’l-Müteâliyye*, I, ٤ (Bazı Arapça eserlerin, asıl sayfa numarasına geçmeden önce giriş kısımlarında ebced sıralamasına göre numaralar verilmektedir).

¹⁶⁹⁶ Zilzâl, 99/1.

¹⁶⁹⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 653.

¹⁶⁹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 653.

¹⁶⁹⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 653. Onun zorunlu hareket/hareketü’l-cevheriyye teorisi, kendisinin İslam Felsefesine orijinal katkılarından biri sayılmıştır.

¹⁷⁰⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 672; Sahan, Ahmet Rasan, “et-Te’sisu’l-Felsefî li Fehmi en-Nassî’l-Kur’ânî inde Sadreddin eş-Şîrâzî”, *Basra Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, s. 7.

değişme, mükemmellik, eksiklik, güçlülük ve zayıflık derecelerinde kendisini gösteren varoluş gerçeğine dayanır. Bütün bu varlıklar, var oluşun orijinine veya mükemmelliğe dönen devamlı bir hareket içindedir. Dolayısıyla o, bu âyetten bütün varlıkların, mükemmelliğe doğru yeniden yaratılma (veya dirilme) dinamik varlık akışı içinde olduğunu sezmektedir. Bu sezgi Molla Sadrâ'nın ruhun manevi gelişim düşüncesinin temelini oluşturmaktadır.¹⁷⁰¹

4.3.1. FELSEFÎ KAVRAMLAR

Molla Sadrâ, felsefeyi Kur'ân tefsiri için bir kaynak gördüğü için tefsîrinde birçok felsefî kavramı âyetlerin anlaşılması ve yorumlanmasında kullanmıştır. Ukûl, nefis, cevher-araz, vücûd-mahiyet gibi kavramlara yer vermiştir.

4.3.1.1. Âlemler

Âlem; “alâmet ve nişan koymak” mânasındaki alm (عَلَم) veya “bilmek” (عِلْم) anlamındaki ilm kökünden türetilmiş olup yaratıcısının varlığına işaret eden ve O'nun mevcudiyetinin bilinmesini sağlayan kavramdır. Aynı zamanda duyu ya da akıl yoluyla kavranabilen ve Allah'ın dışındaki varlıkları ifade eder.¹⁷⁰²

Molla Sadrâ, insanın duyularının üç derece olduğu gibi âlemlerin ve oluşumların da üç kısım olduğunu belirtmektedir. Her âlem ve oluşumun insanda özel bir duygusu vardır. İnsan, bu üç derecesinin olgunluğuna göre üç âlemde yer almaktadır.

1- Dünya âlemi ve hissedilen oluşum.

Zâhirî duyu organlarıyla şekilleri idrak etmekle ilgilidir. İnsan bu âleme yerleşir ve maddî sûretini idrak eder. Hisseden cevhere şamil olması yönüyle o oluşumdan haz alır. Bundan dolayı insan etçil hayvanlarla müşterek olur.

2- Uhrevî sûretler âlemi ve gaybî oluşum.

Bu uhrevî âlem, bâtinî duyuları idrâk etmekle alakalıdır. İnsan, oraya yerleşir, o, miktar ve şekil olmaksızın maddeden soyutlanmış şekillerle idrak edilir. İlmî akıl

¹⁷⁰¹ Shigeru Kamada, “Kur'ân Tefsîri ve Mistik Felsefe Arasında Molla Sadrâ -Onun Zilzal Suresi'ni Tefsîri Aracılığıyla-” (Çev., Enes, Erdim), *Dini Araştırmalar*, X-28, 2007, s. 282.

¹⁷⁰² Süleyman Hayri Bolay, “Âlem”, *DİA, DİBY*, Ankara, 1989, II, 357.

cevherine ve fiilî tahayyülü kapsadığı için insan onunla lezzet alır. Bununla insan, cin ve nefsanî meleklerden bazılarıyla müşterek olur.

3- İlahî ayırık sûretler, nûranî müsül ve kutsî oluşum âlemi (عالم الصور المفارقة)
(الإلهية والمثل النورية والنشأة القدسية)

Bu, ruhanî kuvvet ve aklî basiretin idrak edilmesiyle ilgilidir. İnsan buraya yerleşir, aklî basireti ve kudsî kuvvetiyle onun sûretlerini idrak eder. Bu kuvvet insanların çoğunda bulunmaz, nadir insanlarda bulunur.

Molla Sadrâ, üçüncü âlemin; halis nûrlar ve kötünden tümüyle ayrılan iyilikler âlemi, dünya âleminin ise karanlıklar ve afetlerin kaynağı olduğunu belirtmiştir.

Orta âleme gelince o, nûrî ve zulmânî olmak üzere ikiye ayrılır: Cennet ve cehennem tabakalarından olan herbirinin tabakaları vardır.

Molla Sadrâ, ahiret âleminin mutlular ve mutsuzlar olmak üzere ikiye ayrılacağını; mutlu olanların ashâbu'l-yemin ve cennet ehli, mutsuzların ise ashâbu's-şimal ve ateş ehli olacaklarını belirtmiştir.

Ona göre, dünya için çalışanın karşılığı mal ve makamdır, sonucu ise hasret, pişmanlık ve ateşte yanmadır. Ahiret için çalışanın karşılığı, cennet, hûriler ve köşklere. Kim, marifetullaha bakar, mebde' ve meâdî bilir ve eşyanın gerçekliğini olduğu gibi tasavvur ederse, onun karşılığı mele-i a'la ile birleşmek, ilk gerçeğe komşu olmak, melekûtunu dikkatle incelemek ve Kerîm veçhine bakmaya devam etmek olur. İşte bu, büyük kurtuluş ve lütuftur.¹⁷⁰³

Molla Sadrâ, başka bir açıdan âlemleri, hissi¹⁷⁰⁴ ve aklî¹⁷⁰⁵ olmak üzere iki âlem şeklinde taksim etmektedir. Ona göre, “onların hepsi de mutlaka toplanıp (hesap için) huzurumuza çıkarılacaklardır. Ölü toprak onlar için bir delildir. Biz onu dirilttik, ondan taneler çıkarırız da ondan yerler”¹⁷⁰⁶ âyetinin tefsîrinde hissi ve aklî

¹⁷⁰³ Bkz: Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 94. Ayrıca bkz: a.m., *Tefsîr*, V, 139. Molla Sadrâ, bu açıklamaları, Bakara, 2/213 ve Nûr, 24/46 âyet-i kerimeleri çerçevesinde yapmaktadır.

¹⁷⁰⁴ Hissi dünya duyulur dünya (anlaşılır dünya) karşılığında kullanılır. Platon'a göre bu bir hayâl dünyasıdır ve hiçbir gerçekliği yoktur. Çünkü gerçek olan idea'lar duyularla değil, usla bilinir. (Bkz., Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi, Kavramlar ve Akımlar*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012, I, 352).

¹⁷⁰⁵ Âlemi aklî (Melekût veya anlaşılır dünya) terimi, duyular dünya terimine karşı olarak antikçağ Yunan felsefesinin Platon öğretisinde dile getirilmiştir. Platon'a göre, dış dünyada gördüklerimizin eksik ve kabataslak kopyalarından ibaret olduğunu ileri sürerek gerçek bilginin usumuzda bulunan idealarda varlaştığını savunmuştur. (Hançerlioğlu, *Kavramlar*, I, 72).

¹⁷⁰⁶ Yâsîn, 36/32-33.

âlem hakkında ilgili kaynaklardan kendisinin de benimsediği bazı alıntılar yapmaktadır. Söz konusu alıntı şöyledir:

“Tüm his âlemi, aklî âlemin misali ve sanemidir. Şâyet bu dünya canlı ise aklî âlemin daha tam ve kâmil olması gerekir. Çünkü aklî âlem, bu âleme hayat ve kuvvet verir. Hiç şüphesiz aklî âlemdeki şeylerin tümü, daha yüksek ve şerefli dir. Orada hayat sahibi gök vardır. Bu dünya semasındaki yıldızlar gibi, yıldızlar vardır. Oradaki yıldızlar, daha parlak ve kâmil dir. Dünya semasında görüldüğü gibi oradaki yıldızlar arasında ayrılıklar yoktur. Çünkü onlar cismânî değildir. Orada çorak yer vardır, lakin hepsi bayındır (mamura) hale gelmiştir. Bu dünyada bulunan tüm hayvanlar orada da bulunur. Oranın dikilmiş canlı bitkileri vardır. Orada tüm deniz hayvanları bulunur, atmosferi vardır. Havaya benzer canlı havaî kuşlar vardır. Oradaki her şey canlıdır. Çünkü bunlar katışıksız hayat âlemindedirler. Elbette orada ölüm olmaz. Oradaki canlıların yapıları buradaki canlıların yapıları gibidir. Lakin bu âlem aklî olduğu için, oradaki yapı, buradaki yapıdan daha şerefli dir.”¹⁷⁰⁷

4.3.1.2. Akıllar

Akıl; “Varlığın hakikâtini idrak eden, maddî olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç” demektir. İnsanın her çeşit faaliyetinde doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ve güzeli çirkinden ayıran bir güç olarak akıl, ahlâkî, siyasî ve estetik değerleri belirlemede en önemli fonksiyona haizdir.”¹⁷⁰⁸ Yani akıl nedensel ilişkileri kuran bir bağıdır.

Molla Sadrâ, “*aklınızı kullanmıyor musunuz?*”¹⁷⁰⁹ âyetinde geçen akıl kelimesinin sözlük anlamının, hapsetmek ve bağlamak anlamında olduğunu; عقل kelimesinin ربط (bağ) manasında kullanıldığını, dolayısıyla insanî idrak (kavrayış) ile isimlendirildiğini belirtmektedir.¹⁷¹⁰ Çünkü akıl, insanı kötü şeyleri yapmaktan alıkoyar (tutar) ve iyi şeyleri yapmaya bağlar. Ayrıca akıl; farkındalıkları kavrayan

¹⁷⁰⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 107. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 361, VI, 107; Gürbüz Deniz, “Sühreverdî’nin Tenâsüh Anlayışı”, Yunus Kaplan ve bşk., *Suhreverdî ve İsrâk Felsefesi* içinde, Otto Yay., Ankara, 2014, s. 144-146.

¹⁷⁰⁸ Süleyman Hayri Bolay, “Akıl” *DİA*, DİBY, İstanbul, 1989, II, 238.

¹⁷⁰⁹ Bakara, 2/44.

¹⁷¹⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1141. Krş., Beyzâvî, *Envârü’l-Tenzîl*, I, 77.

nefsin kuvveti olarak isimlendirilmiştir. Bazılarına göre akıl, kötü eylemleri yapmaktan alıkoyan ilimdir. Bazıları da akıllı, iyi ve kötünün arasını ayıran bilgi şeklinde tanımlamışlardır. Başkalarına göre ise akıl; insanları diğer hayvanlardan ayıran farkındalıktır.

Molla Sadrâ, yukarıdaki tanımların, mana itibarıyla birbirine yakın olduğunu belirtmektedir. O, akıl kelimesinin felsefe ilmindeki kullanımlarının ise farklı olduğunu söylemektedir:

1- Nazarî akıl olarak isimlendirilen nefisteki kuvvet.

2- Amelî olarak isimlendirilen diğer bir kuvvet.

Bunların her birinin dört mertebesi vardır.

3- Varlıkta ayırık ve cisimlere tesir eden, onlarla alakalı olan cevher.

Bu, mümkün olan kısımların en yücesi olup kendisi ile yaratıcısı arasında hiçbir vasıta olmayandır.¹⁷¹¹

Aklın Çeşitleri

Molla Sadrâ, “gökleri ve yeri yaratan, onların benzerlerini yaratmaya kadir değil midir? Evet! Elbette kadirdir. O, her şeyi hakkıyla bilen yaratıcıdır”¹⁷¹² âyetinin tefsirinde âriflere göre aklın iki kısma ayrıldığını belirtmektedir:

1- في سلاسل طويلة (Uzun zincirlerde) bulunan yüce akıllar. Bunlar; yüce meleklerdir. Onlarda sadece Allah’a ait olan şerefli bir yön vardır. Kendi kutsal ve nûrlu zatlarına bile iltifat etmezler.

2- Arzî (yerlere mensûb) akıllar. Bunlar da cisimler âlemine yakın oldukları için daha aşağı olan meleklerdir, erbâbu’l-esnâm olarak isimlendirilirler. İmkânî kusurlarla nitelendikleri için zatlarına iltifat etmeleri vasıtasıyla onlardan sanem ve cisimler sadır olmuştur. Şâyet bunlarda imkânî kusur ve zatlarına iltifat etmek olmasaydı, onlardan cisimler sadır olmazdı.¹⁷¹³

Molla Sadrâ, ذَاتِ الصَّدْعِ وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ وَالْأَرْضِ

“O dönüş sahibi göğe yemin olsun ve yarık yarık çatlamış yere ant olsun”¹⁷¹⁴ âyetinde yer alan الصَّدْعِ kelimesinin, yerin; bitkiler, ağaç ve kaynak sularıyla

¹⁷¹¹ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1141-1142. Ayrıca bkz., a.m., *Esfar*, III, 419.

¹⁷¹² Yâsîn, 36/81.

¹⁷¹³ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 592. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, V, 358, VIII, 447.

¹⁷¹⁴ Târk, 86/11-12.

çatlamasına verilen isim olduğunu¹⁷¹⁵ söyledikten sonra yer ve bitkilerden maksadın; insanın kalbi olduğunu söylemektedir. Yani, bu ifadeyle natık olan insanın nefisini ve akl-ı faal yardımıyla oluşan göğşe benzer yeteneklerin mertebelerini kastetmektedir. Çünkü bitkilerin ayrı ayrı çiftleri ve sınıfları vardır. Böylece bazıları yeteneklerin birinci mertebesine işaret eder. Bu, tüm manalara kabil olan, ilk nefis mertebesi sayılan akl-i heyûlanîdir. Bazıları da ikinci mertebeye işaret eder. Buna, akl-i bi'l-meleke denir. Bu, duyuları kullanma ve evveliyatın oluşumu ile hâsıl olur. İşte bu akıl, teklifin sebebidir. Bazıları da üçüncü mertebeye işaret eder. Buna da akl-ı bi'l-fiil ismi verilir. Yani, ne zaman ister ve ona yönelirse kesp ve çalışma olmaksızın o oluşur. Bazıları da dördüncü mertebeye işaret eder. O, müşahedesi olan, küllî ilimlerin ve aklî hakikâtlerin gerçekleşmesidir. Buna meâd yurdunu aydınlatan “akl-ı müstefâd” denilir.¹⁷¹⁶

Molla Sadrâ yukarıdaki yorumlara göre *ذَاتِ السَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ* cümlesinin manasının akl-ı faal olduğunu belirtmektedir. Çünkü nefisler; en yüce yerden bu âleme inen şeye raci olmaktadırlar.

Molla Sadrâ konuya ilişkin açıklamalarına şöyle devam etmektedir: “Akıl âleminin semasının etkisiyle natık nefis arzından oluşan bu mertebelerin durumu; yerden (arzdand) oluşan mevalidin durumuna ne kadar da benzemektedir! Çünkü cemad (donukluk), akl-ı heyûlânînin karşısındadır. Zira onda insan için gıda olma kabiliyeti vardır. Bitki; akl-ı melekenin karşısında yer almaktadır. Onda gıda verme yeteneği bulunur. Hayvan, -özellikle insanda olan cinsin hissesi-, akl-ı bi'l-fiil hizasındadır. Çünkü o (hayvan), insana dönüşme kabiliyetine yakındır.¹⁷¹⁷ Hissî olan insan ise aklî insan denilen müstefâd aklın karşısındadır.”¹⁷¹⁸

¹⁷¹⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 517. Krş., Beyzâvî, *Envâru 't-Tenzîl*, II, 588.

¹⁷¹⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 517. (Molla Sadrâ'nın, basit akıldan önce üç kısma ayırdığı diğer birkaç akıl ya da akletme mertebesi hakkındaki görüşlerinin tahlili için bkz., Kalın, *Varlık ve İdrak*, s. 137).

¹⁷¹⁷ Yukarıdaki ifadede önemli bir husûsa dikkat çekmekte fayda vardır. Sadrâ'nın âlemin tekâmülüne ilişkin bu görüşünü evrim teorisi ile karıştırmamak gerekir. Öncelikle evrimde bir amaç ve hedef yoktur; sadece varlıklar, varlıklarını devam ettirmek için doğrusal bir süreçle gelişim gösterirken Sadrâ'nın âlem anlayışı ise bunun tam tersidir. İkinci bir fark ise pek açık olmasa da Sadrâ'nın varlık anlayışında bir türün biyolojik yönden diğer bir türe dönüşümü, ortaya yeni bir türün çıkması ve alttaki türlerin yok olması anlamına gelmemektedir. Sadrâ'ya göre varlıklar mükemmellik ve şerefte merite mertebeleridir. En düşük merite olan ilk maddeden âlem-i kutsiyeye kadar bir yükseliş vardır. Böylece Sadrâ, âlemin varlık olarak en yüksekten en alt mertebesine ve en alt mertebesinden en üst mertebesine kadar bir bütünlük arz ettiğini söylemektedir. (Bkz., Sadrâ, *Tefsîr*, I, 492-493. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 349, IV, 1389; Açıkgenç, “Molla Sadrâ”, *DİA*, XXX, 262).

¹⁷¹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 518. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 100, 101, III, 781.

Tekâmüle dayalı bir varlık sistemi kuran Molla Sadrâ bu sisteminde zincirleme bir süreç işlemektedir. Bu düzende birçok açıdan yok hükmünde olan ilk madde bil-kuvve var olma özelliğiyle bir sûret bulur ve en düşük seviyeden başlamak suretiyle bu harekete katılır ve yükseğe doğru ilerler. Örneğin önce toprak olarak cansız bir varlık halinde tezahür eder, ardından hareket-i-cevheri etkisiyle bitkiye, sonra hayvana ve insana dönüşür. Hiyerarşik bir düzende devam eden süreç nihayet melekûtî âlemde son bulur. Bu düzeye ulaşabilen tek varlık insandır.”¹⁷¹⁹

4.3.1.3. Nefis

Nefis; bitki ve hayvan türlerindeki canlılık yanında insanın psikolojik özelliklerini de ifade eden çok kapsamlı bir terimdir. Aynı zamanda bedenden bağımsız mânevî ve latif bir cevherdir. İslâm filozofları, nefisle ruh terimleri arasında temelde bir fark olduğunu kabul etmezler. Kelâmcılar ise filozofların nefis dedikleri şeyi çoğunlukla ruh terimiyle ifade ederler.¹⁷²⁰

Molla Sadrâ, “*bunlar Allah’ı ve müminleri aldatmaya çalışırlar. Oysa sadece nefislerini (kendilerini) aldatırlar da farkında değillerdir*”¹⁷²¹ âyetinde geçen nefis kelimesinden kastın; bir şeyin zatı ve gerçeği olduğunu, bunun cisimlere özgü olmadığını belirtmektedir.

“Nefis; bazen zat ve gerçek anlamda cisimlerden ayrı fiil ve tesir olarak cevher için de kullanılmaktadır. Kalbe nefis denilmiştir. Çünkü kalp, bedendeki nefsin halifesidir. Kan için de nefis denilmiştir. Çünkü bedenî hayatın ayakta durması kan iledir. Suyu da nefis denilmiştir. Çünkü nefis, suya çok muhtaçtır.”¹⁷²²

Molla Sadrâ’ya göre, insan nefsinin çeşitli oluşumları ve makamları vardır:

- a) Hissî nefis,
- b) Hayalî nefis,

¹⁷¹⁹ Alparslan Açıkgöç, Sadreddin Şirazi’de Hareket Nazariyesi, *İslami Araştırmalar*, 2-1986, s. 69; Sam Mokhtarzadeh, *Molla Sadrâ Düşüncesinde Yaratılış ve Diriliş*, (Atatürk Üniversitesi, SBE, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Erzurum, 2016, s. 25. Molla Sadrâ’dan başka birçok İslam âlimi ve filozofu takamül nazariyesini savunmuşlardır. Bunların arasında; İbn Haldun, Mevlana, İbn Tüfeyl, İhvân-ı Safâ, Birûnî, İbn Miskeveyh, Cahız ve Nezzam sayılabilir. (Bu konuda geniş bilgi için bkz., Mehmet Bayraktar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, Ankara, Kitabiyât Yay., 2000, s. 36-45).

¹⁷²⁰ Cürcânî, *Ta’rifât*, “Nefs” md., s. 334; Süleyman Uludağ, “Nefs” *DİA*, DİBY, Ankara, 2006, XXXII, 526.

¹⁷²¹ Bakara, 2/9.

¹⁷²² Sadrâ, *Tefsîr*, II, 274. Krş., Beyzâvî, *Envâru’l-Tenzîl*, I, 25.

c) Aklî nefis.

Nefsin; dünya, berzah ve ahiret olmak üzere üç değişik merhale ve menzili vardır.

İnsanların çoğu dünyada kaldıkları müddetçe, bi'l-fiil nefislerin makamı his âlemidir. Bi'l-kuvve ile nefislerin ruh ve akıl oluşumu vardır. Ancak baki olan oluşumun meydana gelmesi için yeteneklerin bozulmaması gerekir. Şâyet bütünüyle batınlarının meshi ve körelmesiyle yetenekleri bozulmuşsa, nefisleri; ne bi'l-fiil ne de bi'l-kuvve olarak ruhlar ve akıllar olur. O zaman nefsin, diğer hayvanlar gibi sadece his oluşumları olur.

Îlâhiyatçı filozoflardan ve evliyadan oluşan ehl-i kemâl olan âlimler gibi bazı insanlar üç oluşuma (hissî, hayalî ve aklî) sahip oldukları için kuvveden fiile yükselmişlerdir. Onlara, el-ehadiyet el-cem'iyet tarafından üç merhale (dünya, berzah ve ahiret) verilmiştir. Hiçbir şey onları meşgul etmez ve hiçbir yer onları engellemez.¹⁷²³

Molla Sadrâ, imkân kabiliyeti yönünden nefsi iki kısma ayırmaktadır:

a- Yetenekleri maddî bedenlere bağlı nefisler ve bozulan muhal bedenlere bağlı nefisler. Bu nefisler, bi'l-kuvve oluşları için maddî arızalardan ve şekillerden etkilenir.

b- Muhal olmayan bedenlere bağlı nefisler. Bedenler, ikinci dirilişte onlardan oluşur. Madde kabiliyeti olmayan gölgenin varlığı gibi, bir halden bir hale tepki ve değişim olmaksızın maddeye bağlı olmasıyla var olur. Bu çeşit nefis, hayal olmaksızın hislerden soyutlanır. Şâyet hayal ve temsilden de soyutlanırsa sırf akıl olur.

Molla Sadrâ, nefsin bu kısımlarıyla cismanî meâd ve insanın dönüş gerçeğini açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre nefis -ölüm veya uyku halinde- unsûrî bedenden ayrılırsa beden için heyûlanî kuvvet derecesinde olan nefsin hayalî kuvveti kendisine eşlik eder. Gölge ışığa lazım olduğu gibi nefis de bedene lazım olur. Bu hayalî kuvvetten oluşan nefis, iyi veya kötü olsun bedenden etkilenen unsûrî nefislerden daha güçlüdür.¹⁷²⁴

¹⁷²³ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 276.

¹⁷²⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 598. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 27, II, 274, 276, III, 672, VIII, 269.

4.3.1.4. Kuvveler

Kuvve (yeti); “geleneksel olarak hafıza/bellek, usavurma, algılama veya imgeleme gibi insanın doğuştan gelen zihin güçlerinden herhangi biri” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁷²⁵

Molla Sadrâ, *وَكُنْتُمْ أَزْوَاجًا ثَلَاثَةً* “*Ve sizler de üç zevç (sınıf) olduğunuz zaman*”¹⁷²⁶

âyetinde geçen üç zevçten kastın; üç sınıf anlamında olduğunu söylemektedir. Bunun sebebi; insanda da üç kuvve yönüyle üç idrak tipinin (idrak biçiminin) olmasıdır. Ona göre, üç kuvve şunlardır:

- a) Kuvvetu’l-akl (anlık yetisi),
- b) Kuvvetu’l-hayal (imgeleme yetisi),
- c) Kuvvetu’l-his (duyma yetisi).

Bu kuvveler şu şekillerde kâmile ererler: Kuvvetu’l-aklîyyenin kemali (olgunluğu) ilahî marifetler ve rabbanî ilimleri idrak etmektir. Bu kuvvet ile insan Allah’ın civarına ve O’nun melekûtüne ulaşır. Kuvvetu’l-hayalînin kemali; hayırlı şeyleri yapmak, güzel vasıflar edinmek ve günahları sevaplarla değiştirmektir. Kuvvetu’l-hissiyeyenin kemali; cismanî lezzetlerden ve bedenî arızalardan hissî olan uyumu kavramakla olur.¹⁷²⁷

O, insanın, bi’l-kuvve¹⁷²⁸ ilk oluşumunda, bu üç algı biçiminde olduğunu belirtir. Her kuvvet, olgunluğuna göre -herhangi bir engel olmadığında bu kuvvelerin yapıları gerektirdiği şekilde- âlemlerden her hangi bir âlemde gerçekleşir. Varlığın ilkinde bi’l-kuvve üç tür kuvvete göre üç oluşum vardır. Kuvve’den fiile¹⁷²⁹ geçişte ilk çıkan şey, his oluşumudur. Bunun olgunluğu; bu âlemde yerleşmesini davar ve hayvanlar gibi şehvet otlaklarına salmasını gerektirir. Bu dereceden (menzilden) geçtiği zaman, kendisinde akl-î amelî ve kuvve-i tahayyül ortaya çıkar. Bu kuvveye göre olgunluğu; ahiret yurduna müştak olmasını ve orada bulunmasını gerektirir. Şöyle ki, zannedilen hayırları tahayyül eder, güzel amelleri kasteder, ibadet etmeye

¹⁷²⁵ Hançerlioğlu, *Kavramlar*, VII, 312.

¹⁷²⁶ Vâkı’a, 56/7.

¹⁷²⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 56.

¹⁷²⁸ Akli bi’l-kuvve; Güçsel us. Farabî’nin bilgi kuramında us’un ilk aşaması akl-i bi’l-kuvve’dir. Us, bu aşamada henüz bir yetenektir ve gizil güç halinde olup meydana çıkmamıştır. (Bkz., Hançerlioğlu, *Kavramlar*, I, 37).

¹⁷²⁹ Akli bi’l-fiil; Eylemsel u Farabî’nin bilgi kavramında us’un ikinci aşaması akli bi’l-fiildir. Us, bu aşamada, güç halinden eylem haline geçmiştir. (Bkz., Hançerlioğlu, *Kavramlar*, I, 37).

niyetlenir ve çirkin şeyleri ve günahları bırakır. İnsanın meâdi ise gösterdiği gayrete göredir. Sonra, ilahî tevfi̇k ona yardım ettiği ve Kuvve-i nazariyenin olgunluğuna yükseldiği zaman tümelleri (küllîyatı) kuşatır, ayırık şeyleri (müteferrikat) birleştirir. İlkeleri, gayeleri; kesin bilgi ve değişim, yenileme veya zan ve tahmin şâibesinden uzak, kutsal bir idrâk ile bilir. Böylece onun menzili, kutsal olanların derecesi olur.

Molla Sadrâ, sonuç olarak bu makamlara göre, insanın da üç sınıfa ayrıldığını, her bir zümrenin, ahirete göre özel halleri olduğunu belirtmiş ve Vakıa sûresinin 8. âyetinin buna işaret ettiğini ifade etmiştir.¹⁷³⁰

Molla Sadrâ, mezkûr sûrenin “*onlar, bundan önce (dünyada varlık içinde) sefahata dalmış ve azgın kimselerdi. Büyük günah üzerinde ısrar ediyorlardı. Diyordı ki: “Biz öldükten, toprak ve kemik yığını hâline geldikten sonra mı, biz mi bir daha diriltilecekmiz, evvelki atalarımız da mı?”*”¹⁷³¹ âyetlerinde anlatılan ve insanlarda mevcûd olan şer ve isyan ilkelerinin de bu üç kuvve şeklinde gerçekleştiği belirtmektedir.

Ona göre insanın dünyada yaşaması için muhtaç olduğu üç kuvve vardır. Bu kuvveleri, yaratılış gayesine uygun olarak kullandığında ahirette güzel bir âkibete, şerî ve fitrî yönler dışında kullandığında ise şekâvete sebep olacaktır.

Ona göre söz konusu üç kuvve şunlardır:

a- Kuvve-i şehviyye (istek yetisi). Bu kuvvenin görevi, çirkinlikleri işlemek ve kötülükleri defetmektir.

b- Kuvve-i gazabiyye (öfke yetisi). Bunun işlevi; galip olmak, hücum etmek ve eziyet vermektir.

c- Kuvve-i idrâkiyye (özellikle kuvve-i vehmiyye/değerlendirme yetisi). Bu kuvvenin görevi de cerbeze (kurnazlık), tuzak ve hiledir.¹⁷³²

“*إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُتْرَفِينَ*” *“Onlar, bundan önce (dünyada varlık içinde) sefahata dalmış ve azgın kimselerdi”* sözü, tefrit yönüyle kuvve-i şehviyyeye işaretir. Buna göre âyetin manası şöyledir: “Onlar, dünya hayatlarında lezzetli yemeler, içmeler ve şehvî cinsel ilişkiler içinde aşırılığa kaçır ve gayr-ı meşru şekillerde bunlardan istifa ederlerdi.”

¹⁷³⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 57. Sadrâ, Meşşâî geleneği izleyerek, algıyı ihsas, Tâhâyyül, tevehhüm ve taakkul olmak üzere dört kısma ayırır. (Bkz., Kalın, İbrahim, *Varlık ve İdrak*, s. 133).

¹⁷³¹ Vâkı’a, 56/45-48.

¹⁷³² Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 126.

Böylece onlar, lüks ve refah içinde yaşamış, günahlar işlemiş ve farzları terketmişlerdir.

وَكَاثُوا يُصِرُّونَ عَلَى الْجَنِّ الْعَظِيمِ “*Büyük günah üzerinde ısrar ediyorlardı*” âyeti de kuvve-i gadabiyeye işaret eder. Çünkü günah işleme konusunda ısrar etmek, bu kuvvenin şiddetli ve sebebin aşırı olmasındandır. Bundan dolayıdır ki kişi, yasaklanmış olmasına binâen ondan vaz geçmez ve ayıplanmasına rağmen tevbe etmez.

Kuvve-i gadabiyeye; kuvve-i şehviyeden daha kuvvetli ve kuvve-i faaliye-i batiniyyeye daha yakın olduğu için onun, kuvve-i şehvîyyeye nazaran günahı daha büyük olur. Aynı şekilde kuvvet-i vehmîyyenin günahı da diğer günahlardan daha büyük olur. Onlar, Allah’ın ölüleri diriltmeyeceğini ve putların Allah’ın ortakları olduklarını söylerler.

وَكَاثُوا يَقُولُونَ أَإِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَأَنْتَا لَمَبْعُوثُونَ “*Diyorlardı ki: “Biz öldükten, toprak ve kemik yığını hâline geldikten sonra mı, biz mi bir daha diriltilecekmiz, evvelki atalarımız da mı?”*” âyeti de kuvve-i vehmiyyeye işaret eder. Bu, dirilmenin ve neşrin imkânsız olduğuna dair batıl inançtır. Bunlar, vehmi öncülleri ve yalan önermeleri birleştirerek hatalı kıyaslar yapmaktadırlar. Ya da meşhur öncüller ile gerçeğe karışık önermeleri birleştirip cedel-i kıyas yaparlar.¹⁷³³

Molla Sadrâ, onların dirilmeyi inkâr amacıyla şöyle bir kıyas yaptıklarını söylemektedir:

“İnsan öldüğü zaman azaları dağıldığında, kemikleri çürüdüğünde ve parçaları toprak olduğunda, ikinci kez onun hayat bulması nasıl mümkün olur? Şâyet kendisinden yok olan hayatı, kalan parçalar kabul ederse o zaman madumun iadesi gerekecektir. Bu hayat dışında, başka bir hayat kabul ederse diğer bir hayatla hayatın olması gerekir. O halde meâd (dirilme) ile mebde (ilk yaratılış) arasında, hiçbir fark olmayacaktır.”¹⁷³⁴

¹⁷³³ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 126-127.

¹⁷³⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 127. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 22, III, 127, 359, V, 375.

4.3.1.5. Cevher-Ârâz

Cevher (töz, öz, kendilik); değişenlerin özü olarak değişmeden kaldığı varsayılan idealist kavramdır. İdealistler bu kavramı şu örnekle tanımlarlar:

“Balmumu yumuşar, erir, soğur, sertleşir; ama kendisi hep aynı balmumudur.” İdealistler bu örnekten, balmumunun tözsel olarak sonsuza kadar hep aynı balmumu kaldığı sonucunu çıkarırlar.¹⁷³⁵

“Ârâz (ilinek) ise, kendi başına bir varlığı olmayan, dayanacak bir töze muhtaç olan ve dayandığı tözü değiştirmeksizin değişebilen nitelikler. Renk, koku, tad vb. gibi nitelikler böyledir. Meselâ elmayı (kabuğuyla birlikte) renklerinden soyalım, elma yine elmadır. Elmanın rengi kendi başına varolamaz, varolabilmek için elmaya muhtaçtır. Elma hep elma olarak kaldığı halde, rengi yeşil, sarı ve kırmızı olarak değişir.”¹⁷³⁶

Molla Sadrâ, “*Allah, göklerin ve yerin nûrudur*”¹⁷³⁷ âyetinin tefsîrinde mevcudun (varlığın) ya cevher ya da araz olarak bilindiğini, ayrıca bu meşhur olan cevher ve araz dışında, varlıkta iki hakikî cevher ve arazın daha olduğunu belirtmektedir. Bilinen cevher ve araz, kendisinde vücûd kokusu gelen, mahiyet ve âyân-ı sabite kısımlarından sayılmaktadır. Diğer ikisi de vücûdun kısımlarıdır.

Meşhur görüşe göre, cevher; vücûd (varlık) dışında mahiyettir. Mahiyetin hakkı, mevcûd olması gerekir. Yani umumî mefhumlardan olan akl-ı vücûd mefhûmuyla birleşmiş olan mevcûdun manasının, diğer mana için sıfat olmaması gerekir.

Araz; aynî vücûduna göre olan mahiyettir. Aynî mevcûdiyetinin yanında bir başka şeyin sıfatıdır. Cevher ve araz; umumî mefhûmlardandır. Mevzuları da aklî mefhûmlardır.

Molla Sadrâ, hakikî olan cevher ve arazın tanımını şöyle yapmaktadır:

Hakikî cevher: Zatıyla bağımsız olan mevcuttur. Onun hüviyeti, mevcûd başka bir şeye bağlı olmaksızın zatıyla vacip olandır. Bu da, Allah’tır.

Hakikî araz: zatı ve hüviyeti bakımından, başkasına bağlı ve cevherleşmesinde de başkasına muhtaç olandır. Onun zat ve cevher haline gelmesi

¹⁷³⁵ Hançerlioğlu, *Kavramlar*, VI, 384.

¹⁷³⁶ Hançerlioğlu, *Kavramlar*, III, 51.

¹⁷³⁷ Nûr, 24/35.

başkasıyladır. Kendisinde değildir. Onun zatı, başkasıyla değer kazanan (المتقيّم) ibarettir. Bu, birinci manaya göre cevher sûretinde olduğu gibi mevzu olsun ya da maddede olduğu gibi sûret olsun veyahut ikisinden mürekkep olduğu gibi hem mevzu hem de sûret olsun veyahut da diğer kısımlarda olduğu gibi fail veya gaye olsun, mutlak olarak başkasına muhtaç olmakla nitelenen anlamında değildir.¹⁷³⁸

Vacip olan Allah, tevkifî olarak Allah böyle isimlenmese de hiç kimseye muhtaç değildir. Bu manada hakikî cevher olur. Çünkü bu ismin (hakikî cevherin) Allah için kullanılması herhangi bir rivayetle bize ulaşmamıştır.

Hakikî manadaki araz: Tüm mümkinâtın varlığıdır. Mahiyet yönüyle mümkün olan meşhur anlamıyla cevher olsun, ya da araz olsun aynıdır. Çünkü tüm bu vücûdlar, Hakk'ın vücûduyla kaim olan arazlardır. Cumhurun yanında meşhur olan; arazın manasının cevherle kaim olması değildir. Aksi takdirde, bazı kelâmcıların dedikleri gibi, Allah hâdiselerin mahalli olur ya da filozoflardan Meşşâîlerin cumhurunun söyledikleri gibi, ilmi sûretlerin mahalli olur. Bilakis, bu kıyam ile ilgili söylenen ve söylenecek sözlerin dışında bir anlamdır.

Molla Sadrâ'ya göre eşyanın Allah'la kıyam olması, Allah'ın eşyaya keyyumiyetinden ibarettir.

Molla Sadrâ, Ka'b-ı Ahbar'dan gelen rivâyete göre Lefzetullah'ın tefsîri ile ilgili şöyle demektedir: إنه عبارة عن وجوده ولوازمه “O, onun varlığından ve gereklerinden ibarettir.” Gerekleri (levâzımı), onun güzel isimleridir. İsimlerin mazharları ise, mahiyetle heykelleri üzerinde vaki olan mümkün âyânlardır. Yer ve gökler ile ifade edilen, Hakk'ın varlığının damlaları, nûr ve gölgesinin parıltılarıdır.¹⁷³⁹

Molla Sadrâ'ya göre basit cevherlerin birleşmesinden, mürekkep başka cevherler olduğu gibi, kullî isimlerin toplanmasından da diğerleri oluşur.

Kullî cevherler ve envai münhasır olduğu gibi, kullî isimler de münhasırdır. Cevherlerin şahısları sonsuz olduğu gibi, esmanın kısımları da sonsuzdur.

Varlıkta olan her şey, gaybte olana delil ve işarettir. القيوم sıfatı, cevhere münasıptir. القدوس sıfatı ise mücerred olan envâ'ya delildir. المصور ; cevheri sûrette,

¹⁷³⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 474.

¹⁷³⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 475.

vaz'؛ المتقدم والمتأخر. demeye أين؛ الرافع والحافض، demeye متى؛ الأول والآخر demeye delildir.؛ الكبير والعظيم والباسط.؛ ayrık olan kemmiyete işaret eder.؛ المسمى؛ ملك، izafeye، العلى الأعلى، nefsanî keyfiyete، السميع والبصير.؛ قابل التوب، fiile، المبدع، buluşa، الملك؛ tepkiye (infiale) işaret eder.

Molla Sadrâ'ya göre derin düşünüldüğünde, şehâdet âleminde mevcûd olan manaların, esmâ âleminin gaybına gölge ve işaret olduğu açıkça ortaya çıkacaktır.¹⁷⁴⁰

4.3.1.6. Hareket-i cevheriye

Hareketten maksat; bir şeyin kuvve (durgunluk) halinden fiil haline tedrici olarak geçmesidir.¹⁷⁴¹ Cevher ise, bağımsız bir varlık olduğu için onun dış âlemde bir mevzuva ihtiyacı yoktur. Beş kısımdan oluşur: Heyûlâ, sûret, cisim, nefis ve akıl.¹⁷⁴²

Hareket-i cevheriyeden maksat şudur: Arazların değişim ve hareketleri olduğu gibi, her şeyin cevherinin de hareketi vardır. Arazların hareketi olduğu gibi, cevherlerin de hareketi vardır. Bu görüşü ilk ortaya atan Molla Sadrâ'dır.¹⁷⁴³

Molla Sadrâ hareket-i cevheriye nazariyesini şu şekilde izah etmektedir:

Her madde en düşük seviyeden evrensel harekete katılarak yükseğe doğru ilerler. Örneğin, ilk önce toprak halinde cansız bir varlık olarak görünür. Sonra bitkiye, sonra hayvana, nihayetinde de yüksek varlık mertebesi olan insana dönüşür. Ancak insanın maddî varlığında ruh ve akıl sayesinde manevî bir hüviyete dönüşerek kaybolur. Artık maddî olarak kaybolmuşsa da insanda -ruh içinde- daha yüksek ve daha güçlü bir varlığa inkılap etmiştir. Fakat onun varlığı, bu mana âleminde sabit kalmayıp yine yükselir. Bu yükselme en yüksek mertebe olan Allah'ın huzuruna ulaşmaya kadar devam eder.¹⁷⁴⁴

Molla Sadrâ, hareket-i cevheriye teorisiyle haşri ispatlamaya çalışmaktadır.

O, hareket-i cevheriye ile ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de birçok delilin zikredildiğinden bahsetmektedir:

¹⁷⁴⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 115-118.

¹⁷⁴¹ Cürcânî, *Ta'rifât*, "hrk" md., s. 147.

¹⁷⁴² Cürcânî, *Ta'rifât*, "cvhr" md., s. 141.

¹⁷⁴³ Bkz., Acar, *Bilgi Anlayışı*, s. 10.

¹⁷⁴⁴ Açıkgöç, "Sadrettin Şirâzî'de Hareket Nazariyesi", s. 69.

a- Yerin zatında hareket-i cevheriyenin oluşuna şu âyetleri delil göstermektedir:

*“Dağları görürsün, onları hareketsiz sanırsın. Halbuki onlar bulutların geçişi gibi hareket ederler. Bunu, her şeyi sağlam ve yerli yerince yapan Allah yapmıştır. Şüphesiz O, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”*¹⁷⁴⁵

*“O gün yer, başka bir yere, gökler de başka göklere dönüştürülür ve insanlar bir ve kahr olan Allah’ın huzuruna çıkarlar.”*¹⁷⁴⁶

b- Gökyüzünde hareket-i cevheriyenin var olduğunu gösteren şu âyeti delil olarak zikretmektedir:

*“Allah’ın kadrini gereği gibi bilemediler. Yeryüzü kıyamet gününde bütünüyle O’nun elindedir. Gökler de O’nun kudretiyle dürülmüştür. O, onların ortak koştuklarından uzaktır, yücedir.”*¹⁷⁴⁷

c- İnsanın varlık aşamasından başka bir aşamaya geçişte hareket-i cevheriyyenin oluşuna şu âyetleri delil göstermektedir:

*“Ey insan! Şüphe yok ki sen Rabbine karşı çaba üstüne çaba göstermekte sin; sonunda O’na varacaksın.”*¹⁷⁴⁸

*“Böylece sizin yerinize benzerlerinizi getirelim ve sizi bilmediğiniz bir âlemde tekrar var edelim diye (ölümü takdir ettik).”*¹⁷⁴⁹

*“Şüphesiz biz Rabbimize döneceğiz.”*¹⁷⁵⁰

d- Tüm varlıkların Allah’ın huzuruna geçişlerine şu âyetlerin işaret ettiğini belirtmektedir:

*“Allah, başlangıçta yaratmayı yapar, sonra onu tekrâr eder. Sonra da yalnız O’na döndürüleceksiniz.”*¹⁷⁵¹

*“(İnsanlar) işlerini kendi aralarında parça parça ettiler. Hepsi de ancak bize dönecekler.”*¹⁷⁵²

*“İlk yaratmada âcizlik mi gösterdik? Hayır, onlar yeni bir yaratma husûsunda şüphe içindedirler.”*¹⁷⁵³

¹⁷⁴⁵ Nahl, 27/48.

¹⁷⁴⁶ İbrahim, 14/48.

¹⁷⁴⁷ Zümer, 39/67.

¹⁷⁴⁸ İnşikâk, 84/6.

¹⁷⁴⁹ Vâkı’a, 56/61.

¹⁷⁵⁰ Zuhurf, 43/14.

¹⁷⁵¹ Rûm, 30/11.

¹⁷⁵² Enbiyâ, 21/93.

Molla Sadrâ, bu insan zatını hareket ettirenin Allah olduğunu belirtmektedir.

İnsanın yaratılmasından kıyamete kadar olan son durumunun, cevherinden dolayı Allah’a olan uzaklığı veya yakınlığı bakımından aşama aşama oluşumları vardır. Kesafetten letâfete, zâhirden bâtına intikali, sûreten manaya, cemadattan nebatiye geçişi, hayvaniyetten beşeriliğe, cisimden ruha, dünyadan ahirette, kısacası, Allah’ın kendisine belirlediği vatanına ulaşana kadar, bir oluşumdan başka bir oluşuma geçmektedir.¹⁷⁵⁴

“Molla Sadrâ öncesi İslam filozoflarının nerdeyse tamamı Aristo’nun hareket teorisini benimser. Aristo (m. ö. 384-322), hareketin nesnenin temelinde, esas hüviyetinde yani cevherinde değil nitelik, nicelik, mekân ve durum gibi sıfat ve arazlarında olduğuna inanır ve nesnenin cevherinde hareketi imkân dışı kabul eder. Aristo her şeyde değişmeyen yegâne mahiyetin cevher olduğunu, bunun ise hareketi ve değişimi yüklediğini yani hareket ettirdiğini, ancak kendisinin sabit kaldığını savunur. Eğer her nesnede sabit kalan bir öz olmazsa o nesne değişim neticesinde bütünüyle başka bir nesneye dönüşeceğinden kimliğini (identity) koruyamaz. Sabit nesne görüşüne karşı çıkan Sadrâ’ya göre nesnenin mahiyeti değişmez olabilir ancak nesne dış dünyada değil zihnimizdedir. Değişmeyen kavram zihnimizde olandır. Dış dünyada olan bir nesne için ise hareket ve değişim kaçınılmazdır. Cevher de dış dünyada olduğuna göre o da değişir. Hatta en esaslı değişim cevherdedir. Çünkü ilintilerinde gerçekleşen diğer değişimler cevherdeki değişime tabidir. Böylece Molla Sadrâ, Meşşâî filozofların Aristo (m. ö. 384-322)’dan mülhem cevherin dışına hasrettikleri hareketi, cevher ve araz dâhil tüm varlığa şamil kılar. Hareket edenin cevherin bizzat kendisi olduğundan bir muharrike ihtiyaç da duymadığını söyleyen Sadrâ, Aristo metafiziğinde iddia edilen hareketin yüklenmesi gereken bir dayanak fikrini de boşa çıkarmış olmaktadır.”¹⁷⁵⁵

¹⁷⁵³ Kaf, 50/15.

¹⁷⁵⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 492-493. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 137, II, 138, 348. Hareket-i cevherî hakkında detaylı bilgi için bkz., Abdülkerim Surûş, *Evrenin Yatışmaz Yapısı*, (Çev., Hüseyin Hatemî), İstanbul, İnsan Yay., 2008.

¹⁷⁵⁵ Meçin, *Molla Sadrâ’da Meâd*, s. 168, d.n. 34.

4.3.1.7. Vücûd-Mahiyet

Vücûd: Varlık veya var olma anlamında mantık ve felsefe terimidir. Sözlükte “kaybolan şeyi bulmak, bir şeye ulaşmak; sahip olmak, zengin olmak” anlamlarındaki vecd kökünden türeyen vücûd aynı kökten türeyen vicdân ile birlikte “algılamak” (idrak) mânasında da kullanılmaktadır.¹⁷⁵⁶

Mahiyet: felsefe terimi olup bir mevcûdun veya ma’dûmun küllî kavramı, bir varlığın özü, onun kendisiyle o olduğu şey anlamına gelmektedir. Arapça’da “mâ hüve” (Bu nedir?) sorusundan oluşturulmuş yapma (ca’lî) bir isimdir.¹⁷⁵⁷

Bir nesnenin varlık/vücûd ve mahiyet olmak üzere iki yönü vardır. Vücûdu, dış dünyadaki algıların hakikâtını, mahiyeti ise o nesnenin zihinde kavramlaşmış halini ifade eder. Mahiyet, o nesnenin zihinde hayal edilen şekli değildir. Aksine kavram olarak teşekkül etmiş durumudur. Yani, nesnenin varlığı nasıl ki onu dış dünyada temsil ederse mahiyeti de onu zihinde temsil eder. Varlığı dış dünyada neyse mahiyeti de zihinde odur. Nesnenin varlığı/hakikatı sadece sezgi yoluyla bilinir. Kavramlar yardımıyla varlık yönü bilinmez.¹⁷⁵⁸

Molla Sadrâ, besmelenin tefsirinin altında vücûd-mahiyet hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Ona göre, varlığın hariçte (dış dünyada) bir sureti vardır. Eşyanın hakikati sabittir. Bir şeyin hakikat sahibi oluşu, onun a’yanda olması demektir. Yani, hakiki manaya şamil olanın a’yanda olması lazımdır. Varlığın, gerçeklikte de mevcut olması gerekmektedir. Varlık, başkasına müteallik olmazsa, vacip olur. Başkasına müteallik olursa, mümkün olur. Mümkün varlığın oluşu mec’ûl veya sâdır anlamına gelir. Şâyet varlık a’yanda olmasaydı hiçbir şey olmazdı.

O, mahiyetin varlığın etkisinde olmadığını, çünkü hariçte, ma’dûmun ma’dûma eklenmesinin doğru olamayacağını söylemektedir.¹⁷⁵⁹

Molla Sadrâ, varlığı vücûd ve mahiyet olmak üzere iki kategoriye ayırmaktadır:

¹⁷⁵⁶ Ali Durusoy, “Vücûd”, *DİA*, DİBY, İstanbul, 2013, XLIII, 137.

¹⁷⁵⁷ Tahsin Görgün, “Mahiyet”, *DİA*, DİBY., Ankara, 2003, XXVII, 336.

¹⁷⁵⁸ Açıkgenç, “Sadrettin Şirâzî’de Hareket Nazariyesi”, s. 67.

¹⁷⁵⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 416-417. Bkz., Mes’ûd b. Ömer b. Abdillâh, Sa’dü’d-Din et-Teftâzânî, *Şerhu’l-Mekâsid*, (Thk., Abdurrahmân Umeyra), Menşûrât-i eş-Şerîf er-Radî, Kum, 1989, I, 308.

O, zatıyla kaim olan vücûd ile miktarla kaim olan mahiyetin, ruhların semasına ve bedenlerin arzına Allah tarafından akıtılan bir nûr olduğu, çünkü nûrun Allah'ın "Alim" isminden olduğunu belirtmektedir. Nûr, "gayb ve şehadetin alimidir"¹⁷⁶⁰ ve "Allah yerin ve göklerin nûrudur."¹⁷⁶¹ Zira, varlık -tüm mertebelerine göre- nûrdur. Allah ise Nûru'l-envârdır.

Molla Sadrâ, vücûd ile mahiyetin ayrı ayrı şeyler olduğunu şu sözleriyle ifade etmektedir: Her şeyde vücûd, varlığın benzeridir. Varlık, zatının sûreti olup mahiyetiyle isimlendirilmez. Ancak, bazı eşyâda vücûdun sûreti –bir takım melek ve ulvî müdebbirât olanlar gibi- nefisleriyle olup kendilerini yaratan ve icad edenin zatıyla kaimdir. Bazı melekler ve suflî müdebbirât gibi birtakım şeylerde vücûd (var olma niteliği), sahip olduğu nefis ile kaim olmak suretinde değil, mahal¹⁷⁶² ve miktarlara tabi olmakla kaim olmak suretindedir.¹⁷⁶³

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, vücûd ve mahiyet ayrımını yapmaktadır.

4.3.1.8. Tenâsüh (Ruhgöçü, başkalaşma, göç)¹⁷⁶⁴

"Gidermek, bir şeyi silip yok etmek" anlamındaki nesh kökünden türeyen tenâsüh "bir şeyi olduğu gibi başka bir yere nakletmek veya kopyalamak, bir şeyi iptal ederek başka bir şeyi onun yerine koymak" gibi manalara gelir.¹⁷⁶⁵

Istılâh olarak tenâsüh; "insan şahsiyetinin bir bölümünü oluşturduğu kabul edilen ve gözle görülmeyen manevî unsurun (ruh ve nefis) ölümden sonra bu âlemde başka bir bedene geçmesi" şeklinde tanımlanır.¹⁷⁶⁶ Tenâsühçüler, yeniden dirilişi kabul etmezler. Böylece onlar ruhların ebedî olarak bedenlere geçeceğini iddia ederler.¹⁷⁶⁷

Müslüman filozoflar, Aristoteles geleğine bağlı olarak nefsi; nebâtî, hayvânî ve insânî olmak üzere üç kategoride değerlendirmektedirler. Farabî ve İbn Sînâ'ya

¹⁷⁶⁰ En'âm, 6/73.

¹⁷⁶¹ Nûr, 24/35.

¹⁷⁶² Mesela ruh bedenden ayrılırsa kendi başına bağımsız olur. Bedene girince de mahal ile kaim olur.

¹⁷⁶³ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 359. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 396, 403, III, 667, 744, 811, V, 102, VI, 319, VIII, 195.

¹⁷⁶⁴ Tenâsüh, kelâm, tasavvuf ve felsefe ilimlerin ortak konusu olmuştur. En çok felsefe açısından değerlendirildiği için bu konuyu felsefe bağlamında incelemeyi uygun gördük. Tenâsüh; Türkçe'de ruh göçü, başkalaşım ve Latince'de reenkarnasyon terimleriyle ifade edilir.

¹⁷⁶⁵ Cürçânî, *Ta'rifât*, "nsh" md., s. 330; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "nsh" md., III, 61.

¹⁷⁶⁶ Cürçânî, *Ta'rifât*, "nsh" md., s. 132. Geniş bilgi için bkz., Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihel*, s. 311.

¹⁷⁶⁷ İsfahânî, *Müfredât*, s. 545.

(v. 428/1037) göre, nebâtî ve hayvânî nefisler ebedidir. Bu durumda tenâsuhun bir şekli olan hayvânî nefsin insânî nefse, insânî nefsinde hayvânî veya nebâtî nefse dönüşmesi mümkün değildir.¹⁷⁶⁸

Molla Sadrâ da yukarıda tanımını verdiğimiz tenâsühün kesin delillerle imkânsız olduğunu belirtmektedir. Ona göre şayet nefis (rûh) kalıcı olur, sûret (beden) değişime uğrarsa bu takdirde o tenâsühün kendisi olur ki bu durum muhaldir. Şayet insan olan şahıs yok olacak ve maymun olan şahıs varlığa gelecektse bazı insanlar helak olacak ve bazı maymunlar da ortaya çıkacaktır.¹⁷⁶⁹

Molla Sadrâ'da tenâsüh anlayışı yukarıda verdiğimiz tanımdan farklıdır.

O, tenâsühçülerin bu dünya hayatında, nefislerin başka hayvanî bedenlere geçişi şeklinde yaptıkları yorumları, kelimeleri yerlerinden tahrif ettikleri şeklinde izah etmektedir.

O, dünya hayatında zâhiri olarak değil de, bâtini olarak insanların haşr anında niyet, amel ve itikad bakımından bazı hayvan şekillerine gireceğini söylemekle bu anlamdaki tenâsühü savunmaktadır.

Molla Sadrâ, âyet ve hadîsleri referans göstererek tenâsühü başka bir açıdan değerlendirmektedir. O, *يَوْمَئِذٍ يَصُدُّ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِّئِيْزُوا أَعْمَالَهُمْ* “o gün insanlar amellerinin kendilerine gösterilmesi için bölük bölük kabirlerinden çıkacaklardır”¹⁷⁷⁰ âyetini yorumlarken, batınların neshiyle ilgili birçok âyetin¹⁷⁷¹ bulunduğunu belirtmektedir.

O, anladığı anlamda nesih ile ilgili birçok âyeti zikrettikten sonra şu hadîsleri de zikretmektedir:

يُحْشَرُ النَّاسُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى صُورِ نِيَّتِهِمْ.

“İnsanlar kıyamet gününde niyetleri sûretinde haşredilecektir.”¹⁷⁷²

يُحْشَرُ النَّاسُ عَلَى وَجْهِ مُخْتَلَفَةٍ.

“İnsanlar değişik vecihlerde (şekillerde) haşredilecektir.”¹⁷⁷³

Bu hadîslerin, batınlarının neshine ve değişimine işaret ettiğini söyleyen Molla Sadrâ, bu ümmete mensup insanların batınlarında melek, şeytan, köpek, aslan,

¹⁷⁶⁸ Deniz, “Sühreverdî'nin Tenâsüh Anlayışı”, Yunus Kaplan ve bşk., *Suhreverdî ve İsrâk Felsefesi* içinde, s. 137.

¹⁷⁶⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1389.

¹⁷⁷⁰ Zilzâl, 99/6.

¹⁷⁷¹ En'âm, 6/38; A'raf, 7/176; Kamer, 54/48; Mülk, 67/22.

¹⁷⁷² İbn Hanbel, 3, 165.

¹⁷⁷³ Meclisî, *Bihâr*, VIII, 193.

kurt, maymun, domuz vb. suretler yerleştiğini, haşirde zahirî olarak bu suretlerde görüleceklerini belirtmektedir. Ona göre, “*de ki: Allah katında yeri bundan daha kötü olanı size haber vereyim mi? Allah’ın lanetlediği ve gazap ettiği, aralarından maymunlar, domuzlar ve tâğûta tapanlar çıkardığı kimseler. İşte bunlar, yeri (durumu) daha kötü olan ve doğru yoldan daha ziyade sapmış bulunanlardır*”¹⁷⁷⁴ âyetinde işaret edildiği gibi, İsrailoğulları zâhiren mesh olmuşlardı.

Molla Sadrâ, Hz. Musa’nın kavminde zâhirî mesh ile tenâsühçülerin meshi arasındaki ayrılma noktasını belirtirken, ilkinin cevazına, ikincisinin de batıl oluşuna hükmetmektedir.¹⁷⁷⁵

Ona göre, ikinci dirilişte nev’ine göre insanlardan hâsıl olacak hayvanların sayısının, bu âlemdeki gerçek hayvan nev’inin sayısından daha fazla olacaktır. Çünkü çeşitli hayvanların özelliklerinin bâtınlarında toplanması, uzun zaman yapmış oldukları amellerin kökleşmesi veya bu nefislerin, o hayvanların gaye ve maksatların sebeplerine aşırı bağılıklarından dolayı bu dünya hayatında bilinmeyen hayvan çeşitleri şeklindeki meshleri kıyamet gününde zâhir olacaktır. Nefisler, kıyamet gününde domuz ve maymunların kendilerinden daha güzel oldukları sûretlerde haşr olacaklardır. Bu durum, Rasulullah’ın hadîslerinde sabit olduğu gibi, keşf ve şuhûd ehline de bilinmektedir.

Molla Sadrâ, ahlak ve melekelerinden dolayı insanların sonlarının, amelleri, fiilleri, fikirleri ve niyetleri bakımından; ya melekelerin ya şeytanların veya başları aşağıya sarkmış hayvanlar cümlesinden olacaklarını belirtmektedir.

O, peygamberlerin ve velilerin ruhlarının mukarreb melekler mertebesinde olacağını söylemektedir.¹⁷⁷⁶ Diğerleri ise bazı hayvan ve şeytanların sûretinde olacaklar.

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, nesih konusunu farklı bir açıdan değerlendirmektedir.

¹⁷⁷⁴ Mâide, 5/60. Ayrıca bkz., Bakara, 2/65.

¹⁷⁷⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 679-681.

¹⁷⁷⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 68-70. Krş., Sadrâ, *Esrâru’l-Âyât*, s. 251. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, III, 683, IV, 1257, V, 341, VI, 119, VII, 424, VIII, 679.

4.3.2. ELEŞTİRDİĞİ ŞAHSİYET VE EKOLLER

Molla Sadrâ, tefsîrinde alıntı yaptığı bazı interdisipliner şahısları ve kelâmî ekolleri zaman zaman şiddetli eleştirilere tabi tutmuştur. O, sahip olduğu ilmî, kültürel ve felsefî birikiminden, ayrıca mensûb olduğu İmamiye mezhebinden dolayı eleştiri sınırlarını geniş tutmuştur. Bazılarını bazı konularda sert bir şekilde eleştirdiği gibi bazen de onlara hayran kaldığını ifade etmiş ve bir kısmına da olumlu tenkidler yöneltmiştir. Kendi mezhebi dışındaki kelâmî mezheplere eleştirel bir yaklaşımla yaklaşmaktadır.

Filozofları Peygamber olarak görmektedir. Hatta bazı hadislerle de bu görüşünü desteklemektedir.

4.3.2.1. Şahsiyetler

Molla Sadrâ, kelamcıların Kur’ân’a dayanarak yaptıkları bazı görüşlerini ele almaktadır. Kelam konusunda görüşlerine katılmadıklarından kelamcıları şiddetle eleştirmektedir. Biz burada ayetlere ilişkin yaptıkları yorumlardan dolayı eleştirmiş olduğu bazı kelamcıları ele alacağız.

4.3.2.1.1. Kelâmcılar

4.3.2.1.1.1. Bakıllanî (v. 403/1013)

Molla Sadrâ, “*Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın*”¹⁷⁷⁷ âyetinin yorumunda Yüce Allah’ın kâfirlerin üzerinde dünyada nimeti var mıdır yok mudur? şeklindeki kelâmî soruya cevap ararken kendilerine verilmiş nimetler, zararlar sonuçlanacağından dolayı nimet sayılmayacağını, bazı kelâmcılar tarafından dile getirildiğini belirtmiştir. Bunlara göre tatlının içine zehir karıştırıldığında o tatlıyı yemek nimet sayılmayacaktır. Bundan dolayı Cenab-ı Hak, “*inkâr edenler, kendilerine vermiş olduğumuz mühletin, sakın kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar. Biz, onlara ancak günahları artsın diye mühlet veriyoruz. Onlar için alçaltıcı bir azap vardır*”¹⁷⁷⁸ buyurmuştur. Bakıllanî’ye göre Allahu Teâlâ, kâfirlere

¹⁷⁷⁷ Bakara, 2/40.

¹⁷⁷⁸ Al-i İmran, 3/178.

din nimetini vermemişse de dünya nimetlerini vermiştir.

Molla Sadrâ, Bakıllanî'nin yukarıdaki görüşünü doğruya yakın kabul etmekle beraber, zehirli tatlı örneğinin hala sorun olarak kaldığını, bu sorunun çözümünün mütekellimin fikir kuvvetiyle veya Bakıllanî'nin kelâmî telifik yoluyla çözülemeyeceğini belirtmektedir. Bu sorunun ancak Allah'ın kâfirleri yaratması, bu dünya hayatı boyunca nimetlendirmesi ve ahiret yurdunda azaplandırılmasındaki Allah'ın hikmetinin sırlarını, basiret nûru kuvvetiyle çözülebileceğini söylemektedir.

Molla Sadrâ, Allah'ın nimetlerinin kâfirleri de kapsamıyla ilgili birçok âyet zikretmektedir. Biz burada sadece bir âyeti zikrederim: “*Siz cansız iken size can veren Allah'ı nasıl inkâr edersiniz? Sonra sizi öldürecek, tekrâr sizi diriltecek ve sonunda O'na döndürüleceksiniz.*”¹⁷⁷⁹ O, Allahu Teâlâ'nın kâfirlere de nimet verdiğine dair yukarıdaki âyetin açık bir nas olduğunu, çünkü söz konusu âyetin ehl-i kitap kâfirlerine hitap ettiğini söylemektedir.¹⁷⁸⁰

Molla Sadrâ, Bakıllanî'nin nimetlerin nimet sayılması için zararlı sonuçlamaması problemine karşı verdiği “Allah, kâfirlere din nimetini vermemişse de dünya nimetlerini vermiştir” cevabını yeterli görmemektedir. O, Bakıllanî'yi (v. 403/1013) eleştirmekle beraber bu sorunu çözememiş ancak bunun “basiret nûru kuvvetiyle çözülebileceğini” söylemekle iktifa etmiştir.

4.3.2.1.1.2. Gazâlî (v. 505/1111)

Molla Sadrâ, *له ما في السموات وما في الأرض* “göklerde ve yerde olanların hepsi O'nundur”¹⁷⁸¹ âyetini açıklarken, Allah'ın bilinmesinin, âlemin bilinmesine bağlı olduğunu belirtmektedir.

O, İbn Arabî'nin (v. 638/1240), Gazâlî'yi (v. 505/1111) ve bazı filozofları bu konuda şu eleştirisini nakletmektedir:

“Filozofların ve Gazâlî'nin evrene bakmadan da Allah'ın bilinebileceğini iddia etmeleri yanlış bir düşüncedir. Evet, ülfîyet/alışılmış olan bilinmedikçe, kadîm

¹⁷⁷⁹ Bakara, 2/28. Ayrıca bkz., Bakara, 2/21-22.

¹⁷⁸⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1055-1057.

¹⁷⁸¹ Bakara, 2/255.

ve ezeli olan zatın ilah olduğu bilinmez. Bu iddia Gazâlî'nin aleyhinde bir delildir.”¹⁷⁸²

Molla Sadrâ, Gazâlî ile filozoflar arasındaki bu tartışmanın lafzî bir tartışma olduğunu belirtmektedir. Çünkü onların, ilahlık vasfına bakmaksızın, Allah'ın isminden o kadim ve bir olan zatı kastetmeleri uzak bir ihtimal değildir. Her iki görüş sahipleri için, Allah'ın zatının -tüm sıfatlardan mücerred olması yönüyle- bilinmesi, evrenin bilinmesine bağlı değildir. Lakin onların ihtilafı şu sebeptendir:

Vacip olan Allah'ın hakikâtı; kendisinden fazlalıkların atılması ve imkân kayıtlarının kaldırılması şartıyla, acaba O, zatıyla kaim olan varlığın kendisi midir? yoksa tümüyle mutlak ve mukayyetten mukaddes (uzak) olan mutlak varlık mıdır?

Birinci görüş, Gazâlî'nin (v. 505/1111) desteklediği hükemânın görüşüdür. İkinci görüş ise, İbn Arabî (v. 638/1240) ve kendilerine tabi olanların görüşüdür.¹⁷⁸³

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ, İbn Arabî ile Gazâlî'nin görüşlerini uzlaştırmaya çalışmaktadır.

4.3.2.1.1.3. Râzî (v. 606/1210)

Molla Sadrâ, *“الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُو رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَىٰ رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ”* “Onlar ki, Rabbleri ile buluşacaklarını, kesinlikle O'nun huzuruna döneceklerini bilirler”¹⁷⁸⁴ âyetinde geçen “Rabbleri ile buluşacakları (karşılaşacakları)” ifadesi ile ilgili Râzî'nin görüşlerine yer vermekte ve kendisini eleştirmektedir. Râzî ve bazı arkadaşlarının “Rabbleri ile buluşacakları” ifadesinin Allah'ın ru'yetinin caiz olduğuna delil getirdiklerini söyler. Mu‘tezile'nin لقاء lafzının ru'yeti ifade etmediğini, bazı âyet, hadîs ve örfî kullanımlara yer vererek, bunun idrak anlamına geldiğini söylediklerini belirtmektedir.

Râzî, konuya işâret eden bazı delillerden hareketle bu ifadelere benzer ifadeler sebebiyle oluşan sorunların çözümü için, bazı durumlarda mana vermeyi terketmek, yani lafızla yetinmek, diğer bazı durumlarda da onların manasını idrak etmek amacıyla te'vîl edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Buna göre Allah'ın haberi sıfatlarını mecazî, ahiretteki ödül ve cezanın ise hakikî olarak kabul edilmesi

¹⁷⁸² Muhyiddin Muhammed bin Ali bin Muhammed el-Arabi et-Tai el-Hatimi İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, 1947, I, 81.

¹⁷⁸³ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 151.

¹⁷⁸⁴ Bakara, 2/46.

gerektiği yönünde açıklamalarda bulunmaktadır.

Molla Sadrâ, bu sorunun çok kapalı olduğunu, fikir ve nazar ehlinin hayrette kaldığını belirtmektedir. Ona göre, Kıyamet gününde marifetullah ve O'nunla buluşmanın marifeti gibi kelâmî meselelere dalanların akıbetleri çok tehlikeli olacaktır. Ölüm gelince, perde de ortadan kaldırılınca onların yanlış itikatları ortaya çıkacak, taassup ve cehalet sonucunda dayandıkları ve telfik ettikleri deliller fasit olacaktır.¹⁷⁸⁵

Böylece o, Râzî'nin لقاء konusunda yapmış olduğu yorumları kelâmî telfik olarak görmektedir. Yani, bazı haberî sıfatları mecâzî; cennet, cehennem, huri vb. husûsları da hakikî olarak düşündüğü için onu eleştirmektedir.

4.3.2.1.1.4. İbn Arabî (v. 638/1240)

Molla Sadrâ, İbn Arabî'nin Kur'ân-ı Kerîm'de amellerle ilgili bazı âyetleri¹⁷⁸⁶ zikrettiğini, amelleri bazen bizlere (kullara), bazen de kendisine isnad ettiğinden hareketle bundan şirk/ortaklık kokusunun geldiğini söylediğini belirtmektedir.

O, sıratın günahkârlar için ince, Peygamber ve veliler için geniş olacağını ve amellere göre ince olup genişleneceğini, üzerinden geçişlerin hızlı ve gecikmeli olacağını belirtmektedir.¹⁷⁸⁷

Ayrıca, İbn Arabî, “onun (nefsin) kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır”¹⁷⁸⁸ âyetinde hayır ve şerri bize, “ona kötülüğü ve takvayı (korunmayı) ilham edene...”¹⁷⁸⁹ âyetinde ise amelleri yarattığı halde, ilhamı kendisine ait kılması meselesinde, “fiillerin Hak ve halk tarafından olması gerekir” demektedir.

Molla Sadrâ, İbn Arabî'nin “şirk kokusunun geldiği” sözünün; O'nun kulların fiillerinin faili, Hak ve halk tarafından oluştuğuna inanıyor, manasına gelmediğini söylemektedir.

¹⁷⁸⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1189-1191. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 477.

¹⁷⁸⁶ Sâffât, 37/92; Nisâ, 4/78-79.

¹⁷⁸⁷ Sadrâ, *Esrâru'l-Âyât*, s. 408-415.

¹⁷⁸⁸ Bakara, 2/286.

¹⁷⁸⁹ Şems, 91/8.

Molla Sadrâ, “bu iş, iki şey arasındadır” sözlerinin, bazılarının fiilin Rab ile kul arasında vaki olup sadece birisine ait olmadığı şeklinde yanlış anladıklarını ve böyle düşünmenin katışıksız şirk ve büyük bir zulüm olduğunu belirtmektedir.

Molla Sadrâ, İbn Arabî’in (v. 638/1240) kastettiği şeyin; kesinlikle iştirak (ortaklık) olmaksızın tüm fiillerin Allah tarafından yaratılmış olması, kullardan sadır olan fiillerin de O’nun tarafından şeriksiz olarak hakedilmesidir. Kulların kudreti yönüyle gerçekleşen fiiller, şirksiz olarak Allah tarafından bizzat vaki olmaktadır. İbn Arabî’nin şirkten muradı budur, başka bir şey değildir.

İbn Arabî’den çok etkilenen Molla Sadrâ, onun gibi velilerin, bu düşüncelerden uzak olduklarını belirtmektedir.

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ İbn Arabî’yi olumlu bir şekilde tenkid etmiştir.¹⁷⁹⁰

4.3.2.1.2. Filozoflar

Molla Sadrâ, kelamcılarını eleştirirken aksine filozofları çok övmektedir. Çünkü Meşşâî ve İsrakî filozoflardan çok etkilenmiştir. Onların bazılarının Peygamber olabileceğini söylemiştir. Bazılarının da nübüvvet öğretilerinden beslendiklerini dile getirmiştir. Övmüş olduğu filozofların görüşlerini âyetlerin anlaşılmasında kullanmıştır. Söz konusu filozoflar şunlardır:

4.3.2.1.2.1. Pisagor (m.ö. 570 ?-500?)¹⁷⁹¹

¹⁷⁹⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 342-343.

¹⁷⁹¹ “Kaynaklarda milâttan önce 570 civarında Sisam (Samos) adasında dünyaya geldiği, otuz yaşlarına kadar burada yaşadığı, daha sonra Tiran Polykrates’in yönetiminden hoşlanmadığı için Güney İtalya’daki Kroton’a göç ettiği ve orada felsefi, dinî, siyasî mahiyette bir okul kurduğu anlatılır. Pisagorcular denilen, ilk defa aralarında kadınların, kızların da bulunduğu öğrencileri aynı felsefi ve siyasî görüşlere sahip, her alanda ortak konularla uğraşan kimselerdi ve öğrendiklerini, sırlarını açıklamamaya karar vermişlerdi. Pisagor ve öğrencileri, siyasî düşmanlarının tahrikiyle galeyana gelen kalabalık bir kitlenin saldırısına mâruz kaldı. Bazı kaynaklar Pisagor’un bu sırada öldürüldüğünü, bazıları ise Metapontion’a kaçarak bir süre daha yaşadığını bildirmektedir. Böylece Pisagor ve öğrencilerinin Kroton’daki politik etkileri sona ermiş, ancak felsefi ve bilimsel etkileri bütün İlkçağ boyunca devam etmiştir. Hristiyanlığın yayılmaya başladığı yüzyıllarda Pisagorculuğu yeniden canlandırma çabaları (Yeni Pisagorculuk) olmuşsa da bu etkinliklerde daha çok Pisagor’un efsanesi ve mistik dünya görüşü öne çıkarılmıştır.” (Gökdoğan Melek Dosay, “Pisagor”, *DİA, DİBY.*, İstanbul, 2007, XXXIV, 292. Pisagor’un ilahiyat ve felsefe konusundaki görüşleriyle alakalı geniş bilgi için bkz., Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihel*, s. 330-338; Şehrezûrî, Şemsuddin Muhâmmmed b. Mahmûd, *Nüzhetü’l-Ervâh ve Revdetü’l-Efrâh fî Târihi’l-Hukemâi ve’l-Felâsifeti*, Medbeatu Meclîsi Dâireti’l-Meârifî’l-Osmaniyye, Haydarâbâd, 1976, s. 90).

Molla Sadrâ, Pisagor'un, Peygamberlerin ilim penceresinden marifet nûrlarını iktibas ettiği büyük filozofların arasında olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁹²

O, “*Kim, Rahmân'ın Zikri'ni görmezlikten gelirse, biz onun başına bir şeytan musallat ederiz. Artık o, onun ayrılmaz dostudur*”¹⁷⁹³ âyetini Pisagor'un şu sözleriyle yorumlamaktadır:

“Şüphesiz sen, sözlerin, fiillerin ve fikirlerin ile arz edileceksin. Fikrî, kavli ve amelî her hareket; ruhanî ve cismanî sûretler halinde sana görünecektir. Şâyet, gazabî ve şehvî hareket olursa, şeytanın maddesi olur; hayatında sana eziyet edecek ve vefatından sonra senin nûrla karşılaşmanı engelleyecektir. Şâyet aklî hareket olursa dünyanda sana arkadaş olur, ahirette ise Allah'ın civarına ve keremine nûruyla sana yol gösterecektir.”

Molla Sadrâ, ayrıca Pisagor'un bahsettiği nûrun, Allahu Teâlâ'nın “*Mümin erkeklerle mümin kadınların nûrlarının, önlerinde ve sağlarında koştuğunu göreceğin gün kendilerine şöyle denir: 'Bugün size müjdelenen şey içlerinden ırmaklar akan, ebedî olarak kalacağınız cennetlerdir.' İşte bu büyük başarıdır*”¹⁷⁹⁴ âyetinde geçen nûra işaret ettiğini belirtmektedir.¹⁷⁹⁵

Molla Sadrâ'nın, Pisagorun, peygamberliğin öğretilerinden beslendiğini söylediği, tefsîrinde bazı âyetleri onun hikmetli sözleriyle yorumladığı ve kendisini övdüğü görülmektedir.

4.3.2.1.2.2. Sokrat (m. ö. 399)¹⁷⁹⁶

Molla Sadrâ, “*Rabbinden sana indirilenin gerçek olduğunu bilen kimse, (onu bilemeyen) kör gibi olur mu? (Bunu) ancak akıl sahipleri anlar*”¹⁷⁹⁷ âyetinin ariflerin konumuna işaret ettiğini belirtmektedir. Bu konuda Sokrat'ın sözlerinden alıntı

¹⁷⁹² Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 46. Krş., Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh*, s. 17.

¹⁷⁹³ Zuhurf, 43/36.

¹⁷⁹⁴ Hadîd, 57/12.

¹⁷⁹⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 46-47.

¹⁷⁹⁶ “Antik felsefede önemli bir dönüşüm gerçekleştiren Yunan filozofudur. Milâttan önce 470'te Atina'da doğdu. Babası Sophroniscus taş ustası, annesi Phaenarete ebeydi. Bir süre babasının yanında taşçılık (heykeltıraşlık) yaptı. İlk Atinalı filozof Anaxagoras'ın öğrencisi olan Archelaos'un yanında öğrenime başladı”. (Kaya, Mahmut, “Sokrat”, *DİA*, DİBY, İstanbul, 2009, XXXVII, 352). Sokrat zamanındaki liderleri şirk ve putlara tapmaktan menettiğinden dolayı hapse atılmış ve zehirle öldürülmüştür. Sokrat'ın görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz., Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihel*, s. 339-344; Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh*, s. 119.

¹⁷⁹⁷ Ra'd, 13/19.

yapmaktadır. Onu, nübüvvetin batın penceresinden hikmet nûrlarını iktibas eden büyük filozoflardan biri olarak görmektedir. Onun şu sözünü nakletmektedir:

“Temiz olmayan bedeni, her beslediğinde şüphesiz o bedeni şer ve vebal bakımından artırırın.”

Molla Sadrâ, müfessirlerin, Sokrat’ın yukarıdaki sözlerinin, Rabbânî ilimleri kazanmanın keyfiyetine işaret ettiği şeklinde anladıklarını belirtmektedir.¹⁷⁹⁸

O, Sokrat’ın sözlerinin kağınağının peygamberî olduğunu belirtip ahlakî öğretilerden dolayı onun önemli bir filozof olduğunu söyleyip övmektedir.

4.3.2.1.2.3. Eflatun (Platon) (m. ö. 427-347)¹⁷⁹⁹

Molla Sadrâ, Eflatun’u Rabbânî bir filozof olarak tanıtmaktadır. Tefsîrinde *وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ* “namazı dosdoğru kılarlar”¹⁸⁰⁰ âyetinin yorumunda namazın aklî ve bedenî işlevleri ve Allah’a tezellül ile huzu’ içermesi nedeniyle tüm dinlerde vacip olduğunu belirttikten sonra Eflatun’un şu sözlerine yer vermektedir:

“Namaz, rubûbiyetin ikrârını, nefsin kendisine yönelmesinde akla itaat etmeyi, duyu organlarını kullanmayı (şehvânî ve nefsânî istekleri) terk etme ve gereğini yasaklamayı kapsamaktadır. Namaz kılan kişi; ruhânîleri talep etmek, bedene itaat etmekle meşgul bırakmak, günahlardan uzaklaşmak, günahları ikrar etmek ve suçun bağışlanmasını dilemek için namaz kılmaktadır.”¹⁸⁰¹

Molla Sadrâ, tüm dinlerde namaz ibadetinin olduğunu söyleyip onun bir takım hikmetlerini Eflatun’un sözlerine dayanarak zikretmektedir. Böylece Rabbânî bir filozof olarak gördüğü Eflatun’u övdüğü görülmektedir.

4.3.2.1.2.4. Aristoteles (Aristo) (m. ö. 384-322)¹⁸⁰²

¹⁷⁹⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, VI, 17.

¹⁷⁹⁹ Yunan düşünürdür. Nesnel düşünceliğin (objektif idealizmin) kurucusudur. Sokrates’in öğrencisiydi. Akademia ismini alan bir felsefe okulu açmıştır. Bu okulda kırk yıl öğretmenlik yapmıştır. Otuzdan fazla eseri vardır. Eserlerini diyalog biçiminde yazmıştır. (Bkz., Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi, Düşünürler Bölümü*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2012, II, 147). Geniş bilgi için bkz., Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihel*, s. 344-349; Şehrezûrî, *Nüzhetü’l-Ervâh*, s. 168.

¹⁸⁰⁰ Bakara, 2/3.

¹⁸⁰¹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 116.

¹⁸⁰² Aristoteles, Kral Erdeşîr b. Dârâ’nın kralığının ilk yıllarında doğmuştur. On yedi yaşlarına geldiğinde babası onu ilim tahsili için Platon’a teslim etmiştir. Onun yanında yirmi yıldan fazla kalmıştır. Mantık ilminin kurallarını vazettiğinden dolayı kendisine “müellim-i evvel” lakabı

Molla Sadrâ, Aristo'dan övgüyle söz etmektedir. O, “*Birbirinize düşman olarak inin*”¹⁸⁰³ emriyle ilgili filozofların yorumlarına yer vermektedir. Onun nefis, cevher, insanın aklî âlemdeki varlığı gibi konularda Aristo'dan etkilendiği görülmektedir.

O, Aristo'nun şeriatımızda isminin ve sıfatının övüldüğünü belirtip hakkında birkaç rivâyeti zikretmektedir:

1- “*O, Peygamberlerden bir peygamberdi. Kavmi kendisini tanımadı.*”¹⁸⁰⁴

2- Hz. Rasulullah, Hz. Ali'ye: “*Ey bu ümmetin Aristoteles'i!*”¹⁸⁰⁵

3- Başka bir rivâyette “*Ey Ali! Sen bu ümmetin Aristoteles'i ve Zu'l-karneyn'isin.*”¹⁸⁰⁶

4- Rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber'in meclisinde Aristoteles'ten bahsedildi. O, şöyle buyurdu: “*Şâyet, o yaşasaydı, getirdiğimi anlayacaktı. Benim dinime tabi olacaktı.*”¹⁸⁰⁷

Molla Sadrâ, tefsîrinde kendisinden uzun uzadıya nakillerde bulunmaktadır.¹⁸⁰⁸

Kendisinden bazı felsefî konularda etkilendiğini söyleyen Molla Sadrâ, Aristoteles'i bir peygamber, bir arif olarak görmektedir.

4.3.2.1.2.5. Fârâbî (v. 335/950), İbn Sina (v. 428/1037) ve Suhreverdî (v. 587/1191)

Molla Sadrâ, وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ

“*Biz, o Peygamber'e şiir öğretmedik. Bu, ona yakışmaz da. O, ancak bir öğüt ve apaçık bir Kur'an'dır*”¹⁸⁰⁹ âyetini yorumlarken Müslüman şairlerden ve onların

verilmiştir. İlahiyat konusunda derin görüşleri vardır. Daha geniş bilgi için bkz., Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihel*, s. 377-394.

¹⁸⁰³ Bakara, 2/36.

¹⁸⁰⁴ Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh*, s. 10.

¹⁸⁰⁵ Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh*, s. 5.

¹⁸⁰⁶ Yukarıda hadis olarak belirtilen söz, sahih hadis kaynaklarında geçmemektedir.

¹⁸⁰⁷ Ahmed b. Abdullah, *Kitâbu İhvânî's-Sefâ*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1305 h., IV, 179. Molla Sadrâ'nın Aristo ile ilgili zikretmiş olduğu rivayetlerin sıhhati tartışmaya açıktır. Çünkü bunların hiçbir aslı yoktur. Bu rivayetler son derece münkerdir. Bilindiği gibi Resûlullah, sahabe ve tabiîn zamanında başta Aristo olmak üzere Yunan filozofları hakkında hiçbir malumat yoktu. Yaptığımız uzun araştırmalar sonucu İhvânî's-Sefa kitapları dışında bu rivayetlere hadis, mu'cem, cerh ve ta'dîl gibi kaynaklarda rastlamadık.

¹⁸⁰⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 949.

özelliklerinden bahsetmektedir. Ona göre Müslüman şairler şiirlerinde Allah'ı çok zikretmek, âhiret hallerinden bahsetmek, Peygamber, Ehl-i beyt ve ümmetin sâlih olanlarını övmek gibi konulara yer vermektedirler. Böylesi şairler günah ve kusurlu şeyleri şiirlerine bulaştırmamaktadırlar.

O, çok sayıda filozof ve evliyadan olan şair zikretmektedir. Bunlar arasında Ebu Nasr (Fârâbî) (v. 335/950), Ebu Ali (İbn Sînâ) (v. 428/1037) ve Şihâbuddin es-Suhreverdî (v. 587/1191) öne çıkmaktadır.¹⁸¹⁰

Böylece Molla Sadrâ, Müslüman şairleri, şiirlerinde işlemiş oldukları konulardan dolayı övmektedir. Bu övdüğü şairler arasında işrakî filozoflardan Fârâbî, İbn Sînâ ve Sühreverdî de bulunmaktadır.

4.3.2.2. Ekoller

Molla Sadrâ, çeşitli ekolleri eleştiriye tabi tutmuştur. O, bazen isim vermeden bir kısım sûfî grupları da çetin bir şekilde tenkit etmiştir.

Meselâ o, “*Öyle bir günden sakının ki, o gün hiç kimse bir başkası adına bir şey ödeyemez. Hiçbir kimseden herhangi bir şefaât kabul olunmaz, fîdye alınmaz. Onlara yardım da edilmez*”¹⁸¹¹ âyetini açıklarken sûfilerden bir grubun, salikin/sûfinin, tam olarak marifet sınırına ulaştığı zaman günah işlemesinin kendisine zarar vermeyeceği iddiasını sert bir şekilde eleştirmektedir.

Bu tür düşüncelerin, fâsit ve hayal olduğunu, bunun kendi nefsinin tecrübe etmeyenin, Allah'ın mekrinden güvende olmayanın ve nefsinin yerilmiş hayvanî ve sebu'î ahlaklarla nasıl kirlendiğini görmeyenin düşünceleri olduğunu söylemektedir.

Ona göre böyle düşünen biri, övülen melekî ve ruhânî ahlaklarla bezenerek nasıl temiz ve saf olacaktır. (Bir kere) kalp aynası paslanmıştır. Çünkü fitrî saflıktan hiçbir iz kalmamıştır: “*Hayır, hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır.*”¹⁸¹²

¹⁸⁰⁹ Yâsîn, 36/69.

¹⁸¹⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 453.

¹⁸¹¹ Bakara, 2/48.

¹⁸¹² Mutaffîfîn, 83/14.

Böyle birisinin üzerinden çok zamanlar ve çağlar geçmeli ki; onun kalbi parlсын.¹⁸¹³ Yani böyle bir sūfînin, işlemiş olduğu günahlardan ötürü cehennemde uzun zaman azap içinde kaldıktan sonra kalbi saf olacak ve parlayacaktır.

Molla Sadrâ, sadece marifetullahı bilmenin yeterli olduğunu söyleyen avam sūfilerin yanlış düşündüklerini belirtmektedir. Kalbin Allah'la meşgul olup O'na şevk duyması, ancak yapacakları ibadetlerden sonra hâsıl olabileceğini, yine bunun sadece ibadetle ilgili merasimleri yaptıktan ve şeriatın emirlerine itaat ve yasaklarından kaçındıktan sonra müyesser olacağına dikkat çekmektedir.¹⁸¹⁴

Ayrıca o, kendi zamanındaki tasavvuf erbabını da hak etmedikleri halde cahillerin kendilerini taklîd etmelerinden dolayı eleştirmektedir.

Molla Sadrâ, *“dağlar gibi dalgalar onları kuşattığı zaman, dinî tamamen Allah'a has kılarak (ihlâsla) O'na yalvarırlar. Allah onları karaya çıkararak kurtardığı vakit içlerinden bir kısmı orta yolu tutar. Zaten bizim âyetlerimizi, ancak nankör hâinler bilerek inkâr eder”*¹⁸¹⁵ âyetinin, hak yolda yürüyen; şeriat, tarikat ve hakikât üzerinde olanlara uymanın caiz olduğuna işaret ettiğini belirtmektedir.

Ona göre, böyle olan ancak hakikât âlemine ulaşabilir (ihtida ehli olur). Babalar ve şeyhlerden, soy yoluyla şehyliği iddia edenler ihtida ehli olamazlar. Böyle olanlara iktida olma (uyma) salahiyeti olmadığı için kendileriyle onların ihtida etme yolunda hiçbir nasipleri yoktur. Biz, derinlemesine düşündüğümüzde bu zamanda şeyhliği iddia edenlerin çoğunun durumlarının böyle olduklarını görmekteyiz. Cenabı Hak onları ıslah etsin, sözlerini doğru kılsın. Bunlar kitap ilmine sahip olanlarla karşılaştıklarında ilmi öğrenmekten kaçınırlar. Çünkü onlar, âlimlerin yanında gördükleri ilimlerin, taklît ve taassub olarak aldıkları öğretilerine aykırı olduklarını görürler. Böylece bunlar, halkın ve müridlerin nazarında ilim öğrenmenin zilletine ve değerlerinin yok oluşuna maruz kalırlar.

Şeyh olduğunu iddia edenleri, cahillerin yanında değerlerinin kaybolma endişesinden dolayı Allah'ın zikrini ve gerçek marifeti terk ettikleri için eleştirmektedir. O, onların durumlarını şu sözleriyle açıklamaktadır:

Bunlar, Allah katında ve mukarreb melekler yanındaki yüksek dereceleri, aşağı seviyede olan kulların yanındaki yüksek makamlarına tercih ettiler. Küçük

¹⁸¹³ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1222.

¹⁸¹⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 416.

¹⁸¹⁵ Lokman, 31/32.

makamlarına ve küçük hisselerine yazıklar olsun! Bunlar şu âyeti okumazlar mı? “Evlerine (gümüştten) kapılar ve üzerine yaslanacakları koltuklar ve altın süslemeler yapardık. Bütün bunlar, sadece dünya hayatının geçimliğidir. Rabbinin katında ahiret ise, O’na karşı gelmekten sakınanlarındır.”¹⁸¹⁶

Ayrıca Molla Sadrâ Yüce Allah’ın onlara şu misali verdiğini söylemektedir: “(Hidâyet çağrısına kulak vermeyen) kâfirlerin durumu, sadece çobanın bağırip çağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer. Çünkü onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Bu sebeple düşünmezler.”¹⁸¹⁷

Onların durumu budur. Onlar, lafızların zâhirine uyup konuşurlar, bâtinî manaları ve gerçekleri görmezler. Hakikî çıkarsamalar ve marifetlerle insanın diğer hayvanlardan üstün olduklarını, defalarca işitmelerine rağmen hiçbir zaman bilemeyeceklerdir. Bunlar sürekli olarak lafız ve şekil âleminde kalacaklardır. İnsanı diğer hayvanlardan ayıran bâtinî hitap yeri olan kalbi ıslah etmeyeceklerdir.¹⁸¹⁸

Molla Sadrâ, kelâmî açıdan da birçok fırkayı eleştirmektedir. Ancak inceleyebildiğimiz kadarıyla eserlerinde Maturidîye’ye ne bir atıf ve ne de bir eleştiri gördük, sadece İmam Ebû Hanife’nin iman hakkındaki şu görüşüne yer verdiğini gördük:

“Ebu Hanifi’ye göre iman; kalp ve lisan ile beraberdir. Yani dil ile ikrâr, kalp ile marifettir.”¹⁸¹⁹

Kelâmî tartışmalara geniş yer veren Molla Sadrâ’nın tefsîrinde Fahreddin Râzî’den (v. 606/1210) çok faydalandığı görülmektedir.

Bu kısa bilgilerden sonra şimdi Molla Sadrâ’nın eleştirdiği fırkaları -en fazla eleştiri yönelttiklerine göre- sıralayarak ele alalım.

4.3.2.2.1. Mu‘tezile

Molla Sadrâ’nın tefsîrinde, kelâmî yönden en çok eleştirdiği fırkanın Mu‘tezile olduğu görülmektedir. O, bu mezheple ilgili olarak şöyle demektedir:

“Mu‘tezile’nin ‘bu dünyada gerçekleşen küfür, cehâlet, zülüm ve diğer kötülüklerin faili Allah’tan gayrisıdır’ şeklindeki temel görüşü, فزادهم الله مرضًا “Allah,

¹⁸¹⁶ Zuhurf, 43/34-35.

¹⁸¹⁷ Bakara, 2/171.

¹⁸¹⁸ Sadrâ, Tefsîr, V, 403-404.

¹⁸¹⁹ Sadrâ, Tefsîr, II, 78-83.

onların hastalıklarını artırmıştır”¹⁸²⁰ âyetini yorumlama konusunda onlara sorun çıkarmıştır. Onlar, bu sorunu gidermek amacıyla şöyle demişlerdir: ‘Burada Allah’ın küfür ve dalâleti murat etmesi caiz değildir.’ Bunu da cevapları verilmeksizin Tefsir-i Kebîr’de de zikredilen bir takım gerekçelerden dolayı söylemişlerdir. Biz de bu gerekçeleri ele alıp şöyle cevaplayacağız:

a- Şüphesiz kâfirler, Kur’ân hakkında kusur aramada çok hırslıydılar. Şâyet mana “Allah, onların hastalıklarını yani, küfürlerini artırdı” şeklinde olsaydı, onlar Peygamber’e şöyle diyeceklerdi:

“Eğer Allah, bizde küfür yaratmış olsaydı, bizim nasıl iman etmemizi emrederdi?”¹⁸²¹

Molla Sadrâ, bu soruyu eleştirip buna iki şekilde cevap vermektedir:

Birinci cevap:

Onların bahsettikleri şu âyetlerin kapsamına girmektedir:

*“Nefsinin arzusunu ilâh edinen, Allah’ın; (hâlini) bildiği için saptırdığı ve kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah’tan başka kim doğru yola eriştirebilir? Hâlâ düşünüp ibret almayacak mısınız?”*¹⁸²²

*“Şüphesiz Allah dilediğini saptırır, dilediğini hidayete erdirir.”*¹⁸²³

*“Şüphesiz biz, onu anlamamaları için, kalplerine perdeler gerdik, kulaklarına da ağırlıklar koyduk.”*¹⁸²⁴

Böylece Allah, kâfirleri ve münafıkları, ikram yurduna yaklaştırmamış, yolundan engellenmiş ve cennetinden de uzaklaştırmıştır.¹⁸²⁵

İkinci cevap:

Münafıklar bunu dediklerinde Hz. Peygamber’in şöyle demesi gerekirdi: İnkâra, cehalet ve küfre devam etmeniz sonucu maruz kaldığınız uğursuzluktan dolayı bu zulmet ve engelleme size, Allah tarafından konmuştur. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur:¹⁸²⁶

¹⁸²⁰ Bakara, 2/10.

¹⁸²¹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 295. Krş., Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, II, 304.

¹⁸²² Câsiye, 45/23.

¹⁸²³ Fâtır, 35/8.

¹⁸²⁴ Kehf, 18/57.

¹⁸²⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 295.

¹⁸²⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 296.

“Sonra bunun ardından kalpleriniz yine katılaştı; taş gibi, hatta daha katı oldu.”¹⁸²⁷

“İşte, verdikleri sözlerini bozmaları sebebiyledir ki onları lanetledik, kalplerini de kaskatı kıldık.”¹⁸²⁸

“Tam aksine inkârları sebebiyle Allah onların kalplerini mühürlemiştir. Artık onlar inanmazlar.”¹⁸²⁹

b- Şâyet Yüce Allah, küfrün faili olmuş olsaydı, yalancıların elinde mu‘cizeleri izhar etmesi caiz olurdu. O zaman, Kur’ân hüccet olmazdı.¹⁸³⁰

Cevap:

Bu lazım-melzûm ilişkisi menedilir. Allah’ın âyetlerini inkâr eden karanlık nefislerde küfrü icat etmekle, yalancıların elinde mu‘cizeleri izhar etmek arasında hangi lüzum ilişkisi vardır?¹⁸³¹

c- Yüce Allah bu âyetleri, küfürlerinden dolayı yergi olması için zikretmiştir. Allahu Teâlâ, kendilerinde yaratmış olduğu bir şeyi, nasıl yermektedir?¹⁸³²

Cevap:

Birinci soruya verilen cevaplar, bu soru için de aynen geçerlidir. Çünkü sözün aslı şudur: Allah her şeyin faili midir yoksa faili değil midir?¹⁸³³

d- *ولهم عذاب أليم* “Onlara acıklı bir azap vardır” kavli, şayet Yüce Allah, onların renklerini ve uzunluklarını yarattığı gibi küfür ve sapıklığı kalplerinde yaratmış olsaydı, bu durumda hangi suçlarından dolayı onları cezalandırmış olacaktı?¹⁸³⁴

Cevap:

Cezalar, suça göredir. Bu, masiyet ve günahların tohumlarının sonuçları babındandır.¹⁸³⁵

Fiilerin yaratılışı ile ilgili husûsta Molla Sadrâ, Râzî’nin (v. 606/1210), tefsîrinde geçen ancak eleştirilerine cevap vermediği dediği Mu‘tezile’nin görüşlerini

¹⁸²⁷ Bakara, 2/74.

¹⁸²⁸ Mâide, 5/13.

¹⁸²⁹ Nisâ, 4/155.

¹⁸³⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 296. Krş., Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, II, 304.

¹⁸³¹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 296.

¹⁸³² Sadrâ, *Tefsîr*, II, 296. Krş., Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, II, 304.

¹⁸³³ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 296.

¹⁸³⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 296. Krş., Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, II, 304.

¹⁸³⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 296.

eleştirmektedir. Aslında Râzî, Mu‘tezile’ye yönelik “*Allah, onların hastalıklarını artırmıştır*”¹⁸³⁶ âyetinde geçen hastalığın birkaç manaya geldiği husûsunu açıklarken Mu‘tezile’nin eleştirilerine tutarlı cevaplar vermektedir. Ancak Sadrâ, tefsîrinde, Râzî’nin Mu‘tezile’ye cevap vermediğini söylemekle beraber kendi sahip olduğu mezhebinin görüşü istikametinde Mu‘tezileyi eleştirip cevaplar vermektedir.

4.3.2.2.2. Eş’arî

Molla Sadrâ, rızık konusunda bazı Eş’arîlerin, “şayet haram, rızık olmasaydı, haramla beslenenin ömrü boyunca rızıklanmaması gerekirdi” düşüncesini, “*yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, rızıkı Allah’a ait olmasın*”¹⁸³⁷ âyetiyle çeliştiği için kabul etmemektedir.

O, Eş’arîlerin öne sürmüş oldukları istidlalin zayıf olduğunu söyler. Çünkü eleştiri maddesi gerçekleşmemiştir. Zira annesinin rahminde olan cenin örneğinde görüldüğü gibi -kısa bir süre içinde yaşamış olsa bile- her canlının mutlaka helal bir rızıkı vardır.

Molla Sadrâ, rızık konusundaki bu tartışmanın lügat ile ilgili bir tartışma olduğunu, dolayısıyla bu husûsta aklî bir tartışmaya yer olmadığını belirtmektedir.¹⁸³⁸

4.3.2.2.3. Cebriye

Molla Sadrâ, “*şüphesiz, inkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar için farketmez; inanmazlar*”¹⁸³⁹ âyetinin tefsirini yaparken Cebriyenin itikatlarını zikretmektedir.

Cebriye, Allah’ın adalet ve hikmetiyle beraber, nebileri, resûlleri, mukarreb melekleri ve salih kullarını toplayıp cehennemde ebedî olarak bırakması ve cezalandırmasının caiz olduğunu savunur. Aynı şekilde, kâfirleri, ateistleri, zındıkları, münafıkları, iblisi, şeytanları bir araya toplayıp cennette ebedî kılmasının caiz olduğunu, böyle yapmasının Allah’ın insaf ve adaletiyle gerçekleştiğini

¹⁸³⁶ Bakara, 2/10.

¹⁸³⁷ Hûd, 11/6.

¹⁸³⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 132. Krş., Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, XVII, 319.

¹⁸³⁹ Bakara, 2/6.

söyler.¹⁸⁴⁰ Molla Sadrâ, böyle düşünmeleri nedeniyle onların büyük bir günah yüklendiklerini belirtir.

Molla Sadrâ, onların böyle düşünmelerini, selefin bazı rumuz ve işaretler yoluyla konuşmalarına ve halefin kendilerinden öncekilerin söylemiş oldukları sözlerin mahiyetini kavrayamadıklarına bağlamaktadır. Ya da bunların reislerinin cehaleti ve sefahati, söz konusu itikadı gerektirdiğini, halefin selefi taklît etmeleri ve babalarının yolunu sevmeleri nedeniyle bu tür tutarsızlıklar sergilediklerini söylemektedir.¹⁸⁴¹ Molla Sadrâ, bu konuda şu âyeti zikretmektedir:

*“Hayır! Onlar sadece, ‘şüphesiz biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk ve biz onların izlerinden gitmekteyiz’ dediler.”*¹⁸⁴²

Molla Sadrâ, tefsîrinde Cebriye’nin tutarsızlıklarına geniş yer vermektedir. Biz bu husûsta sadece iki örnek vermekle yetineceğiz.

a- Bir adam, Cebriyeden bir topluluğun önünde durarak onlara şöyle dedi: “Ben tartışmayı sevmem ve fazla konuşmayı beceremem. Lakin Kur’ân’da Allah’ın şu sözünü görüyorum: *كُلَّمَا أَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ* “Her ne zaman savaş için bir ateş yakmışlarsa, Allah onu söndürmüştür.”¹⁸⁴³ Her akıllı olanın bu sözden anladığı şudur: “Ateşi yakan; söndüren değildir.” Bunun üzerine ona kimse cevap veremedi.¹⁸⁴⁴

b- Cebrîyeye şöyle denildi: “Kur’ân’da Allah’ın şöyle dediğini görüyoruz: *وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا* “Kendini fenalıklara gömen kimse de ziyana uğramıştır.”¹⁸⁴⁵ Peki, buna göre, zarar eden kimdir? Cebrînin bu soruya vereceği cevabı olmadı.¹⁸⁴⁶

Molla Sadrâ, Cebriyenin anlayışlarının şaşılacak türden olduğu, tarih boyunca kendileriyle yapılan bazı tartışmalarda tutarsız oldukları için hezimete uğradıklarını söylemektedir.¹⁸⁴⁷

¹⁸⁴⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 186.

¹⁸⁴¹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 186.

¹⁸⁴² Zuhurf, 43/22.

¹⁸⁴³ Mâide, 5/64.

¹⁸⁴⁴ Meclisî, *Bihâru ’l-Envâr*, III, 34.

¹⁸⁴⁵ Şems, 91/10.

¹⁸⁴⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 185. Ayrıca bkz., I, 29, III, 632, 905.

¹⁸⁴⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 185.

4.3.2.2.4. Ashabu'l-Muvâfât

Ashabu'l-Muvâfât; şaki olan; annesinin karnında şaki, said olan; annesinin karnında saiddir. Bu durum değişmez, ancak vefat anında ve Allah'ın huzuruna varıldığında zâhir olur diyen bir firkadır.¹⁸⁴⁸

Molla Sadrâ, وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ “(iblis) kâfirlerden idi”¹⁸⁴⁹ âyetiyle ilgili kelâmcıların iki farklı görüş öne sürdüklerini belirtmektedir:

a- İblis, ibadetle meşgul olduğu zaman münafık bir kâfir idi.

b- İblis, önce mümin idi, sonra üzerine küfür vaki oldu.

Molla Sadrâ, Ashabu'l-Muvâfât ile İmamiyenin bu iki görüşten birincisini benimsediklerini söylemektedir. Onlara göre bir şahısta, ayrı iki zamanda olsa bile, küfür ile imanın cem' olması muhaldir. Çünkü birisi daima sevaba, diğeri ise daima azaba müstahak olmayı gerektirir. Daimî sevap ile daimî azap arasını cem' etmek imkânsızdır. Aynı şekilde iki müstahakı cem etmek de imkânsızdır. Birisinin olması, diğeri yok eder. Şâyet birisinin mümin olduğu farz edilir, sonra ondan küfür zâhir olur ise farzedilen şeyin muhal olduğu bilinir. Birisinin sonu, küfür üzere neticelendiği zaman, daha önce kendisinden zâhir olan amellerin iman olmadığını biliriz. İblisin durumu da böyledir.

Molla Sadrâ, bu konuda şöyle demektedir: “Kelâmcının; sırf imanın ömrünün sonuna kadar devam etmesi şartıyla daimî sevaba nail olmayı gerektirdiğini men etmesi gerekir. Aynı şekilde küfrün de ömrünün sonuna kadar istimrarî olmasıyla veya kişinin fitrattan uzaklaşmasıyla daimî azabı gerektirdiğini kabul etmemesini gerektirir.”¹⁸⁵⁰

O, Ashabu'l-Muvâfâtın ileri sürdükleri görüşün, hukemânın mezhebine uygun olmasıyla ancak doğrulanacağını söylemektedir. Hakîkî iman, sadece şahadeteyni söylemekle olmaz. Aksine hakikî iman; kesin bazı özel inançlardan,

¹⁸⁴⁸ Bkz., Şeyh Abdulhakk, *İklîl 'ala Medâriki't-Tenzîl*, Medrese Yay., b.y, tsz, I, 183.

¹⁸⁴⁹ Bakara, 2/34.

¹⁸⁵⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 908. Yukarıdaki ifade şu hadise işaret eder: “Sizden bir kimse cennet ehlinin amellerini öyle işler ki, kendisi ile cennet arasında sadece bir arşın mesafe kalır; derken kitabın hükmü ön plana çıkar ve o kimse bu sefer cehennem ehlinin amellerini işlemeye başlar ve cehenneme girer. Yine bir kimse cehennem ehlinin amellerini öyle işler ki, kendisi ile cehennem arasında sadece bir arşın mesafe kalır; derken kitabın hükmü ön plana çıkar ve o kimse cennet ehlinin amellerini işlemeye başlar ve cennete girer.” (Buhârî, Kader, 1; Müslim, Kader, 1; Ebû Dâvûd, Sünnet, 16; Tirmizî, Kader, 4).

burhânî ve keşfî ilimlerden ibarettir. Burhanla hâsıl olan ilmin, nefisten zeval olması mümkün değildir. Kim nefisini Allah’a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere ve şahitlere iman etmekle donatmışsa kesinlikle imanı zeval bulmaz. Aynı şekilde kesinlikle hakikî küfür; imanı nutk etmemek veya sadece küfrü gerektiren inanışlardan ibaret değildir. Aksine, derin bir şirkten ve Allah’ın, Resûlünün ve din imamlarının sözlerini inkâr etmekten ibarettir. Yoksa sadece iman esaslarıyla ilgili basit cehalet, daimi azaba müstahak olmayı gerektirmez. Bilakis, cehl-i mürekkeb ebedî azabı gerektirir.

Molla Sadrâ, bunları beyan ettikten sonra, Ashabu’l-Muvâfâtın sözlerinin doğru bir yönü ve tahkik erbabının zevkine hoş gelen ilmî bir yanı olduğunu söylemektedir.¹⁸⁵¹

4.3.2.2.5. Haricîler

Molla Sadrâ, وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ

“*Hani biz meleklerle: Âdem’e secde edin, demiştik. İblis hariç hepsi secde ettiler. O yüz çevirdi ve büyüklük tasladı, böylece kâfirlerden oldu*”¹⁸⁵² âyetinin kelâmî yorumunu açıklarken ma’siyetin, İmamiye, Eş’ariye ve Mu’taziliyeye göre küfrü gerektirmediğini belirtmektedir. Haricîyeye göre ise tüm ma’siyet küfürdür. Onlar yukarıdaki âyette sarılıp şöyle dediler: “Şüphesiz Allah, tek bir ma’siyetten ötürü İblisi tekfir etti. Böylece bu âyet, her ma’siyetin küfür olduğuna delalet eder.”

Molla Sadrâ, Haricîlerin bu delilinin çok zayıf bir delil olduğunu, çünkü İblisin kâfir oluşunun kaynağı bu ma’siyetin olduğu kabul edilse bile, bu iddialarını doğru kılmaz. Zira bazı ma’siyetlerde, diğer masiyetlerde bulunmayan husûslar vardır.

Molla Sadrâ, Haricîleri yanlış düşüncelerinden dolayı eleştirdikten sonra şöyle demektedir:

“İblis, Yüce Allah’ın Hz. Adem’e secde etme emrinden hoşlanmaması nedeniyle kibirlendiği, Hz. Adem’den daha üstün olduğunu iddia ettiği ve bu azgınlığa müstahak olduğuna inandığı için kafir oldu. İblise göre, faziletli olanın, mefzul olana boyun eğmek ve tevessül etmekle emredilmesi güzel bir şey değildir.”

¹⁸⁵¹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 909. Krş, Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, II, 447. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, VII, 434.

¹⁸⁵² Bakara, 2/34.

Molla Sadrâ, Allahu Teâlâ'nın, İblise “secde etmesini men eden şeyin ne olduğunu” sorması üzerine onun, “ben, ondan daha hayırlıyım” demesinin yanlış bir kıyas olduğunu ve kibrin, sahibini küfre kadar götürdüğünü de söylemektedir.¹⁸⁵³

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ haricîlerin, büyük günahın insanı kâfir yapacağı şeklindeki tezlerinin yanlışlığını dile getirip kibir gibi günahların insanın küfrüne sebep olabileceğini belirtmektedir.

4.3.2.2.6. Zeydîler

Molla Sadrâ, اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولَئِكَ هُمُ فِيهَا خَالِدُونَ “Allah, inananların dostudur, onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlere gelince, onların dostları da tâğuttur, onları aydınlıktan alıp karanlığa götürürler. İşte bunlar cehennemliklerdir. Onlar orada devamlı kalırlar”¹⁸⁵⁴ âyetine dayanarak Zeydiyyenin zâhib olduğu “mutlak olarak büyük günah işleyenlerin cehennemde ebedî kalacakları” şeklindeki düşüncelerini eleştirmektedir.

Molla Sadrâ, büyük günah işleyenleri iki kategoride değerlendirmektedir:

- a- Nutuk (konuşma) ile işlenen günahlar,
- b- Cisim (beden) ile işlenen günahlar.

Ona göre Allah katında, nutuk ile işlenen günahlar ve isyanlar, cisim/beden ile işlenen günah ve isyanlardan daha tehlikelidir. Mesela, “hani o iftirayı dilden dile dolaştırıyor; hakkında hiçbir bilginiz olmayan şeyleri ağzınıza alıp söylüyor ve bunu önemsiz bir iş sanıyordunuz. Hâlbuki bu, Allah katında büyük bir günahtır”¹⁸⁵⁵ âyetini delil getirerek telaffuzla işlenen cürmün Allah nezdinde daha büyük (günah) olduğunu söylemektedir.

O, ayrıca bu konuda Zeydiyye gibi düşünen Mu‘tezile’nin de fasit olduğunu belirtmektedir.

Ona göre, nutkla işlenen bazı büyük günahların, bazı mekân ve zamanlarda işlenmesi durumunda nefis üzerinde kalıcı etki yaptığını şu örnekle açıklamaktadır:

¹⁸⁵³ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 912. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, II, 78. Krş., Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, II, 448.

¹⁸⁵⁴ Bakara, 2/257.

¹⁸⁵⁵ Nûr, 24/15.

İlme mensub bir topluluk içinde olan bir yaşlı adamın, kutsal yerlerin yakınında, eğlence yerlerinde şarkılar eşliğinde zina yapması her ne kadar, hayvanî kuvvet ile işlenmiş bir günah olsa da Rasulullah ve evladına karşı bir saygısızlık olduğundan, bu durum onun itikadının bozuk olduğuna işaret eder.

Molla Sadrâ, daha sonra eleştirdiği Zeydiyye'ye cevap niteliğinde şöyle demektedir:

Gerçekten azap içinde ebedî kalmanın menşei/kaynağı küfür ve küfrü gerektiren haller olup bu da nutuk ile işlenen rezaletlerden başka bir şey değildir.¹⁸⁵⁶

4.3.2.2.7. Mücessime (Müşebbihe)

Molla Sadrâ Mücessime'nin, *ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ* “sonra oraya döndürüleceksiniz”¹⁸⁵⁷ âyetine dayanarak, Allah’a olan bu dönüşün, mekânî olduğu düşüncesine sarıldığını ve bunlara “Allah’ın hükmüne dönüş olacağı” şeklinde cevap verildiğini belirtmektedir.

Molla Sadrâ, Mücessime'nin iddiasını ve onlara verilen cevabın da zayıf olduğunu belirtip onları eleştirmektedir.

Ona göre, gerçek olan şudur: İnsanların şahısları, innî¹⁸⁵⁸ ve zâtî bir hareket ve cibillî bir dönüş ile Allah’a rucû’ etmektedirler. Bu rucû’; arazî ve aynî (mekanî) bir rucû/dönüş değildir. Bu rucû’, muhakkiklerin söyledikleri şu sözdür: İnsanın oluşum (sürecinin) başlangıcından itibaren olgunlaşmasının sonuna kadar, zatında değişimler ve cevherinde gelişimler olmaktadır. (Bu değişim ve gelişim aşamalarında; önce) toprak, sonra nütfe, sonra et ve kemikten oluşan şekil, sonra hayvanî şekil, sonra insanî şekil, sonra melekî şekil, sonra mufârik varlıkların¹⁸⁵⁹ şekli meydana gelmektedir. Sürecin bundan sonraki aşamaları Allah’ın dilediği şekilde devam edecektir.¹⁸⁶⁰

¹⁸⁵⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 378-379.

¹⁸⁵⁷ Bakara, 2/28.

¹⁸⁵⁸ Eserin müessire dönmesi.

¹⁸⁵⁹ Mufârik varlıklar; cisim olmayan, yok olmayan, kendi zatlarını idrak eden ve cisimli olanların mutluluğundan daha mutlu olan varlıklardır. Farabî, mufârik varlıklar hakkında bir risale yazmıştır.

Geniş bilgi için bkz., Mahmut Kaya, “Mufârikât”, *DİA*, XXX, 367.

¹⁸⁶⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 694-695.

4.3.2.2.8. Vaidiye ve Mürcie

Molla Sadrâ, *أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ* “İşte onlar Rab’lerinden (gelen) bir doğru yol üzeredirler ve kurtuluşa erenler de işte onlardır”¹⁸⁶¹ âyetine dayanarak Vaidiye ile Mürcie’nin kendi mezheplerinin haklı olduğuna dair delil getirdiklerini belirtmektedir.

Vaidiye’ye göre, *أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ* ifadesindeki hasr ile hükmün önceki vasfın üzerine şart kılınması, bunların her birinin illet oluşu; iman, namaz ve zekâtтан her hangi bir şeyi ihlal etme, kurtuluşa ermemeye işaret eder. Bu görüş; kendisinde imanın aslı gerçekleşse de namaz ve zekâtı terk edenler gibi büyük günah işleyenlere vaidin olması görüşünün aynısıdır.¹⁸⁶²

Mürcie’ye göre ise âyetin muktezası; zina etse de, hırsızlık yapsa da, bu sıfatlarla nitelenenin kurtuluşa ereceğini gerektirir. Buna göre, bazılarında kurtuluş gerçekleşirse, zaruri olarak diğerlerinde de gerçekleşir. Çünkü bunların ayrı ayrı olduklarını söyleyen yoktur.

Molla Sadrâ, bu iki fırkaya Râzî’den (v. 606/1210), naklen şöyle cevap vermektedir:

a- Her bir fırkanın diğer fırkaya yaptığı itiraz, iki fırkanın da iddialarını düşürmektedir.

b- Vaidiyeye göre Allah’ın *أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ* kavlinden muradının, onların kurtuluştaki kâmil oluşlarıdır. Âyetin mefhum-i muhalifine göre büyük günah işleyenler kurtuluşa eremeyeceklerdir.

Molla Sadrâ, bu meseleyi şöyle değerlendirmektedir:

“Zaten biz de bunun gerekliliğini söylemekteyiz. Çünkü tam kurtuluştaki, daimî azap korkusu ve kurtuluşa erememe yoktur. Çünkü bir sebebi nefy etmek; kendisinden başka bir sebep olduğu zaman, malulun nefyini gerektirmez. Bize göre kurtuluş sebeplerinden biri, Allah’ın affıdır.

¹⁸⁶¹ Bakara, 2/5.

¹⁸⁶² Sadrâ, *Tefsîr*, II, 160.

Mürcie'nin deliline de şöyle cevap verilir: Onların kâmil iman ve takvayla nitelenmeleri kurtuluşun sebebi ve sevabın sonucu için yeterlidir. Çünkü iman; ma'siyet ve farzların terkinin nefyini kapsamaktadır.”¹⁸⁶³

4.3.2.2.9. Ehlü'l-Hadîs (Selefiyye)

Molla Sadrâ, الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ “onlar gaybe inanırlar”¹⁸⁶⁴ ifadesinde geçen iman kavramı hakkında ehl-i kible'nin çeşitli görüşlere sahip olduğunu belirtmektedir:

İçinde ehl-i hadîsin de olduğu bazı fırkaların (Mu'tezile, Haricî, Zeydiye) görüşüne göre, iman; kalp ve organ fiilleriyle beraber dil ile ikrar etmenin ismidir.

Onlara göre, iman üç şeyi barındırmaktadır:

- 1- Hakka inanmak.
- 2- Hakkı ikrar etmek.
- 3- Gerekleriyle amel etmek.

Kim -sadece- itikada hâle getirirse münafık, ikrara hâle getirirse kâfir, amele hâle getirirse fasık olur (Zeydiye ve Ehl-i hadîse göre).¹⁸⁶⁵

Molla Sadrâ, Ehl-i hadîsin iman ile ilgili iki görüşe sahip olduğunu söylemektedir:

- 1- Marifetullah; bu kâmil imandır ki asıl olan da budur.

Marifetullahtan sonra amel etmek de imandır. Bu ameller ancak iman ile değer kazanır. Küfür konusunda da kıyas bu şekildedir.¹⁸⁶⁶ (Abdullâh b. Said el-Kulabîye'nin görüşü)

2- Onlar, imanın tüm ibadetlerin ismi olduğunu sandılar. Tüm farzları ve nafileleri imandan saydılar. Onlardan bazıları da imanın, farzların ismi olduğunu, nafilelerin iman olmadığını belirttiler.¹⁸⁶⁷

Molla Sadrâ, imanla ilgili Ehl-i hadîsin görüşlerini zikrettikten sonra, imanın üç unsurdan oluştuğunu belirtmektedir:

- 1- Me'arif,
- 2- Ahvâl,

¹⁸⁶³ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 161. Krş., Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 280. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, IV, 1222.

¹⁸⁶⁴ Bakara, 2/3.

¹⁸⁶⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 78.

¹⁸⁶⁶ Yani Allah'ı tanımamak ve amellerde bulunmamak küfürdür.

¹⁸⁶⁷ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 80.

3- A'mâl.

Ma'rifet asıldır. Ma'rifet ahvâlî, ahvâl de a'malı gerektirir.

Molla Sadrâ'ya göre, imanda aslolan kalp ile marifettir. Ayrıca o, imanın; ilim ve tastik olduğuna dair birçok âyetten deliller de sunmuştur.¹⁸⁶⁸

Molla Sadrâ, imanın ne olduğuyla ilgili kelâmî fırkaların görüşlerini zikretmektedir:

1- Mu'tezile, Haricî, Zeydiye ve Ehli Hadîse göre iman; kalplerin ve organların fiillerinin ismi ve dil ile ikrar etmektir.

2- Ali b. Musa er-Rıza'ya göre iman; kalp ile tastik, dil ile ikrâr ve organlar ile amel etmektir.

3- Ebu Hanife'ye göre iman; kalp ve lisan ile beraberdir. Yani dil ile ikrâr, kalp ile ma'rifettir.

4- Eş'ariye ve Bişr b. Geyyas el-Merisi'ye göre iman; kalp ve dil ile beraber tastik etmektir. Kalbin tastik etmesinden murat; nefis ile kaim olan kelâmdır.

5- Cehm b. Safvan'a göre iman; kalbin amelinden ibarettir. Ona göre bir insan kalbiyle Allah'ı tanımış sonra dili ile inkâr etmiş ve tevbe etmeden de ölmüş ise o, imanı kâmil bir mümindir.

6- Geylan b. Müslim ed-Dimeşkî ve Fazl er-Rekkaşî'ye göre iman; sadece dil ile ikrârdır. Lakin dil ile imanın olabilmesi için ma'rifetin olması şarttır.

7- Kerrâmiye'ye göre iman; sadece dil ile ikrârdır. Onlara göre münafık zâhiren mümin, bâtinen kâfirdir; dünyada müminlerin, ahirette ise kâfirlerin hükmüne tabidir.¹⁸⁶⁹

Molla Sadrâ'ya göre iman; sadece ilim ve tastiktir. İmanın aslının, kalp ile marifet olduğunu, organlarla amel etmenin ise kalbin marifetine bağlı bulunduğunu belirtmektedir.¹⁸⁷⁰

¹⁸⁶⁸ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 83. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 270.

¹⁸⁶⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 78-83. Krş., Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 271.

¹⁸⁷⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 86.

5. SONUÇ

Safevî döneminde yaşayan büyük filozof ve allâme Molla Sadrâ eş-Şîrazî'nin şu ana kadar ülkemizde ele alınmayan *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eserini birçok yönden incelemeye çalıştık.

Molla Sadrâ, 16. yüzyılda siyasî, içtimaî, iktisadî, kültürel ve dinî yapı itibarıyla parlak bir çevre olan Şîraz'da dünyaya gelmiştir. Aklî ve naklî ilimlerde çok derin bir ilmi tahsil yapmıştır. On beş yıl inziva hayatı yaşamıştır. Uzun süre müderrislik yaptıktan sonra başta tefsîr olmak üzere her alanda çok sayıda eser yazmıştır. Sadrâ, tefsîrinde rivayet ve dirayet yönlerine değinmiş, ayrıca Kur'ân Tarihi, Kur'ân İlimleri, tasavvuf, kelâm ve felsefe ile ilgili konuları işlemiştir.

Kur'ân'ın tarifini yaparken mana, lafız ve pratik yönüne dikkat ederek, farklı tanımlar yapmaktadır. Kur'ân ile insanın isimlerinin uyumluluğunu temellendirmektedir. Kur'ân'ın her şeyi tasvir ettiğini ve kapsamlı bir içeriğe sahip olduğunu belirtmekte Kur'ân ile diğer semavî kitaplar arasındaki farkları belirtmektedir.

Vahiy olgusuna felsefî bir yaklaşım sergilemektedir. Vahyin nuzûl keyfiyetini, melekler ve insanın yapısal özelliklerini belirterek keşfi ve işrakî yöntem çerçevesinde tanımlamakta ve yorumlamaktadır. Bu konuda olumlu bir katkı sağladığı müşahade edilmektedir.

Âyetleri hidayet yolunu gösteren yıldızlar olarak tasvir etmektedir. Sûreler hakkında yapılan tanımları yetersiz görmekte, kapsayıcı bir tanımın yapılmadığından bahsetmektedir. Sûre isimleriyle Peygamberimizin isimlerinin müşterek oluşuna değinmektedir. Âyetlerin Mekkî veya Medenî oluşunu belirlemede net bir kriter takip etmediği görülmektedir.

Te'vilde lafzın önemine dikkat etmektedir. Ona göre manevî ve aklî keşif, her çeşit te'vil ve tefsîr, metinde hâkim olan dilin kaidelerine uymalıdır.

Nesh konusunu “Allah'ın kelâmı” ile “Allah'ın kitabı” kavramları üzerinden değerlendirmektedir. Usûl-ü din ile ilgili husûslarda neshin caiz olmadığını, furû' meselelerinde ise ihmal, ihtilaf, unutmama, zaman ve ümmetlerin durumu gibi etkenlerden dolayı neshin caiz olduğunu belirtmektedir. Ona göre Kur'ân levh-i mahfûzda tağayyur ve nesh olmaksızın mevcuttur. Diğer semâvî kitaplar ise nesh ve tebdile maruz kaldıklarından değişmişlerdir.

Hurûf-i mukatta'a ile ilgili tefsîrlerde geçen bilgileri aktarmakta, öne sürülen görüşler arasında bu harflerin sûre isimleri olduğunu ve manalarının da ancak havassın bileceklerini ifade etmektedir.

Kurân'ın i'caz yönlerine değinirken, İmamiyye âlimlerinden Seyit Murtezâ'nın ve Mu'tezile âlimlerinin çoğunun görüşüne uygun olarak Kur'ân'ın i'câzının "sarfe teorisi" ile gerçekleştiğini ifade etmektedir.

Kurân'da "istebrek, siccîl, kıstâs ve mekâlid" gibi kelimelerin bulunmasının sebebini, sözkonusu lafızların iki dilin kullanmış olduğu ortak kelimeler olmasına bağlamaktadır. Böylece Kur'ân'ın apaçık Arapça bir metin olduğunu belirtmiş olmaktadır.

Molla Sadrâ, müteşabih âyetler üzerinde önemle durmaktadır. Bu âyetler hakkında öne sürülen tüm görüşleri detaylı bir şekilde ele alıp inceledikten sonra üç kategoriye ayırmaktadır. Bu konuda Allah'ın zatını ve sıfatını cisim ve yok olma kusurlarından tenzîh etmek gerektiğini söylemektedir.

Âyetleri tarihsel veriler ve hikâyelerle beraber kendi zamanında bilinen bazı bilimsel gerçeklerle de izah etmektedir.

Şiirle istişhadına gelince müfessir, bu konuda birçok Arapça ve Farsça şiir zikretmiştir.

Molla Sadrâ, ağırlıklı olarak irfânî konulara değinmekte ise de aynı şekilde edebî inceliklere, kelâmî ve felsefî konulara ve rivayetlere de yer vermektedir. Kelâm ve felsefe konularında bazı orijinal fikirleri görülmektedir. İrfâna sahip olmadıklarından ve tarikat şeyhliğinin babadan oğula intikal etmesinden dolayı kendi zamanındaki bazı mutasavvıfları eleştirmektedir. Bazı filozofların peygamberliğin öğretilerinden beslendiğini söylemektedir. Tefsîrinde bazı âyetleri onların hikmetli sözleriyle yorumladığı ve kendilerini övdüğü görülmektedir. Diğer taraftan bazı Kelâmcıları ve ekolleri de şiddetle tenkit etmektedir.

Tefsîr metodunu, keşf ve nakle dayandırdığı gibi, âyetlerin içyüzünü keşfeden ince düşüncelere de dayandırmıştır.

Ona göre Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya, oradan da göğün melekûtuna doğru olan his âlemindeki miracı ve ruh âlemine gelince şehadetten gayba, sonra da oradan gaybın gaybına olan miracı şeklinde iki miraç vardır.

Sadrâ, meşşâî ve işrâkî felsefeyi, nas ve kültürel mirasla sentezleyerek Kur'ân âyetlerinin anlaşılmasında istihdam etmiştir. O, özgün teorisi, hareket-i cevherî'ye dayanarak ruhânî ve salt cismânî meâd arasında maddi olmayan cismanî bir meâdî öngörür. Bu teorisiyle de haşri ispatlamaya çalışmaktadır. Tekâmüle dayalı bir varlık sistemini kuran Sadrâ, âlemin varlık olarak en yüksekten en alt mertebesine ve en alt mertebesinden en üst mertebesine kadar bir bütünlük arz ettiğini söylemektedir. O, tenâsühçülerin bu dünya hayatında, nefislerin başka hayvanî bedenlere geçişi şeklinde yaptıkları yorumların yanlış olduğunu söylemektedir. O, dünya hayatında zâhiri olarak değil, bâtini olarak insanların haşr anında niyet, amel ve itikad neticesinde bazı hayvan şekillerine gireceğini söylemektedir.

O, Şîî olmasına rağmen sadece Şîî tefsirlere müracaat etmekle yetinmemiş, pek çok Sünnî tefsiri de referans olarak kullanmıştır. Diğer müfessirler Kur'ân'ı yorumlama konusunda genellikle ya zâhîr yöne değinmişler ya da Kur'ân'ın bâtinî boyutuna önem vermişlerdir. O ise âyetlerin birçok anlam katmanına sahip olduğuna inandığı için Kur'ân'ı değişik açılardan incelemiştir. Tabersî (v. 548/1153), Râzî (v. 606/1210), Beyzâvî (v. 685/1286), Suyûtî (v. 911/1505) gibi kendisinden önceki müfessirlerin tefsîr metodlarını da incelemiş ve onlardan etkilenmiştir. Onların tefsîr metodlarından farklı olarak zâhîrî manayı esas aldıktan sonra sahip olduğu ilmî birikimle keşf ve müşahadeye de önem vermiştir. Müfessirlerin kendi tefsîrlerinde uyguladıkları metotları da tatbik ederek on sûreyle birkaç âyetin tefsîrini sekiz cilt halinde te'lif etmiş, ömrü yetmediği için tefsirinin kalan kısmını tamamlayamamıştır.

Sadrâ, okuyucuya akıcılık kazandırmak için ilk önce âyetlerin zâhîrî manasını, i'râb ve kıraât ilgili önemli husûsları ve filolojik konulara değindikten sonra zâhîrî manadan işarî manaya geçişte kullanmış olduğu bazı anahtar kelimelerle bâtinî (işarî) manalara yönelmiştir. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla işarî yorumları zâhîrîle çelişmemektedir.

O, İmamiye mezhebine mensûb olduğundan genellikle kelâmî ve fikhî konularda mezhebinin görüşlerini âyetlerden istidlal getirerek desteklemeye çalışmıştır. Ancak mezhebindeki husûsları ya mantıkî bir süzgeçten geçirmiş ya da aykırı görülen husûsların reddedilmesinin gerekli olduğunu söylemiştir.

Felsefî yönünün ağır basması farklı yorumlarda bulunmasının yolunu açmıştır.

Molla Sadrâ, Safevî döneminde mezhebinin İran'da resmi mezhep olduğu zamanın idarecilerinden hiçbir beklentisi olmamıştır. Bunu kırkı aşkın yazdığı eserlerinde görmek mümkündür. O, her ne kadar imamiye mezhebine mansûp olsa da, hiç bir zaman aşırılığa gitmemiştir. İmametın önemine değinmekle beraber Sahabelere dil uzatmamış, Resulullah'ı, ümmetinin manevî babası olarak tanıtmış, hanımlarının da müslümanların anneleri olduklarını saraheten belirtmiştir.

Molla Sadrâ, bu dünya hayatının hayal, ahiretin ise reel bir yaşam olduğunu sürekli olarak tefsîrinde aktarmaya çalışmıştır. Bu yönüyle filozof ve müfessir olduğu gibi gerçek bir mutasavvıf olarak da görölmektedir.

Molla Sadrâ'nın interdisipliner bir âlim olduğu ortaya çıkmaktadır. Disiplinlerarası bir yöntemle de tefsîrini yazdığı anlaşılmaktadır. Tefsîri üzerindeki çalışmamız, ölkemizde ilk tefsîr alanında doktora çalışması olduğu için anahatlarıyla ele alınmıştır. Bundan sonra ayrı başlıklar üzerinde derinlemesine çalışarak, Kur'ân'ın tüm yönleriyle incelenmesi tefsîr alanına büyük katkılar sunacaktır. Ayrıca Molla Sadrâ'nın bitiremediği sûrelerin, aynı minval üzerinde bir heyet tarafından tamamlanması büyük önem arzetmektedir.

6. KAYNAKÇA

KUR'ÂN-I KERÎM

ABDÜLBAKÎ, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İntişarâtî'l İsmâîliyân, Tehran, h. 1397.

ACAR, Rahim, *Molla Sadrâ'nın Bilgi Anlayışı*, (MÜ, SBE, Kelâm ve Felsefe Bölümü İslam Felsefesi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1992.

ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs a'mmâ İstehere mine'l-Ehâdîsi a'la Elsineti'n-Nâs*, I-II, Mektebetu'l-Kutsî, Kâhire, 1351 h.

AÇIKGENÇ, Alpaslan, “AbdulKerîm Surûc'un Sadrâ'yı Konu Alan Evren'in Yatışmaz Yapısı Adlı Eseri Üzerine Birkaç Söz”, *İslamî Araştırmalar*, 3, 1987, 101-115.

_____, “Kur'ân'da 'İlim' Kavramı Çerçevesinde Tarihselliğe Bir Yaklaşım ve Bunun Tefsîr Yöntemine Katkısı”, *Kur'ân'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu Sempozyumu*, Kur'ân Araştırmaları Vakfı, Bursa, 2005, 195-205.

_____, “Molla Sadrâ” *DİA*, DİBY, Ankara, 2005, XXX, 259-265.

_____, Sadrettin Şirâzî'de Hareket Nazariyesi, *İslamî Araştırmalar*, sayı, 2-Ekim, 1986, 63-70.

ADIVAR, Adnan ve bşk., *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1955.

AKDAĞ, Hasan *Arap dilinde edatlar*, Tekin kitapevi, Konya, 1999.

ALLOUCHE, Adel, *Osmanlı-Safevî İlişkileri Kökenleri ve Gelişimi*, (Çev., Ahmet Emin Dağ), Anka Yayınları, İstanbul, 2001.

ALGAR, Hamid, “Feyz-i Kaşanî”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 520-522.

ASKALÂNÎ, Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu'l-Fadl, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, Dâru'l-marifet, Beyrût, 1379 h.

ATALAY, Orhan, “Kur'ân'ın İşârî Te'vîli ve Molla Sadrâ Örneği”, *Eskiye*, 27, 2013, 39-48.

_____, “Vahiy ve Molla Sadrâ'nın Yorumu”, *Ekev Akademi Dergisi*, III-2, 2001, 33-53.

ATEŞ, Süleyman, *İşârî Tefsîr Okulu*, AÜİF Yay., Ankara, 1974.

- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, “Safevî Hükümdarı Şah Abbas’ın Dinî Siyaseti”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish*, Volume 6 3 Summer 2011. P. 1329-1337, TURKEY.
- _____, “Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İran’da Sosyal ve Kültürel Hayat”, *Türk Dünyası İncelemeler Dergisi*, İzmir, XI-2, 2011, 261-276.
- _____, *Şah Abbas ve Zamanı*, (AÜ, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2011.
- AYDIN, Atik, “Kitap Tanıtımı, (Molla Sadrâ’nın Esraru’l-Âyât İsimli Kitabı)”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I-1, 2010, 319-323.
- AYNÎ, Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Hüseyin el- Ğitabî el-Hanefî Bedruddin el-Aynî, *Umdetu’l-Kârî Şerhu Sahihi Buharî*, I-XII, Daru İhyai Turasi’l-Arabi, Beyrût, tsz.
- AYYAŞÎ, Nasr Muhammed b. Mesûd b. Ayyaşî es-Selemî es-Semerkindî, *Tefsîrû’l-Ayyaşî*, I-II, Müessestül- E’lemî li’l-Metbû’at, Beyrût, 2010.
- BAHRÂNÎ, Şeyh Yûsuf, *e’l-Hadâiku’n-Nâdirâ fî Ahkâmi’l-İtrati’t-Tâhira*, (Thk., Muhammed Takî e’l-Eyrvânî), I-XXV, Dâru’l-Edvâ, Beyrût, 1985.
- BAYRAKTAR, Mehmet, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, Ankara, Kitabiyât Yay., 2000.
- BAYSUN, M. Cavid, “Ahmed I”, *İA*, İstanbul, 1993, I, 161-164.
- BEDAŞTÎ, Ali A., “Nasîruddîn et-Tûsî’den Molla Sadrâ’nın Hikmet-i Mûteâliyesi’ne (Aşkın Hikmet) İmâmiyye Kelâmının Değişim Süreci”, (Çev., Naim Döner) *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, Bingöl, 2015, 239-252.
- BEGÂVÎ, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesud b. Muhammed b. el-Ferrâ, el-Beğâvî, *Meâlimetü’t-Tenzil fî Tefsîri’l-Kur’ân*, (Thk., Abdu’r-Razık el-Mehdî), I-V, Daru İhyâi et-Turasi’l-‘Arabî, Beyrût, h. 1420.
- BEYHAKÎ, Ahmet b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Husrevcirdi el-Horâsânî, Ebûbekir, *Sünenü’l-Kübrâ*, (Thk., Muhammed Abdu’l-Kâdîr), I-IX, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 2003.
- _____, *Şuabu’l-İman*, (Thk., Abdu’l-Â’li Abdulhamid el-Hamîd) I-XIV, Mektebetu’r-Rüşd, Bumbay (Hint), 2003.

- BEYZÂVÎ, Kazî Nasuru’-Dîn Ebî Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, I-II, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 1999.
- _____, *Muhtasar Beyzavi Tefsîri*, (Terc., Şadi EREN), I-IV, Selsebil Yay., İstanbul, 2011.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsîr Tarihi Tabakatu’l-Müfessirîn* (Sadeleştiren: Abdulaziz Hatip), I-II, Semerkand Yay., İstanbul, 2014.
- BİRİŞİK, Abdulhamit “Kıraat”, *DİA*, Ankara, 2002, XXV, 426-433.
- BOLAY, Süleyman Hayri, “Âlem”, *DİA*, DİBY, Ankara, 1989, II, 357-360.
- BOLELİ, Nusret, *Belağat, Beyan Meanî Bedî İlimleri Arap Edebiyatı*, İFAV Yay., İstanbul, 2012.
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail, Ebu Abdillâh, *Sahîhi’l-Buhârî*, Daru İbn-i Kesîr, Beyrût, 1987.
- BURSEVÎ, İsmail Hakkı b. Mustafâ el-İstânbûlî el-Hanefî el-Halvetî, *Rûhu’l-Beyân*, Dâru’l-Fikr, Beyrût, tsz.
- CEBECİOĞLU, Ethem *Tasavvuf Terimleri ve Deyimler Sözlüğü*, Otto Yay., Ankara, 2014.
- CELALİ, Musa (GECİT), *Mecmuetu’l-Ulum*, Lort Matbaası, İhvan Neşriyat, İstanbul, tsz.
- CENNET, Mehmet Zülfi, *Şerîf el-Murtazâ’nın Kur’ân Anlayışı ve Yorum Yöntemi* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2016.
- CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsîr usûlü*, TDVY, Ankara, 2012.
- CEZERÎ, Şemsuddin Ebu’l-Hayr İbni’l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf, *Muncidu’l-Mukriîn ve Murşidu’d-Dâlibîn*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1999.
- CÜRCÂNÎ, *Kitabu’t-Ta’rifât*, Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürcânî, Dâru’n-Nefâis, (Thk., Muhammed Abdurrahman, el-Mer’âşlî), Beyrût, 2012.
- ÇAĞRICI, Mustafa, “Sabır” *DİA*, DİBY., İstanbul, 2008, XXXV, 337-339.
- _____, “Şükür”, *DİA*, DİBY., Ankara, 2010, XXXIX, 259-261.
- ÇELİK, Ömer, *Kur’ân’dan Teknolojik Yansımalar*, İzmir, 2009.

- DÂREMÎ, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl b. Behrâm B. Abdi's-Samed et-Temîmî es-Semerkandî, (Thk., Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî), *Sünenü Dâremî*, Dâru'l-Muğni, Suûdi Arabistan, 2000.
- DARTMA, Bahattin, "Kur'ân Kelimesinin Semantik Analizi Üzerine", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IV-3, 2004, 7-16.
- _____, "Kur'ân'ın Nüzûlü ve Metinleşmesi", *Tefsîr Tarihi ve Usûlü* İçinde, (Bahattin Dartma ve bşk.), Anadolu Üniversitesi Ön Lisâns Programı, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2010.
- _____, "Kur'ân'ın Tanıtımı ve Unsûrları", *Tefsîr Tarihi ve Usûlü* İçinde, (Bahattin Dartma ve bşk.), Anadolu Üniversitesi Ön Lisâns Programı, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2010.
- _____, *Şihabüddin es-Sivasi ve Uyunu't-Tefasir li'l-Fuzelai's- Semasir'indeki Metodu*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1994.
- DEMİRCİ, Muhsin, *Tefsîr Tarihi*, MİFY., İstanbul, 2012.
- _____, *Tefsîr Usûlu*, MİFAV, İstanbul, 2008.
- _____, *Kur'ân Tarihi*, MİFAV, İstanbul, 2011.
- _____, *Vahiy Gerçeği*, MİFAV, İstanbul, 2011.
- DENİZ Gürbüz, "Sühreverdî'nin Tenâsüh Anlayışı", Yunus Kaplan ve bşk., *Suhreverdî ve İşrâk Felsefesi* içinde, Otto Yay., Ankara, 2014.
- DÖNER, Naim, "Cuma Sûresi Örneğinde Molla Sadrâ'nın Tefsîr Metodu", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI-1, Elazığ, 2016, 117-161.
- DURUSOY, Ali "Vücûd", *DİA*, DİBY, İstanbul, 2013, XLIII, 136-137.
- EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as, es-Sicistanî, *Sünen-i Ebi Dâvût*, I-IV, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrût, tsz.
- EBÛ HAYAN, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf B. Hayan Esîru'-Din el-Endulusî, *el-Bahru'l-Muhîd fi't-Tefsîr*, (Thk., Sıdkî Muhammed Cemîl), Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1420.
- EBU'L-BUKA, Eyyûb b. Musa el-Hüseyinî el-Kırîmî el-Kûfevî, *el-Kulliyatu Mu'cemun fi'l-Mustelahâti ve'l-Furûkî'l-Lugavî* (Thk., Adnan Dervîş-Muhammed el-Misrî), Müessetü'r-Risale, tsz.

- EBU'L-İRFÂN, Muhammed b. Ali es-Sebân eş-Şafî, *Haşiyetü's-Sebân 'ala Şerhi'l-Eşmûnî li Elfîyeti İbn Malik*, I-III, Dâru'l-Kutubi'l-İlmi, Beyrût, 1997.
- EBU'L-FELLAH, Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Amad el-Akarî el-Hanbelî, *Şezaratu'z- Zeheb fi Ahbarin min Zeheb*, Daru İbn Kesir, Dımeşk, 1986.
- ERBİLÎ, Muhammed Emin el-Kurdî, *Tenvîru'l-Kulûb fi Muameleti Allami'l-Guyûb*, (Thk., Mâcid el-Hamavî), I-III, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 2014.
- ERDOĞAN, İsmail, "İslam Düşüncesinde Kamil Tabiat/Tıbbî-t-Tamm Fikri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: VII-17, 2006, 121-149.
- EREN, Şadi, *Kur'ân Mu'cizesi*, Selsebil Yay., İstanbul, 2016.
- _____, *Kur'ân'da Teşbîh ve Temsiller*, Yeni Akademi Yay., İstanbul, 2006.
- FAZLULLAH, Muhammed Hüseyin, *Tefsîrûn min Vahyi'l-Kur'ân*, I-XXV, Dâru'l-Melek, Beyrût, 1998.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecduddin Ebu Tahir Muhammed b. Ya'kub (Thk., Muhammed Ali Neccar, *Besâiru Zevit'-Temyîzi fi Letâifi'l-Kitabi'l-Azîz*, I-VI, Lecnetu İhyai't-Turasi'l-İslami, Kahire, 1996.
- _____, *Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâleti li't-Tibâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', Beyrût, 2005.
- GARTHWAITE, Gene R., *İran Tarihi*, (Çev., Fethi Aytuna), İnkılâp Yay., 2011.
- GAZÂLÎ, Ebû Hâmîd Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-VII, Dâru'l-Minhâc li'Neşri ve't-Tevzî', Cidde, 2013.
- GÖKDOĞAN, Melek Dosay, "Pisagor", *DİA, DİBY*, İstanbul, 2007, XXXIV, 292-293.
- GÖRGÜN, Tahsin "Mahiyet", *DİA, DİBY*, Ankara, 2003, XXVII, 336-338.
- GÜNDÜZ, Tufan, "Safevîler", *DİA*, Ankara, 2008, XXXV, 451-457.
- HAFÂCÎ, Şihâbuddin b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *Hâşiyetu's-Şihâb a'lâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Dâru Sâdır, Beyrût, tsz.
- HAMANEÎ, Muhammed, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye* (Çev., Sedat Baran), Denge Yayınları, İstanbul, 2006.
- HAMAVÎ, Şihâbuddin Ebû Abdillâh Yakût b. Abdillâh, *Mecmeu'l-Buldân*, I-VII, Daru Sâdır, Beyrût, 1977.
- HANÇERLİOĞLU, M. Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi, Kavramlar ve Akımlar*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2012.

- _____, *Felsefe Ansiklopedisi, Düşünürler Bölümü*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2012.
- HAS, Şükrü Selim, “Klasik Fıkıh Usûlünde Neshin Mahiyeti”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I-21, 2006, 543-564.
- HATABÎ, Ebu Suleyman Hamd b. Mahammed b. İbrahim b. Hatab el- Bestî, *Garibu'l-Hadîs*, (Thk: AbdulKerîm İbrahim el-Ğerbavî), I-III, Daru'l-Fikr, 1982.
- HEYSEMÎ, Ebu'l-Hasan Nûruddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, (Thk., Husameddin, el-Kutsî), I-X, Mektebetu'l-Kutsî, Kâhire, 1994.
- İBN ABBAS, Abdullâh b. Abbas, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbni Abbas*, (Der., Mecdu'd-Dîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kub el-Fîrûzâbâdî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, tsz.
- İBN ABDULLAH, Ahmed b. Abdillâh, *Kitâbu İhvânî's-Sefâ*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1305 h., IV, 179.
- İBN AKÎL, Bahâuddin Abdullâh b. Akîl el-Mısırî, el-Hemedânî, *Şerhu İbni Akîl a'la Elfiyye*, I-IV, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1994.
- İBN ARABÎ, Muhyiddin Muhammed bin Ali bin Muhammed el-Arabî et-Tai el-Hatimi, *Fusûsu'l-Hikem*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, 1947.
- İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetillâh, *Mu'cemu İbni Asâkir*, I-III, Dâru'l-Beşâir, Dimeşk, 2000.
- İBN ÂŞÛR, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed Tâhir b. Aşûr en-Tûnûsî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, Dâru't-Tûnûsîye, Tûnus, 1984.
- İBN CEVZÎ, Cemalu'd-Dîn Abdu'r-Rahmân b. Ali b. Muhammed, *Mevzû'ât*, (Thk., AbdurRahmân Muhammed Osman), I-III, Mektebetu's-Selefiye, Medine, 1966.
- İBN ESÎR, Mübarek b. Muhammed e'l-Cezerî, *en-Nihâye*, I-V, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 2011.
- İBN HACER, Ebu'l-Fazl Ahmet b. Ali b. Muhammed b. Ahmet b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bâri*, I-XIII, Kahire, 1998.
- İBN HALDÛN, *Mukaddime*, (Terc., Zakir Kadiri Ugan), I-III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986.

- İBN HANBEL, Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, I-VIII, Müessesetü'l-Kurtuba, Kahire, tsz.
- İBN KAYYİM, el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî *Zâdu'l-Meâd*, I-V, Mısır, 1970.
- İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Fedâilu'l-Kur'ân*, Mektebetu İbn-i Teymiye, y.y., 1416 h.
- _____, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Thk., Sâmi b. Muhammed Selame), I-VIII, Dâru't-Tayyibe lin'-Neşri ve't-Tevzî', 1999.
- İBN KETTÂ', Ebu'l-Kâsım Ali b. Ca'fer b. Ali e's-Sa'dî, *Kitâbu'l-Efâl*, I-III, Alemu'l-Kutub, Riyâd, 1983.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dînûrî, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, (Thk., Ahmed Sakr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye), Mısır, 1978.
- İBN MÂCE, Muhammed b. Yezîd, Ebu Abdullah, *Sünen-i İbn-i Mâce*, I-II, Dâru'l-Fikr, Beyrût, tsz.
- İBN MANZÛR, Cemalettin Muhammed el-Mukarrem b. Ali Ebu'l-Fadl Cemaluddin b. Manzûr el-Ensârî, *Lisanu'l-Arap*, I-XV, Dâru Sadr, Beyrût, 1414 h.
- İBN RÂHİVEYH Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Râhiveyh, *Müsnedu İshâk b. Râhiveyh*, (Thk., Muhammed Muhtâr) Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2002.
- İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'l-Haşemî, (Thk., İhsan Abbâs), *Tabakâtu'l-Kubrâ*, I-VIII, Dâru Sâdır, Beyrût, 1968.
- İHAB, Kemal Muhammed, *Mushafu Fadimete ve A'kâidu eş-Şîah*, el-Huriyyetu li'n-Neşri ve't-Tevzî', Kahire, 2006.
- İSFEHÂNÎ, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râğıb, Hüseyn b. Muhammed, b. Mufeddal, *Mu'cemu Müfredâti Elfâzi'l-Kur'ân*, (Thk., İbrâhîm Şemşu'd-Din) Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2013.
- KAHRAMAN, Fikret ve bşk., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİBY, Ankara, 2007.
- KALIN, İbrahim, *Varlık ve İdrak Molla Sadrâ'nın Bilgi Tasavvuru*, Klasik Yay., İstanbul, 2015.
- KANAR, MEHMET, *Farsça Türkçe Sözlük*, Say Yay., İstanbul, 2013.
- KAMADA, Shigeru, "Kur'ân Tefsîri ve Mistik Felsefe Arasında Molla Sadrâ -Onun Zilzal Süresi'ni Tefsîri Aracılığıyla-", (Çev., Enes, Erdim) *Dinî Araştırmalar*, X-28, 2007, 271-284.

- KARA, Ömer ve bşk., “Kur’ân Lafızlarına Dair İlimler”, *Tefsîr Tarihi ve Usûlü* İçinde, Anadolu Üniversitesi Ön Lisâns Programı, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2010.
- _____, “Tefsîr Ekolleri”, *Tefsîr Tarihi ve Usûlü* İçinde, Anadolu Üniversitesi Ön Lisâns Programı, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2010.
- KARATAŞ, Şaban, *Şia’da ve Sünni Kaynaklarda Kur’ân Tarihi*, Ekin Yay., İstanbul, 1996.
- KÂRÎ , Ali b. Sultân Muhammed Ebu’l-Hasan Nûreddîn el-Melâ el-Herevî el-Kârî, *el-Esrâru’l-Merfûatu fi’l-Ahbâri’l-Mevdûati* (Tkh., Muhammed es-Sebbâğ), Dâru’l-Emâme, Beyrût, tsz.
- KAYA, İsmail, *Kendi Kaynaklarına Göre Şia ve Şiilik*, Nida Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- KAYA, Mahmut, “Sokrat”, *DİA*, DİBY, İstanbul, 2009, XXXVII, 352-354.
- _____, “Mufârikât”, *DİA*, DİBY, İstanbul, 2005, XXX, 367-368.
- KERRÂFÎ, Ebû’l-Abbas Şihâbu’d-Din Ahmed b. İdrîs b. Abdi’r-Rahmân el-Mâlikî, *el-Furûk (Envâru’l-Burûk fi Envâi’l-Furûk)*, Alemu’l-Kutub, tsz., y.y.
- KEVSERÂNÎ, Vecih, *Osmanlı ve Safevîlerde Din-Devlet İlişkisi*, (Çev., Muhlis Canyürek), Denge Yay., İstanbul, tsz.
- KIRCA, Celal, “Aksâmu’l-Kur’ân”, *DİA*, DİBY., 1989, II, 290-291.
- _____, *Kur’ân-ı Kerîm ve Modern İlimler*, Marifet Yay., İstanbul, 1982.
- KİTAB-I MUKADDES, İncîl, (İbrânî, Kildânî ve Yunanî Dillerinden Tercüme), Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2010.
- _____, Tevrât, (İbrânî, Kildânî ve Yunanî Dillerinden Tercüme), Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2010.
- KOCA, Ferhat, “Mutlak”, *DİA*, DİBY., Ankara, 2006, XXXI, 402-405.
- KOÇAK, Muhsin, *Fıkıh Usûlü*, (Komisyon), Ensar Yay., İstanbul, 2013.
- KÛDÂÎ, Ebu Abdilah Muhammed b. Selâme b. Ca’fer b. Ali b. Hekmûn, *Musnedu’ş-Şihâb*, (Thk., Hamdî b. Abdilmecid), I-II, Müessetü’r-Risâle, Beyrût, 1986.
- KULEYNÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak, *el-Furû’ mine’l-Kâfi*, I-IV, Dâru’l-Kutubi’l-İslâmiyye, Tehran, 1387 h.
- _____, *Usûlu’l-Kâfi*, I-II, Dâru’l-Kutubi’l-İslâmiyye, Tahran, 1365 ş.

- KUMMÎ, Ali b. İbrahim, *Tefsiru'l-Kummî*, I-II, Daru'l-Kitâb, Kum, 1363 h.
- KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebîbekir b. Fereh el-Ensârî, *el-İ'lâm bima fî Dinî Nesârâ mine'l-Fesâdi ve'l-Evhâm ve İzhâri Mehâsini İslâm*, (Thk., Ahmet Hicâzî es-Sukâ) Dâru't-Turâsî'l-A'râbî, Kâhire, tsz.
- _____, *el-Camîu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-X, Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kahire, 1964.
- KUTLUER, İlhan "Müsül", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 149-151.
- MAKDÎSÎ, Muttahhir b. Tâhir, *el-Bid'u ve't-Târîh*, I-VI, Mektebetu's-Sakâfeti e'd-Dîniyye, Port Said, tsz.
- MÂLİK B. ENES, Ebû Abdillâh b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, (Thk., Muhammed Fuâd Abdu'l-Bâkî), *Muvatta*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrût, 1985.
- MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî, *Elâmu'n-Nubuvve*, I-VI, Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrût, 1409 h.
- _____, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrût, tsz.
- MECLÎSÎ, Muhammed Bakır, *Bihâru'l-Envâr el-Câmiatu li Dureri Ahbâri'l-Eimmeti'l-Ethâr*, I-XXV, Müessesetu İhyâi'l-Kutubi'l-İslamiyye, Kum, 1430.
- MEÇİN, Mahmud, "Molla Sadrâ'da Meâd Problemi", *Artuklu Akademi Journal of Artuklu Academia*, I-1, Mardin, 2014, 159-182.
- el-MEKTEBETU'Ş-ŞÂMÎLEH, Son Versiyon (Sürüm), 3.61.
- MEKKÎ, Ebû Tâlib Muhammed b. Ali b. Atiyye el-Hârisî, *Kûtü'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahmûd ve Vasfu Tarîki'l-el-Mûrîd ilâ Makâmi't-Tevhîd*, (Thk., Âsım İbrâhîm el-Keyâlî), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2005.
- MÎÂN, M. Şerif, *İslam Düşünce Tarihi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.
- MOKHTARZADEH, Sam, *Molla Sadrâ Düşüncesinde Yaratılış ve Diriliş*, (Atatürk Üniversitesi, SBE, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Erzurum, 2016.
- MÜCÂHİD, Ebû'l-Haccâc b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî, *Tefsîru Mücâhid*, (Thk., Muhammed Abdusselâm Ebu'n-Neyl), Dâru'l-Fikr el-İslâmî'l-Hadîsiyye, Mısır, 1989, I, 250.

- MÜSLİM, Mustafa, *Mebâhis fi't-Tefsîri'l-Mevdûi*, Dâru'l-Kalem, 3. baskı, Dimaşk, 2005.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîhi Müslim*, I-V, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, trz.
- NASR, Hüseyin, "Molla Sadrâ Hayatı ve Eserleri", Hüseyin Ziya, *İslam Felsefe Tarihi* içinde, I-II, Açılım Kitap Yay., İstanbul, 2011.
- _____, *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet* (Çev., Mustafa Armağan), İnsan Yayınları, 2009.
- _____, "Nazarî İrfân, Doktriner Tasavvuf ve Bugünkü Önemi", (Çev., Adnan Arslan) *İslam Araştırmalar Dergisi*, 12, 2004, 1-25.
- NECEFÎ, Hâdî, *Mevsûâ'tu Ehâdisi Ehli'l-Beyt*, I-XII, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 2002.
- NEKRÎ, Abdunnebi b. Abdurresûl el-Ahmed, *Câmiu'l-Ulûm fî Istılâhi'l-Fünûn*, I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, Beyrût, 2000.
- NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Hurasânî en-Nesâî, *Sünenu'n-Nesâî*, I-VIII, el-Mektebetu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Haleb, 1986.
- NEVEVÎ, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *el-Mecmû' Şerhu'l-Muhezzeb*, I-XX, Dâru'l-Fikr, y.y.
- _____, *el-Minhâc Şerhu Sahihî Müslim b. Haccâc*, Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrût, 1393 h.
- NÎSÂBÛRÎ, Nizâmuddin el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî, en-Nîsâbûrî *Garâibu'l-Kur'an ve Rağâibu'l-Furkân*, I-IV, (Thk., Zekerîyya Umeyrât), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1416 h.
- NÛRSÎ, Said, *İşaratü'l-İcâz Fi Mezâni'l-İcâz*, (Thk., İhsan Kâsımî es-Salihî), Sözler Yay., İstanbul, 1994.
- OKUMUŞ, Mesut, *Kur'an'ın Felsefî Okunuşu İbn Sina Örneği*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2003.
- OVACIK, Zübeyir, *İbn Sina ve Gazâlî'de Vahiy Anlayışı*, (Selçuk Üniversitesi, SBE, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2010.
- ÖZ, İsmail "Ebû Abdillâh eş-Şîr", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 85-87.

PAÇACI, Mehmet, “Kur’ân ve Tarihsellik Tartışması,” *Kur’ân’ı Anlamada Tarihsellik Sorunu Sempozyumu*, Kur’ân Araştırmaları Vakfı, Bursa, 1996, 21-33.

PAKİŞ, Ömer, *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Tefsîr Metodu*, İstanbul, 2007.

_____, *Kur’ân Tarihi*, Kitabî Yayınevi, 2013.

PARILDAR, Sümeyye, *Molla Sadrâ’nın Ontolojisinde Varlık ve Mahiyet*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008.

POLAT, Fethi Ahmet, “Tarihî Olgularla İlişkili Kur’ân İlimleri”, *Tefsîr Tarihi ve Usûlü* İçinde, Anadolu Üniversitesi Ön Lisâns Programı, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2010.

PÜRCEVÂDÎ, Nasrullah, “On iki İmam Şîliğinde Tasavvufa Muhalefet”, (Çev., Abdullâh Kartal), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, XI-1, 2002, 233-242.

RÂDÎ, Şerif, *Nehcu’l-Belâğa*, İntişarat-i Likâ Yay., Kum, 2004.

RÂZÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin et- Teymî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, I-XXXII, Dâru İhyâi et-Turâsi’l-A’râbi, Beyrût, 1420 h.

RÛMÎ, Fahd b. Abdî’r-Rahmân b. Süleymân, *İtticahâtu’t-Tefsîr fi’l-Karni er-Râbi’ Aşer*, Riâsetü’l-İdârâtü’l-Buhûsi’l-İlmiyye ve’l-İftâi ve’d-Da’veti ve’l-İrşâdi fi’l-Memleket el-Arabiyyeti e’s-Suûdiyyeti, 1457 h.

SÂBÛNÎ, Muhammed Ali et-Tıbyân fî Ulûmi’l-Kur’ân, Dâru’l-Ceyl, Mekke, 2001.

SA’LEBÎ, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa’lebî en-Nîsâbü’rî el-Keşfu ve’l-Beyan ‘an Tefsîri’l-Kur’ân, I-X, Dâru İhyâi’t-Turâs, Beyrût, 2002.

SADRÂ, Muhammed b. İbrahim, *el-Hikmetu’l-Mutaaliyye fî’l-Esfâr el-Aklîyyeti’l-Erbaati*, I-V, Daru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrût, 1990.

_____, *Esraru’l-Âyât*, (Thk., Muhammed Ali Câvdân-Muhammed Rıza Ahmedî Burûcerdî), İntişarat-ı Bonyad-i Hikmet-i İslami Sadrâ, Tahran, 2000.

_____, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Kerîm*, I-VIII, İntişarat-ı Bonyad-i Hikmet-i İslami Sadrâ, Tahran, 2000.

_____, *Mefâtihu’l-Gayb*, I-II, Müessesetu’t-Tarihi’l-Arabî, Beyrût, 1999.

- _____, *Müteşâbihâtü'l-Kur'ân*, (Thk., Muhammed Ali Câvdân- Muhammed Rıza Ahmedî Burûcerdî) İntişarat-ı Bonyad-i Hikmet-i İslami Sadrâ, Tahran, 2000.
- SAHAN, Ahmet Rasan, “et-Te'sisu'l-Felsefî li Fehmi en-Nassı'l-Kur'ânî inde Sadreddin eş-Şirâzî”, *Mecelletu Câmiâtî Zî Kâr*, III-4, 2008, 29-35.
- SEBÂN, Ebu'l-İrfân Muhammed b. Ali es-Sebân eş-Şafîî, *Haşiyetü's-Sebân 'ala Şerhi'l-Eşmûnî li Elfîyeti İbn Malik*, I-III, Dâru'l-Kutubi'l-İlmi, Beyrût, 1997.
- SEDÛK, Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Hüseyin İbn Babeveyhi el-Kûmî, *Meâni'l-Ehbâr*, Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, Kum, 1338.
- _____, *Men Lâ Yehduruhu el-Fakihu*, I-IV, Müessesetü'l-E'lemi li'l-Metbûât, Beyrût, I, 151.
- _____, *Sevabû'l-A'mâl ve İ'kâbu'l-A'mâl*, (Thk., Seyyid Muhammed Mehdî-Seyyid Hasan el-Horasân), Menşûrâtı'ş-Şerîf e'r-Rıdâ, Kum, 1368.
- SEKÂKÎ, Ebu Ya'kûb Yûsuf b. Muhammed b. Ali es-Sekâkî, *Miftahu'l-'Ulûm*, (Thk., Abdulhamîd Hinduevî) Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2014.
- SEMERKANDÎ, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed, *Bahru'l-Ulûm*, y.y., tsz.
- SIDDÎKÎ, Muhammed b. Allân, *Delîlu'l-Falihîn li't-Turuki Riyâzu's-Salihîn*, I-VIII, Daru'l-Ma'rife, Beyrût, 1996.
- es-SÎ'İRDÎ, Molla Ömer b. Abdullah b. Halil, *Sa'dul-İslam*, y.y. 1992.
- SUYÛTÎ, Celâluddin Abdurrahmân b. Ebî Bekir, *Durru'l-Mensûr fî Tefsîr bi'l-Me'sûr*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrût, tsz.
- _____, *el-İtkân fî 'Uhumi'l-Kur'ân*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût, 2011.
- _____, Celâluddin, Abdurrahmân b. Ebi Bekir, *Hâşiyetu's-Suyûtî 'ala Tefsîri'l-Beyzâvî*, I-III, Câmiatu Ummu'l-Kurâ, Mekke, 2005.
- SÛBKÎ, Ali b. Abdu'l-Kâfî, *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*, (Thk., Şaban Muhammed İsmâîl), I-II, Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, Kâhire, 1981.
- ŞAHİN, Osman ve bşk., *Fıkıh Üsûlü*, Ensar Yay., İstanbul, 2013.
- ŞÂZİLÎ, Alâuddîn b. Husâmuddin b. Kâdî Hân el-Kâdirî, *Kenzu'l-Ummâl fî Süneni'l-Ekvâl ve'l-Ef'âl*, (Thk., Bekrî Hayâtî, Sefvâtu's-Sekâ), I-XVI, Müessesetu'r-Risâle, y.y., 1981

- ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdi'l-Kerîm b. Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihel*, Müessetü'l-'A'lâ li'l-Metbûât, Beyrût, 2006.
- ŞEHREZÛRÎ, Şemsuddin Muhâmmmed b. Mahmûd, *Nüzhetü'l-Ervâh ve Revdetü'l-Efrâh fî Târihi'l-Hukemâi ve'l-Felâsifeti*, Medbeatu Meclîsi Dâireti'l-Mearîfi'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, 1976.
- ŞEYH ABDULHAKK, *İklîl 'ala Medâriki't-Tenzîl*, Medrese Yay., b.y., tsz.
- TABATABAÎ, Seyyid Muhammed Hüseyin Tabâtâbâi, *el-Mizan fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-XX, Muesessetu'l- E'lâ li'l-Metbu'ât, Beyrût, 1997.
- _____, *İslam'da Kur'ân*, Spehr Matbaası, Tahran, 1987.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğâlib el-Amulî Ebû Ca'fer, *Camîu'l-Beyan fî Te'vîli'l-Kur'ân*, (Thk., Ahmed Muhammed Şakîr), I-IV, Müessetü'-Risale, b.y., 2000.
- TABERSÎ, Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasan b. el-Fadl, *Mecme'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-X, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1997.
- TEFTÂZÂNÎ, Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh, Sa'du'd-Din, *Şerhu'l-Mekâsid* (Thk., Abdurrahmân Umeyra), I-V, Menşûrât-i eş-Şerîf er-Radî, Kum, 1989
- _____, *Muhtasaru'l-Me'âni fî'l-Belâğa*, Mektebetu'l-Haşemiyye, İstanbul, 2017.
- TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa, Ebu İsa, *el-Câmiu's-Sahîh Sünenü't-Tirmîzî*, I-V, Dâru'l-İhyai't-Turasi'l-'Arabî, Beyrût, tsz.
- TOPALOĞLU, Bekir, "Bâtın", *DİA*, İstanbul, 1992., V, 187-189.
- UÇAR, Kerîm, *Şia Âlimleri*, I-II, Alulbeyt Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- ULUDAĞ, Süleyman, "İşârî Tefsîri" *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, 424-428.
- _____, "Keşf" *DİA*, DİBY., Ankara, 2002, XXV, 315-317.
- _____, "Nefis" *DİA*, DİBY., İstanbul, 2006, XXII, 526-529.
- ÜNVER, Mustafa ve bşk., "Kur'ân'ın Manalarına Dair İlimler", *Tefsîr Tarihi ve Usûlü* İçinde, Anadolu Üniversitesi Ön Lisâns Programı, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2010.
- YILMAZ, Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002.
- YILMAZ, Mehmet Faik, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*, Ankara, 2009.
- _____, "Münasebâtü'l-Âyât ve's-Suver", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 569-571.

- YURDAGÖR, Metin, “Ahbariyye”, *DİA*, İstanbul, 1988, I, 490-491.
- ZEBİDÎ, Muhammed b. Muhammed b. Abdî'r-Rezzak el-Huseyni, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, I-XL, (Thk., Halîl el-Hilâlî), Tûnus, 2004.
- ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirun*, I-III, Daru'l-Hadîs, Kâhire, 2012.
- ZEMAŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed, *el-Fâik fî Ğarîbi'l- Hadîsi ve'l-Eseri*, (Thk., Ali Muhammed Becâvîl-Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm) I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, tsz.
- _____, *el-Keşşâf an-Hakâiki Ğevâmidi'l-Tenzîl*, I-IV, Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407 h.
- ZENCANÎ, Ebu Abdillâh, *el- Feylasuf el- İrani el- Kebîr Sadrettin eş-Şirâzî (Molla Sadrâ) Hayatuhu ve Usûlü Felsefetihi*, Müessetü'l- Keyhan, Tahran, 1419 h.
- ZERKÂNÎ, Muhammed Abdu'l-Azîm, (Thk., Fevvez Ahmed Zemerlî), *Menâhilu'l- İrfân fî U'lumi'l-Kur'ân*, Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, 2002.
- ZERKEŞÎ, Bedru'd-Din Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî U'lûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2006.
- ZEYNU'D-DÎN, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdî'l-Kâdîr el-Hanefî er-Râzî, (Thk., Yûsuf Şeyh Muhammed), *Muhtâru's-Sihâh*, “slk” md., el-Mektebetu'l-Asrîyye, Beyrût, 1999.
- ZİRİKLÎ, Hayru'd-Din *el-A'lam, Kamûsu Terâcim li Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Muste'rabîn ve'l-Müşteşrikîn*, I-VIII, Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, Beyrût, 1979.
- Erişim:[https://tr.wikipedia.org/wiki/Henry_Corbin.htm], Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2016.
- Erişim:[http://www.mullaSadrâ.org/new_site/English/index.htm], Erişim Tarihi: 10 Aralık 2016.
- Erişim:[<http://dusunceninokullasmasi.com/tr/musluman-dusuncesi-cagdas-donem-sembol-sahsiyetler.aspx?k=mdcds.151>], 5 Kâsım 2016.

7. ÖZET

Molla Sadrâ'nın *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm* isimli eseri aklî, naklî, kelâmî, tasavvufî ve felsefî açıdan önemli bir konuma sahiptir.

Molla Sadrâ, 979/1571 yılında siyasî, içtimaî, iktisadî, kültürel ve dinî yapı itibarıyla parlak bir ortamda Şirâz'da dünyaya gelmiştir. Aklî ilimlerde İslam filozoflarından “Mîr Dâmâd” olarak şöhret bulmuş Seyyid Muhammed Bakır Esterâbâdî'den (v. 1040/1631) ders almıştır. Naklî ilimler noktasında, hocası şeyh Bahattin el-Amulî'den istifade etmiştir. Almış olduğu eğitimle yetinmeyerek on beş yılını inzivaya çekilerek Kûm şehrine yakın Kehek Köyü'nde geçirmiştir. Orada müşahedede (uzun düşünme) ve manevî amellerde bulunmuştur. Onun irfânî eserleri bu dönemin ürünüdür.

Yaklaşık on beş yıl sonra Şirâz'a dönerek Allahverdi Han'ın yaptığı medresede ders vermeye başlamıştır. Vefatına kadar orada kalarak değişik ilimlere dair ders vermiş olan Molla Sadrâ; tefsîr, hadîs, kelâm, fıkıh, tasavvuf, felsefe gibi disiplinlerde kırkı aşkın eser kaleme almıştır.

Felsefecilerin düşüncelerinde ve kelâmcıların tartışmalarında uzun yıllar sarfetmesinden dolayı pişman olduğunu söyleyen Molla Sadrâ, birikimini Kur'ân'ın anlaşılmasında istihdam ederek Allah'ın kelâmının yorumlamasına başlamış, ancak on sûrenin ve birkaç âyetin tefsîrini yapabilmıştır. Ömrü yetmediğinden, hacimli bir tefsîr yazma düşüncesini hayata geçirememiştir. Müfessirin bu sekiz ciltlik tefsîri, ihtiva ettiği; Kur'ân tarihi, Kur'ân ilimleri, hadîs, fıkıh, lügat, belâğat, tasavvuf, kelâm, felsefe gibi bilimlere ait konular açısından zengin olup tefsîrler arasında önemli bir yere sahiptir.

Molla Sadrâ, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eserinde anlam katmanlığının çokluğuna önem vermiştir. İlk âyetlerin zâhir manasına değindikten sonra onları bâtinî olarak da yorumlamıştır. O, Şîî olmasına rağmen tefsîrinde taassuptan uzak bir üslup izlemiştir. Kendisi filozof bir müfessir olduğundan dolayı bazen mezhebi olan Caferîyye'ye tabi olmuş, bazen de farklı düşünmüştür. Filozoflardan övgüyle bahsedip onlardan alıntılar yapmakla beraber kelâmcıları ve kelâmî ekollerin görüşlerini çetin bir şekilde eleştirmiştir.

Zâhir-bâtın uyumuna önem veren müfessir, Ehl-i Beyt'in rivayetleri yanında Ehl-i Sünnetten gelen rivayetleri de tefsîrinde yer vermiştir. Şiir, kıraât, isticâk ve nahive yer verip kendi tercihi doğrultusunda âyetleri yorumlamıştır.

Tezimiz, müfessirin *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Kerîm* isimli eserinin yorum yöntemi çalışmasından ibarettir. Kur'ân'ı yorumlarken kullanmış olduğu medotları incelemek ve Sünnî-Şiî tefsîrlerden faydalanarak hazırlanan bu eserin zenginliğini ortaya çıkarmak hedeflenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Tefsîr, Molla Sadrâ, Kur'ân, Felsefe, İrfân

8. SUMMARY

NAME OF THESIS: MULLAH SADRA'S COMMENTRY OF THE QUR'AN

PREPARED BY: MEHMET SEYİD GECİT

SUPERVISER: PROF. DR. BAHATTİN DARTMA

Mullah Sadra's work "*Tefsiru'l-Kuranı Kerim*" has a significant place in theological, philosophical, jurisprudential and mystical aspects.

Mullah Sadra was born in 979/1571 in the economically, socially, culturally and religiously bright atmosphere of Shiraz. He took lessons from sheikh Muhammed Bakır Esterabadi who was known as "Mîr Dâmâd" by social studies. He weathered upon his master sheikh Bahattin el Amuli in Nakli Learning For not being satisfied by schooling, he spent 15 years in Kehek village near Kum city. He practiced meditation and good deeds there. His knowledge Works are products of this era.

After having come back Shiraz fifteen years later. He instructed in Allah verdi Han's madrasah. Mullah Sadra wrote more than forty Works based on interpretation, hadith, Islamic theology, figh, tasawwuf and philosophy saying regretting spending long time by philosophers ideas and Islamic theologists arguments, he started interpreting the Holy Quran. However, he could only interpretate ten Surahs and a few verses of Quran. His eight volume work has an important place in the aspects of history of Quran, Quran studies, hadith, figh, lexicon, rhetoric, tasawwuf, Islamic theology and philosophy.

In his work "Tefsirul Kuran" Mullah Sadra, emphasized the importance of plenty meanings. After mentioning zaher meaning of the verses, he also interpreted them Botın(symbolicaly) Despite being shiite, he had a pen without bigotry. Because he was a philosophic interpreter, he adopted the teaching of his sect Caferriye and also, he had different ideas Although he quated from a lot of philosophers, he also criticized them harshly. Giving importance to the Zaher-Batin unity, he also included stories of Ehlibeyt and Ehli Sünnet our thesis is about the way of interpreting of "*Tefsirul Kuran*" by Mullah Sadra. The methads he used interpreting Kuran and

revelating the richness of his work by using Sunni-Shiit interpretations in his work are the main purposes.

Key Words: Commentry, Mullah Sadra, Quran, Philosophy, Knowledge

